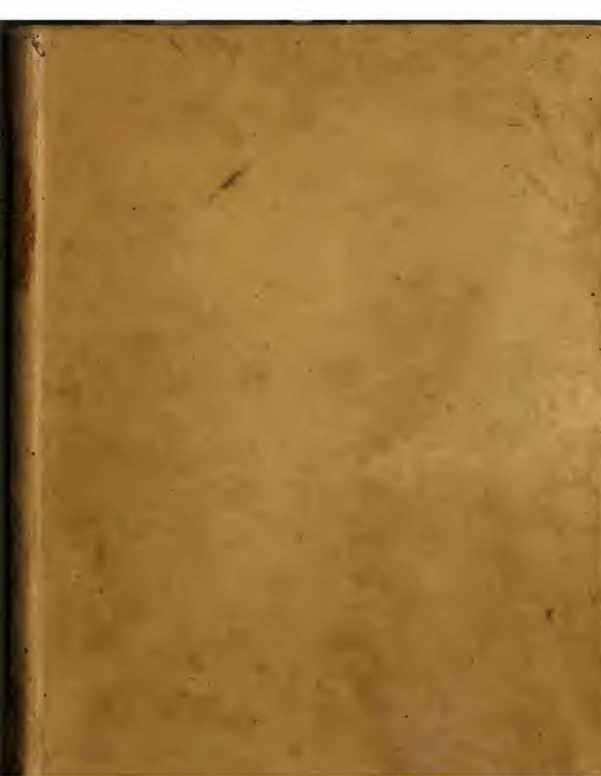
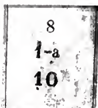
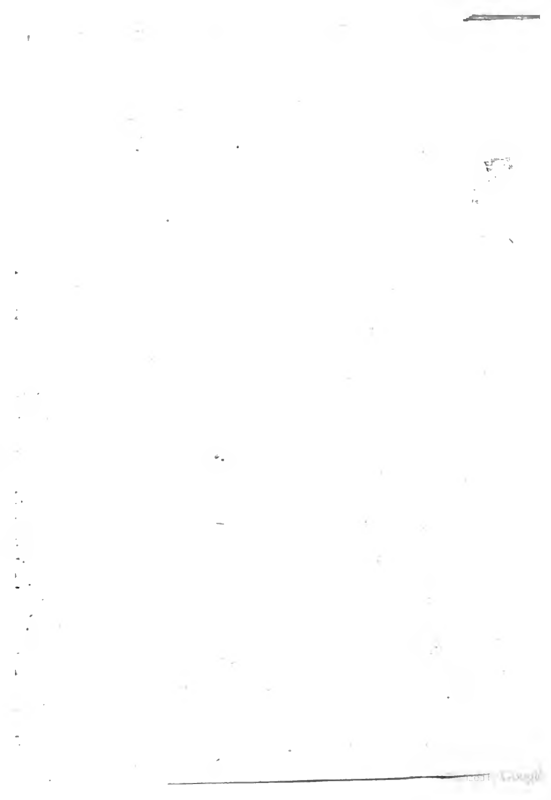

8
1-a
10

7
4 D
16

ANTONII MARIAE GRATIANI

A BVRGO S. SEPVLCRI

EPISCOPI AMERINI

DE SCRIPTIS INVITA MINERVA

AD ALOYSIVM FRATREM

LIBRI XX. NVNC PRIMVM EDITI

CVM ADNOTATIONIBVS

HIERONYMI LAGOMARSINI E SOC. JESV

Volumen II.

FLORENTIAE MDCCXLVI

Ex Typographio ad Insigne Apollinis in Platea Magni Ducis.

HIERON. LAGOMARSINVS

E SOC. JESV

SCIPIONI MAFFEJO

S. D.

Ntonii Mariae Gratiani, ſanctiſſimi doctiſſimique Amerinorum Pontificis, alterum De Scriptis Invita Minerva volumen, mea opera diligentiaque e tenebris, in quibus ad hanc diem jacuerat, in lucem extractum, & aliquot meis adnotationibus illuſtratum, mitto ad Te, Scipio Maffei, rogoque, ut minerval hoc, Tibi a me maxime libenti

gratoque animo oblatum, excipias, & ne non modo munus ipſum, ſed ne muneris quidem ipſam appellationem nomenque adſperneris. Etſi enim numquam aut Tv ullum tuum doctrinae aperueris ludum aut ego celebrarim, profiteor tamen, Te mihi ad hoc tempus fuiſſe, & ſi vita utrique noſtrum ſuppeditarit, in poſterum etiam fore doctorem. Quae tam varia atque praeclara a Te ſcripta tam multis voluminibus adhuc ſunt, legi ingenti cum ſtudiorum meorum utilitate omnia: legam porro, deinceps quae ſcripſeris, certe non minore. Non dabo hoc auribus tuis, quod dicam, ſed veritati: Scriptores tulit aetas haec noſtra doctiſſimos paene innumerabiles. Plura mihi videor ex tuis unius ſcriptis nova, quam ex omni caeterorum Scriptorum numero didiciſſe. Facultas ſimilia docendi par reliquis fortaſſe non defuit: parem voluntatem video defuiſſe. Itaque alii ea, quae disjecta antea atque diſperſa multifariam legebantur, collegerunt: alii, vincta quae erant numerorum certa lege, diſſolverunt, aut contra libera atque ſoluta vinxerunt: denique eaſdem plerumque res non eadem, qua priores, ſive lingua, ſive ſtili atque ordinis compoſitioniſque ratione tractarunt. Hujus atque ejuſmodi generis quam multa ſunt ſcripta? Certe plurima, atque haud ſcio an pleraque. Quid igitur? Num rem ipſam reprehendo? Immo vehementer probo. Num ſcriptores illos judicio meo ſententiaque condemno? Ego vero iis ſingularem & laudem tribuendam, & gratiam habendam exiſtimo, ſive quod hominibus

aut

aut discendi operam laboremque minuerunt, aut molestiam levarunt, aut spatia ac tempora contraxerunt, sive scribendi suâ quisque ratione atque instituto rem litterariam juvare, deque eruditis bene mereri voluerunt. Sed profecto, nisi novi aliquid, hoc est, nemini antea cogniti, aut certe numquam a quoquam proditi, scriptores adferant, si ea modo, quae aliunde cognosci, etsi majore aliquo cum labore aut molestia aut temporis jactura, possunt, sibi tradenda suis scriptis existiment, adjutores ego eos potius ad discendum, quam germanos verosque discentium doctores appellare consuevi. Te vere, Scipio, Te, inquam, dicere tua scripta legentium plane doctorem possum. Fuisti Tu quidem is certe mihi; cujus nullus est a me vel exiguus libellus perlectus, in quo non aliquid, atque adeo multa didicerim, quae, ab aliis scriptoribus sive ignorata sive occultata, nisi me Tu docuisses, unde discerem habere neutiquam potuissem. Est vero liber quidam Tuus, isque magnitudine prope inter caeteros praestans, in quem nova tam multa tamque praeclara congessisti, ut de illo quiddam magnificentius, quam quod de Thucydidis historia a M. Antonio illo vetere oratore proditum memoriae apud Ciceronem legimus, praedicari posse videatur. „Thucydides, inquit lib. II. de orat. cap. 56. omnes dicendi artificio, mea sententia, facile vicit: Qui ita creber est rerum frequentia, ut verborum prope numerum sententiarum numero consequatur. „ Tu vero in illa tua Veronensi, quam significari a me

pro-

profecto intelligis, historia, ita creber es rerum frequentia, ut verborum prope numerum sententiarum numero, harum autem ipsarum crebritatem rerum novarum frequentia consequaris. Novas autem non eas res dico, quas ut historicus narras, quae, quum abs TE ex veteri memoria monumentisque repetantur, novae esse non possunt, sed eas, quas acutissimo ingenio ex ipsarum rerum narratione elicis ac veluti extundis, de quibusque, acerrimo ac sagacissimo judicio adhibito, criticus certissimus sapientissimusque dijudicas. Quae quidem mirifica facultas aut in excogitando aut in dijudicando tua si una modo aliqua in arte aut scientia constitisset, tamen, quum tantopere excellat, sane admiranda esset, & ad plurimos in uno aliquo doctrinae certo genere erudiendos pertineret. Nunc vero, quum tam late pateat, ut una omnes propemodum sciendi partes pervagata sit atque complexa, multo esse admirabilior debet, atque eo gratior, quo pluribus in omni doctrinarum genere prodesse potest. Non poetis, non oratoribus, non historicis, non antiquitatis reliquaeque philologiae studiosis, non mathematicis, non philosophis, non theologis, in tuis scriptis, rerum antea aut ignotarum aut non satis exploratarum copia, discendique materies, & in sua cuique facultate multum proficiendi commoditas atque opportunitas deest. Ac Theologorum quidem gravis illa atque sanctissima natio, sive eorum, qui actiones moresque hominum praeceptis & consiliis suis moderantur ac regunt, sive eorum, qui in divinae naturae

ejus-

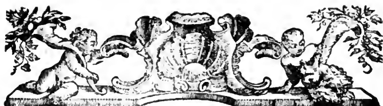
ejuſque proprietatum perveſtigatione ac contemplatione verſantur, tantos Te proceſſus in utraque facultate efficere potuiſſe, hominem praeſertim aliis quibusdam diſſimilium ſtudiorum generibus deditum, maximeque cùm opera tum animo, aetatis fere omni tempore, diſtentum, magno ſane opere miratur; & cum Tibi de ſingulari iſta tua theologica ſcientia gratulatur, tum maximas utilitates univerſae theologiae atque omnibus theologis, aliquot tuis ſane doctiſſimis in vulgus editis commentariis, illo praeſertim de divinae gratiae doctrina, a priſcis Eccleſiae ſapientiſſimis patribus Graecis Latiniſque tradita, adlatas & conſtitutas putat. Id ita eſſe, equidem intelligere omnes, qui tua illa legerint, credo, ſed non omnes audere palam atque libere, quod intelligunt, confiteri. Ego & illis & reliquis libris tuis omnibus legendis didiciſſe me ac plurimum profeciſſe non modo confiteor, ſed prae me etiam fero; Tibique tantum eo nomine debeo, quantum doctori ſuo diſcipulum debere fas eſt. Non potes igitur officii mei gratique animi hoc munus, ac plane, ut ſupra dixi, minerval adſpernari. Quod ſi Gerardi Joannis Voſſii ſententiam in ſuo linguae Latinae etymologico ſequutus, Minerval non tam mercedem, veteri magiſtro debitam, eſſe ſtatueris, quam „ gratuitum „ munuſculum, quo aliquis ſe in diſciplinam tradens „ novo commendabat magiſtro: „ tum ego, de iis, quae etiamnum mihi ex reliquis libris tuis, quos exſpectamus, diſcenda reſtant, cogitans atque ſollici-

tus

tus, futuro doctori meo commendare me, mihique eum conciliare praesenti munusculo voluisse profitebor: ut Tv illud, sive veterem, mihi quam tradidisti, sive novam, quam traditurus es, doctrinam attenderis, repudiare, tamquam verum minerval atque legitimum, omnino non possis. Hujus autem ipsius, Tibi quam habere, de mea eruditione insigniter merito ac merituro, gratiam conor, idem Tv mihi commonstrator ac tamquam praeceptor exstitisti; qui meae Societatis hominibus, a quibus adolescentia olim tua, in Parmensi nobilium juvenum collegio, per quinquennium optimis disciplinis ac moribus instituta atque informata est, gratissimum Te semper studiosissimumque praebueris: ut incertum sit, plusne illi alumno Te laetentur ac se propemodum jactent, an Tv institutoribus illis tuis tribuas ac deferas. Ego quidem tam multis in rebus per Te doctus atque eruditus, Deum opt. max. enixe rogare non desinam, ut, quo diutius possim doctrina ista tua atque eruditione proficere, diutissime Te salvum atque incolumem praestet. Vale, Vir praestantissime, interque eos merito tuo praecipuo ac singulari numerande,

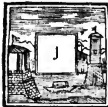
Qui Phoebo digna loquuti,
Inventas & qui vitam excoluere per artes,
Quique sui memores alios fecere merendo.

D. Florentiae Nonis April. an. a Chr. N. cIↃIↃccxxxvi.

ANTONII MARIAE
GRATIANI
A BVRGO SANCTI SEPVLCRI
DE SCRIPTIS INVITA MINERVA
AD ALOYSIUM FRATREM
LIBER XIII.

Am pridem, frater, expectare te, ut, his omissis, aliquando tandem ad me ipsum veniam, atque huc properare animum tuum, taedereque morae, intelligo. Ego vero invitus sane ac retrectans facio; sed, quod semel recepi, exsolvendum utique est tibi: quando id, quicquid est, commentarioli domi clausum abditumque fore confido. Me parentes infantem reliquerunt, vix trimulum mater, biennio post pater. Ac mater quidem, ut fere illa aetas & postremo edita pignora chariora parentibus sunt, ita dilexit, ut, cum reliquos omnes filios nutricibus alendos tradere consuevisset, me suo admoverit pectori, suoque lacte aluerit, & moriens primo ab osculis avelli, deinde a conspectu auferri passa non sit, & ultimum spiritum edere in obtutu parvuli filii voluerit. In tam infirma aetate, & omnis egenum opis, derelictum, cujus educaverit cura, equidem nescio, cum tutores, diripiendis fortunarum nostrarum reliquiis, quam juvandis nobis, magis

gis intenderint; & me ipsi quoque mox fratres neglectum posthabitumque deseruerint, alius alio, quo cujusque sors tulit, profecti. Thaddaea soror, mulier diligens & suorum amans, suscepit, ac pari cum liberis suis studio habuit. Ubi adolescere & sapere aliquid caepi, etsi a re, a disciplina, a cura meorum inopem destitutumque esse me facile sensi, non tamen unquam abjeci animum. Sustentabar spe quadam, cujus nec causam noram, nec nosse poteram, sed aliquid semper adfore mihi confidebam, quo sublevarer; & praesentium ignarus incuriosusque futura meditabar opperiebarque. Jam adoleveram: & propinqui & amici, & ,ut quisque conjunctus nobis, foras extrudebant, hortabanturque, ut ne, absentibus caeteris fratribus, solus domi desiderem; &, quo alacrius facerem, etiam indolem laudabant. Eodem sua sponte animus ferebatur; & me, cum domesticae difficultatis, tum ipsius jam patriae (1) taedere videbatur. Cupiebam abire, nec tamen, potissimum quo proficiscerer, nec ipsa profectio quo spectaret, sciebam. A te, frater, qui tum Romae eras, ut ad te venire me patereris, petii. Memini, te negasse mihi, & spem meam distulisse. Sed tu interea per amicos egeras, ut in domum Ascanii Cardinalis Sanctae Florae, atque in numerum adolescentium ingenuorum, quibus mos domestica munia, etiam servilia, Principibus praestare, reciperer. Nam & Claudius, ut diximus (2), Sfortiae, Sanctae Florae Comiti, Cardinalis hujus fratri, operam navabat. Tum me ultro Romam accersivisti. Cum venissem anno MDLIII. Julio III. Pontifice Max. & tua sponte, & consilio amicorum adductus sententiam mutasti. Illi enim perditum iri me ajebant, si non exculto prius aliqua liberali facultate ingenio, quod habile satis bonumque sive videbatur eis, sive, ut mihi animum facerent, praedicabant, in anceps ac saevum Aulae servitium, id aetatis, dederer. Egisti igitur tu mecum, ut in praesentia, omissa cogitatione Aulae, animum ad perdiscendas litteras appellerem. Ego, cum vix prima grammaticae rudimenta attigissem, annumque jam decimumseptimum agerem, & mihi ipsi adultior juvenisque viderer, recusabam; & ad pue-

1 Scripserat Librarius *ipsa jam patria*. Priorem vocem Gratianus sua manu mutavit in *ipsius*, posteriorem nescio quo casu non attigit, mihi emendandam relinquens.

2 Libro IV. pag. 132. „ Primus „ omnium Claudius vita excessit Turchiarae in oppido Parmensis agri, „ cum juvenis belli studiis deditus „ Sfortiae, Sanctae Florae Comiti, „ claro ejus tempestatis duci, cujus „ a poculis erat, operam navaret; vix „ dum alterum & vigesimum annum „ transgressus, egregia corporis specie „ & pari animi indole. „

pueriles exercitationes revolvi non durum solum molestumque erat mihi, sed etiam mei ipsius me magnopere pudebat. Verum, contendente te, in auctoritate tua fui. Est in foro Julii atque in finibus Carnorum haud ignobile oppidum, cui a Fano Danielis est nomen, edito situm in colle, qui leni clivo ascenditur, impositum viae, qua in Germaniam per Carinthiam itur, ameno & maxime salubri coelo. Hic adolescentes docebat Jo. Petrus Abstemius, vir culto ingenio & erudito, & eo diligentior, quod praefinierat discipulorum numerum, nec supra triginta admittebat. Omnes domi suae justa mercede alebat instituebatque, victu sobrio, arcta & severa disciplina: & erant totius gentis nobilissimi, Savorniani, Turrii, Porcilii, Valvasonii, Coloreti, Sbroliavaci, & praeterea Veneti aliquot, patricii generis, Justiniani, Mauroceni, Grimani, Contareni, Garzonil, Balbi [1]. Auctore Joanne Carga, homine docto ac tum in Romana Aula in primis gratioso, quocum tibi omnia amicitiae ac familiaritatis jura intercedebant, qui inde erat, & ex eadem disciplina prodierat, eo missus sum. Abstemius institutionem suam ex tam longinquo peti, & ab usque Roma millia passuum quadringenta, erudiendi [2] gratia, ad se veniri, magno sibi honori atque gloriae ducens, laetanter me amanterque accepit; & non studiose solum, sed etiam ambitiose docere atque instituere est aggressus. Aeque utilis mihi & ambitio illius, & pudor meus fuit. Itaque adeo pertinaci labore incubui atque institi rei, ut, & Abstemii & mea opinione celerius, e Grammaticorum salebris evaserim, meque ad Ciceronem & ad caeteros Latinae linguae parentes contulerim. Cum, quantum ex Abstemio poterat, haustum a me videretur, ex foro Julii, auctore te, Patavium transii: ubi apud Nicolaum Gratianum Vtinensem, in Patavina schola jus civile celebri fama, docentem, habitavi; virum doctrinae quidem minime vulgaris, sed probitatis atque innocentiae plane eximiae, & ab eo, vel ob id, quod pari cognomine utebamur, praecipua benevolentia sum habitus: cum alii item aliquot nobiles juvenes, doctoris diligentiam atque studium secuti, contubernio ejus, quod mos civitatis fert, uterentur. Anno demum MDLX. Romam re-

1 Est etiam Genuae Balborum familia longe nobilissima, ab Veneta illa, ut multi auctores sunt, propagata.

2 *Vt erudiretur*, non *ut erudiret*. Rarum, &, ut arbitror, solius Justini lib. 17. ,, Athenas quoque, erudiendi gratia, missus. ,,

dii, cum tres & viginti essem natus. Tu quidem aberas, frater, & eo maxime tempore orientis regna obibas. Sed praeparaveras mihi, in cujus fidem clientelamque concede- Jo. Franciscus Commendonus. rem; meque multo ante Jo. Francisco Commendono Cardinali, qui tum erat Episcopus[1], tradideras, viro secundissimae in urbe famae, et sane maximis animi atque ingenii ornamentis, & ad maximas res agendas explicandasque nato; qui tum magno atque stabili gressu ad summos honores contendebat. Atque hoc illud fuit, frater, quod mihi, inde a pueritia, tacita spe, adfuturum, ut dixi, praesagiebat animus. Nam brevi me Commendonus tanta eis charitate complexus, tanta ego illum fide, tanta pietate amare & colere caepi, ut revixisse mihi in eo patrem existimárem; & ipse pari animo me, haud secus quam filium, & dilexerit semper & tractaverit. Vixi quinque & viginti cum eo annos, usque ad illius obitum[2], eo jure, ea auctoritate, Magna apud Commendonum gratia. eo totius familiae erga me obsequio, honore, studio, ut si ego unicus filius, ac si illa paterna mihi domus esset. Per me unum ad gratiam ejus aditus: ipsae sorores ejus, ipsi sororis filii me adibant, me uno, si quid ab eo cupivissent[3], interprete, me uno, si qua re offendissent, deprecatore utebantur. Neque haec a me per ambitionem (nam ille, secundum fidem, nihil aeque in suis ac modestiam pudoremque probavit exegitque) sed illius stabili & constanti decreto ita fiebant, non solum tot annorum spatio nunquam immutata atque imminuta, sed flagrantiori semper Ab eo institutus & eruditus. voluntate. At quanta illi cura morum meorum, ut ad religionem, ad probitatem, ad humanitatem informarentur excolerenturque! Quanto studio mea studia non juvit modo, sed etiam rexit! Ipse mihi selectos Platonis libros, ipse Aristotelis Rhetoricam, Ethicam, Politicam est interpretatus; ipse ingenium meum, fervore juventae diffluens, & dulcedine Latinorum carminum, quibus factitandis plus aequo indulgebam, per inania aberrans, coercuit, ad graviora atque solidiora studia revocavit direxitque. Suis inde testimoniis, quibus plurimum fidei tribuebatur, plurimum auctoritatis inerat, sua commendatione assidue provexit, magnam

no-

1 A Paulo IV. Pontifice Max. an. 1555. Episcopus Zacynthiorum fuerat creatus Commendonus: in Cardinalium collegium a Pio IV. Pont. M. anno deinde 1565. die duodecima mens. Mar. adlectus.

2 Obiit Commendonus Patavii die 25. Decembr. an. Chr. N. 1584. aetatis suae 60.

3 Autographum manifesto errore praefert *capivissent*.

nostri, etiam apud summos viros, opinionem fecit. Rerum suarum omnium, omnium cogitationum, omnium consiliorum participem semper habuit. Nihil tam grande, nihil tam arcanum fuit, sive publicum sive privatum, quod me celatum voluerit. Intimum pectus ejus, intimus animus notus mihi apertusque, perinde ac meus, erat. His ego captus, atque talem parentem, talem virum nactus, quid mirum, frater, si in eo omnia mihi esse statui, si me illi ita addixi, ut oblitus patriae (1), oblitus meorum, oblitus mei ipsius viderer, & nihil, nisi illum unum, cogitarem, unum ferrem, unius commodis, unius amplitudini servirem? ut tu, frater, interdum mecum expostulares, quod animum ab aliis omnibus ita avertissem, ut me nulla domus, nulla (2) meorum, nulla tui ipsius cura jam tangeret; qui, duobus & quadraginta annis, patriam ipsam non reviserim, nec, nisi senex, demum red-

1 Patriam, vivente Commendono, non revisit Gratianus, immo non nisi anno 1595 primum, deinde anno 1598. ad eam adiit. Utriusque rei autographas ipsius litteras habeo, unas ad Angelum *del Bufalo*, Ameria die 22. Julii an. 1595. Florentiam datas, in quibus: „ La lettica, *inquit*, ritorna alquanto tardi, per essermi „ fermato quattro giorni nel Borgo „ S. Sepolcro, et per haver voluto, „ che si riposi due anche qui. Io prego VS. a far in mio nome humilissima riverenza a S. Altezza „ (*Ferdinando M. Etr. Duci III*) „ & renderle infinite gratie del favore, che s' è degnata farmi &c. „ alteras ad Cardinalem Aldobrandinum die 19. Decembr. an. 1598. Romam datas. „ Diedi, *inquit*, aviso di „ me a V. S. Illustriss. da Bologna „ a li 8. di dove passai a Fiorenza, „ & di là me ne sono venuto al „ Borgo di S. Sepolcro, per diverse „ occorrenze di casa mia &c. „ Burgi autem ne totos quidem triginta dies tum constitisse eum, ex litteris, ad Episcopum Civitatis Novae die 30 Jan. an. 1599. Ameria datis, intelligimus. „ Dopo due mesi dalla partita mia di Venetia, mi son condotto io Amelia, trattenuto in diversi lochi dal mal tempo, che ostinatissimamente ha voluto accompagnarmi fin quà, & anco da varie occupationi domestiche, le quali mi han ritenuto *quasi un mese* al Borgo S. Sepolcro. &c. „ Quae omnia pugnare videntur cum iis, quae in Summario libri I. quod in Operis praefatione retulimus, leguntur, & quidem Gratiani ipsius, non Caroli aut librarii, manu perscripta: „ Scrisse dell' origine del „ Borgo, *ancorache egli non vi stesse* „ *mai*. „ Atqui ad septimumdecimum aetatis annum Burgi commoratum esse eum constat. Sed ejus commorationis ratio in Summario non habetur, et perinde, ac nulla, ducitur propterea, quod illa aetas ad cognoscendam instruendamque patriae historiam minime idonea fuerat. Dicamus igitur, ob similem causam, ne illius quidem paucorum dierum, annis 1595. et 1598. in patria commorationis, habitam a Gratiano fuisse rationem, quum scripsit, se Burgi *numquam* esse commoratum. Verum ego, quod quidem ad Burgense anni 1599 iter pertinet, alia etiam ratione expediri rem posse censeo, si nempe statuamus (id quod mihi verisimile ac prope exploratum est) non modo opus hoc *de scriptis invita Minerva*, sed operis etiam Summaria illa ab eo Venetiis, antequam se Burgum, mense Decembri ejusdem anni, conferret, fuisse perfecta.

2 Pro *vila* autographi edidi *nulla*.

rediérim (1), unde adolescens discesseram. Caeterum, ut eo redeamus, unde paulum digressi sumus, anno MDLX. quo ego Romam redii, atque Commendoni domum intravi, longum illi iter, ac perdifficilis provincia mandata est. Evectus paulo ante ad Pontificatum Maximum fuerat Jo. Angelus Medices, Mediolanensis, quem Pium (2) quartum dixere. Is, postulantibus regibus, & maxime Ferdinando (3) Caesare, ut Concilium Christianae Reip. haberetur, quo novis quotidie orientibus sectis, quibus divinarum rerum fides solvi videbatur, & licentia atque impunitas Haereticorum, pravissimis opinionibus cuncta opplentium, aliquando tandem reprimeretur, collapsa morum disciplina, salutaribus legibus, ad pristinum Christianae pietatis splendorem, quoad ejus fieri posset, restitueretur, caeptum jam ante a Paulo III. Concilium, sed varie intermissum, ingenti animo revocavit Tridentum; & Commendonum ad Ferdinandum ipsum ea de re misit (4), jussum, si ita Ferdinando videretur, singulos adire

Concilium Tridentinum.

Pro Concilio ad Caesarem, et Germaniae Principes Commendonus mittitur.

1 Agit hic de primo illo in patriam reditu, quem in mensem quintilem anni 1595. incidisse proxime ostendimus. Et ratio quidem pulcre constat. Ait enim, *duobus & quadraginta annis* sese a patria, postquam inde discesserat, afuisse. Discessisse autem se anno 1553 supra declaravit. Si igitur post duos et quadraginta annos rediit, profecto ipso anno 1595. rediit. De altero vero reditu, qui in mensem decembrem anni 1598. incidit, quod non meminerit, argumento est, hoc opus (id quod veri simile ac prope exploratum nobis esse modo dicebamus) Venetiis ab auctore, antequam se Burgum eo anno exeunte referret, fuisse perfectum.

2 Pius IIII. Pontificatum gessit ab an. 1559. ad an. 1565.

3 Ferdinandus I. Austriacus imperavit ab an. 1558. ad an. 1563

4 Mittendi causas reique gerendae rationem hac Commendono traditae, antequam Roma proficisceretur, litterae continebant, „ Quod unum in hac „ tota causa & ratione Concilii S. D. „ N. maxime vult, & D. Nuntio in hac „ ejus ad Caesarem & inferiora Germaniae Principes profectione mandat, „ est, ut ejus paternam & sinceram „ in Christo Jesu D. N. erga eos voluntatem, & summum pacis ac „ religionis studium plane ostendat: nihil non in Sanctitate S. esse lenitatis, „ indulgentiae, charitatis plenum: neminem infirmari, quin ille infirmetur, neminem scandalizari, quin „ ille uratur: summopere vero in his „ dissensionibus & in hac perturbatione Ecclesiae laborare, ut unum „ simus in Domino, & nemo pereat „ ex his, quos dedit illi Deus et Dominus Noster Jesus Christus, pro „ quorum salute libenter etiam vitam „ poneret; veritatem facientes in charitate crescamus in illo per omnia, „ qui est caput Christus, ex quo totum corpus compactum et connexum per omnem juncturam subministrationis: cujus quidem rei „ bene gerendae mirifica nunc opportunitas dari videtur, armis positis, „ & religiosissimo Caesare, Regibus „ ac Principibus Christianis ad haec „ tollenda religionis dissidia quamoptime animatis: suum igitur afflictae Ecclesiae adhibendum esse remedium, oecumenicum Concilium, „ quo aegrota Reip. membra sanentur, „ valentia conserventur: eos quidem, „ qui Concilii judicium recusent, „ ni-

re Principes (s) Regulosque Germaniae, atque eos excire atque in-

„ nihil certi, nihil constituti in Ecclesia relinquere, turbare omnia: „ ipsos Apostolos, Concilii auctoritatem secutos: facta enim seditione non minima, ascenderunt Paulus et Barnabas et quidam alii ex aliis ad Apostolos et Presbyteros in Jerusalem super hac quaestione &c.. Quamobrem D. Nuntius illos omnes S. D N. verbis rogabit, ut Principes, monebit, ut filios, obtestabitur, ut Christi oves, ut, quemadmodum Sanctitas S. summa charitate in omnes homines, praesertim in Germanos, Concilium convocare statuit, sic ipsi, pari pietate, ad ipsum Concilium conveniant; in quo decrevit veterem disciplinam restituere, licentiam coercere, scandala de medio tollere, dogmatum, si qua minus intellecta sunt, explicationem a Spiritu sancto petere, qui semper legitimi Concilii deliberationibus & actionibus non modo adest, sed etiam praeest, suoque numine & auctoritate decreta et acta sancit. Haec omnia omnibus. Quae reliqua sunt, S. Sanctitas vehementer cuperet item omnibus esse communia. Patet enim omnium est. Verum, ob ea, quae inimicus homo superseminavit, zizania, factasque dissensiones, probiberi se summopere dolet, quo minus omnium Germaniae Principum pietatem, fidem et constantiam probet, hasque veteres inclytae nationis Germanicae proprias, que virtutes Domino Deo Nostro, cujus Vicarius est, acceptabile sacrificium offerat. Igitur D Nuntius, religiosissimum Caesarem & Catholicos Principes SS. D. N benedictione et salute primum impertiens, commendabit eorum omnium studium et egregiam Deo navatam operam; hortabitur, ut pergant in dies magis de Ecclesia bene mereri, et in communi fratrum salute suam quaerere non desistant; oecumenico Concilio, more majorum, habendo faveant, Ecclesiastici ordinis viri, Archiepiscopi, Episcopi & reliqui, ipsi accedant; Laici Principes oratores mittant; suas quisque partes tueatur: nihil Deo gratius, nihil Ecclesiae magis salutare, nihil illis ipsis ad regna et ditiones suas stabiliendas & conservandas, nihil ad divina & aeterna praemia obtinenda opportunius commodiusve esse posse. Deinde vero caeteros, qui se Protestantes appellant, ex animo D. Nuntius obsecrabit, ut offensiones deponant, ne circumferantur omni vento doctrinae in nequitia hominum, in astutia ad circumventionem erroris, ne plus apud eos valeat, quod Sathanae ministrorum artificiis incolcatum est, quam officium & pietas, & ab Apostolis ad haec usque tempora divinitus continuata religio: Pium & nomine et re esse Pontificem, qui se ex hominibus assumptum, pro hominibus constitutum novit, in his quae sunt &c. „

1 Ad eos, Pontificis Max voluntatem atque conatus adjuvans, literas hoc ipso tempore Roma dedit praestantissimus ille S R. E Cardinalis Otho Trucses Augustanus: quas ab eloquentissimo viro Julio Pogiano (quo ille a Secretis utebatur) singulari elegantia atque incredibili Catholicae religionis studio scriptas, nec ante hoc tempus vulgatas, proferendas hoc loco existimavi:

„ Germaniae Sacrique Imperii „ Principibus.

„ Adductus sum charitate patriae, „ amore gentis ac nationis nostrae, „ studio laudis et gloriae vestrae, „ praestantissimi viri, ac Romani „ Imperii Principes, ut hac sacri „ opportunitate Concilii vos cohortarer, et summis precibus orarem, „ ut tantam divinae erga vos benignitatis facultatem arripiatis. Neque vero sum veritus, ne, cum „ summi viri multò uberius et ornatius,

invitare ad Concilium, aut, quid spei esset revocandi ad sa-

,, tius, quam a me effici possit, eandem causam egerint, meum propterea officium aut ineptum aut supervacaneum vobis esse videatur. Nam, ut reliqua concedam reliquis, studio et cura tum salutis et incolumitatis Germanorum populorum, tum existimationis ac dignitatis vestrae, neminem mihi, vel vobis judicibus, anteponendum puto. Cupio enim quam qui maximè provinciam nostram, sublatis odiis atque dissidiis domesticis et intestinis, vobis ad eam laudem conspirantibus et consentientibus, aliquando pacem et concordiam habere. Cujus equidem rei ea cupiditate teneor, ut si eam morte mea repraesentari posse intelligerem; non solum aequo, sed etiam libenti animo cederem e vita. Nunc video, beneficentissimum Deum, misertum malorum et miseriarum nostrarum, communem omnium nostrum salutem miti ac misericordi oculo respexisse, qui eam sui numinis Vicario mentem dederit, ut ad sanandas et confirmandas aegras ac labantes Reipublicae partes totus incumbat. Qua enim is charitate, qua pietate Germanos homines complexus est? quod studium, quam benevolentiam in vos, Germaniae Principes, declaravit? Eam, quae pastore Christiani gregis, quae ministro divinae clementiae, quae parente Ecclesiae digna est. Non enim is, ut vir sanctissimus dixit, prae se tulit virgae severitatem, sed spiritum benignitatis et lenitatis. Meminit, se ejus esse et discipulum et Vicarium, qui genus humanum non tonans aut fulminans, sed vagiens in praesepe, et tacens in Cruce servavit. Didicit ab eo, cujus vicem tenet in terris, mansuetudinem et cordis humilitatem. Itaque praebet se charitate patrem, doctrina magistrum, institutis pontificem: et usque eo effertur studio restituendae salutis deviis etiam et contumacibus filiis, ut summum illud secum a Deo communicatum totius Christianae Reipublicae judicium, si quid in vita et moribus jure apud quemquam offendat, justo aliorum judicio subjiciat. Vult enim, quantum in se fuerit, ut unde Catholicae religionis ac fidei praecepta petenda sunt, inde etiam omnibus recte vivendi exempla suppeditent. Hunc animum et voluntatem erga vos Pii IIII. Pontificis Max. non solum ex publicis et privatis ejus ad vos literis, sed etiam ex sermone duorum Episcoporum, qui literas attulerunt et mandata, perspectam et cognitam habetis. Quamobrem a vobis, ornatissimi Principes, vehementer peto atque contendo, per fortunas, per liberos vestros, quorum incolumitas, religionis incolumitate et integritate continetur, per nobilitatem & gloriam parentum majorumque vestrorum, quam illi non magis rerum gestarum amplitudine, quam praestantia Catholicae fidei consecuti sunt, ut Pontificis Max. patrium erga vos animum & summam Dei gratiam, vobis hoc tempore benigne delatam, grate pieque amplecti velitis. Recordamini, vos eorum Principum ac Ducum nepotes esse, qui, illorum eximiae virtuti, et pari in Sanctam Romanam Ecclesiam pietati datum a Pontifice Max. summum Imperium, & Imperatoris creandi jus obtinetis: ut simul & hujus Sacrosanctae Sedis erga vos beneficii memores, & majorum vestrorum imitatores esse debeatis. Mementote, nullam unquam fuisse gentem aut nationem, quae se aut facilius ad Christi fidem & animo concipiendam & oratione profitendam, totam converterit, aut libentius opes & vitam ad eam tuendam defendendamque contulerit. Praeclarum hoc studium nostrorum hominum admirabilisque constantia ce-

,, le-

ſanitatem eorum mentes, exploraret. Nam praeter caeteros, Germani eo laborare morbo (1) videbantur. (2) Duxit me ſecum

„ lebratur omnium ſcriptis & linguis. Quam conſuetudinem, a parentibus traditam, ſi filii poſterique eorum perpetuo retinuiſſent, praeclarius, ut leviſſimè dicam, nobiſcum ageretur. Sed, quoniam vix cujuſquam adeo fidei armis munitus ac ſeptus animus eſt, ut non acerrimi illius hominum hoſtis fraudibus capiatur, fuerit commune fragilitatis humanae cecidiſſe, modo proprium ſit Chriſtianae & adeo Germanicae virtutis exurgere, praeſertim patriam dexteram, coeleſti robore firmatam, porrigente vobis Pio Pontifice Max. Faceſſant aliquando perditi homines, qui, ſexcentis inter ſe repugnantibus haereſibus inductis, unam & veram Chriſti fidem ejecerunt, qui tam multos omnis aetatis ac generis praecipites agentes à gremio ſanctiſſimae parentis Eccleſiae fallacibus rationibus abduxerunt; qui impudentiſſimis fieri mendaciis ſimplicium hominum ingeniis ad libidinem & ad quaeſtum abutuntur, qui tot & tanta quotidie crimina confingunt, de moribus, de religione, de alieno a vobis animo Pontificis Maximi & Romanorum Sacerdotum, quot & quanta mentita falſaque eſſe vos ipſi intelligetis. Quod ſi non pax, non tranquillitas nobiliſſimae provinciae, non dignitas, non denique ſalus ageretur; non ne hominis, non principis, non Chriſtiani officium eſt, nolle diutius in errore verſari? nolle velificari cupiditati ac licentiae perditorum? nolle a quoquam orbari ratione & ſenſibus? poſtremo velle per ſe verum exquirere? velle rem propius inſpicere? Idcirco enim, pie ſancteque inſtitutis & actis rebus omnibus, quibus Dei gratiam nobis conciliare poſſemus, indictum eſt a Pontifice Max. publicum Chriſtianae Eccleſiae Concilium, datus etiam ab omni ſuſpicione liber ac tutus Concilio locus: convocati praeterea & invitati omnes; nemini denique cuivis ſit non permiſſa quaerendi, percontandi, diſputandi ac refellendi facultas: ut, qui vel ſacro Concilio intereſſe noluerit, cujus modo praeſentia requiritur, vel ejus cognitionem judiciumque recuſarit, eum facile appareat ruere ad exitium voluntarium. Itaque vos quaeſo & obteſtor, clariſſimi Principes, proſequimini gratiſſimis & animis & opibus inſtitutam a Pontifice Max. ſacri Concilii rationem, adjuvate rem Chriſtianae Reipublicae, in primis vero Germaniae noſtrae, ſalutarem. Nam aequitati ac ſapientiae veſtrae haec palma divinitus reſervata eſt, ut florentiſſimam provinciam tam diu multis locis infectam pravis opinionibus, nunc expiatam, parenti Eccleſiae reconcilietis. Cujus reſtitutio non minori vobis gloriae futura eſt, quàm illis ipſis ea ratio fuerit, qui primi Germaniam ad Apoſtolicae Sedis cultum atque obſervantiam deduxerunt. Quod cum a Deo precor aſſidue, tum ſic opto, ut illum in omni vita jucundiſſimum viſurus ſim diem, quo die divini ad me nuncii fama perveniet. A vobis vero etiam atque etiam peto, ut has literas, quas a me, quemadmodum dixi, patriae charitas, amor gentis ac nationis noſtrae, ſtudium denique veſtrae laudis elicuit, in optimam partem accipiatis. „

2 Deſcribere hoc loco non gravabor Anonymi libellum, inter Gratiani collectanea a me repertum, Sixto V. Pontifici Max oblatum: in quo diuturnus [nempe jam inde a Conſtantienſis Concilii tempore, quod anno 1414. inchoatum, anno 1418 abſolutum eſt] ac maxime luctuoſus Germaniae ac potiſſimum Bohemiae morbus ab homine, qui, ejusdem Sixti mandato, regiones illas obierat, multis verbis exponitur.

„ Eſſendo io in queſto mio viaggio,

„ che

Commendonus, scribendisque maxime epistolis admovit, eo qui-

" che ho fatto per ordine de la S. V. " stato in Bohemia, et havendo non " solamente udito da persone d'esperienza, & degne di fede, ma anco " vedoto con gli occhi proprii molte " cose, che appartengono a la santa " Fede Catholica, ai in difenderla da " la furia de li Heretici Piccardi et " Hussiti, come anco per conservarla et promoverla: mi e parso obligo mio darne raguaglio a la S. V. " tanto più, che 'l Nuntio de la S. " V. et li principali Baroni Catholici di quel Regno, come Guglielmo Vrsino, Signore di Rosembergh, " Vicerè perpetuo del Regno, Giorgio Pople, prefetto del regno, Giorgio de Martinia, supremo Giudice " del Regno, Giorgio Pople il giovine, Presidente de l'appellationi, " Vincislao Rerca, Primo Assessore " del giudicio, et D. Giovanni di " Pernestan, Assessore simile, mi hanno commesso, che in lor nome raguagliassi et supplicassi la S. V. de " le cose di là. Il che fò volentieri " per servitio di Dio et de la S. V. " vigilantissima à soccorrere i suoi " greggi.

" Et prima dirò tre cose. Lo stato " de la Religione. Secondo li abusi " et inconvenienti, che si ritrovano " fra gli stessi Catholici et principalmente ne gli Ecclesiastici. Terzo li " rimedii, che si potriano a ciò dare.

" Quanto al primo; vi è nel Regno di Bohemia l'Heresia de li " Hussiti, la quale in quel Regno è " invecchiata fin dal tempo del Concilio Constantiense, che si celebrò " cento settant'anni sono: de la quale " Heresia in modo tale è stato infetto il Regno, che vi erano restati " pochissimi Catholici: anzi quando " si corona il Rè è forzato di giurare di non molestare nè gli Hussiti " nè i Catholici, per statoti particulari di quel Regno. E' ben vero, che " per gratia di Dio, se bene il popolo hà abbracciato tale Heresia " nondimeno alcuni principali Signori " et alcuni de' primi Officiali del Regno sono sinceri Catholici, i " quali dal canto loro fariano ogni " sforzo, perchè fusse del tutto restituita la fede Catholica: il che saria " molto facile, quando con l'appoggio di simili personaggi si usassero " le diligenze, che appresso dirò. Già " che questi Hussiti, se ben sono Heretici, nondimeno non differiscono in " molti articoli con la Chiesa Catholica, et gli stessi Sacerdoti Hussiti " hanno domandato al Nuntio de la " S. V che li voglia aiutare circa " la riforma del loro Consistorio (come essi chiamano) perchè sono apparecchiati à riconciliarsi con la " Chiesa, et à vivere sotto l'obbedienza de la S. V. et quantunche " alcuni di quei Signori Catholici non " li diano totalmente credito, perchè " dubitano, che non procedano con " sincerità d'animo, pur se cominciassero à ripigliare et mettere in " uso i riti et cerimonie catholiche, " et dessero altri segni di vera riconciliatione con la Chiesa, si potria " sperare reduttione di molto populo.

" Oltra de gli Hussiti è intrata in questo Regno in alcuni la scelerata Heresia di Piccardi, i quali troppo licentiosamente cominciano à crescere in quel " Regno; et perciò con ogni diligenza si devria quanto prima rimediare: altrimente presto saranno tanto " potenti, che scacceranno non solo " i Catholici, ma anco gli Hussiti, " facili à ridursi à l'obbedienza de " la Chiesa. Et per estirpar questa " Heresia potrà più facilmente aiutare l'Imperatore, come Rè di Bohemia, per esser cosa nuovamente " intrata in quel Regno: et essendo " che gli Hussiti temono d'essere oppressi da li Piccardi, perciò aiuteriano à scacciarli del Regno. Anzi " alcuni suspicano, che per la tema, " che hanno di detti Piccardi, ricorrono à l'aiuto de' Catholici, et " mo-

quidem decreto, ut, quam diu vixit, nunquam postea illo

,, mostrano di volersi unire con loro.
,, Et la ragione di tale suspitione è,
,, perchè quando gli Hussiti havevano
,, da la lor parte alcune persone nobi-
,, li et principali, non spingevano
,, gagliardamente il negotio di tale
,, unione, la quale si è desiderata da
,, molto tempo in quel Regno.
,, In oltre, è uscito in luce un
,, libro in quel Regno, pieno di molte
,, Heresie: nel quale si contengono
,, molte cose contra li Catholici: et
,, vitopera tutte le cerimonie, riti
,, et Sacramenti: et questo libro, per
,, vendersi troppo publicamente, è
,, per apportare molta rovina à le
,, anime, et particolarmente de la
,, gioventù. Et la causa del non es-
,, sersi rimediato col prohibire detto
,, libro, tanto pestifero, l'attribuisco-
,, no à l'Ordinario del luogo: il qua-
,, le, havendo havuto autorità da l'
,, Imperatore passato et dal moder-
,, no sopra gli stampatori, è stato
,, negligente in non darne avviso à
,, l'Imperatore et à li altri Signori
,, di tal libro: dovendo almeno con
,, la potestà, che haveva, trattenere lo
,, stampatore insino à la risolutione
,, de l'Imperatore et de li Signori.
,, Il che à lui saria stato facilissimo.
,, Et questo a me lo disse il Signor
,, di Rosembergh, che è Vicerè per-
,, petuo di quel Regno
,, Quanto al secondo de li abusi,
,, che sono tra' Catholici, et special-
,, mente li Ecclesiastici, saprà la San-
,, tità V. che il maggiore inconve-
,, niente, che sia in quel Regno, è
,, l'ignoranza et pessima vita di
,, Parrochiani, et d'alcuni frati Ca-
,, tholici, se pur si possono chiamar
,, Catholici Il che si prova per le se-
,, guenti cose. Prima. molti, non sa-
,, pendo la differenza tra il culto Ca-
,, tholico & Heretico, li essortano à
,, le volte à quello, da che li doveria-
,, no rimovere. Verbi gratia: A le
,, volte non solo lodano la Commu-
,, nione sub utraque specie, ma costrin-
,, gono molti, che vadano à quella:
,, & in ciò l'Ordinario non ha fatto
,, provisione alcuna. Secondo, che al-
,, cuni Preti Catholici ne l'istessa ma-
,, niera, che li Hussiti, ministrano à mol-
,, ti il Santissimo Sacramento de l'Eu-
,, charistia, solamente con il dir pri-
,, ma il *Confiteor* senz'altra confessio-
,, ne. Terzo, che non ascoltano le
,, confessioni ad uno ad uno, ma à
,, 12. 15 & 20. per volta, non facen-
,, do conto de la Confessione auricu-
,, lare. Quarto, che ne le cerimonie,
,, & canto vulgare ne la Messa & al-
,, tri divini officii, si conformano à li
,, Hussiti. Quinto, che alcuni, essen-
,, do ignoranti & del Breviario &
,, del Missale, non attendono a dire
,, l'officio: & ne la Messa, per usare
,, ciascheduno i proprii gesti & ri-
,, ti, non celebrano con quella divo-
,, tione & maestà, che conviene. Se-
,, sto, che servendosi di libri hereti-
,, ci indifferentemente, come di Catho-
,, lici, con quelli insegnano & predi-
,, cano. Settimo, che questi Sacer-
,, doti tra 15. 16 & alcune volte più
,, anni, mai non si confessano. Ottavo,
,, non sanno la forma de l'assolutio-
,, ne, nè de li altri Sacramenti, co-
,, me con isperienza riferiscono haver
,, toccato con mano la pia me. del
,, Vescovo Vercellense. Nono, non
,, solo molti sono manifestamente con-
,, cubinarii, ma publicamente hanno
,, preso moglie, & quel ch'è peggio,
,, professando d'esser Catholici, sono
,, stati congiunti in matrimonio dal'te-
,, ti Catholici. Decimo, ne' Mona-
,, sterii de' maschi entrano donne, &
,, similmente ne li Monasterii di don-
,, ne entrano li homini. Undecimo,
,, sono dati à le imbriachezze, à li
,, giochi, & attioni più che secolare-
,, sche. Quindi è, che le persone Ec-
,, clesiastiche, per esser così ignoranti
,, et scandalose, sono venute in gran
,, dispregio appresso i Laici: et quin-
,, di anco è nata la penuria et care-
,, stia di Sacerdoti: perchè a pena si
,, ri-

me munere removerit. Profecti (3) per dispositos equos circiter Cal.

„ ritrova persona, che voglia abbracciare lo stato Ecclesiastico. Et se alcuno idoneo lo volesse abbracciare, non vien favorito, nè promosso da essi.

„ Vn altro inconveniente vi è, che per caristia di Preti & Frati boni, che insegnino la vita Christiana et i primi elementi de le lettere, gli stessi Catholici con grandissimo lor dolore sono forzati a mandare i lor figliuoli à le schuole de gli Heretici, con manifesto pericolo, che non siano ingannati da gli Maestri et altri scholari heretici, et specialmente da li Piccardi.

„ Di più vi è un altro inconveniente, et è, che l' Arcivescovo di Praga bisogneria levarlo in ogni modo di là, essendo che, per dirla come si sente, molti di quelli Catholici dal suo procedere et andamenti l' hanno per molto sospetto d' heresia, per non dire per perfido Heretico; et che procura con ogni arte coverta, tanto con l' Imperatore quanto con i Ministri poco Catholici, che queste cose in servitio de la fede Catholica non vadano innanzi. Et se si lassano correre le cose à la voglia di questo Arcivescovo, li Piccardi si faranno potenti. Anzi lui, non senza gran sua colpa et suspetto di malitia, non solo scientemente tollera i Sacerdoti di tanto mala vita et di cosi strani abusi, come di sopra si è detto, ma anco li favorisce et l' ammette à la cura de l' anime, con grandissimo scandalo di quelli pochi buoni, che vi sono: permettendo et tacitamente approvando, che questi tali ne le sue Chiese et Parrocchie communichino sub utraque specie etiam parvulis, et confessando quelli Catholici, che fariano la Confessione auriculare, in publico a 10. et 20. insieme, facendoli dire il *Confiteor* in frotta: et senz' altro l' assolvono. Il che a gli stessi heretici apporta molto scandalo. Et pare, che questo Arcivescovo voglia, per quanto lo lui puote, pian piano introdurre per mezzo di questi suoi Ministri heretici, per ignoranza o per malitia, queste sette cosi scelerate.

„ Quanto al terzo de li rimedii, che si potriano dare; io proporrò quelli stessi rimedii, che i principali Signori di quel Regno Catholici, consultando fra se stessi di questa materia, in presentia del Nuntio di V. Santità et mia, conclusero.

„ Il primo è, che si facesse una visita del Clero (senza la quale non accade sperare, che si possi fare nessun bene) et una riforma generale, cominciando da li più grandi fino a li più piccoli. Et se bene questa visita, etiam de le cose spirituali, bisogneria farla, come dicono quei Signori, in nome de l'Imperatore, per conservar la pace [già che non si sà, che nessun rè di Bohemia habbia mai permesso visita in nome d' alcuno fuori del regno] anzi, se bene l' Imperatore si contentasse, il che forse saria facil cosa, l' istesso regno di Bohemia non farebbe per sopportare visita alcuna in nome altrui, che del suo rè; et per non dare occasione ad alcun cervello gagliardo, che doveria esser visitato, d' opporsi al Visitatore, sotto pretesto de la libertà del rè o del regno; nondimeno non saria ciò inconveniente, per esser che la pia me. di Gregorio XIII. de la stessa forma haveva concesso, che si facesse la detta visita, cioè, in nome del rè, acciò il Visitatore, che doveva visitare in spiritualibus, non havesse impiccio ne le cose temporali: l' Imperatore voleva aggiungere altri Visitatori temporali, acciò, mentre il Nuntio Apostolico essegue le cose spirituali, questi altri Amministratori havessero cura de le cose temporali Et se in questo condiscendesse la Sede Aposto-

„ li-

Cal. Decembris, saeva hyeme, Rhetias per Alpes a Tridento

„ lica, oltre il frutto evidentissimo di tant' anime, che si ricuperariano da la misera servitù del Demonio, faria officio di vero Padre, mentro condiscende à l' infermità di quel povero Regno, così miserameote dissipato. Et acciò il Nuntio, o altri, che paresse a V. Santità, potesse commodamente et senza disturbo far questa visita, saria necessario, che la Santità Vostra sotto qualche titolo honorato chiamasse l' Arcivescovo di Praga *ad limina*; et trattenerlo, mentre si fa la visita, et essequire con lui, come à S. Santità parerà: et venendo S Santità a privarlo, come si crede, costandoli de li demeriti detti, et si desidera da quasi tutti li Catholici, vi saranoo di molti soggetti, nobilissimi et degnissimi, del regno. Et questo è certo, che, se vi sono necessarii buoni Ministri, necessariissimo è, che vi sia un buon Pastore. Et, sicome tutti biasimano il detto Arcivescovo, perchè permette, et anco pone à la cura de le Chiese heretici, o vero sospetti d' heresia, così resteranno con perpetuo obligo à la Santità V. se li toglierà questo Arcivescovo, il quale è tenuto tanto sospetto ne le cose de la religione, come di sopra si è detto.

„ Secondo rimedio. Procurare di havere alcuni Curati di dottrina, et di vita essemplare: perchè molti desiderano di allevare i loro figliuoli a la Catholica, et non haono chi l' instruisca. Et, per haver copia di simili Operatori, si mette in consideratione di capare da tutti gli Ordini mendicanti de l' Italia uno o due Frati per provincia di vita essemplare, et dottrina sufficiente, et fare, che per tre anni almeno debbeno stare in quel Regno ad aiutare quell' anime. Et se, finito questo tempo, alcuni si volessero partire, surrogare de li altri; ma quelli, che vorranno seguitare, lasciarli, et dispensare con essi no l' autoministratione de li Sacramenti: perchè pensare d' haver Preti secolari di vita et dottrina sufficieoti, saria molto difficile, per non dire impossibile. Vero è, che bisogneria, che li detti Frati fussero da dovero persone provate, et approvate ne le virtù solide: altrimeote, per la conversatione con gli Heretici, et per la libertà di non stare sotto la cura del Superiore, si esponeriano a gran pericolo de l' anime loro, se non fussero ben fondati ne lo spirito. Et se fosse possibile maodarci anco qualche Capuccino: perchè se ne edificherao no grandemente, parendo loro impossibile, che fra noi siano persone di tanto spirito, che faccino quella vita, che di loro si dice. Vedendo essi a l' iocontro questi lor Curati Catholici, approvati de l' Arcivescovo, chi con le mogli, chi con le concubine, quali celebrano senza confessarsi, se non da anno ad anno, & in generale con il solo *Confiteor* le tre parti d' essi.

„ Il terzo rimedio, proposto da quelli Signori, è, d' erigere quattro Collegii de la Compagnia del Jesù, oltre di quello di Praga, in diverse parti di questo Regno. Le ragioni, che di ciò muovono questi Signori, sono le seguenti (& il modo facile, senza cavar danari, se non da l' istessa Bohemia, io lo proporrò a la Santità V. appresso.)

„ Già che con quanti ho parlato, non solo i Catholici, ma ancora li Heretici dicono gran beoe di questi Padri, confessando, che, se essi non fussero stati, non vi saria quasi più seguo di religione Catholica: dove a l' incontro si veggono oe la lor Chiesa frequentare i Sacramenti, oltre li forestieri, da molti Bohemi con grandissima consolatione di buoni. Et frà quelli, che s' instruiscono nel Collegio et loe

„ schuo-

to Oenipontem, Salisburgum, Pataviam, Lintium, atque in-

,, schuole giungono al numero di cin-
,, quecento. Et molti Heretici ci man-
,, dano li lor figli, de' quali molti
,, giornalmente se ne convertono. Et
,, vi sono stati di putti, c' hanno con-
,, vertiti li Padri et Madri (po-
,, tentia grandissima di Dio!) Di
,, maniera che facendosi questi quat-
,, tro sopradetti Collegii, partoririano
,, senza dubio un beneficio incredibi-
,, le a la Christianità: et in poco
,, tempo sariano tanti gl' instrutti a
,, la fede Catholica, che non man-
,, cherebbono Sacerdoti et Parroc-
,, chiani, come hora. Et che ciò sia
,, vero, si vede evidentemente da
,, questo solo loco di Praga, che ha
,, ridotto buona parte di quelli Ba-
,, roni nobili attorno quella Città.
,, Et con questi quattro lochi detti
,, s' abbraccieria grandissimo paese:
,, possendosi sperare, che in brevissimo
,, tempo con la loro buontà et de-
,, strezza riducessero quel Regno con
,, le provincie convicine al vero culto
,, di Dio (opera di Sisto V. et non
,, d' altri.) A la erettione di questi
,, lochi sarà facil cosa, che S. Mae-
,, stà Cesarea per qualche parte se-
,, condo le sue forze aiutasse. Ma
,, ci bisognerebbe l' animo invitto di
,, Sisto a questa impresa santa: poi-
,, che con certezza, con queste quat-
,, tro fortezze di Santa Chiesa, con
,, poca spesa espugnaria una gran buo-
,, na parte di Germania, per chiamar
,, così quei paesi: al che fare non
,, basteriano dieci Esserciti. Di que-
,, sto supplicano i Primati del Re-
,, gno, quelli che lo governano et
,, reggono. Et il Sig. Guglielmo Or-
,, sino, Signore di Rosembergh, come
,, primo di quel Regno, per fare la
,, strada a gli altri, et mostrare, che
,, si farà da dovero, di già a sue
,, spese ha principiato un bel Colle-
,, gio ne lo stato suo in Crumau, sua
,, residentia, quale sta quasi in fine,
,, tutto fabricato a sue spese, secon-
,, do il disegno dato da Padri stessi:
,, et lo doterà di duemila tollari d'
,, intrata l' anno.

,, Il modo hora, promesso di so-
,, pra, per dotare questi lochi, senza
,, interesse di V. S. à mio giudicio
,, sarebbe questo. Ne la Bohemia so-
,, no alcuni Monasterii di trecen-
,, to, cinquecento et taluno di mil-
,, le et molto più tollari d' in-
,, trata; quali se ne stanno con uno
,, ò due soli Monaci, et l' Abbate à
,, le volte Catholico, et al più He-
,, retico: quali senza un servitio al
,, mondo usurpano queste intrate, già
,, dedicate à Dio et a li suoi pove-
,, ri: quali Abbati à la lor morte las-
,, sano di molti scudi: quali S. M.
,, Cesarea, perchè non vadano in ma-
,, le mani, li piglia lui, et ne fa poi
,, quelle carità, che la sua conscientia
,, li detta. Potriasi dunque questi Mo-
,, naci, così unichi et dispersi, unir-
,, li in tanti Monasterii, quanti ba-
,, stassero à star lor bene: et quei
,, luochi et intrate, che avantassero,
,, S. S. erigerne tanti Collegii di po-
,, veri, come si è detto di sopra. Al
,, che credesi, che S. M. Cesarea non
,, solo non contradirà, ma che li deb-
,, ba esser caro: et quelli Signori so-
,, pranominati del Regno, quando ci
,, fusse difficultà, sperano superarla.
,, Il che seguendo, la S. V. si im-
,, mortalerà in cielo et in terra. Es-
,, sendo il Regno de la Bohemia situa-
,, to nel centro de la Germania, si
,, ridurria in tutto ò in gran parte:
,, et così, come da lì, nel tempo di
,, Giovanni Hus et Girolamo di Pra-
,, ga, Heretici bruciati nel Concilio
,, Constantiense, cominciò l' infettione
,, a spargersi verso la Germania; co-
,, sì da la reduttione di Bohemia si
,, spereria non solo l' aiuto de le pro-
,, vincie vicine, come Austria, Lusa-
,, tia, Palatinato, &c. ma anco di
,, tutta la Germania. Al che non sono
,, mancate Profetie, se così chiamar
,, si possono, che l' hanno detto: et
,, ciò viene affirmato da quanti parla-
,, no

inde, accelerato, quantum per altissimas licuit nives, itinere, Viennam (ibi enim Regiam Ferdinandus habebat) venimus (1). Expositis mandatis, visum Ferdinando est, ut Commendonus & Zacarias Delphinus, Episcopus Pharensis, quem paulo ante Pontifex ad eundem Ferdinandum miserat, conventui Germanorum, qui tum maxime cogebatur, occurrerent. Nam Principes Germaniae, ii, qui a Catholicae Ecclesiae auctoritate desciverant, cognita Pontificis Max. voluntate, edictoque accepto, quo undique ex omnibus Christianis provinciis Episcopi Tridentum ad Concilium evocabantur, veriti, ne, cum caeteri contumaces, tum ipsi in primis, bello atque armis redire ad officium, et Concilii decretis parere cogerentur, de suis rebus coram colloquendum inter se rati, locum, quo omnes convenirent, Namburgum indixerant. Id est oppidum Misniae, in Saxoniae finibus, cujus imperium ad Episcopum spectat, qui tum erat Julius Pflugius, vir studio Catholicae religionis, & doctrinae laude excellens; sed jam grandis natu, & pedibus aeger, & tot Principum consensui impar. Ita urbem, dioecesis suae caput, conven-

Coventus Haereticorum ad Namburgum.

„ no di quel Regno. Et qoesto è „ quanto per hara m' ocorre sù que- „ sto particulare.

„ Si mette aoco io consideratione, „ che difficilmente in altri tempi si „ haverà così buona occasione; per- „ chè quei Signori Primati, che go- „ vernano il Regno, per il passato so- „ no sempre stati le due parti Here- „ tici, et hora, per graria di Dio, av- „ viene il contiario, esseodo la due „ parti Catholici.

2 Non fuit auscultandum autographo, exhibenti *videbatur*.

3 Proficiscentem Con mendonom hisce ad Maximilianum regem litteris prosequutus est idem Otho Cardinalis: „ Mittit Sanctiss. D. N. primum „ ad Caesarem, deinde ad omnes in- „ ferioris Germaniae Priocipes inter- „ pretem hunc et internuorium volun- „ tatis et consiliorum suoruos de sa- „ cro Concilio Jo Franciscum Com- „ mendooum Episcopuoi; qoem et- „ si scio cum ipso officio, rum suis „ actionibus tibi gratu n et jucondum „ fore, tameo postulat à me singola- „ ris mea in illum benevolentia, ab „ egregia ejus virtute profecta, et „ summo quodam studio in Germa- „ nicam nationem, ot eum commen- „ dem quoque litteris meis. Com- „ mendo igitur eum tibi sic, ut ma- „ gis ex animo commendare non pos- „ sim: affirmoque, neminem fortasse „ esse aut pluribus animi et ingenii „ ornamentis praeditom, aut religio- „ nis magis colentem, auc tui obser- „ vantiorem, aot denique ad res a- „ gendas, tractandosque hominum a- „ nimos commodiorem, quam illum. „ Qoare a te precibus omnibus pe- „ to, ut virum hunc et doctum et „ bonum et prudentem, tuoi his, tom „ mea etiam causa, benigne comple- „ ctaris. Magno enim me beneficio affe- „ ceris Cui perpetuam observantiam „ et fidem meam commendo, et sa- „ lutem precor Roma 8. Idus De- „ cembris M. D. LX.

1 Die 3. Jan 1561. Habeo apud me litteras, quascumque in hac reliquisque legari nibus suis Commeodonus aut Romam aut aliò dedit, aliquando a nobis volgaodas. Ex iis itinerum ejus oomium rationem cogoovi.

ventui, qui contra Christianam rem habebatur, commodare est coactus. Ingressi (1) uno comitatu iter, & tectis vecti curribus, non longe Vienna, Danubium trajecimus; mira oculis meis, aliorumque, qui domestica tantum frigora noveramus, specie. Europae enim fluminum longe maximum & latissimum, maximaque aquarum mole ruens, non ponte, non navigio, sed, veluti continenti ac stabili solo, curribus transmisimus: adeo solide constrictis gelu undis, adeo firma glacie, ut onustis quoque plaustris, quorum rotis altae impressae orbitae cernebantur, iter tutum praeberet; sicuti exercitibus quoque praebuisset. Per Moraviae fines Bohemiam inivimus, Hercinijs saltibus circundatum regnum; cujus caput Praga, ampla urbs ac nobilis. Huc cum septima die venissemus (2), biduum

Danubius glacie concretus.

1 Die 14. Jan. an. 1561.

2 Die 19. ejusdem mens. & an. Quod et ex Commendoni litteris didici, et ex quodam *Itinerario*, quod, a Gratiano diligentissime confectum, universum hoc suum et Commendoni iter Germanicum complectitur. Id quoque aliquando vulgare in animo habemus. Nunc specimen quoddam ejus tantum dabimus, de hoc ipso Pragam adventu:

„ A li xix Tre leghe a Beuschbroten, terra murata; dove è buono allogiamento; et quattro leghe a Praga: dove li due Nuntij furono alloggiati in Castello da l' Arciduca Ferdinando d' Austria, governatore del Reame di Bohemia per l' Imperatore suo padre Questa Città è la Reale di Bohemia, et molto grande & bella, et mercantile, et divisa in tre parti: la prima et la più bella è la Città vecchia, ch' è in piano; l' altra è la nuova, similmente in piano, che si congiunge a la vecchia da mezzo giorno, mediante una fossa con la muraglia: et queste due parti sono da Oriente, di quà dal fiume Molta, detto da' latini *Multavia*, che passa per mezzo la Città; sovra il quale è un bellissimo ponte di pietra di XXIIII. archi, fatto da Carlo quarto Imperatore La terza è oltre il fiume da occidente nel colle, circa il Castello, dove alloggia l' Arciduca. Da questa parte, et dentro & fuori de le mura, sono molte vigne, che sono rare in questo Reame.. Praga anticamente era Arcivescovado, fatto al tempo di Carlo quarto Imperatore, ma fù dimesso per l' heresie degli Hussiti, et haveva d' intrata 60 mila scudi, che furono occupati da diversi Baroni del Regno, et dal Rè: hora si tratta di restituirlo, dovendo dare il Rè d' intrata a la Chiesa 6. mila fiorini per il Vescovo: et Monsig. Illustrissimo Commendone portò la commissione di fare il processo sopra questo. Ci sono più sorte d' Heretici, et Monasterii et Chiese Catholiche, et la Chiesa Cathedrale. Al tempo di Carlo quarto c' era lo studio, fondato l' anno . . . . . . ma per gli Hussiti sudetti fu transferito a Lipsia infrascritta Il resto del Regno è pieno d' ogni sorte d' heretici, et massime di Calistini, ciò è, che si communicano sub utraque specie, i quali non dissentono da' Catholici fuor che in questo: nondimenn ei sono molti Catholici, et massime quasi tutti i nobili: ma per la nostra strada non trovammo Chiesa, che non fosse profanata, fuor che a Snam, Praga et Cometau infrascritto. In Bohemia sono molti nobili et Ba-

„ ro-

duum morati perreximus iter impeditum atque obrutum nivibus, ut, in ipsis saltibus, agrestium manibus aperiendae purgandaeque viae fuerint. Quinta die Namburgum venimus(1). Ab Haereticis Principibus, qui frequentes jam conve- ne- Nihil profectum Namburgi.

,, rooi, i quali eleggono il Rè, et
,, possedono terre et Castelli, et tutto il resto del Regno, da Praga
,, et trenta Città in fuori, che sono
,, del Rè. Questo Regno è circondato da Monti, et da la selva Hercinia, ne' quali in diversi luoghi
,, sono molte minere d' argento, ferro, et ancu di stagno, et fra
,, l' altre la valle Joachima ai confini di Misnia, derta in thedescho
,, Joachimschel. dentro nel Regno
,, sono colli, et piano, et gli abonda del grano et di Cavalli, benchè deboli, et di non molta vita.
,, Si ci fa molta cervisia et buona.
,, la geote commune è ladra et cattiva et discortese.

(1) Die 28. ejusd. mens. et ao. Quo de adventu haec, hoc loco non omittenda, *Itinerarium*.

,, A li XXVIII. Per colli bassi et
,, lavorati tre leghe a Taitz, città
,, murata, non troppo bella: et per
,, simil via tre leghe a Namburg,
,, Città sul fiume Sala, che divide
,, la Misnia da la Turingia. E' sopra
,, un colle in bellissimo sito, ma di
,, dentro è piana, brutta et non molto grande. Si divide in due parti,
,, essendoci da settentrione aggiunta
,, una gran parte, cinta di muro,
,, che si congiunge con l' altra di
,, modo, che paiono due città attaccate insieme. Quì trovammo gl'
,, infrascritti Principi Protestanti, &
,, Ambasciatori, che s' erano congregati per trattare alcune cose appartenenti a la loro Confessione Augustana

,, Federico Palatino del Rheno,
,, Duca di Baviera, Elettore, col
,, figliuolo Casimiro.

,, Augusto Duca et Elettore di
,, Sassonia.

,, Wolfango Palatino del Rheno,
,, Duca di Baviera, Conte in Veldentz.

,, Gio: Giorgio Palatino del Rheno, Duca di Baviera, Conte in
,, Veldentz.

,, Gio: Federico il Vecchio, Duca
,, di Sassonia.

,, Christoforo Duca di Vittemberg
,, et Tech, Conte in Mumpelgart, col
,, figliuolo Eberardo.

,, Henrico Duca di Mechelborgh
,, Principe de' Vandali, Conte Schvverin, Signore de' Paesi di Rostock
,, et di Stargard, detta hora Oldemburg.

,, Filippo, Lantgravio d' Hassia, col
,, figliuolo Ludovico.

,, Carlo Marchese di Badeo.

,, Ernesto, Filippo, fratelli, Duchi
,, di Brasvich, i quali non havendo
,, dominio non vennero in consiglio.

,, Giorgio Ernesto Conte d' Heoneberg, in nome ancora di Poppo,
,, suo fratello.

,, Gottardo Conte di Schvvartzemburg.

,, Giorgio Conte di Cassel.

,, Il Conte di Stolbergh.

,, Il Conte d' Honstein.

,, Filippo Francescho, e Conte del
,, Rheno, che morì, come di sotto, il
,, di XXVII. di Gennaro.

,, Legati di Principi absenti.

,, Del Marchese Gioachimo Elettore di Brandemburgh.

,, Del Marchese Giorgio Federico
,, suo figliuolo.

,, Del Marchese Giovanni, fratello
,, de l' Elettore di Brandemburg.

,, De i Duchi di Pomerania.

,, Del Duca Gio: Alberto di Mechelburg.

,, Del Duca Adolfo d' Holsatia.

,, Del Duca Francesco di Sassonia.

,, Di Wolfang Joachim, Carlo
,, Joachim, Ernesto, et Bernardo,
,, Principi d' Anhalt.

,, De la Regina d' Inghilterra un'
,, huomo solo.

,, La

nerant, non obviam missum Nunciis, non ullum in advenientes hospitii jus servatum. Verum ego, quae acta hic fuerint, quia persecutus eo libro (r) sum, quem de rebus a Commendono gestis perscripsi, in praesentia censeo omittenda.

Ni-

„ La notte inanti, che noi arrivammo, era morto VVolfango, Conte del Rheno, suffocato dal troppo vino, c'haveva bevuto ne' spessi conviti, che facevano fra loro quelli Principi, il qual Conte VVolfango fu sepelito con quest' ordine. Precedeva uno, che portava un Crucifisso di legno: seguitavano circa quaranta putti, col maestro loro dietro, cantando in Thedescho; poi il Cadavero, coperto con un panno nero, nel quale era una Croce bianca, portato da' suoi famigliati in un cataletto; poi quattro incappucciati; il Conte Palatino Elettore, et suo figliuolo, et il figliuolo del Lantgravio d'Hassia, et molti Consiglieri, et nobili de' Principi: et sonando le campane, lo portarono a la Chiesa, dove lo lasciarono così nel mezo per tutto quel giorno. In Namburg sono 14. Canonici col loro Decano, che eleggono il Vescovo, de' quali due et il Decano solamente sono Catholici, il resto Lutherani. Ne la loro Chiesa Cathedrale predica un Catholico, et un' heretico in un dì medesimo, ma in diverso tempo: ma non si dice Messa nè quì, nè in altra Chiesa de la Città. Noi l' udimmo secretamente in casa del Decano. Vagliono questi Canonicati 100. taleri, et sono conferiti dal Papa et dal Capitulo. L' intrate de l' altre Chiese, et massime de le Parochiali, sono occupate dal Duca Augusto. Questa è nel Marchesato di Misnia, la quale, cominciando da la selva Hercinia venendo fin' a Benitz, è montuosa con molti boschi, ma con gran parte di terreno lavorato, et, passato Aldemburgh, è piana, lavorata et molto fertile di frumento, si come è quasi tutto il resto de la Misnia. In questa provincia sono quattro minere d' argento. Anneberg sudetto, Mariemburg, Friburg, Schneberg, che sono possedute da Augusto, Duca di Sassonia, col resto de la Misnia, eccetto quella parte sudetta, posseduta da' figliuoli di Gio: Federico, et li Vescovati infrascritti, come Marchesato di Misnia: di dove anticamente è l' origine de' presenti Duchi di Sassonia, che poi non molt' anni sono, per via di Donne, hebbero i loro antecessori, prima il Lantgraviato de la Thuriogia, et ultimamente il Ducato et l' Elettorato de la Sassonia, per gratia de gl' Imperatori: si come hoggi ciascuno di loro si chiama con questi tre tituli. Ne la Misnia ci sono tre Vescovi, che sono Principi d' Imperio: il Vescovo di Namburg; Michel Sidonio, Vescovo di Mersburg, huomo molto dotto et Catholico, et il Vescovo di Misnia, da la qual città prese il nome la provincia, il qual Vescovo è heretico, et dipende in tutto dal Duca Augusto, il quale habita per il più in Dresna, dove ha un bellissimo palazzo, et a le volte in Trega, terra di questa provincia. le terre et castelli de la quale universalmente sono belli et buoni. In questa provincia sono d' ogni sorte d' heretici, anchorachè si chiamino et siano per il più Lutherani: et non si trovano altri Catholici, fuorchè quei pochi, ch' io specificatò. La lingua di Misnia è la più bella di tutta Alemagna, si come la Toscana di tutta Italia. Noi stammo in questa città di Namburgh fin' a li xi. di Febraro, havendo li Illustrissimi Nuntii fatto in questo tempo quanto occorreva al loro negotio.

r In Vita Card. Commendoni lib. II. cap. 2. et 3.

Nihil certe ad spem sanandi Germanos profectum. Sed mutuis orationibus, & Germanorum, Pontifices maximos increpantium, & Commendoni, magna gravitate intemperantiam linguae eorum licentiamque retundentis, nobilitata ea legatio est. Nuncii (1), proficiscentes Namburgo, digressi ad suum quisque munus sunt. Nos, fide ab Augusto Duce accepta, tuto per ejus fines transituros [nam Augustus ipse Namburgi erat] Saxoniam intravimus; eo consilio, ut Archiepiscopum Magdeburgensem, qui Primas Germaniae est, & Joachimum Brandeburgium, unum e Septemviris, qui jus creandi Caesaris habent, quorum in Germania opes dignitasque longe caeteros Principes antecellit, peteremus. Magdeburgensium Archiepiscopatu potiebatur Sigismundus, Joachimi hujus Septemviri filius, ex Heduigi, regis Poloniae filia, susceptus, juvenis non solum omnis expers disciplinae, quae Sacrorum antistitem decet, sed haeresum labe plane corruptus, caetera non improbus. Verum ea obesi corporis mole oneratus, ut, quod postea accidit, brevi ad exitum vitae perventurus videretur. A Namburgo diei unius iter Lipsiam venimus (2), Saxoniae urbem, non maximam quidem, sed, pro more gentis, aedificiorum elegantia, & viarum descriptione, & doctorum virorum numero, quos erudiendae juventuti Saxoniae Dux magna mercede conducit, non sane ignobilem. Halam inde transivimus (3), quae juris Magdeburgensis Ecclesiae est, quam salis, ex perenni fonte hausti, proventus nobilitat. Hic Philippus, Hassiae Lantgravius (4), capto Jo. Federico Saxone, belli socio, ac partibus profligatis, victoris fidei se tradidit. Nosque eadem in aula caenavimus, in qua Carolus quintus Caesar, edito ex tribunali, Philippum, accedentem ad genua dedentemque se, recepit, tanto quidem laetantius, quanto ille contemptius contumeliosiusque Caesaris nomen usurpare, & verbis obterere, quamdiu bellum fuit, consuevit. Sigismundo Archiepiscopo, Halae non reperto, in parentis ejus Regiam Berlinum perreximus (5). Ad Vitembergam Albim trajecimus, illo ipso ponte, quo rescisso, Jo. Federicus Saxo ab insequenti Caroli quinti exercitu tutum se fore existimavit.

Lipsia.

Hala.

Jo Federicus Saxo.

1 Stanislaus Hosius, Episcopus Varmiensis, Polonus, et Zacharias Delphinus, Episcopus Pharensis Venetus, paullo ante de Vngaricis rebus ad Ferdinandum missi. Vide eandem Vitam eod. lib. cap. 1.

2 Die 13. febr. an. 1561.

3 Die 14 febr. 1561.

4 Autographum *Lantgravius* exhibet; at infra *Langravius*.

5 Die 19. febr. 1561.

vit. Sed Carolus, agrestis unius indicio, qui a Saxonis militibus male habitus, ultro se Hispanis obtulerat, vado reperto, hostem inopinantem oppressit. Ita Federicus, amissa libertate, & Septemvirali honore, quo praefulgebat, cuique multarum in Saxonia urbium populorumque dominatus est adjunctus, multatus, duplicis defectionis paenas exsolvit. Is enim Martinum Lutherum, virus pestilentis doctrinae adversus Catholicae religionis pietatem evomentem, primus recepit, primus fovit, primus ad audendum incitavit, denique primus a Dei divinarumque rerum fide descivit. Idem, depravatis hinc concitatisque Germaniae populis, Lantgravio, de quo supra meminimus, aliisque sociis assumptis, arma in Carolum Caesarem, justum Germaniae regem, caepit. Lutherus Vitembergae aetatem egit. Hic viguit, hic docuit, hic sedem impietatis fixit; hic totam Sacrorum rationem cunctaque sacratarum litterarum placita, ut insana libido tulit, temeravit, intorsit, pervertit; hic in Catholicam Ecclesiam, hic in Pontifices Max. plerunque, quod mirere, temulentus, debacchatus est; hic denique tetram animam, de qua fama est, cum infernis spiritibus pepigisse, emisit; atque hic iisdem in templis imago ejus colitur, ex quibus ipse Dei Divorumque imagines, idola, invidioso vocabulo, appellans, sustulerat disjeceratque. Joachimus Septemvir (1), quanquam erroribus

Ad Joachimum Brandeburgium aditur.

1 De adventu Berlinum, de Joachimo Septemviro, de actisque cum eo a Commeodono, haec in *Itinerario* traduntur. ,, A due leghe [*da Treven Briezen*] si trova Belitz, castello del detto Marchese [*di Brandemburg*] brutto, come gli altri: di poi per 6. leghe, per molte valli, piene di molt' acqua, in mezo de' boschi, dove non si discerne la strada, se non da chi la sà per pratica, et in parte per colli bassi d'arena, inculti per la maggior parte, giungemmo a Berlino, una delle terre principali della Marcha di Brandemburg, la qual Marcha si divide nella vecchia et nella nuova. La vecchia è, dove è Berlino, et tutti li sudetti et infrascritti luoghi, fino al fiume Odera: oltre la quale per otto leghe s'estende la Marcha nuova. Questo paese universalmente è di terra arenosa, et per ciò sterile et piana, ma con alcuni colli bassi, che fanno infinite valli, che stanno piene d'acqua, che produce gran quantità di pesci & massime di Raine, ch'essi dimandano *Carph*, che sono di miglior sapore: et si servono di queste acque per molini, a' quali danno gran caduta, per far voltar le rote.

,, Sono in questo paese molti boschi, et massime de' Pini salvatici, legno, benchè verde, che abbrucia quasi come le candele: et ci è gran copia di selvaticine, et specialmente di porci cinghiali, et di cervi: de' quali li Marchesi ne pigliano alle volte l'anno 500. et 600 et sogliono per pompa attaccare a i muri delle sale, a due a due, le corna de i cervi, che sono maggiori, et farne ancora certa forma di candeglieri, per attaccare nel mezo delle sale, per tenere molti lumi; delle

bus Lutheranorum captus sectam illam sequebatur, tamen & multis in rebus suo judicio uti, quam auctoritate stare Lu-

„ le quali il Marchese Elettore ne „ ha dimolte belle et grandi de' cer- „ vi di Prussia, che sono maggiori „ de gli altri. In questo paese sono „ ancora gran quantità d'oche dome- „ stiche, le quali, impaurite, volano „ come gli altri uccelli.

„ Berlino è terra posta in piano, „ per mezo la quale passa il fiume „ Sprero. La parte verso occidente, „ ch'è più bella dell'altra, ma più „ piccola, si dimanda Kollenella, qua e „ è il palazzo del Marchese, che, „ anchora che non sia finito, è mol- „ to bello et grande, secondo gli e- „ dificii di Germania. Il fiume è na- „ vigabile, et, dove passa, toccan- „ do le case, rapresenta, et per la „ larghezza et per il color dell'ac- „ qua, ch'è oero, il canale grande „ di Venetia, eccetto che ne gli edi- „ ficii, che per la maggior parte so- „ no di legno. L'altra parte, et co- „ sì tutta la terra, è assai bella, „ secondo il paese, et habitata. Quì „ fa la sua residentia Joachimo, Mar- „ chese di Brandemburg, et Elettor „ d'Imperio, il quale mandò la me- „ desima sera il suo cancelliere et il „ Marescalco (che noi chiamamo „ Maiordomo) a scusarsi con Mon- „ signore, di non haverlo mandato ad „ incontrare, non l'havendo saputo „ (perchè Monsignore era venuto „ secretamente, per il sospetto, che „ si doveva havere in simili paesi) et „ l'invitorono la mattina a pranzo col „ Marchese: dove andò poi Monsig in „ habito di Vescovo, accompagnato la „ mattina da molti nobili della sua „ corte, & fu ricevuto con molta hu- „ manità dal detto Marchese; il qua- „ le lo tenne poi per sempre allog- „ giato nel più honorato luogo del „ suo palazzo, usandogli ogni sorte d' „ honore et cortesia, in dargli il pri- „ mo luogo, et in venir spesso a „ mangiar nel suo alloggiamento: et „ massime in haver offerto in dono „ a Monsignor argenti et cavalli, „ per molto valore, con tanta instan- „ tia et tante volte, che si dubitò, „ che non restasse offeso della ricusa, „ che fece Monsignor di non accet- „ tar cosa alcuna.

„ Questo Marchese è huomo di „ gran statura, d'età di anni 57. „ humano et molto piacevole: parla „ latino, ma non troppo securamente: „ è liberale, che tutto che habbia „ quattrocentomila taleri d'intrata, „ computate le contributioni et l'in- „ trate di tre Vescovati, che ha „ il figliolo di suo figliolo, ha de- „ bito, per haver speso tanto per „ il passato, un millione et quattro- „ cento millia taleri, per li quali pa- „ ga ogn'anno d'interesse in Lipsia „ sessantacinquemila taleri, et diciot- „ tomila in Ratisbavia.

„ Nelle cose della Religione egli è „ Lutherano: nondimeno è osservan- „ tissimo delle cerimonie. ogni gior- „ no ode il Vespro et gli altri uffi- „ cii, et fa dire la Messa nel modo „ nostro (fuorchè ommette il cano- „ ne) in una chiesa, che si congiun- „ ge per un corridoro al suo palazzo: „ nella qual chiesa sono molti sacer- „ doti, consecrati già secondo la re- „ ligione antica, et alcuni in Vittem- „ berg, secondo il modo loro d'adesso: „ sopra quali è un capo, che „ porta la beretta rossa, come un „ Cardinale, i quali fanno tutti quelli „ ufficii, che ode l'Elettore.

„ In questa chiesa un giorno il Mar- „ chese mostrò à Monsignore, in una „ stanza terrena, molte statue d'ar- „ gento di diversi Santi, et fra gli „ altri di S. Mauritio, con una co- „ rona ornata di molte perle et altre „ pietre pretiose; et un Carlo Ma- „ gno, con una corona, et una cas- „ setta con molte perle et pietre, „ croci d'argento et d'oro, calici, „ candeglieri et tabernacoli et altre „ cose per Chiese, che dicevano valere „ più di cinquecentomila taleri. Mo- „ strò anco nella sacristia della me- „ de-

Lutheri malebat, multosque Catholicorum ritus, rejectos ab eo, retinebat, & advenientem Commendonum perhonorifice ac benigne hospitio accepit, omnibusque comitatis & humanitatis officiis percoluit. A Joachimo digressi, Joannem, fratrem ejus, bidui itinere, convenimus, hominem Romano & Catholico nomini infensissimum: quippe ad Lutherum, ipso statim initio, defecerat, ejusque instinctu ingens imbiberat adversus nos odium. Is tamen Commendonum, ad se venientem, reverentissime suscepit, sic, ut non aliter eum, quam capite aperto, sit allocutus, ac ne in convivio quidem, quo Nuncium apparatissimis epulis excepit, sedens adigi potuerit, ut tegeret caput, quo genere honoris, Germanorum more, majus haberi hospiti nullum potest. Idem, de indicto a Pontifice Max. Concilio, ad verba Legati asperi-

Ad Jo. Brandeburgium.

" desima Chiesa una gran quantità " di pianete et altri paramenti per la " Messa, et per altri ufficii, di veluto et brocato, lavorati con oro " et perle; et una rosa d'oro, benedetta da Nicolò V. et donata all'Elettore " d'all'hora, le quali statue et paramenti " tutti erano dell' Arcivescovo di Moguntia, fratello di Joachimo, padre del presente Joachimo Elettore: " il quale per rispetto delle cerimonie, " che osserva, è chiamato da gli altri " Protestanti Papista: et in molte cose " mostrò di portar honore al Papa, " et specialmente una mattina, ragionandosi a tavola di molte cose, fra " l'altre uno del Marchese diceva, che " l' Imperio haveva accresciuto gran " dignità al Papato. Al che Monsignore rispose, che anzi l' Imperio " haveva ricevuta tutta la sua dal " Papato, et specialmente il Marchese; et perciò dovea tacere. Il " quale subito, cavatosi il capello, disse: " Ego hoc non diffiteor. "

" Il Marchese ha per moglie Edeviga, sorella, ma di altra madre, " di Sigismondo, presente Rè di " Polonia; la quale è di età di anni " 45. grassa estremamente et picciola, " et stroppiata de le gambe per tal " modo, che non può moversi, senza esser portata. Questa donna ha " voluto sempre esser Catolica, non " ostante le molte persuasioni, che le " sono state fatte dal marito, da' figlioli et da molti altri, & è più " che mai Catholica & devota, et ha " udito sempre Messa, ancora che difficilmente trovi Preti, essendo stati scacciati o mal trattati. Di questa donna il Marchese ne ha havuti l' Arcivescovo di Magdeburg sudetto, " Elisabeth Madalena, vedova, che " di poco inanzi era stata maritata per " 20. giorni a un Duca di Lunenburg; " Edevigha seconda, ch' è moglie " di Giulio, figliolo del Duca Henrico vecchio di Bransvich, il qual " Giulio era quì in questo tempo ammalato, giovane di circa 30. anni, " di pocha barba, et d' occhi bianchi, grandi et spaventevoli, insieme con tutto il volto; eretico, sì " bene il padre è catholico, che perciò non lo vede volontieri; et la " terza Sophia, non maritata: che tutte nondimeno vivono nella religione del padre.

" Ha il Marchese, oltre di questi, " Gio. Georgio primogenito della prima moglie, ch'è di età d'anni 38. " il quale ha per moglie una figliola " del Duca di Lignitz, et un figliolo unico, che si chiama Ioachimo, " d' anni 14. che dicono esser etico, " et non poter scampare lungo tempo; il qual putto tiene in persona " sua tre Vescovati, senza auttorità " del Papa, Brandemburg, Alveburger, Lebus.

a Die 25. Febr. 1561.

rime, & plane ex Namburgensis conventus sententia, respondit. Nos Francfordiam inde progressi sumus (1), haud ignobilem urbem, Joachimi juris, ad Oderam flumen, quod Germanorum fines Polonorumque intercurrit. Hic Cartusianae familiae Sacerdotes tres reperimus, quos Joachimus tantum prohibitos, ullum alium amplius in disciplinam asciscere, uti suis institutis patiebatur; nec unquam ad deserendam Catholicae pietatis fidem, quod passim ab aliis Regulis fiebat, coegerat, aut omnino labefactare eorum constantiam conatus erat. Atque hae in illa gente unicae supererant religionis reliquiae. Confecti jam senio erant, nec annis triginta e septis suis prodierant, veriti, ne eorum conspecto ornatu, quem nec unquam dimiserant & aliorum oculi aspicere jam diu desueverant, saxis a plebe incesserentur. Tantus tum furor occupaverat hominum mentes! Cartusianis Apostolicum Nuncium, ubi ne Apostolicum quidem nomen diu auditum esset, videre miraculi atque monstri simile fuit. Projecti ad pedes oscula vestigiis (2) ejus figere, contingere dextram, audire loquentem [& Latine sciebant perbene] tantae laetitiae fuit, ut satis vitae suppetisse sibi praedicarent. Nos, Francfordia remensi iter, Brandeburgum, atque inde ad Ericum Ducem Bransvicensem, qui Junior dicebatur, tametsi exacta jam aetate esset, Volfembittelum profecti sumus (3). Is & gesserat in juventa pro Catholica fide cum Alberto Brandeburgio bella, & in eadem fide ita constanter permansit semper, ut Julium, unicum filium, quod cum Lutheranis sentiret, abdicarit, & conspectu suo prohibuerit: &, amissa uxore, studio procreandae novae prolis, jam plane senex, aliquot ante annis, Sophiam, Augusti regis Poloniae sororem, duxerat, in matrimonioque tum habebat. Sed sive aetas ejus, sive novae nuptae sterilitas prolis spem fefellit. Triduum apud eum fuit Commendonus, splendide comiterque cultus: quo tempore ego Brunsvigum, caput regionis ejus, visi. Haec urbs imperio Ducum, qui ab ea cognominantur, aliquando paruit. Nunc, eorum excusso jugo, libera suis legibus vivit; Ducumque, ne inermem quidem, ullum facile intra maenia admittunt. Idem pleraeque in Germania Civitates factitarunt, initisque inter se faederibus adversus pristinos dominos, communibus viribus seque atque usurpatum semel jus egregie tuentur. Quod pro libertate salubre, non undique tamen utile in commune videtur. Nam valentissimae alio-

Francfordia ad Oderam.

Cartusianorum reliquiae.

Ericus Dux Bransvicensis.

Brunsvigum.

1 Die 26 Febr. 1561.
2 Autographi *vestigii* mendosum putavi.
3 Die 8. Mart. 1561.

Germanorum vires distractae.

alioqui vires, ac, si uni parerent, invictae inexhaustaeque, in tot Principes totque liberos populos distractae, dum sibi quisque trahit, infirmae & ad externum bellum parum efficaces evadunt. At libertatis nec avidior ulla gens nec tenacior: sive hoc ingenium est hominum, sive ingenium ipsum hominibus natura coeli ingenerat. Et fere septentrionales plagas qui colunt populi, appetentissimi esse libertatis videntur; ut, ne ipsis quidem, quae regnantur, nationibus aliter, quam ex libertate, reges sint. Quippe leguntur liberis suffragiis, non nascuntur iis reges, ac lecti non ex libidine imperant, sed legibus & ipsi parent. Dania, Suetia, Polonia, Bohemia, Vngaria non nisi ab se creatum, ac certis legibus astrictum, regem patiuntur. Ipsa quoque, quae in Principum ditione sunt, oppida per suos singula magistratus reguntur. Et populi, certas cum Principe parendi conditiones pacti, quicquid ultra imperatur, palam detrectant. Si contra tendat Princeps & minuere eorum jus conetur, nihil facilius, quam eos ad arma consternari (1): & tutantur proximi tanquam suam causam. His salvis, jussa obedienter faciunt. At nos institutum iter pergamus, quod a Volfembittelo ad Rhenum aliquando vertimus, ac Magdeburgiis, Alberstadiis, Hildesemiis, Verdensibus aditis, Bremam venimus (2); cujus erat Archiepiscopus Erici Brunsvigii frater, longaevus & ipse senex, & septuagenario major: qui, quod omittendum non videtur, Germanica quidem sacerdotali in toga, sed sub toga succinctum gladio Legato se obtulit, ac ne in templo quidem aliter Sacris operabatur. Mirantibus nobis, institutum id Bremensis esse Ecclesiae, quo vitae necisque potestas, quam Archiepiscopi habent, significaretur, ajebant. A Brema, trajecto Visurgi, in Vestphaliam transivimus (3), ac suos Osaburgi (4) ac Monasterii (5) Episcopos convenimus. Monasterium cum ipsum per se amplum, & civium numero & aedificiis frequens oppidum, & facile totius Vestphaliae princeps, tum patrum nostrorum memoria, Anabaptistarum regno, & Joannis Leydensis scelere est nobilitatum; quod, quia memoratu dignum sane est visum, narratum nobis abunde est eo libro (6), quem de nostri aevi casibus virorum illustrium scripsimus.

Libertatis appetentes, qui septentrionem colunt.

Bremensis Archiepiscopus.

Monasterium urbs.

1 Haec est autographi lectio.

2 De hoc Bremensi itinere nulla neque in Commendoni litteris, neque in Gratiani *Itinerario* mentio: quod sane mihi mirum visum est.

3 Die 16. Mart. 1561.

4 Die 18. Mart. 1561.

5 Die 26 Mart. 1561. Nomen oppido vernaculum *Munster*.

6 Pag. 143. edit. Paris. apud Autonium

mus. Vidimus & Paderbornum [1], item Episcopalem urbem, cujus Episcopus), nonagenarius senex, Romae, Innocentio octavo, Alexandro sexto, Julio secundo Pontificibus Max. fuerat. Hac in urbe ex aede sacra sub ara maxima fons nascitur, tam uberi vena, ut statim, erumpens templo, frumentarias molas agat. In campis saltibusque, circa Paderbornum, Quintilium Varum, conjuratione Germanorum, Arminio duce, cum tribus Romanis legionibus, sub Augusto Caesare, caesum memorant. Quo quidem praelio tanta est accepta clades, ut & actae in urbe vigiliae, & Augustus ipse ita fractus animo sit, ut, tanquam desperans de Imperio, mortem dolore atque inedia pene accersierit. Certe impingens identidem parieti caput saepe exclamavit: „ Quintili Vare [3], redde legiones. „ Qui campi a Germanis, tot post secula, monstrantur adhuc, magna cum gloria & jactatione virtutis majorum suorum. Demum, exacta hyeme, nivosa & maxime frigida, ad Vbios Coloniamque Agrippinensem, in citeriori Rheni ripa sitam, adulto jam vere, perveninus [4]. Hic aliquot diebus, hominibus jumentisque recreandis, substitimus. Maxima haec & nobilissima totius Germaniae est civitas, primaque ex quatuor liberis civitatibus, quae in Germania proprie Romani Imperii dicuntur. Duplici fossa, duplici muro cingitur; ac muri ipsi octuaginta amplius turribus, simul ornatui, simul munitioni, distinguuntur. Qua profluente Rheno alluitur, ripa ipsa, lapide quadrato strata, inceditur. Templum maximum non Archiepiscopali solum solio, sed Archiepiscopus ipse Septemvirali honore praecellit, & Dux Vestphaliae nuncupatur; & plures ditione ejus populi continentur. Nec Canonicorum dispar nobilitas. Nemo in collegium eorum cooptatur, nisi Comitum avito sanguine genitus. Paucos, consulendi causa, admittunt juris consultos, quibus par quidem suffragii jus; sed,

Paderbornum.

Campi, ubi caesus Quintilius Varus.

Colonia Agrippinensis.

Templum maximum Coloniae.

nium Gesner ao. 1680 Qurd ait nostri aevi, memineris, quod ad Gratiani vitam pag. LIII. annotavimus Casus, quos in eo libro commemorat, non omnes sua, sed aliquot parentum suorum etiam aetate contigisse.

1 Die 22 Mart. 1561 Nam Paderbornum ante, tum Monasterium adierunt.

2 De hoc Episcopo in *Itinerario*; „ A Nehausen .... villa piccola ... „ stà il Vescovo di Padeborn in un „ palazzo, fatto in foggia di rocchetta. Questo Vescovo è consecrato, „ et si chiama Remberto Kerssenbruch, „ huomo molto buono, et vecchio di „ 70 anni: il quale è stato in Italia „ longo tempo; nondimeno parla poco Italiano. „ Qui si ex Germania profectus, Romae, Innocentio VIII. Pontifice, fuerat, profecto quum a Commendono Gratianoque conventus est, multo plures, quam quot in *Itinerario* notantur, annos natus erat. Pontificatum enim iniit Innocentius an. 1484 mortuus anno 1492.

3 Ita correxi autographi *Vari*.

4 Die 1. Apr. 1561.

ſed, ex horum numero creatum Archiepiſcopum, inauditum. Aſſervantur hic integra corpora trium Regum Magorum, quos ab orientalibus plagis, monſtrante iter nova, nec ante viſa, ſtella, in Judaeam veniſſe, ad Chriſti Dei incunabula veneranda, divinae litterae tradunt. Quae corpora Federicus Suevus, cui, ab aeneo capillo, Barbaroſſae cognomen tum fuit, capto & crudeliter incenſo atque ita diruto ſtratoque Mediolano, ut aratris proſcindi, & , ad aeternam nobiliſſimae atque opulentiſſimae urbis contumeliam, ſale conſpergi juberet, ablata, Coloniam tranſportavit. Agrippinenſes, a Romanis ſe ortos, Romanorumque Coloniam eſſe, gloriantur, & Colonienſem Eccleſiam a Romana Eccleſia, ut filiam a parente, genitam inſtitutamque praedicant. Templorum & numero & molibus haud alia inſignior civitas. Monaſteria; tam virorum quam faeminarum, nec plura facile uſquam nec majora opulentioraque invenies. Quin &, novum hic genus, Canoniſſas habent. Eſt hoc pernobile Virginum collegium. Suum iis templum, in quo ſtatis diei horis Sacra canunt pſalluntque; ſua quoque templo & collegio Antiſtes; ſuae parendi leges; ſua vivendi inſtituta; ſuum cuique vectigal; ſuum praedium; ſuae intra ſepta aedes; ſua cuique merces, quae divinis officiis operam atque aſſiduitatem praeſtantibus quotidie de more diſtribuitur diſpartiturque. In ſeptis quidem habitant omnes, ſed ea egredi ingredique haud vetitum. Non niſi virgines aſciſcuntur, non niſi claris & nobilibus parentibus majoribuſque natae: nec aſcitis ademptum nubendi arbitrium. Cum nupſerint, jus omne Sacerdotii Canonicatuſque amittunt; aliaeque in eorum loca leguntur. Quam ſimpliciter agant, vel ex hoc cognoſce (neque enim eſſe videtur, cur pigeat referre). Agrippinenſis civis, quocum mihi nuper notitia interceſſerat, cum me, ut fit, ad ea, quae praecipue viſenda in urbe eſſent, duceret, in virginum templum, ubi illae divinis officiis operabantur, deduxit. Praeſidebat, inſignis ſede, Antiſtes, magno natu anus, & circum canentium chorus, ſuo quaeque in ſedili. Ex ipſo aditu atque ore conſeſſus nos ſpectabamus. Tum una earum, cui cum Germano aliquid juris erat, viſis nobis, ſurrexit, in mediumque progreſſa ſpatium, & Antiſtitem demiſſe venerata, ad nos adiit. Mirum, frater, quam blande, quam comiter & affata ſit utrunque, & me alienum, externum, juvenem (1) admodum, nec antea viſum, acceperit: Ap-

Canoniſſarum collegium.

1 Annos natum quattuor et viginti.

Apprehensa dextra, in septa atque in cubicula sua deducit; considere nos, & famulam afferre bellaria vinumque jubet. Germanice nescire me peraegre ferebat; Germano tamen interprete, festivos sermones jucundosque serebat, adeo benigne, adeo familiariter, ut si domestici plane ac necessarii essemus. Mirabere magis, si forma eximia, & aetate intra vigesimum annum fuisse dixero, & ex gente Mansfeldia, Germaniae nobilissima. Nihil quidem ex ore ejus non pudicum, nihil non pro virginali decore excidit. Sed me, moris insuetum, tam blandum alloquium, tam formosae, tam nobilis virginis, & tam familiaris invitatio, manuumque attrectatio pudore confuderat, quem facile prodebat oris rubor: idque advertens illa laetabatur, quasi conscientiae ejus probitatique par a me modestia responderet. Neque enim haec illis licentia aut inverecundia, sed pars officii atque humanitatis est: atque has habere artes conciliandi nuptias ferunt: & in Gallis Belgisque, Agrippinensium finitimis, mos tenet, ut advenientes hospites puellae maxime virginesque osculo, ori admoto, excipiant. Scilicet affari, contingere, versari inter viros, nulla pudoris labe, a primis annis institutas, diligentiores virginitatis custodes credunt; & ingenia quoque earum ac naturae imbecillitatem sic excitari firmarique atque acui putant, neque sic educatas assuetasque ex colloquio congressioneque cum viris, quantumvis familiari, ullam minus honestae rei cogitationem subire, aut omnino earum commoveri sensum titillarive; secus quam iis fere accidit, quae severe omni consuetudine, omni virili congressu prohibitae, ipso statim aspectu primoque oculorum occursu, non solum affatu, labefactantur. At in Belgis non solum res domesticae puellarum maxime cura ministerioque geruntur, eaedemque in tabernis distrahunt diverduntque merces, rationes conficiunt, nomina digerunt, in codicemque accepti expensique referunt, sed solae, aut aliqua aequalium comite, vicinas nundinas mercatusque (1) obeunt, industrieque negociantur, ac domum [tanta est disciplinae fiducia!] integra pudoris fama, redeunt. Nam, non dico amissae, sed vel levi suspitione aspersae pudicitiae nulla venia. Spretae rejectaeque a suis, & omnibus, tanquam portentum, execratae in infamiae suae sordibus contabescunt. Ad formam (2), qua inter omnes

Virginum mos.

Puellae negociantur.

D 2 gen-

1 Ab autographo in quo est *mercatosque*, recessi.

2 Recte Ovidius elegia *de Medicamine faciei* praecipit:

„ Pri-

gentes facile praestant, adjiciunt morum incredibilem suavitatem, leporem, humanitatem, blanditias: & sunt sane ad omnia animosiores & promptiores, sive excipiendi sive serendi sermones sint. Denique, viris intemperantia vini saepe torpentibus, non domesticarum modo rerum, sed publicarum quoque consilia faeminae explicant. Quiete aliquot dierum capta, Archiepiscopum ad Brullam, quinto ab Colonia lapide [ibi enim domicilium habet] convenimus 1).

Brulla.

at-

„ Prima sit in vobis morum tute-
„ la. Puellae,
„ Ingenio faciem conciliante, pla-
„ cent „

Vbi, qui *facile*, non *faciem*, legunt, neque sententiae, neque metri rationem satis considerare videntur.

1 Die 9 Apr. 1561. Ex Brulla ad Card. Borromaeum datas a Commendono litteras subjicio:

„ Dopo le lettere di Namburg
„ scrissi a V. S. Illustriss. da Crantz
„ a li 17. da Berlino a li 24. di Fe-
„ braro, poi da Brandeburg a li 4.
„ et da Rhene a li 24. di Marzo, ne
„ le quali lettere ho dato aviso del
„ negotiato ne la Marca, in Sassonia,
„ in Lusatia, et in Westfalia.

„ Il primo di d' Aprile gionsi in
„ Colonia, et scrissi subito a Brull a
„ Monsignore Reverendissimo di Co-
„ lonia, et a Treveri, et a Liege.
„ Monsignore di Colonia era infer-
„ mo: onde io mi fermai in Colonia
„ la setteimana santa, con animo di
„ far, con buona gratia di Monsi-
„ gnore Reverendissimo, prima l' of-
„ ficio con la Città di Colonia, la se-
„ conda festa di Pasqua. Ma inten-
„ dendo poi, che a li 20. di questo si
„ faria un Convento di tutti i Princi-
„ pi Elettori in Francfordia, m' è
„ parso necessario di andar subito a
„ parlare a gli due Elettori Eccle-
„ siastici Colonia et Treveri, per far
„ seco officio a tempo, che nel Con-
„ vento possano trattar fra loro del
„ Concilio: et venni l' altr' hieri
„ qui a Brull, dove è Monsignor di
„ Colonia. Hieri poi gli parlai, et gli
„ diedi il Breve et la Bolla, et l'
„ essortai a venire in persona a Tren-
„ to. Egli, dopo haver communicato
„ ciò con i suoi Consiglieri, mi rispo-
„ se di ringratiare N. S. de la bene-
„ dittione et del Breve, et de la
„ santissima intentione di rimediare a
„ tanti mali, specialmente di Germa-
„ nia: di voler essere obediente et
„ devoto di S. S. et che verrebbe vo-
„ lentieri al Concilio: ma, conside-
„ rando lo stato presente de le cose
„ di Germania, non si poter risolvere,
„ non communicato prius consilio cum
„ Sacra Caesarea &c.

„ Del Convento di Francfordia mi
„ disse, che si farà in essecutione d'
„ una lega commone, fatta già molt'
„ anni fra tutti gli Elettori, per cose
„ temporali solamente, et che non
„ sà, che vi si debba trattare del Con-
„ cilio: nè altro ho potuto intendere
„ da lui; non havendo manco potuto
„ esser seco un' hora, per la sua in-
„ dispositione. Onde maggiormente
„ desidero esser tosto con Monsigno-
„ re di Treveri. Non sono restato
„ però di essortare esso Monsignore
„ di Colonia a valersi di questa occa-
„ sione del Convento, per trattare con
„ gli colleghi Ecclesiastici principal-
„ mente, et ancora con gli Protestan-
„ ti, acciochè si promova la celebra-
„ tione del Concilio universale. A che
„ brevemente mi rispose, che dal can-
„ to suo ne farebbe ogn' opera.

„ Gli dissi poi de le chiese di Fian-
„ dra quanto V. S. Illustriss. m' im-
„ pose. Egli et altri Vescovi, interes-
„ sati circa questo, havevano già mol-
„ ti giorni deliberato di mandare il
„ Decano di Liege a Roma sopra que-
„ sto negotio; il quale, subito ch'
„ io gionsi in Colonia, venne per no-
„ me di Monsignore Arcivescovo a
„ parlarmene, et già parea, che la ve-
„ nu-

Atque hinc, adversa progressi ripa, ad Confluentem Rheni Mosellaeque, Trevirorum Archiepiscopum adivimus (1). Is quoque

Trevirorum Archiepiscopus.

„ nuta sua costì fosse sospesa. Hora „ si sono risoluti di novo, ch' ei „ venga, et Monsignore di Colonia „ m'ha fatto dire di conoscere benissimo in quali termini il presente „ negotio sia stato lasciato dal predecessore di nostro Signore, quasi del „ tutto spedito: non di meno giudicare cosa conveniente, che in ogni „ modo esso Decano venga a li piedi di S. S. a supplicarla, che inanzi, „ che si mandi alcun Nuntio o Commissario di nostro Signore in Fiandra, a constituir gli confini, et „ distribuir queste provincie, S. S. „ sia contenta d' udire una volta le „ loro ragioni, le quali per più rispetti questi interessati tutti desiderano pervenire a notitia di S. „ Beatitudine, &, quando non per altro, almeno per far dal lato loro „ quello, che possono; a perpetua scusa appresso i loro successori.

„ Io, con l' occasione de la partita „ di questo gentilhuomo, mando insieme con la presente lettera mia „ cinque lettere, datemi in risposta di „ Brevi di N S da l' Elettore di Brandeburg, da l' Eletto di Magdeburg, „ dal Duca di Bransvich, dal Vescovo di Padborn, da l' Eletto di Munster, & di più una risposta in scrittura, che esso Duca di Bransvich mi „ diede, oltra la lettera, la quale „ scrittura io non ho mandato fin' „ hora, per dubio del ricapito: solo „ da Rhene le mandai una copia del „ recesso fatto nel Convento del Circolo Saxonico in Bransvich. In queste „ lettere V. S. Illustriss vederà la „ mente di questi Principi, ma specialmente, quanto a gli Vescovi, io „ per me non credo, che alcuno di „ loro pensi di venir al Concilio; & „ gli Principi heretici fanno ogn' opera, perchè non vengino, per debilitar, quanto possono & minuire „ l' autorità d' esso Concilio; &, se „ doveranno pur venire, sarà necessario, che prima essi Vescovi et Prelati ritrovino forma d' assicurare gli „ stati loro, collegandosi insieme, & „ con gli Principi laici, che restano „ Catholici, secondo che contra i tumulti del Marchese Alberto si fece con la lega Franconica, la „ qual lega ha insieme mantenuto lo stato temporale di quei „ Vescovi, et sostenuto la religione: „ di modo che quest' altri Vescovi „ ancora, così facendo, potrebbono overo tutti venir al Concilio, o almeno in gran parte, et questo con „ mandato de gli altri, come altre „ volte è stato fatto.

„ Hoggi io parto di Brull, et scriverò di nuovo a V. S. Illustriss. „ come prima habbia parlato con „ Monsignore Arcivescovo di Treveri, et ritornarò poi a Colonia, per „ far l' officio con la Città et con „ l' Università, et spero di ritrovare „ almeno a l' hora lettere di V. S. „ Illustriss. con ordine, se debbo andare in Dania o nò, acciò ch' io „ possa deliberare del mio viaggio. „ Questa io scrivo in fretta, sollicitato „ dal sudetto Decano.

„ Monsignore Abbate Martinengo „ passò per Colonia martedì a gli 8. „ et, stato meco la notte, passò il dì „ seguente per Brusselle, di onde scriverà a V. S Illustriss. a la quale „ baccio le mani. Di Brull a li 11. „ d' Aprile MDLXI.

1 Die 13. Apr 1561. Quae cum Trevirorum Archiepiscopo Commendonus egerit, significavit ipse hisce ad Card. Borromaeum datis litteris:

„ Scrissi in fretta a V. S. Illustriss. „ et Reverendiss di Brull a li 11. „ dovendo subito partire il Decano „ di Liege; ma, havendo poi esso „ Decano di Liege differito alquanto „ la sua partita, ho preso occasione „ di scriver questa di Confluentia, „ et di mandargliela dietro, per dire a „ V. S Illustriss. come già fatto il „ sudetto plico in Brull, nè restando „ io

que unus est e Septemviris, qui Caesarem creant; & is quoque late populis imperat, ipsosque Treviros in ditione ha-

,, io molto satisfatto di quello, che quivi havevo inteso circa il Convento de' Principi Elettori, feci sapere a Monsignore di Colonia di haver lettere da Vienna, che la Cesarea M. havea scritto a gli Elettori Ecclesiastici, che volessero considerare, come si potesse promovere il Concilio, & se fusse bene fare una dieta Imperiale, o pigliar altro espediente: & ch' io però desideravo d' intendere, se così era, et quello, ch' essi Elettori havevano risposto a S. M. L' Arcivescovo mi fece dire, esser vero, che l' Imperatore havea scritto a tutti gli Elettori così in generale, che pensassero, come si potesse promovere il Concilio: et che esso haveva risposto a S. M che con ogni via possibile cercarebbe di farlo. Io di nuovo lo pregai a farmi sapere, se in questo Convento di Francfordia si trattarebbe del Concilio: et mi fece dire, come la notte stessa gli erano venute lettere, ch' el Convento di Francfordia non si farebbe, ma che gli Elettori Ecclesiastici cercariano di congregarsi fra loro, et che S. Signoria non mancarebbe a l' hora di far ogn' opera, come devoto et obbediente figliolo di S. S. et de la Sede Apostolica.

,, Hieri a li 13. venni a Confluentia: fui con Monsignore Arcivescovo di Treveri, il quale con ogni possibile dimostratione di riverentia verso N. S. & con grandissima sincerità d' animo mi disse, la C. M. haver scritto & essortato tutti tre gli Elettori Ecclesiastici a considerare, qual via si potesse tenere per promovere il Concilio, o facendo una dieta imperiale, o per altro mezzo: che essi tre di commone consenso havevano risposto, non parer loro espediente, che si faccia dieta; esser molto meglio, che S. M. particolarmente tratti con gli Principi, atteso che ne le diete gli Protestanti stanno uniti & ostinati ne le loro mostruose dimande circa il Concilio: onde si può fare molto più frutto, negotiando con ciascuno a parte, come io potevo per esperientia conoscere, havendo trattato prima nel Convento, et poi in particolare con l' Elettore di Branneburg. Io risposi, che credevo, questo esser vero, ma che la dieta non escludeva questi particolari officii, i quali, prima che si congregassero i Principi, S. M. harebbe potuto fare con ciascuno di loro; nè solo con gli Protestanti, ma con gli Catholici stessi. Le cose de la religione in Germania esser già ridotte a termine, che non si può longamente differire il rimedio: quanto più si prolunga, tanto più essere difficile & pericoloso: gli Heretici crescer di giorno in giorno, haver guadagnato non solo la più parte de' Principi laici, ma contaminate et infette le provincie de' Principi Catholici sì Ecclesiastici come laici, talchè a pena essi Principi Catholici si possono prevalere de' loro sudditi, o havere le solite contributioni, & la debita obbedientia: esser già tempo di metter fine, o almeno riparare a tanti mali: non esser dubbio, che le forze de gli stati Catholici de l' Imperio sono ancora maggiori di quelle de' Protestanti, nè quelli esser così respettati & temuti per altro, che per l' unione fra loro, la qual unione però è d' animi grandemente disuniti, & solo congionti in uno odio di tutti loro contra la Religione Catholica, et in una cupidità di usurpare gli beni, che restano a gli Ecclesiastici: per il che esser necessaria una buona intelligentia & vera unione fra gli Principi Catholici de l' Imperio, da la quale si potrebbe poi sperare ogni buono & felice successo ne la dieta, &, anco

habet. Cum eo (nam vir erat insigni prudentia atque fide) de statu Germaniae multa collocutus(1) est Commendonus. Morati triduum discessimus(2); ac navigio excepti, secundo flumine, ad oceanum usque evecti sumus, multos praeterlati populos, qui utranque ripam Rheni incolunt. Editos enim Rhenus plerunque inter tumulos fluit, adeo castellis atque

,, co senza dieta, con una tale unio-
,, ne si sarebbe facilmente la via al
,, Concilio; perchè già è stato vedu-
,, to per esperientia, quanta reputatio-
,, ne & giovamento ha portato la le-
,, ga Franconica a molti Principi
,, & Prelati. Le quali cose però io
,, dissi di dire a Sua Signoria Reve-
,, rendissima, non come publica perso-
,, na, nè per espressa commissione,
,, che io n' habbia, ma per il deside-
,, rio, che particolarmente ho de la
,, salute & de la pace di questa pro-
,, vincia, dove sono stato già più
,, volte, & mosso ancora dal zelo,
,, che io conosceva in S. Signoria Re-
,, verendissima. Essa dopo molte amo-
,, revoli & prudenti parole venne a
,, dirmi, che, essendo io entrato in
,, simili ragionamenti, mi voleva di-
,, re confidentemente, come l' anno
,, passato in Augusta egli haveva
,, trattato con l' Imperatore, acciò-
,, chè si facesse una lega de gli tre E-
,, lettori Ecclesiastici con gli paesi bas-
,, si del Rè Catholico, & col Duca
,, di Cleve, & col Vescovo di Mun-
,, ster, & altri Principi vicini; la
,, qual lega corrispondesse a la Fran-
,, conica, sì che una ne la superiore
,, Germania, l' altra ne l' inferiore
,, stabilissero lo stato spirituale &
,, temporale de gli Catholici, soccor-
,, rendo anco l' una a l' altra secondo
,, il bisogno: & che l' Imperatore ha-
,, veva approvato grandemente que-
,, sto consiglio, & che Sua Signoria l'
,, haveva supplicato ad aiutare &
,, promover questa impresa, & farne
,, officio col Duca di Cleve, suo ge-
,, nero, & con altri ancora: ma che
,, poi non s' era fatto altro. Io le di-
,, mandai, se s' era inteso sopra ciò la
,, voluntà del Rè Catholico? mi ri-
,, spose, ch' egli era prontissimo. Poi
,, dimandandole io, onde fusse nato l'
,, impedimento di questa opera, disse
,, di non saperlo. Io vo dubitando, che
,, questo forse habbia portato gelosia,
,, che il Rè Catholico divenisse come
,, protettore de gli tre Elettori Ec-
,, clesiastici et altri Principi Ma, se
,, non si piglia partito di unir gli Ca-
,, tholici, et liberargli da quello timo-
,, re et servitù, ne la quale sono ca-
,, duti, a me pare, che le cose de la
,, religione sieno quì poco meno, che
,, disperate.

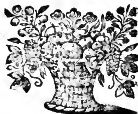
,, Del Convento di Francfordia S. Si-
,, gnoria mi ha detto il medesimo, che
,, Monsignor di Colonia, et simil-
,, mente mi' ha confirmato, che egli
,, col detto Monsignore procuravano
,, di far convocare un' altro Conven-
,, to, ma non già di tre Elettori Ec-
,, clesiastici soli, come mi fece dire
,, Monsignor di Colonia, ma de gli
,, quattro Elettori del Rheno, et
,, dimandando io, perchè non lo face-
,, vano fra loro Ecclesiastici soli? mi
,, rispose, che era bisogno di suggire
,, ogni occasione di dar suspetto; et
,, che nondimeno harebbono essi Ec-
,, clesiastici commodità di trattare li-
,, beramente fra loro, et a' offerle di
,, far ogni buono officio, conoscendo
,, esserne grandissimo bisogno Quanto
,, al tempo, mi disse, non esser riso-
,, luto ancora, tuttavia mostrò di cre-
,, dere, che non si farebbe prima, che
,, al fine di Luglio. Ragionò anco d'
,, alcun' altre cose, de le quali scri-
,, verò poi con maggior commodità.
,, Hora dubito, che questa mia non
,, parta a tempo di raggiungere il
,, Decano, et però facendo fine ba-
,, cio humilmente le mani di V. S.
,, Illustriss Di Confluentia a li 14.
,, Aprile MDLXI.

1 Mendosum autographi *collocatus* respui.

2 Coloniam reversi die 21. Apr. 1561.

que oppidis frequentes, ut non facile avertas ab uno aspectum, quin aliud statim occurrat oculis. Ad Cliviam, nobilem urbem regionis ejus, paulum a ripa remotam, descendimus, Vilelmumque, opulentum & validum Regulum, visimus (1). Bello is, superioribus annis, cum Carolo quinto Caesare contendit, victusque leges pacis accepit; in quibus fuit, ut, conditione Joannae, Navarrae reginae, rejecta, cum qua nuptias, Gallorum instinctu, pactus erat, Ferdinandi (2), Caesaris fratris, filiam duceret; quae tum in matrimonio ejus erat, & plures ex eo partus ediderat. Sed illa alienata tum mente videbatur. Faeminae enim probae ac religiosae injectus scrupulus fuerat, justum sibi cum Vilelmo conjugium esse non posse, quod ille ita matrimonium cum Joanna verbis, praesens tempus definientibus, inivisset, ut dirimi ea sponsio, irritaque fieri non potuerit. Id tantam animo ejus curam doloremque incusserat, ut brevi in non dubiam mentis perturbationem amentiamque laberetur. Mirum, paucis post annis, in parem morbum, si non ab pari dolore, ab pari forte causa, Vilelmum ipsum incidisse, atque eodem filios quoque laborasse; sic, ut curam regni suscipere propinqui interdum necesse habuerint, & nunc habeant.

Vilelmus Cliviae Dux.

AN-

1 Die 26. Apr. 1561.

2 Quum omnis hoc loco in autographo abesset interpunctio, diu haesi, *Ferdinandi Caesaris fratris filia* quaenam a Gratiano diceretur, ignorans. Adhibita interpunctione, sublata omnis dubitatio est. Jussus est Vilelmus, Ferdinandi, qui Caroli V Caesaris frater erat, filiam sibi matrimonio jungere. Ea fuit Maria Austriaca.

ANTONII MARIAE
GRATIANI
A BVRGO SANCTI SEPVLCRI
DE SCRIPTIS INVITA MINERVA
AD ALOYSIVM FRATREM
LIBER XIIII.

Livia ad navem regressi, iter perreximus ( ). In Holandia [partem hanc antiquae Bataviae fuisse ferunt] Trajectum, ut urbis ejus Archiepiscopum de Concilio appellaremus, divertimus. Oppidum est peramplum validumque, & publicis & privatis aedificiis in primis nobile ; regioque Holandiae editissima, & ex eo cultior fertiliorque. Fuere hujus aliquando Archiepiscopi, inter principes Belgarum, insignes opes: quippe in cujus jure, cum ipsa urbe, Trajecten- Trajectum Vrbs.

1 Die 29. Aprilis 1561. Sed antequam huc proficiscerentur, litteras ad Card Borromaeum de Coloniensibus rebus Commendonus die 25. Apr. Romani dederat, quas profero:

„ Dovendo scrivere a V. S. Illustris. quanto s'è fatto in Colonia, „ io le dirò prima, che fin' in Westfalia io intesi, come questa Città, „ benchè sia Catholica, et il Magistrato regga catholicamente, non di „ meno vi sono di molti infetti, i „ quali, non potendo far altro per hora, impediscono l'essecutioni contra „ gli Heretici, & gli favoriscono di „ nascosto: talchè vi concorrono molti & Lutherani, et Sacramentarij, „ et d'altre sette; tanto più che al „ presente non v'e alcuna Inquisitione; perchè, morto il priore passato „ de' Dominicani, c'haveva questo carico, nè il successore suo nè altri è sta-

„ to

fis provincia omnis esset. Sed anno MDXXVIII. cum Carolus, Dux Gheldriae, bellator vir ac ferox, imbellem in-
cr-

,, to sustituito; anzi un'altro inqui-
,, sitore, che per nome de l' Arcive-
,, scovo gli soleva essere aggionto, è
,, tanto vecchio, che non si può ado-
,, perare; onde così necessario officio
,, cessa non solo in Colonia, ma in gran
,, parte ne le provincie Treverense &
,, Maguntina, l' inquisitione de le
,, quali dicono, che suole dipendere
,, da l' inquisitore di Colonia. Non
,, è manco stato mai possibile, che li
,, Jesuiti habbiano impetrato d' esser
,, admessi come un'ordine di religio-
,, si, si che possano havet loro Chie-
,, sa, dove amministrino gli sacramen-
,, ti, et loro convento per admettere
,, chi volesse intrare ne la Compagnia,
,, ma solamente come dottori, che
,, leggono ne lo studio; se bene io
,, intendo, che la colpa principale di
,, questo è del Clero, et più de'
,, Frati mendicanti. Oltra di questo I
,, figliuoli de' principali Cittadini van-
,, no a certe scole vicino a Colonia,
,, dove imparano il Cathechismo d'
,, heretici, et specialmente in Dus-
,, seldorp, dove è Maestro il Mon-
,, hemio, huomo di pessima dottri-
,, na, et d' incredibile rabbia contra
,, la religione Catholica; et di là ri-
,, tornano tutti infetti; et fra poco
,, tempo, dovendo succedere ne' ma-
,, gistrati, si può dubitare grandemen-
,, te di mutatione: nè è forse cosa
,, di maggior momento, nè che por-
,, ti più certo et maggior danno a
,, la religione di tali scuole. Io,
,, come scrissi a V. S. Illustriss. ha-
,, vevo animo di far prima l' officio
,, con la Città, et poi andare a Mon-
,, signore Arcivescovo: ma per dub-
,, bio del Convento di Francfordia
,, presi partito d' andar prima a gli
,, due Elettori Colonia et Treveri:
,, tanto più che Monsignor di Colo-
,, nia m' havea fatto sapere per il
,, Decano di Liege, come la Città
,, consultava di mandare alcuni po-
,, chi ad udirmi, et che a S Signo-
,, ria Reverendiss. doleva, che non do-
,, vessero venire gli consoli stessi, se-
,, condo il solito. Onde io, consideran-
,, do, che non bisognava lasciar pren-
,, dere questa piega al negotio, giu-
,, dicai espediente di mettere un po-
,, co di tempo, et rimediar a questo
,, ancora; come poi s' è rimediato:
,, di modo che ritornato in Colonia
,, a li 21. a li 22. vennero al mio
,, alloggiamento non pure i consuli
,, de la Città, che sono in officio;
,, ma alcuni di quelli, che sono stati,
,, & devono succedere nel Consolato,
,, & altri del Gonsiglio, a li quali
,, esposi la commissione di nostro
,, Signore circa il Concilio; et feci
,, insieme officio circa i libri prohi-
,, biti, che vi si stampano secreta-
,, mente, et vi si portano d' altre
,, parti, avvertendoli et del molto
,, numero d' heretici, che vengono
,, ad habitare in Colonia, et degli
,, altri disordini sopra detti. Il che
,, però feci in forma di laudare la
,, loro constantia ne la religione Ca-
,, tholica, et gli ordini già fatti dal
,, Senato, che nessuno, che non sia
,, prima ben conosciuto, possa habita-
,, re ne la Città; et altre simili pro-
,, visioni: et gli essortai non solo a
,, dar essecutione a questa legge, ma
,, a farne de l' altre in tanto biso-
,, gno. L' altr' hieri ritornorno con
,, la risposta per nome del Senato,
,, la qual fù di rendere innnite gra-
,, tie a N S del Bre.e, et de la
,, benedittione, et dimostrarsi humi-
,, lissimi et obbedientissimi servi di
,, S Santità, et di voler, come prima
,, m' havevano detto, far ogn'opera
,, per conservatione de la religione
,, Catholica; et che non solo voleva-
,, no dar essecutione a gli ordini già
,, fatti, ma pensare a farne di nuo-
,, vi, secondo l' ammonitioni di S.
,, Beatitudine Del Concilio, quello di
,, loro, che parlava, disse queste for-
,, mali parole: che il Senato non du-
,, bitava, che tutti gli Principi Ca-
,, tholici, et specialmente Monsignor
,, Arcivescovo suo, havesse a man-
,, dar suoi Ambasciatori al Concilio,
,, et

ertemque Archiepiscopum nactus, eum armis aggressus esset, ac, potitus urbe, fessum malis, expoliatumque confugere

E 2 ad

,, et che il Senato ancora tunc tem-
,, poria faceret, quod ex dignitate
,, ceoleret: et soggionse, che, cono-
,, scendo la paterna mente di S. San-
,, tità, havevano pensato di commu-
,, nicarmi certe cose, et dimandare
,, alcune gratie, de le quali però do-
,, vevano prima consultare, et me ne
,, mandarieno i memoriali a Brussel-
,, le, o vero a Liege. Io, risposto al
,, resto, replicai le parole formali cir-
,, ca il Concilio, richiedendo se così
,, appunto io dovevo scrivere a S.
,, Santità. Essi mostrorono assai mi-
,, glior animo, che queste parole non
,, indicavano, et di tenersi honorati,
,, che come libera Republica do-
,, vessero mandare Ambasciatori al
,, Concilio: et colui medesimo, che
,, haveva parlato, mi disse, che quelle
,, parole tunc temporia &c non gli
,, erano state imposte, ma che gli
,, erano uscite così inavertentemente.
,, Io replicai, che saria bene, che la
,, Città rispondesse al Breve di N. S.
,, con quelle parole, che fossero con-
,, venienti a la loro religione, & con-
,, formi al sigillo de la loro Republica,
,, che ha tale inserittione: ,,, Colonia
,, Aggrippina S R E devota, &
,, obediens filia: ,,, & che mi man-
,, dassero questa risposta insieme con gli
,, memoriali de le gratie, che desi-
,, deravano; offerendomi di far quan-
,, to potessi a servitio loro: il che
,, hanno promesso di fare.

,, Con la facultà theologica l'al-
,, tro hieri feci l'officio, et gli ho
,, specialmente essortati ad adope-
,, rarsi con la Città, che gli libri
,, heretici non vi si stampino, nè
,, vi si portino Ho anco chiamato
,, a parte quei Dottori, che, per la
,, gratia ultimamente confirmatagli
,, da S Santità, hanno prebende ne
,, le collegiate di Colonia, con o-
,, bligo di legger Theologia, et ad-
,, monitoli a fare il debito, perchè
,, intendeva, che non leggevano di
,, continuo; essi s'escusano, che, se
,, bene hanno la possessione de le
,, prebende, non possono, per gli sta-
,, tuti de le loro chiese, havere i
,, frutti, se non dopo alcun tempo:
,, non di meno hanno promesso di
,, leggere per questo tempo ancora.

,, Il Vescovo d' Osnaburg è
,, passato di quà, et m'è venuto a
,, vedere. E' veramente Signor di
,, molta virtù, et di grand' animo,
,, nobile, ben litterato; ha cognitio-
,, ne di molte lingue, et grand' e-
,, sperientia de le cose. S' è doluto
,, d' esser stato absente, quando io
,, passai da Osnaburg, & s' è offer-
,, to prontissimo a servitio di N S.
,, al quale ha detto di voler rispon-
,, dere, & mandarmi le lettere in
,, Anversa Nondimeno ha meco lun-
,, gamente discorso de lo stato tur-
,, bolento di Germania, & de la
,, difficultà, et pericolo, che i Vesco-
,, vi hanno, partendo de le loro dio-
,, cesi; & che saria forse bene, che
,, gli Arcivescovi, per commissione
,, de la Sede Apostolica, adunassero
,, prima Sinodi provinciali, dove si
,, deputassero uno o due Vescovi per
,, provincia a venire al Concilio, &
,, gli altri restassero, come a commune
,, diffesa de le diocesi loro, & de
,, gli absenti; & s' offeriva, quanto
,, a se, di volere accettar volentieri
,, questo carico di venire Io, stiman-
,, do esser pericoloso far Concilii
,, provinciali in Germania, laudai so-
,, lo la pronta sua volontà, et l'
,, essortai, che, come per molte con-
,, ditioni è fra li primi Vescovi di
,, Germania, così voglia essere fra
,, li primi, che di questa, o qua-
,, lunche altra provincia venghino
,, al Concilio, & soggionsi, che,
,, senza metter tempo in far altri
,, Sinodi provinciali, ciascun Ve-
,, scovo, c' havesse legitima scusa di
,, non venire, potrebbe far suoi pro-
,, curatori. Egli in vero mostra gran
,, desiderio di venire ma io temo
,, di lui ancora, massimamente sen-
,, tendosi questi andamenti de' Prin-
,, cipi Protestanti, che non cessano di

,, man-

ad alienam opem coegisset, Carolus quintus Caesar ea lege restituendum suscepit, ut et urbs ipsa, & jus imperii, quod Archiepiscopus habuisset, Caesari ipsi dederetur, Archiepiscopus Sacris praesideret. Ita Caesar, amoto, auctoritate nominis sui, ac belli denunciatione, Carolo Gheldrio, receptam urbem, oppida, agrum, bonaque omnia, quae Archiepiscopi juris fuerant, ditionis suae fecit. Trajecti, humilibus parentibus, natus est Adrianus sextus, Pontifex Max. cui, post Leonis X. mortem, patrum nostrorum memoria, longe gentium in Hispania absenti, ignaro Romanae Aulae, ignotoque, dissidentium Cardinalium suffragia summum honorem detulerunt. Solum hunc, ne iis quidem unquam visum, a quibus ad tantum fastigium est evectus, non nisi Pontificem Max. Roma attonita vidit. A Trajecto descendimus (1) Dodracum, nobile ac frequens oppidum, &, concursu variae mercis, & propinquae Antuerpiae commercio, dite, in insula situm, ubi Rhenus, qua Vahalis dicitur, Mosaque, qua Rheno juncta in Meruem mutatur, aquis oceani miscentur. Continenti aliquando ea jungebatur insula, aut adeo ipsa continens erat. Sed anno MCCCCXXI. fluminum vis, ac maris, ab oceano inundantis, impetus totum circa terrae tractum operuit fluctibus. Qua pe-

Trajectum Carolo Caesari traditum.

Adrianus VI. Pontifex.

Populi repentino aestu obruti.

„ mandare inanzi, et in dietro suoi „ Consiglieri.

„ Io scrissi a V. S. Illustrissima da „ Rhene quanto havevo inteso dal „ Duca di Bransvich circa un nuovo „ Convento di Principi, et ne havevo „ scritto anche prima di Graunez. „ Hora si conferma da più bande, „ che si deve fare in Turingia. V. „ S. Illustriss appena potrebbe cre„ dere la vigilantia di costoro, & il „ sonno de' Catholici. Pare appunto, „ che i nostri sieno quelli, che si con„ fidino ne la fede sola senza opera: „ tanto poco mostran curarsi di ri„ mediare a la presente ruina. A l' „ incontro coloro, benchè fuora de „ la verità non possano ritrovare ve„ ra unione o concordia, cercano però „ di sopportarsi l' uno l' altro, et dar „ vista di conforme opinione. Soli, „ per quanto intendo, gli Duchi di „ Sassonia, figlinoli di Gio. Federico, „ con gli loro Theologi, s' oppongo„ no, &, come fecero nel Conven„ to di Namburg, instano, che si con„ dannino espressamente tutte l' altre „ sette, fuori de la Lutherana, et „ questa secondo la confessione del „ 1530. la qual dicono poi esser sta„ ta falsificata, insieme con gli altri „ libri di Luthero, et però gli han„ no restampati di nuovo; & così „ il Signore Dio, cavando bene del „ male, adopera gli medesimi he„ retici a servitio suo, et fa, che „ gli altri Principi non possono pre„ tender, come vorrebbono, con gli „ populi una sola confessione di tut„ ti loro.

„ De l' Inquisitor per questa Cit„ tà V. S Illstriss. potrà dire una „ parola a Monsignor Illustriss. A„ lessandrino, acciochè quanto prima si „ proveggа di uno a questo officio Io „ intendo, che quì è stato sempre so„ lito darsi al Priore de' Dominica„ ni. Bacio riverentemente le mani „ a V. S. Illustriss. Di Colonia a li „ 25. d' Aprile MDLXI.

1 Die 2. Maji 1561.

peste aliquot oppida, & supra septuaginta pagi, & mortalium ingens numerus, cum bonis & fortunis suis, obruti undis, miserabili casu periere: cujus cladis vestigia, cum plus solito recedit aestus, saepe in alto apparent. Dodracum, tenentibus undique omnia aquis, quia editior paulo locus erat, in insula constitit. Holandia (quod ipsum significat nomen) est omnis depressa palustrisque, & ipso maris aestu, quo pulsatur, ipsorumque, a quibus proscinditur, amnium vadis humilior; nisi hi validis aggeribus [1] molibusque intra ripas continerentur: quibus quidem molibus prope universa clauditur communiturque Holandia. Quid? quod ipsum solum, plerisque in locis, supernatare aquis, ac tremere, sub prementium vestigiis, videtur? Quod ne vanum putes, ad Herlem, delapsam haustamque stagno bovem, triduo post, fluctibus pelagi in littus ejectam reperisse dominum, pro non dubio narrant: cum stagnum, quo mersa est, tribus amplius miliaribus a mari distaret. Pinguis alioqui gleba atque uber, & pabuli maxime ferax; sed frumenti segetumque aliarum & fructuum inops: quod & rara hic arbor & gignendis frugibus terra aquosior. At prata pascuaque adeo laeta & viridantia, ut inde incolae omnes parum arvo, plurimum pecori studeant: nec ullius rei apud eos certior proventus, aut ullae certiores opes. Pascuntur passim magni equorum greges, ingens armentorum numerus, ac praegrandes boves. Lacte hic omnia exundant. Tantum butyri, tantum casei est, ut non solum sibi vicinisque Belgarum populis, sed longinquioribus etiam provinciis, Germaniae, Galliae, Britanniae, Hispaniae copiam praestent; tanto quidem ac tam divite quaestu, ut ex eo decies centena millia nummum aureorum percipi affirment, quibus indagare id curae fuit. At longe illis quaestuosissimum est ipsum mare, quod supra octingentis [2] majoribus navibus, supra sexcentis minoribus exercent: nec ulla gens aut navigandi peritior, aut adversus pericula procellarum audacior, aut contra omnem saevientis pela-

Holandia.

Solum sub pedibus tremens.

Laeta pascua.

Maxime omnium mare exercent.

1 „ Cum cursitarem, *inquit Petrus Daniel Huetius in Commentario rerum ad se pertinentium pag. 55 Lipsiensis edit. an. 1719.* per Hollandiam, ac saepe „ deambularem supra stupendos illos „ aggeres, quibus frangitur imminentis „ maris impetus, et a depressis terris „ arcetur, rei miraculum his versibus, „ in ipsa arena effusis, canere libuit:

„ His super edocti longas, molimine magno,
„ Infixere sudes pelago: tum immania saxa &c „

2 Haec est utriusque exemplaris lectio, non, qualem fuisse a Gratiano suspicor *octingentis minoribus .... sexcentis majoribus.*

lagi ac ventorum rabiem pugnacior. Praeter quam quod omnia septentrionis atque occidentis maria, omnes portus, mercaturae causa, frequentant, & undique omnis generis merces referunt domum. Piscandi arte studioque ita excellunt, ut non vicina vada, ut plerique, sed intentata aliis ignotaque scrutentur, &, libidine lucri, usuque atque audacia, ad ultimos oceani, ac prope naturae ipsius, terminos pervadant [1], &, veluti rapta refugienti Neptuno praeda, stipatis infinito pisce navibus, remeent. Novissime & piraticam facere instituerunt, illecti magnitudine praemii, quantumvis injusti. Interjecta nostro ac occidentali orbi maria classibus vagantur: navesque, a Brasili, Perù, America atque etiam ex orientali India, Olisipponem Hispalimque, cum ditium regnorum opibus perentes, excipiunt. Omnia ita infesta latrociniis habent, ut Hispanis, a quorum rege, superioribus annis, contumaciter defecere, commercium tot gentium, tot insularum, quarum latissime imperio potiuntur, interrupisse videantur: certe, qui antea paucis atque adeo etiam singulis navigiis, ut in pacato, navigationem inire consueverant, nunc, nisi explorato, ac magnis classibus magnoque sumptu comparatis, iter non suscipiant. His aucti praedis lucrisque Holandi, & situ ac natura locorum, quos incolunt, freti, non sustinent solum, tot per annos, repelluntque ab se bellum, sed plerunque in alienis finibus gerunt, &, Hispanorum dominatu exuto, raptam libertatem, aut, libertatis specie, paucorum Principum potentiam egregie tutantur. Coelo quoque salubri in tam humenti terra fruuntur. Salubritatem praestant perflantes undique permeantesque venti, & salsedo maris, & frequentia urbium incolarumque major multo, quam pro magnitudine terrae, quam colunt. Nusquam enim tam lata regio est, ex qua septem ad summum horis evadere expeditus non possit. Et tamen undetriginta urbibus, quarum sex peramplae validaeque, & firmitate ac munitione maenium, turrium, portarum, & magnitudine & elegantia aedificiorum, & dignitate ac fortunis civium, cum ornatissimis florentissimisque comparandae, habitatur, & supra quadringentis pagis vicisque, quorum pars maxima justorum oppidorum speciem aequant. Nam Hajae, quae, quia septa muris non est, inter pagos numeratur, supra decem millia capitum censentur. Gens in universum ferox bello, & antiquae virtutis reti-

Piraticam faciunt.

Libertatem tuentur.

Gens bello ferox.

1 In utroque exemplari *pervadunt*. Sed in altero emendatum est, ut edidimus: at in neutro infra *remeent*, quemadmodum correximus, sed *remeant*.

tinens, qua nullus, ex omnibus Germaniae populis, Romana arma magis exercuit, dum hostes fuere, aut magis juvit, dum socii. Firmum iis, & cuivis labori sufficiens, corpus animusque. Flavus fere capillus viris faeminisque, & par utrisque proceritas. Faeminarum, pulcritudo prorsus insignis. Ardescunt roseo colore genae; corpora candore plane nivali nitent; teretibus, & succo plenis, membris: nec ulla apud eas suspitio fuci, aut arte & unguentis molliti & compti corporis, quod non nisi pura abluunt aqua. Denique, qui domi, ob sterilitatem, egent, foris tanta industria patientiaque agunt, ut alienis opibus plane ditescant. Quas natura soli agrorumque negat fruges frumentaque, iis ita abundant convectis, ut non suis solum, sed aliis populis permultis alimenta suppeditent. Incredibilem enim copiam e Dania Dantiscoque exportant, ut latissimi Poloniae campi iis maxime arari videantur. Vinum eorum terra non gignit: at, quod praestantissimum inter eos habetur, Rhenanum & Necaricum, universae Belgiae populi, ipsique Britanni, non alio, quam Dodracum, ad ea paranda coemendaque vina, commeant. Linum non ferunt: at (1) vel una hac nendi texendique lini laude, nomen sunt nacti. Holandicis enim telis quae tenuiores? quae candidiores? aut cujus rei illis uberius lucrum? qui tantum telarum conficiunt, ut per omnem inde Europam differantur, & magno ubique pretio parentur. Lanarum quoque nullus, aut perexiguus, apud eos proventus: quippe tam rari illhic minoris pecoris greges, quam crebra armenta bovum. Et tamen haud scio, an alibi uspiam plus lanei operis fiat; advectis ex Hispania, Britannia reliquaque Belgia lanis. Perinde sparto, pice, aere, ferro atque omni navali materia carent: & major his navium numerus, quam ulli Europae populo est. Ac tantum lignorum, struendis molibus, quibus vim atque impetum aestuantis oceani arceant, consumitur, quanto vix ullae silvae sufficere posse videantur. Sicut enim victus iis cultusque & opes & omnia ex mari sunt, ita nullum atrociorem, nullum infestiorem hostem, quam ipsum oceanum patiuntur: adversus quem, non pro quaestu & commodis, sed pro aris & focis, pro patrio solo ac pro ipsa salute, aeternum bellum susceptum habent: illo scilicet obruere fluctibus atque haurire eorum terram, infra suas undas depressam, contendente, ac veluti, suo se jure prohiberi, indignante; iis naturam ingenio atque operibus vincere

Faeminarum forma.

Holandi omnibus, quae eorum terra non gignit, abundant.

Vinum.

Linum.

Lana.

Navalis materia.

Bellum cum oceano.

(1) Et habet utrumque exemplar: *at quod praestantissimum* &c. sed *at* malui, ut respondeat superiori

Quam infestum mare saepe experiantur.

re ac frenare pugnantibus. Acceptam anno MCCCCXXI. ad Dodracum cladem, qua magnum terrae spatium, ac supra centum millia hominum, cum oppidis ac pagis suis, absorpta undis sunt, memoravimus. Idem quotidie minatur: nec semper inanes minae ejus sunt. Cum ira acriori intumuit, tanta ventorum, tanta turbinum ac procellarum rabie insanit ac saevit, &, veluti in rapidum versus flumen, tam violenter incumbit, ut compesci arcerique nullis repagulis, nullis aggeribus, nullis molibus, nulla vi aut arte possit. Refringit, perrumpit, disjicit ac disturbat omnia, aut superattollitur transcenditque. Qua irrupit, quid perdi vastarique omnia dicam, cum profundum sit, ubi turres atque urbes erant?

Pugna cum mare.

Sed non minori pervicacia Holandi minoribusve animis contendunt, & res repetitum, & illatas contumelias ultum eunt. Saepe ereptas ac demersas terras, summoto exactoque veluti tyranno, recipiunt, ac pristinae culturae reddunt. Saepius suis ipsum sedibus pellunt, aedificantque ac serunt, ubi aestus, & pisces nabant.

Ratio cum mare pugnandi.

Ratio haec est illis cum mare belligerandi. Per aestatem aucupantur tempus cum maxime tuta tranquillitas, ac veluti languor quidam tenet mare [tum enim longissime ad viginti ac triginta millia passuum, & eo interdum amplius, recedit ac refluit.) Talem nacti tempestatem conveniunt jussi ingens multitudo, quanta susceptae rei patrandae videatur suffectura. Magnum educunt plaustrorum numerum. Haec saxis, caementis materiaque onerant; & ipsi, pro se quisque, humum ac caespitem ferentes adsistunt. Cum residentes longius in fretum suum abiere aquae, & magnus terrae tractus, quem nuper salum obtegebat nudatus apparet, tum repente, accepto signo, convolant, omnes ad destinatum quisque locum munusque: jaciunt aggerem, ac magna celeritate (senis enim admodum horis reciprocat aestus) extructam molem redeunti objiciunt pelago, suaque veluti sede excludunt, illo segniter, ab praesenti malacia, injuriam ferente. Hanc inde molem magnis operibus communiunt firmantque, quo victoria sua, & capto de hoste agro, tutius fruantur. Atque haec Holandia est. Novo illo ac recenti agro nihil pinguius, nihil fertilius; ut magno labori periculoque & impendio, quo quaesitus est, abunde ac magno cum faenore respondeat fructus, qui uberrimus ex eo capitur. Quanquam nonnunquam accidit, ut audaciam raptores haud parva mercede luant, si ventis agitata concitaque maris revertentis ira furere & bacchari incaeperit. Omnis tum frustra conatus, omnis opera, labor, im-

impensa, apparatus omnis prodigitur, cuncta rapiente ac trahente fluctu irato irritatoque. Prope vicum, cui Catvico [1] est nomen, qua Rhenus olim in oceanum influebat, anno MDXX. longius abscedente aestu, vetustae arcis reliquiae pene integrae apparuerunt: item MDLII. At decennio [2] post, MDLXII. cum ego haec ipsa lustrarem loca, ita patuit extititque, ut viginti ipsos dies in aperto permanserit. Adierunt incolae, viserunt, & spatia metiti formam quoque exscripserunt, quaternis lateribus, aequaliter singulis, nongentos sexaginta Romanos pedes patentibus [3]. Multos lapides, Latinis inscriptos incisosque litteris, abstulerunt. Britannicam ipsi appellatam, atque a C. Caesare Caligula quadrato ex lapide magnifice aedificatam ferunt, munito juxta portu, unde & trajectus facilis in Britanniam, & receptus redeuntibus inde Romanis militibus tutus esset. Quo tempore invaserit atque obruerit mare, non traditur. Vtcunque his obnoxia malis regio, florentissima tamen, sive frequentia nobilium urbium, & incolarum numero, sive ingeniis atque artibus, sive copia rerum, seu navalis scientiae laude, sive etiam belli gloria videri posset, nisi tot bona atque ornamenta turpi defectione a Majorum pietate & a fide Sacrorum, quam Catholica Ecclesia colit, proximis annis faedasset obscurassetque. Non omiserim hoc loco, quod annales gentis prodidere. Circa annum MCCCCIII. adducta est in Herlem, Holandiae urbem, mulier piscis, vicino in stagno capta, quo eam marini aestus ejecerant, humana forma ac paribus membris, sed omnis expers vocis, ac plane muta; ut hinc quoque piscem agnosceres. Mansuefacta, induere vestem, edere communem panem & lac, atque item nere, pluraque muliebria opera facere, non difficulter didicit: &, quod mirabilius videri potest, in cultu atque honore, qui Sacris Dei Divorumque & Crucis imaginibus tribuitur, imitabatur quicquid facientem dominam vidisset. Plures vixit annos, perpetuo elinguis. Par, avorum memoria, monstrum in Frisio mari captum memorant, marinum hominem, nobis per omnia similem, nisi quod hispidus pilo, & squammis fere rigens erat, & omnis hic quoque sermonis, omnis vocis expers; & item, ut illa, communibus assuevit cibis, & multa servilia opera obibat; etsi initio ferus & immansuetus aversari commercium vide-

Multa ornamenta gentis deserta religio corrupit.

Mulier piscis in Holandia capta.

Marinus homo in Frisia captus.

1 Cattwyck, Cattorum vicus, oppidum Holandiae. *Phil. Ferrarius in Lex. geogr.*

2 *Decennio* habet autographum.

3 In autographo utroque *patentibus*.

batur. Loqui nunquam didicit. Narratur & in septentrionali oceano, juxta Norvegiae littora, anno MDXXXI. a piscantibus repertus piscis captusque humana specie; cujus effigies mitratum & pluviali paludamento indutum Episcopum referebat. Hunc dono missum Poloniae regi piguisse vivere ajunt, &, quasi fortunae suae irasceretur, petinacissime cibo abstinuisse, atque ita, nulla unquam missa voce, tantum magnis crebrisque suspiriis editis, inedia extabuisse. An autem his cum corpore humano ingenium quoque hominis tributum sit, quaerant, quibus abdita naturae scrutari, & incassum absumere otium, libet.

Alius piscis humana specie.

Brabantia.

Ex Holandia nos in Brabantiam transivimus (1), quam incoluisse olim Aduaticos & Ambivaricos credimus. Principem locum inter Belgas, sive situs opportunitate, & Antuerplae auctu, sive regnantium studio, qui hic potissimum Regiam habuerunt, Brabantia adepta videtur. Nobilitatur quidem, non solum Ducatus appellatione, & crebris ac frequentibus urbibus, Antuerpia, Mechlinia, Lovanio, Bruxellis, Buscunducio, Lira (quarum nulla ab altera plus vigintiquinque miliaribus distat) sed illa Principum societate, quam Philippus Dux anno MCCCCXXIX. instituit, cooptatisque insignem torquem, cum pendente ex eo aureo vellere, tribuit, quod ipsi sua lingua „ Toson „ appellant: cui quidem societati tantum decoris dignationisque est, ut in eam non gentis modo principes, sed summi Christianae Reipub. reges, certis inter se fraternae necessitudinis legibus faederibusque nexi, legantur, atque legendi jus penes Brabantiae ac Belgarum Ducem sit. Similem ante societatem, circa annum MCCCL. instituerat Odoardus tertius, rex Britanniae, & Gartierae nomen indiderat; & item post Philippum Ludovicus undecimus, rex Galliae, anno MCCCCLXX. quam ab Divo Michaele vocitavit. Verum & in Britanniae societatem non fere, nisi Britanniae principes, asciscuntur: & suam Galli, civilibus proximorum annorum bellis coacti, ita vulgarunt, ut nunc spreta penitus obsoleverit antiquataque sit. Quanquam Henricus tertius novam, a Spiritu Sancto appellatam, induxit, quae ipsa Galliae finibus egressa nondum erat. Belgarum nomini tertiam Galliae partem Julius Caesar attribuit. Sed nunc antiquae Belgiae pars, Germaniae, pars reliquae addita Galliae est: & qui Germaniam in Superiorem & Inferiorem dividunt, Inferioris initium a Magantia

Belgae.

1 Antuerpiam quidem pervenerunt die 3. Maji 1561.

tia (1) fere sumunt. Sed hodie Belgae, quantum a Frisia orientali ad Itium portum Caletemve oceanus alluit, & Galliae finibus Mosaque & Rheno continetur, patent, in septemdecim distributi populos, quos Itali Hispanique uno vocabulo fere Flandros vocitant; ambiuntque ad decies centena millia passuum, in quibus octo & ducentas urbes maenibus cinctas memorant, apertas centum & quinquaginta, & ad sex millia & trecentos pagos vicosque. Singulis sui aliquando reguli fuere: donec, accepto e Gallia regii sanguinis Principe, in unum deinceps corpus coaluerunt. Is; & qui ei aliquot aetates successere, quanquam regiis opibus pollerent, regis tamen appellatione abstinuerunt, nomine Ducis contenti. Stirps in Carolo, cui ab ferocia animi & armorum studio Bellatori cognomentum fuit, desiit: cujus ad Nancium praelio occisi gloria penes Helvetios. Hujus unicam filiam, omnium haeredem, Maximilianus Austrius, Federici Caesaris filius, Caesar & ipse, matrimonio sibi junxit. Ita Belgae a Gallis ad Germanos & ad Austriae gentis opes accessere. His non facile ullam gentem ulla re in universum anteferas, ne Italiam quidem; licet nos, plus aequo fortasse nobis blandientes, nostra tantopere probemus efferamusque. Belgae certe salubri coelo, faecundo solo, feraci mari & ad omnia opportuno utuntur. Quo quidem mari tantas undique congerunt opes, ut non Europae solum, sed orbis terrarum emporium videri haec Belgia possit. Quid enim Germania, Dania, Suetia, Norvegia, Polonia, Prusia, Livonia, Moschovia, & in ultimos septentrionis terminos abstrusi populi ferunt, quod non Antuerpiam advehatur? Quid Britannia, Hibernia, Scotia, quid Hispania, Gallia, Italia, quid insulae Athlantici oceani, quid vero nova occidentis regna, quid India, quid ultra Gangem extremus oriens gignit, quod non in Hispaniam Lusitaniamque, atque inde Antuerpiam comportetur? Motus ac tremores terrae apud Belgas nulli, ac ne tonitrus quidem coeli, nisi perraro, exaudiri dicuntur. Regio omnis in latos explicatur campos, nullis fere, praeterquam apud Hannonios & Namurios & Lucemburgios, montibus. Sunt aliquot & lignationi & venatui utiles silvae; quarum maxima Arduenna: quanquam ne haec quidem ea magnitudine, quam Julius Caesar memoriae prodidit, multis nunc caesa locis, & cultura & frequentibus oppidis interrupta. Item aliae alibi: sed nequaquam tot aut tantae, quae sa-

Carolus ultimus Belgarum Dux.

Quanta Belgis opulentia.

Silvae in Belgis.

F 2

1 Haec est autographi lectio. Legendum tamen puto *Maguntia*, sive *Magontia*.

satis materiae tot navigiis, exercentibus mare, tot aedificiis, terram occupantibus, suppetere possent, nisi ipsum sibi mare, vel longinquis petitam terris, abunde adveheret. Ad ignem quidem faciendum multis locis suprema lignorum inopia laboraretur, nisi natura, nulli genti noverca, providisset, ut, quod non queunt silvae, terra ipsa suppleret, gemino auxilio. In Leodiensi tractu, quem olim Eburones incoluisse ferunt, lapides effodiuntur, carbonis nigritie & natura, ac perinde tingentes, perinde leves, sed praeduri; quippe non nisi ferreis malleis, ut saxa, inciduntur franguntur que. Hi admoti igni, ignem avide concipiunt, ignescuntque celerius ipsis carbonibus, & cum diutius durant, tum multo vehementius urunt caloremque fundunt. In eo differunt, quod aspersione aquae incendi, olei extingui videntur. Alte effossa terra petuntur, magno petentium labore, nec minore periculo. Sed nescia metus avaritia cuncta perrumpit, cuncta scrutatur; atque ipsum Mosae alveum cuniculis subit, &, tanto supra caput labente flumine, in viscera terrae pergit. Scilicet ita vilis est vita nobis, ut, vitae damnis, vitae subsidia paremus. Tantum quidem materiae hujus eruitur quotannis, ut, praeter id, quod perampla & celebris civitas consumit, centum aureorum millibus veneat, quod alio exportatur: licet summa vilitas ejus sit. At carbones, fodinis intimisque terrae visceribus, per labores & pericula, quasi aurum, effringuntur. Alterum materiae deficientis supplementum in ipsa superficie soli, atque in promptu, natura posuit. Nam multis in locis, in Holandia praesertim Frisiaque, glebae caespitesque ligonibus summa caeduntur humo, laterum maxime forma: caesos siccari atque exuri sole ventisque sinunt: siccati, admotique igni, haud secus, quam carbones, incenduntur, ignemque valide atque diu alunt. Has illi glebas Torff sua lingua, quidam Turbas appellant: estque earum ingens copia. Equorum magnum numerum gignunt, aluntque Holandia, Frisia, Geldria, Flandria. Robore ac viribus Frisii praestant; forma & agilitate Flandri. Hic enim saepe, admissurae tempore, Hispanae sobolis equi ad equas implendas gravidandasque adhibentur: unde minus corpulentiae pullis, & ad cursum agitationemque plus pernicitatis. Illos alteros & pondere corporis tardiores esse, & maxime capitones, & saepe tenaciores (1), & minus parentes frenis ferunt. Petuntur tamen, non ab cae-

Naturae subsidium ad ignem faciendum.

Carbonum fodinae.

Ex terrae glebis ignis.

Equi.

1 Liviana vox est lib. 39. de equis freno non obsequentibus.

caeteris modo Belgis, sed a Germanis quoque Gallisque ac Britannis. Permulti & in Italiam adducuntur, & maxime curribus trahendis adhibentur. Bis, annis singulis, equorum nundinae Antuerpiae sunt, vere atque autumno ineunte; ad quas, incredibile dictu est, quam multi equi conveniant, brevissimeque distrahantur. Et est Belgarum equitatus bello valentissimus, eique rei Nobilitas omnis plurimum studet. Nec equitatu solum, sed peditum quoque robore valent, sic, ut a veteri Julii Caesaris testimonio, qui Belgas Gallorum fortissimos tradidit, minime videantur degenerasse. Adeo terra marique, celebratam scriptoribus industriam virtutemque eorum, re comprobant! Armorum illis, praeter id, quod singulis urbibus arcibusque, ad cujusque munimentum custodiamque, distributum comparatumque est (1), ingens omnis generis tormentorum aeneorum, ferreorumque globorum, ac sulfurei pulveris, omnisque bellici instrumenti apparatus, ad commune gentis praesidium, Mechliniae, in Brabantia, asservatur: institutaeque ibi harum rerum frequentes sunt officinae. Sed ne litterarum quidem ac eruditionis gloriae expertes sunt: celebranturque pleraque apud eos in omni facultate florentissima ingenia. Certe Latinae linguae addiscendae ipsi quoque agrestes aliquam operam impendunt. Et est haec propria gentis hujus laus, intendere animum alienis percipiendis linguis, non iis solum, e quibus artes atque doctrinae hauriuntur, quae tantum Litteratorum voluminibus continentur, Latinae, Graecae, Hebraicae, sed iis, quarum apud suas cujusque nationes viget ac floret usus, Germanicae, Gallicae, Italicae, Hispanicae. Quas mirum, quam illi facile assequantur. Non adolescentes solum virosque, sed virgines puellas passim reperies multas, in tabernis atque officinis suis, vendendis mercibus operam dantes; quae ternis quaternisque linguis scite ac perbene garriant, exterosque praetereuntes, sua quenque lingua, ad emendum, quas ipsae expositas habent, res, invitent rogentque, adeo festive comiterque, ut elabi earum manibus, quin aliquid merceris, difficile sit. Et sunt frequentes Antuerpiae, atque etiam alibi, harum linguarum ludi. Vix dici potest, quanta genti facilitas perdiscendi atque imitandi quicquid aut viderint aut audierint, atque etiam multa ex ingenio suo excogitandi atque inveniendi: ut quidam, artem imprimendi formis typisque, & publicandi libros, ab iis inventam

Arma.

Litterarum laus.

Faeminae quoque alienas addiscunt linguas.

1 Vox *est* in secundo exemplari nulla comparet; in primo conspicitur.

Ars imprimendi formis a Belgis inventa.

tam existiment (1): quanquam Maguntiae primum institutam omnes tradant. Mihi quidem, Maguntiae cum essem anno MD-

1 De artis typographicae inventore haec eruditissimus Peregrinus Ant. Orlandius ex ord Carmelitarum, in suo egregio opere, cui titulus inscriptus est ,, Origine e progressi della ,, stampa ,, Bononiae an. 1522. edito pag 8 ,, La varierà delle opinio
,, ni sopra il preciso paese e primi
,, inventori della stampa, ha parto-
,, rito tante discrepanze di pareri...
,, che sarà d' uopo riferirne molte,
,, per appoggiarsi poi alla più pro-
,, babile di quelle. Arlem, città di
,, Olanda, prova il primato e l' ori-
,, gine della stampa nel suo *Lorenzo*
,, *Costero*: e lo confermano gravi au-
,, tori, ciò è, Adriano Iunio, Pietro
,, Scriverio, Marco Zuerio Boxhor-
,, nio e molti altri Olandesi scritto-
,, ri, indotti forsi a ciò credere dal-
,, le due iscrizioni, affisse sotto il
,, ritratto del suddetto Costero alla
,, propria casa, del seguente tenore
,,, I. Memoriae sacrum. Typogra-
,,, phia, ars artium omnium conser-
,,, vatrix, hic primum inventa circa
,,, an. 1440 ,,,
,,, II. Vito consulari, Laurentio
,,, Costero, Harlemensi, alteri Cad-
,,, mo, & artis typographicae circa
,,, annum Domini 1440. inventori
,,, primo, bene de litteris ac toto
,,, orbe merito, hanc Q L. Q. C.
,,, statuam, quia aeream non ha-
,,, buit, pro monumento posuit ci-
,,, vis gratissimus. ,,,
,, Giacomo Carmelitano e Giaco-
,, mo Mentelio asseriscono, che la
,, lode di prima sede della stampa
,, attribuir si debba alla città di Ar-
,, gentina, fondati sull' autorità di
,, certa loro Cronica, nella quale
,, leggesi, che l' anno 1440. fu tro-
,, vata l' invenzione della stampa in
,, Strasburgh da *Gio. Mentelio*, il di
,, cui servo *Gio Gensfleech*, Magon-
,, tino, si associò con *Gio. Guttem-*
,, *bergo*, che già meditava l' inven-
,, zione, e gli conferì i segreti ap-
,, presi dal padrone. L' Abate Tri-
,, temio, autore di ogni eccezione
,, maggiore, che fu contemporaneo
,, all' invenzione di questa grand' ar-
,, te, e che morì nel 1516. asseri-
,, sce, che *Gio. Guttembergo*, nativo
,, di Argentina, ma da gran tempo
,, Cittadino in Magonza, fusse il pri-
,, mo, che speculasse, e con molti
,, esperimenti mandasse in esecuzio-
,, ne i primi aborti della stampa:
,, anzi che spendesse tutte le sue
,, facoltà a tale effetto. Onde, man-
,, candogli le forze per proseguire l'
,, impresa, con l' aiuto e consiglio
,, di *Gio. Fust*, detto Fausto, pari-
,, menti Magontino e contiguo di
,, casa al *Guttembergo*, riducesse in
,, qualche buona positura l' inven-
,, zione. Quindi è, che intagliati i
,, caratteri in certe tavole di legno,
,, compuse alcuni fogli del Vocabo-
,, lario, intitolato *Catholicon*: ma con
,, le medesime forme non potendo
,, altro produrre, perchè i caratteri
,, non erano ammovibili, ma scolpi-
,, ti nelle tavole medesime, passò
,, ad intagliarli in piombo, e scolpirli
,, a mano sopra la carta, con tale e
,, tanta fatica, spesa e perdita di
,, tempo, che finalmente *Pietro Opi-*
,, *lione Schoeffer de Gernsheym*, al-
,, lora Cherico e servo, e poi genero
,, di *Fausto*, giovine esperto & in-
,, gegnoso, trovò il modo d' intaglia-
,, re polzoni, formare matrici, fon-
,, dere caratteri e mettergli in forma,
,, fabbricare il torcolo, comporre l'
,, inchiostro, e stampare nel miglior
,, modo possibile all' uso dei nostri
,, giorni. E questi tre soggetti ten-
,, nero per qualche tempo occulta l'
,, invenzion della stampa: ma non
,, potendo di meno di non servirsi di
,, molti operarii, questi ruppero
,, il giuramento di religione, e da
,, loro fu divolgata, & a poco a po-
,, co in altre città propalata. Abita-
,, vano questi tre primi inventori in
,, Magonza, in una casa detta *Zum-*
,, *Iungen*, la quale fino al giorno d'
,, og-

MDLXII. liber dono datus est, ab ipso Joanne Maguntino editus(1), qui primus typorum auctor fertur. Atque hinc Corra-

„ oggi si chiama la casa della stampa, sopra di cui evvi la seguente „ memoria : „„ Joanni Guttembergensi Magontino, qui primus omnium litteras aere imprimendas „„ invenit, hac arte de orbe toto bene merenti YVO Vitigenﾕis hoc „„ saxum pro monumento posuit „„ „ Tanto riferisce l' Abate Tritemio „ avere inteso dallo stesso *Pietro Opilione Schoeffer de Gernsheym*. „ Insorse intanto litigio tra il *Guttembergo*, e *Fausto*, a cagione d' „ interesse e prestito di danari, e fu „ condennato il *Guttembergo* a pagarne buona somma : per la qual „ cagione romperono la società; e il „ *Guttembergo* si ritirò in Argentina, „ e *Fausto* intanto portò alcune Bibbie a Parigi, le quali non avendo „ alcun segno di edizione, furno „ comprate da alcuni dilettanti; i „ quali pensarono, che fussero manoscritte : ma confrontandole assieme, „ e trovandole tutte oguali nei caratteri, nel principio, e nel fine „ di ogni foglio, stupefatti l' accusarono di Magía : dalla quale calunnia egli si purgò con gli attestati e con le prove della stampa „ di nuova invenzione ritrovata. Ritornato poi a Magonza lavorò con „ *Pietro Schoeffer* fino all' anno 1466. „ Da quel tempo poi fino al 1479. „ si trovano le edizioni col solo nome di *Pietro Schoeffer*. Il *Guttembergo*, come si disse, da Magonza si portò in Argentina, ove „ insegnò l' arte della Stampa : ma „ non si trova mai sottonotato il suo „ nome in edizione alcuna : anzi Argentina non comparisce alla pubblica luce con opere stampate, se „ non nell' anno 1471. Degli scolari „ o degli operarii del *Guttemberge* „ fu *Federico Corselli*, il quale portò l' invenzione in Oxford l' anno „ 1460. Ma l' opere sue si veggono „ solamente l' anno 1468. a cagione „ forse dei necessarii preparamenti per „ la stampa. Il che successe ancora „ in Arleme, & in altre parti dell' „ Olanda e dell' Inghilterra, altresì „ in altri luoghi, dei quali non si hanno le distinte e veridiche edizioni, „ se non dapoichè si videro espressamente uscire da altri torcoli d' Italia „

(1) Hujus operis aliud exemplar reperisse se prope Treviros Gratianus in suis schedis restatur his verbis: „ In bibliotheca Monasterii S. Eucharii extra muros Treviris est liber de officiis Ciceronis, impressus Maguntiae a Joanne Just [*sic*] „ Maguntino, auctore imprimendorum „ librorum : cujus libri in fine sunt „ haec verba. „„ Praesens M Tullii clarissimum opus Joannes Just [*sic*] „„ Maguntinos civis, non atramento „„ plumalive canna, neque aeria [*sic*] „„ sed arte quadam perpulchra Perri manu pueri mei feliciter effeci finitum anno MCCCCLXV. „„

In Florentina ad S. Marcum bibliotheca exstat aliud ejusdem editionis exemplar, in pergamena charta excusum, quod nos diligenter cum vulgatis jam collatum in nostra philosophicorum Ciceronis operum editione numero 15 designatum sumus. Sed in eo aliter aliquot locis, atque a Gratiano proditum est, monumentum illud legitur : & , praeter caetera, non *Just* sed *Fust* semel atque iterum occorrit. Non omittam hoc loco opinionem quandam viri caeteroqui doctissimi, Erasmi Schmidii, de Petro illo, cujus mentio in eo monumento fit, commemorare, a V. C. Jo. Georgio Schelhornio in Tomo V. *Amoenitatum litterariarum* editionis Francf. & Lips. anno 1727 jure reprehensam. „ Oculis, *inquit* „ *Schelhornius*, vix fidem habui meis, quum nuper aliud agens in Erasmi Schmidii, viri alias doctissimi, & graecarum inprimis literarum callentissimi, notis in novum

radus quidam Germanus artificium Romam transtulit, circa annum MCCCCLXVIII. (1) Sed Belgae ab Holando Herlensi Maguntiae ajunt monstratum; Maguntinosque, quia primi protulerunt, etiam inventi gloriam tulisse. Quia ad extremas orientis solis plagas, trans Indos Serasque, quos nobis immanis cupido lucri, & Lusitanorum audacia scientiaque navigandi aperuit, in Sinarum regnis a bis millenis annis eam exerceri artem constat, allatam inde (2) potius, quam apud nos ortam plerique credunt. Rem propagandis doctrinis, excolendisque ingeniis utilissimam, nisi corrumpendae pietati, & in vulgus feminibus pravissimarum opinionum spargendis, unde tot bella, tot seditiones extitere, aeque perniciosam ostendisset usus. Quamobrem repudiata penitus rejectaque Turcis, qui vulgari Sacrorum mysteria, solvendis religionibus,

,, vum Testamentum (Fol. 5.) sequentia legerem . ,,, Ara (typographica) ita postea exculta fuit, ut anno ejusdem Epochae 1465. prima opera publica prodirent, impressis Officiia & Paradoxia Ciceronis Pergameno, cum hac inscriptione, & in fronte & in calce apposita: ,,, Praefeus Marci Tullii clarissimum opus Johannea Fust Moguntinus civis, non atramento. plumali canna neque aerea. sed arte quadam perpulcra. Perri Manu pueri mei: feliciter effeci finitum. anno MCCCCLXV. ,,, Ita enim in *αὐτογράφῳ* ipso legitur & distinguitur. Quae verba alii, qui forte exemplar tale *αὐτόπται* non viderunt, paulo aliter allegant... Illud saltem obiter moneo, non recte in eo certamine [*Altorfino de antiquitate*] scribi *manu Petri &c.* quasi *τὸ manu* esset ablativus instrumenti, quum ab autore, licet *σολοίκως* usurpetur in genitivo: *Arte Petri Manu*: & sic proprium *Peter Fust oder Faust*, non appellativum. Quod non animadversum tranalationi occasionem dedit. Nescius nempe Schmidiua, Petrum non Fusti, sed choefferi cognomine fuisse insignitum, aliis aba re impingendo soloecismum grammaticum, ipse ridiculum commisit soloecismum literarium. ,,

1 Ita edidi, licet utrumque exemplar exhibeat MCCCCLVIII. Qui primi Romam artificium hujusmodi transtulerunt, Germani duo fuerunt Conradua Suueynheym, & Arnoldus Pannartz, primosque libros in aedibus Maximorum an. 1468. ediderunt.

2 Idem Orlandius in supra laudato Opere pag 8. ,, Pria di ciò dire, mi permetta non so che circa la stampa Cinese, che non sarà forsi disgradevole a sapersi. Saranno bene circa 1500. anni, che ella principiò in quel regno, ma in guisa diversa da quella, che io impreudo a trattare. Non era già quella in caratteri animovibili, e ciò forsi per l' immensità delle lettere, delle quali si serve, ma ogni pagina di libro era & è intagliata sopra forme di legno, come sono presso di noi le immagini dei Santi: e queste forme si intagliavano con facilità e prestezza dai periti artefici di quel paese, dei quali è molto abbondante: sicchè intagliate le forme in poco tempo, si vedevano quelle impressioni alla luce. I librari non possono andare falliti, perchè non imprimono quantità di libri, ma ogni volta, che ne occorre, replicano le opere loro, e ciò sopra una lunghissima fascia, o sia striscia di ,, car-

bus, & infringendis dominationis nervis esse arbitrantur: ut dubitent quidam, ex duobus Germanorum inventis, libros hac ratione vulgandi, & bombardarum vi cuncta sternendi, utrum humano generi perniciosius acciderit. Quanquam non auctorum haec, a quibus magno ingenio inventa, utilia bene utentibus sunt, sed improbitatis nostrae est culpa; qui, quod illi aut prodendis sapientiae arcanis, animisque erudiendis, aut tuendae patriae, hostibusve justo bello incessendis commenti sunt, nos ad nostram perniciem vertimus:

„ Quis [1] fuit, horrendos primus qui protulit enses?
„ Quam ferus, & vere ferreus ille fuit!
„ At nihil ille miser meruit. nos ad mala nostra
„ Vertimus, in saevas quod dedit ille feras. „

Non ergo jure ingenia increpes, a quibus haec acute ac subtiliter excogitata sunt, sed hominum furorem damnes, qui egregiis inventis male & exitialiter utuntur. Caeterum, Belgas [2] & temperare oleo colores ad pingendum primos docuisse, non dubium: auctorque Joannes, Brugensis civis, fertur, cui ea res diu ab illo clam habita, & honori maximo & fructui fuit, mirantibus tota Europa pictoribus artificis industriam, nec intelligentibus. Quo sane invento & plurimum picturae splendoris ac venustatis, plurimumque ad naturam imitandam, deliniendosque, & mollius efficaciusque ducendos colores adjumenti est collatum; & pictorum opera pene aeterna manent. Gens hujus gloria artis magnopere excellit. Primus olei, quod nucibus & lini seminibus exprimitur, usum in Italiam attulit Antonellus Messanensis, nobilis pictor, qui, cum tabulam, missam e Belgis Alphonso primo, Neapolitanorum regi, Joannis manu pictam, spectasset, tanta admiratio, novae, nec antea visae, rei animum ejus incessit, ut, omnibus posthabitis, in Belgas sit profectus, & ita dexter se obsequiis ac praesenti opera in Joannis amicitiam familiaritatemque insinuavit, ut ab eo, jam sene, inventi rationem elicuerit: ipse, in Italiam reversus, Venetiis cupientibus totius Italiae pictoribus rem prodidit commonstravitque. Vitro quoque indere colores, sic, ut abster-

Colores temperare oleo, inventum Belgarum.

Antonellus primus in Italia oleo pinxit.

Vitro indere colores.

„ carta, che sembra di seta; e 've „ ne sono di lunghezza 100. o più „ palmi, e le forme son così bene „ ugnali di margini, che riescono i „ fogli tutti uniformi. Gran tempo „ fa vollero gli Europei provarsi a „ ciò fare, ma non avendo l'arte „ di quello inchiostro, nè di quella „ carta Cinese, mai vi riuscirono. „

1 Tibullus lib. I. el. 11.

2 *Belgae* exstat in utroque exemplari.

tergi delerique non possint, inventum eorum est. Quo permagnus Divorum templis honos est additus. In lanificii studio adeo multa excogitata traditaque aliis nationibus a Belgis sunt, ut ea recensere longum esset. Certe, in Aulaeis, aediumque ornamentis texendis, eo artificii laude excesserunt, ut auro, serico, lana haud minus eleganter, minusque ad verum, hominum, animalium rerumque aliarum effigies pingant, quam praeclari artifices penicillo & coloribus faciant. Item in horologii usu eorum ingenia magnopere commendantur, a quibus addita multa repertaque sunt. Et tantus est in illa gente horologiorum numerus, ut nullum templum, nullum publicum aedificium, ne in pagis quidem, non solum in urbibus, inveniatur, quod horologio careat; & pleraque admirandi artificii atque operis sint. In musica arte ita excellunt, ut nulla natio ejus laudis gloria magis claruerit, aut in eo genere insigniores viros tulerit; nulla in modis componendis, regendisque & variandis cantibus, & vocibus artificiose ad numerum inflectendis, conferri cum Belgis videatur posse. Caeterum, in Belgis, neque Antuerpia majus quicquam, ubi tot nationum tam frequens mercatus agitur, neque gens ulli studio, quam mercaturae, magis dedita. Quippe hinc omnis illi dignitas, hinc opes, hinc vires, hinc divitiae, hinc cultus. Estque in eo non hominum (1) modo, sed faeminarum quoque, ut supra attigimus, pene incredibilis industria atque habilitas. Homines, ut ad rem parandam augendamque intentissimi, & pecuniae & lucrorum maxime avidi, ita cupidi magis, quam avari, dici videntur posse. Quippe, re parta, non cum suis solum, sed cum aliis quoque benigne atque hilariter frui volunt. Aedificant magnifice, hortos egregie excolunt, domus omnis supellectilis genere explent, & laute largeque cum amicis convivantur. Christianae fidei Sacra omnium Galliae ac Germaniae populorum primi Belgae suscepere, & magna coluere religione. Quod testantur immania templa, immani aedificata sumptu, quae passim, tota regione, visuntur. Verum hanc gloriam majorum suorum posteri, adverso hoc virtuti seculo, evertere, invecta doctrina, cui laxatis priscae disciplinae vinculis, & licentia atque impunitate grassante (2), pietas & pietatis cultus ridiculo est. Quod supra attigimus, Maria Caroli Burgundi unica filia, Maximiliano Austrio Caesari nupsit, atque id dotale regnum attulit viro.

Aulaea. Horologia. Musica ars. Mercatura. Religione olim praestitere Belgae.

1 Certe *virorum* dici oportuit, non *hominum*: sed nihil emendare sum ausus.

2 Vtriusque exemplaris lectio est *grassanti*.

ro. Philippus, Maximiliani filius, ducta in matrimonium Joanna, Ferdinandi atque Isabellae filia, paternis opibus Hispaniae regna adjecit. Sed neque ipse, neque, qui ei in utrunque regnum successit, Carolus quintus ita Hispanos praetulere, ut non saepe praesentiam sui Belgis quoque commodarent, &, patrio solo, in quo nati educatique fuerant, plurimum tribuerent, Belgarumque, ut quisque dignitate aut ingenio praestaret, et consiliis adhiberent, et honoribus praemiisque, pro cujusque merito, prosequerentur. Id patris avique institutum nequaquam est visus amplecti Philippus, Caroli filius, qui, simul ac rerum est potitus, Hispaniam, caput Imperii, invidioso ad caeteras nationes nomine, ferens, in suscepto semel consilio, ab domo non discedendi, permansit, secus, ac monuisse olim eum Carolus parens ferebatur: qui non solum Belgas, qui regis sui desiderium diu laturi non viderentur, sed, Italiam quoque ut viseret interdum, & feroces populos aspectu regis demulceret, auresque ejus adeundi copiam faceret, magnopere adhortatus fuisse dicitur. Sed ipse, posthabitis omnibus, ita se tradidit Hispanis, ut cuncta per eos administraret: unis provinciae, unis exercitus, unis classes, unis legationes, unis magistratus atque imperia mandarentur. Id Itali, externae dominationi dudum assueti, et diuturna servitute emolliti, lente, Belgae atrocius indignabantur; quibus intolerandum videbatur, aut abesse tam longe ab terris suis regem, aut ipsos, si in regiam concessissent, nihil aequi, nisi assentando Hispanis, penes quos omnis ad gratiam aditus, impetrare posse. Ac saepe, pro eo ut ipsi filiique eorum, ut antea, in regiam asciscerentur, rebus minime ex sententia confectis, redire domum exhausti sumptibus frustatique cogebantur. Et Hispani, suapte natura elatum ac subnixum genus, adeo subtiliter officiorum singulorum momenta pensitare consueverunt, ut dispositas domi habeant admissiones, in quas, discrimine magno, et familiarium & adeuntium turbas segregent, digerant, & magno aestimari velint, intra quod quisque limen recipiatur: & saepe anxie & magna cum cura deliberent, scamno ne an sella hospitem fessum recipiant; ac sellarum quoque ipsarum genera distinguant, & statutos habeant passuum numeros, quot occurrere advenienti debeant. Belgas, simplicius inter se agere suetos, irridere, ut parum gnaros communis moris, videbantur. At illi, ubi nihil aliud se, quam servientium vulgus esse intellexerunt,

Carolus quintus non omnia Hispanis indulit.

Quae Carolus monuisse filium dicitur.

Philippus plus aequo Hispanis indulget.

Causae, cur ab Hispanis Belgae desciverint.

Hispani.

runt, ab omni Hispanorum nomine, publice privatimque inviso, animos penitus abalienarunt. Et rem, huc inclinatam, haud parum impulit Antonius Perenotus, Atrebatum Episcopus, Sequanus quidem genere, sed imbutus Hispanorum moribus artibusque. Is avum ferrarium fabrum habuit. Pater, ingenio atque industria, ad peramplam fortunam potentiamque sub Carolo quinto provectus, & dignitatem filiis, & divitias, dignitati pares, reliquerat. Belgis, qui, absente rege, non, nisi regii sanguinis Praesidi, parituros se denunciarant, praeerat, magna cum potestate Margarita Austria, regis soror; & faeminae consiliis regendis datus Antonius cuncta ex sua libidine moderabatur: vir multarum linguarum scientia, & maximarum rerum usu praestans, sed, quod fere vitii novitas habet, ingenii bona avaritia atque arrogantia obterebat. Quo aegrius, antiqua nobilitate clari, Belgarum principes nimiam potentiam hominis, avitas ob sordes despecti, coquebant. Inter principes excellere opibus ac dignitate videbantur Lamoralis Aeghemontius, & Gulielmus Nassaus, Gaurae alter, alter Aurangiae dominus. Hi diu discordes egere, arte Antonii diducti, ex occulto diffidii semina inter ipsos jacientis. Quod cum demum uterque sensisset, reconciliata ultro inter se gratia, arcto se amicitiae faedere junxerunt, & pari odio in Antonium exarsere. At brevi, etsi, commendatione regis, a Pio quarto Pontifice Max. fuerat in Cardinalium collegium cooptatus, ita contumeliis exagitarunt, ut deserere munus, quo praestabat, & abire Belgis sit coactus. Nam illi, ne ut adessent quidem in consilio, praesente Antonio, adduci a Praeside poterant. Aurangius, praemuniendis rebus, & externis subsidiis ad exequenda consilia, ubi maturum advenisset tempus, comparandis, uxorem, ex longe nobilissima Germaniae stirpe, Mauritii, Saxoniae Ducis, unius e Septemviris, qui Caesarem suo suffragio creant, filiam duxerat, magis non adversante, quam probante rege, qui ea affinitate plus aequo fulciri Aurangium intelligebat. Nuptiae, regali opulentia, Lipsiae in Saxonia sunt celebratae, quibus permulti e Germaniae Principibus interfuere, & cum iis arcana consilia agitata ferebantur. Bruxellis aderam ipse, cum novam nuptam Margarita Praeses solemnibus excepit epulis, spectavitque festum convivium, magna quidem, ut mos genti, hilaritate lautitiaque [1] peractum: sed jam tum

Antonius Perenotus Granvelanus.

Aurangius Saxonis filiam ducit.

1. Respui utriusque exemplaris *lautitiaque*.

tum tacitas animis suspitiones agitabant homines, quae non diu post eruperunt. Inter pacta faederum, quae his populis cum rege sunt, caput unum erat, ne divinarum ceremoniarum cultum mutare aut attingere regi liceret. Hoc capite, Perenoti conatum, quaestiones, vel, ut nunc vocant, Inquisitionem adversus Haereticos, Hispanico ritu, inducere molientis, rejiciebant: &, qui ceremonias ipsas priscumque omne Sacrorum jus ex sua quisque libidine temerare ac pervertere non verebantur, ii regi novis atque acrioribus legibus avitam communire ac sancire pietatis fidem fas esse negabant. Initium igitur a movendis turbandisque religionibus sumptum. Hac enim ingressi via sunt omnes, quicunque hoc aevo accendere seditionum flammas, & populos ad evuendam fidem sollicitare conati sunt: nec est aliud, quo facilius multitudinem, quo velis, impellas. Quippe, amoto (1) animis Dei metu, nihil non audeat vulgus, si ducem nanciscatur. Ingentem parvorum (2) librorum numerum, e Germania Galliaque advectorum, per omnes dispergi urbes curarunt, quibus breves de divinis rebus disputationes continebantur, dicacibus venenatisque adversus priscorum jura Sacrorum cavillis probrisque. His decepti alii, alii licentia illecti, alii ipsa novitate adducti, mirum, quam brevi quam multi infecti imbutique pravis opinionibus sint. Vbi maturum visum, coeunt magno numero principes gentis, &, nudatis consiliis, componunt libellum, eoque Praesidem adeunt, ac omnibus jus colendi, quae cuique collibuisset, Sacra, tribui postulant: iniquum enim esse, homines, contra quam sentirent, alieno arbitrio, ad venerandas, quas non probarent, ceremonias, cogi. Praeses quidem comibus demulsos verbis ad regem rejecit. Caeterum hoc postulato, veluti si classico datum signum foret, passim, in singulis urbibus, per omnes provincias plebs, armis arreptis, novorum Sacrorum licentiam vindicat (3) sibi, & incendiis & direptionibus, maxime templorum, grassatur. Sic omnia tumultu ac seditione misceri caepta. Philippus rex, ubi armis opus esse, nec aliter revocari a furore suos, & cogi ad officium posse existimavit, comparari copias jussit, ac, scripto ex Hispanis Germanisque exercitu, ei Ferdinandum Toletum, Ducem Albae, praeposuit: sorore domum redire jussa (ea erat Octavio Farnesio, Parmae

Descisscendi initium a religione sumptum.

Descisscunt palam Belgae.

1 Vtroque in exemplari *admoto*.

2 Si *pravorum* reposuissem, contra utrumque exemplar fecissem, immo & praeter Auctoris mentem.

3 In secundo exemplari *vindicant*; at infra *grassatur*. In primo nihil non probe.

mae atque Placentiae Duci nupta). Pius quintus, Pontifex Max. magnopere suadebat (1) Philippo, ut ipse in Belgas transiret: plus ad pacandos animos, impia sceleratorum fraude alienatos, praesentis ipsius respectum majestatemque, quam vim atque bellum, valituram: ac, si utique bello subigendi viderentur, quantum in eo ad omnia momentum fore, quem Hispaniae atque Italiae Principes, & quicquid in his gentibus esset foris roborisque, ultro esset secuturum; quem vicini quoque reges atque ipsi Germaniae populi, quorum maxime fiducia illi rebellassent, reverituri viderentur? Eadem Maximiliani Caesaris sententia erat, qui opinione majus accendi bellum denunciabat. Et Margarita soror Toletum exercitumque, ni rex ipse adesset, irritandis, non componendis, animis fore etiam atque etiam monebat. Haec apud Philippum in id modo valuere, ut speciem profecturi praeberet, &, quo magis falleret, convenire ad Coruniam, Galetiae portum, majorum navium validam classem, qua ipse per oceanum trajiceret, jusserat. Caeterum, ad intima consilia unis adhibitis Hispanis, stetit sententia, ipsum ab domo non discedere: Toleto, quem praemitti cum exercitu ab se, mox secuturo, videri volebat, summam rerum omnium potestatem tradere. Hispani enim, & ipse ante omnes Toletus, non humanitate flectendam leniendamque rebellatricem gentem, sed armis atque malis domandam censebant; tanquam non in ipsum recasura (2) regem ea clades foret, cujus avitum patrimonium vastandum lacerandumque suscipiebatur. Igitur Toletus in Italiam transmisit, &, apud Insubres lustrato exercitu, per Allobrogum ac Sequanorum fines in Belgas pervenit: atque, opportune dispositis copiis, institutas de Haereticis ac de majestate quaestiones tanta severitate exercuit, ut non modo in sontes, sed in suspectos quoque suppliciis grassatus sit. Publici singularium urbium carceres non capiebant multitudinem reorum, nec ullus abibat dies sine plurimorum paena; &, quod aeque grave videbatur, morte punitorum bona in publicum redigebantur, evertebanturque parentum fortunis innoxii filii. Nova insuetaque omnia genti, suis vivere legibus, non regum libidini subjici solitae: atque eo ad vicinos populos plus invidiae res habebat. Nec per vilia capita ple-

Consilium Philippo datum.

Philippus non alio, quam Hispanorum consilio usus.

Toletus, Dux Albae, in Belgas.

1 Ad ejusmodi sententiam suam declarandam usus est Pontifex Commendono interprete, cujus sunt apud me sane longae ad Apostolicum in Hispania Nuncium anno 1567. datae litterae; quas in calce voluminis exhibebimus.

2 Vtriusque exemplaris *recusura* mendosum putavi.

plebis humiliumque civium, sed per claras opulentasque familias vagata saevitia est: et evadendi a perquirentium manibus haud alia, quam fugae, via. Itaque deserebantur urbes turba eorum, qui patriam ultro relinquebant, &, abjecta fortunarum cura, uni vitae consulentes in voluntarium exilium concedebant. Ac, per omnem Germaniam Britanniamque, strepebant omnium aures vocibus increpantium Toleti atque Hispanorum immanitatem, & miserias suas, & florentissimarum provinciarum faedam faciem deflentium miserantiumque. Ac Toletus, acriter insistens caeptis, Lamoralem Aeghemontium, cujus supra meminimus, opulentum regulum, ac gentis totius facile principem, & Philippum Momorantium, Comitem Orni, pari nobilitate ac dignitate virum, ab se ante, quo certius falleret, multa comitate atque humanitate captatos, ac palam in magno honore habitos, in Regiam ad consultandum de Rep. advocavit. Tum miles, ut imperatum fuerat, opportuna loca obsedit, & Toletus, brevi dimisso consilio, abeuntes, alterum a filio, alterum a praefecto Praetorii capi atque in custodiam tradi jussit. Ferunt, Aeghemontium petentibus ab se, regis verbis, ut gladium, quo erat succinctus, traderet, respondisse, jure illum regi tradi gladium debere, qui toties hostium ipsius sanguine maduisset, & tam insignes ei victorias peperisset. Nam Aeghemontius, praelio ad Fanum Quintini, quo confusa magnopere res Gallica est, equitatui praefuit, primusque in hostes invectus praecipuam gloriam ex prospero ejus pugnae eventu traxit: & ad Gravelingam, haud minori virtutis laude, exercitum Gallorum, aeque validum, fudit; Gallosque ita fregit, ut subire inde incommodas pacis conditiones coacti fuerint. Caeterum auditus Aeghemontii carcer, & vis tam potenti, tam gratioso apud vulgus viro allata, quod vix regem ipsum fuisse ausurum crediderant, tantum animorum motum non in Belgis modo, sed in Germania quoque Britanniaque concivit, ut principes gentis, collatis inter se capitibus (quod ad eam diem lente fecisse videbantur) auxilia Aurangio, ad pellendum e Belgis Toletum, decreverint, & Maximilianus Caesar certos homines alios ad eum in Belgas, alios ad regem in Hispaniam miserit, quibus denunciabat, Aeghemontium ac Ornium Imperii Germanici Principes esse, nec capi ab iis, sine auctoritate Caesaris, ac Septemvirûm potuisse, &, ut dimitterentur, petebat. Simul edoctum utrunque de his, quae Germani secum egerant, ut se ducem adversus Hispanos, tam saevum dominatum in populos Germanici juris ac san-

Fuga ex Belgis populorum.

Aeghemontius & Ornius in custodiam traditi.

Aeghemontii capti verba.

Motus animorum, capto Aeghemontio.

ſanguinis exercentes, praeberet, monuit, viderent, ne gravius, quam putarent, bellum cum ferociſſima gente ſuſciperent. Et Maximilianus quidem verbis, Germani etiam armis, jus ſuum vindicabant: a quibus inſtructus Aurangius validis cum copiis fines Belgarum erat ingreſſus. Et Ludovicus, ejus frater, vir acer atque ſtrenuus, cum decem Germanorum millibus in Friſia admodum proſpere cum Hiſpanis conflixit; quorum magnum numerum in acie caecidit, nec pauciores vivos caepit [1]. Et, ut quam atrox, & quanto odio, quantaque acerbitate imbutum id eſſet futurum bellum appareret, Ludovicus Hiſpanos captivos omnes, partim laqueis ſtrangulatos, ſuſpendi juſſit, partim miles per jocum & laſciviam ad palum deligatos excuſſis ſclopo glandibus transfodit. Et Arembergius, Hiſpanorum dux, cum Adulpho, Ludovici fratre, congreſſus adeo ſaevam pugnam inierunt, ut non ante dirimi potuerint, quam mutuis confecti vulneribus uterque ceciderit. Et Toletus non ſolum, miſſum ad ſe ab Aurangio tubicinem, inauditum necari ac ſuſpendi juſſit [quod adverſus latrones, & religionis & patriae hoſtes nullum militiae morem eſſe ſervandum diceret] ſed, in ultionem acceptae in Friſia ignominiae, de ſexcentis Belgis, quos carceribus incluſos tenebat, in quibus decem & octo primae nobilitatis fuere, una die ſupplicium ſumpſit. Ac, non multo poſt, ut praeceptum illi a rege fuerat, in ipſum Aeghemontium atque Ornium, repudiatis Caeſaris multorumque Germaniae Principum, pro iis orantium, precibus, animadvertit: cum, ſevere habita quaeſtione, & aliquot eorum familiaribus acriter tortis, utrunque majeſtatis, & initae cum Aurangio caeteriſque adverſus regem conjurationis convictum diceret. Ac ferunt, Aeghemontium, faſſum quidem, interfuiſſe ſe caetibus eorum conſiliiſque, non tamen defeciſſe unquam a rege, aut eos ulla re juviſſe; quin priſtinum cum iis amicitiae jus non abrupiſſe, ut eſſet, qui ruentes gratia atque auctoritate retinere, & ad officium aliquando revocare poſſet; cujus animi ſui ipſam haud ignaram fuiſſe regis ſororem: quod ni ita eſſet, non ſe commiſſurum fuiſſe, ut cum exercitu advenientem Toletum tam amice acciperet, aut tam fidenter in domum atque intra praeſidia ejus veniret. Ex arce Gandavi, ubi praeſidio trium millium militum Hiſpanorum, & octingentorum equitum

Germani Aurangium armant.

Saevitia in captivos.

De nece Aeghemontii & Ornii deliberatur.

1 Vtrumque exemplar mendoſe habet *capit*.

tum custodiebantur [1], adduci Bruxellas jussit [2]: &, eadem nocte, editum in medio foro latumque aedificari & contabulari pulpitum, atque in eo geminas statui ligneas columnas, columnisque singula pulvinaria villoso e serico imponi, ac totum opus atris consterni atque operiri pannis, quo nihil non lugubre ac funestum cerneretur, praecepit. Aeghemontius nunciatam pridie mortis necessitatem immoto animo accepit. Binas manu sua litteras scripsit, regi alteras, quibus conjugem filiosque, in solitudine atque inopia ab se relictos, commendavit, alteras conjugi ipsi, quibus ad ferendum forti animo tam gravem fortunae ictum, curamque communium liberorum, atque afflictae domus gerendam est adhortatus. Tum, confessione delictorum, ac perceptione divinae hostiae, atque omnibus Sacris, quibus morituri Christiano & Catholico ritu solent, animam procuravit expiavitque. Die postera, dispositis ad portas & ad omnia compita firmis militum stationibus, Aeghemontius est ductus, anteeuntibus, honoris causa, totius exercitus primis, & Episcopo Iprensi latus ejus tegente; qui nullum erga illum amicitiae & Christianae pietatis officium praetermisit. Prodiit familiari ac domestica in veste serica, Damasci operis, purpurei coloris, palliolo nigro superinduto, utraque [3] auro circuntexta, nigro item pileo, eminentibus versicoloribus plumis, tectus caput. Incessit liber, manus solutus vinculis. Cum conscendisset supplicii locum, atque interrito vultu oculos ad circunfusam multitudinem & pallentia ora spectantium circuntulisset, pauca cum Episcopo & adstante castrorum Magistro verba est locutus. Post, rejecto pallio, & detracto pileo, utrunque genu subjecto in pulvino posuit, & parvo Christi Dei, Cruci affixi, simulacro, quod ei Episcopus obtulit, osculum admovit, ac se feriendum carnifici praebuit; qui, ex gentis more, unico gladii ictu caput cervice abscidit, abscissumque columnae, ut ab omnibus spectaretur, imposuit. Ac statim inductus Ornius, ante pariter Catholicis procuratus Sacris. Removerant paulum Aeghemontii truncum contexerantque, ut Ornii oculis tam tristis rei speciem subtraherent. At ipse ultro quaesivit, an illhic Aeghemontius jaceret, &, miseratione tanti viri, tam indigne perempti, imo e pectore gemitum duxit, & inde pari ipse quoque supplicio succubuit. Capita, tres ferme horas, ostentui re-

Apparatus supplicii.

Aeghemontius ducitur.

Supplicium de Aeghemontio & Ornio.

1 Subaudi *Aeghemontius & Ornius*.
2 Subaudi *Toletus*.
3 Haud alia utriusque exemplaris lectio est.

relicta, cum ipsis corporibus sepulturae sunt tradita. Non facile explicatu sit, qui hominum habitus fuerit tam clari viri tam saevum casum seu spectantium seu audientium. Viderant victorem, Magistro Equitum ad Fanum Quintini, Termio ad Gravelingam, clarissimis Gallorum ducibus captis. Viderant florentem gratia regis, atque adeo profusis in eum gentis totius studiis, ut nemo tam charus suis, quam ille omnibus esset. Viderant praepositum Flandriae, ducem equitatus, regum amicitiis affinitatibusque, & regio ipsum cultu, regiis opibus praestantem, &, qui magnus felicitatis cumulus videri poterat, undecim filiorum sobole nixum, atque haec omnia tuentem eximia liberalitate, clementia, humanitate & paribus fortunae suae virtutibus, &, quod vulgus virtutum instar aestimat, egregia specie oris, & ipso aetatis robore. Plebs a busto ejus plures per dies non discessit, strepente ac resonante plorantium vocibus templo. Augebat dolorem miserationemque non dubia opinio, crudelitate atque invidia Toleti Hispanorumque (1), non ullo ipsius merito, oppressum. At conjux (ea erat regio orta sanguine, Palatini Rheni, praepotentis in Germania Principis ac Septemviri, filia) audita viri tam miserabili morte, & lectis ejus litteris, in ipsa morte ad se scriptis, malis obstupefacta, nullo edito fletu, in ipsa meditatione tam funestae, tam prostratae suae domus filiorumque fortunae, violentia doloris obruta, expiravit: et una filiarum, natu maxima, forma excellens, & jam nubilibus in annis, mortem sibi conscivit. Exterritis tam atrocis judicii exemplo omnibus, una supererat in Aurangio spes. Hunc non jam Haeretici, quique sectam ejus sequebantur, sed Catholici atque adeo omnes ultorem tam saevi impositi cervicibus suis jugi, & vindicem priscae libertatis optabant, quam nisi ille assereret, deploratam fatebantur. Aurangius, magno cum Germanorum exercitu, oppressam Toleti iniqua atque impotenti dominatione patriam (sic enim palam ferebat) ut ulcisceretur, Belgarum fines intraverat, & Mosam, reperto vado, etiam tuente adversam ripam Toleto, trajecerat. Sed Toletus, ante de Germaniae motu edoctus, hinc opportunissimam quanque civitatum, ne quid moliri auderent, firmis praesidiis insederat, hinc instructum exercitum Aurangio objecerat; assidensque illi, & castra castris, quantum tuto poterat, conferens, equitatu, quo pollebat, a frumentando prae-

Conjux Aeghemontii dolore exspirat.

1 Atqui nihil aeque atque crudelitas ab Hispanorum moribus semper abhorruit.

praedandoque prohibere conabatur: et cupientem congredi acie, & quamprimum rem praelio decernendam dare, frustrabatur eludebatque, satis gnarus, Aurangium aliena in terra omnium egenum, & in dies singulos raptu viventem, brevi, inopia pecuniae, commeatus & rerum omnium, abire inde atque in Germaniam se recipere coactum iri. Nec senem & cunctatorem ducem, ac diuturno belli usu exercitum suae artes fefellere. Exacto Aurangio (1), & Belgis, ob Aeghemontii necem, metu torpentibus, confectae pacataeque provinciae laudem ferre Toletus poterat, si modum tenuisset. Sed ille, quo solutior metu, rejecto ac repulso hoste, sibi est visus, eo infestior instare quaestionibus; ut non solum sensisse cum Aurangio exulibusque, sed sermonem cum ul-

Toletus suppliciis grassatur.

1 Vitae periculum, in quo, In Germaniam se ex Belgio recipiens, Aurangius versatus est, commemorat Gratianus literis ad Nicolaum Thomirchium, Panburgo xv. Kal Apr. an. 1569 Patavium datis, quarum particulam habeto

,, Hodie accepimus, Wulfangum Lotharingia atque illo in Gallias aditu ab Vmalio prohibitum, quocum congredi ausus non est, iter per Helvetios in Sequanos (Burgundi hi sunt) convertisse: ubi Cundejus illi occurret. Ducit septem millia optimorum equitum, & viginti peditum cohortes, justum exercitum & pertimescendum, si se cum illa manu sceleratissimorum latronum conjunxerit. Quid a Nostris, contra huc ejus consilium, consilii capiatur, vehementer expectamus. Autangius in infamiae suae sordibus jacet, vel sua confessione perditus ac miser. Si in militum manus incideret, jam non vinciretur, non, sed discerperetur. Ita exarsere in ipsum odia [illegible] locutus ipse sum cum quibusdam, qui ejus fugae interfuerunt Omnia maledicta, quae in nequissimum proditorem ac perfugam dici possunt, in ipsum conjiciunt.

,, Evasisse ita narrant. Cum se intra maenia Argentinae orbis conjecisset, specie conquirendae in stipendium pecuniae, & jam illius consilium de fuga cognitum militibus esset, saepe postularunt a Civitatis Coss. milites, ut imperatorem suum sibi dederent. Quod cum ipsi recusarent, sed, jussuros, eum excedere urbe, pollicerentur, militea, eludi se, existimantes, &, vim frustra futuram in oppidum egregio opere munitum & justo praesidio firmatum, intelligentea, aliquot illorum variis portis bini ternive urbem ingrediuntur, & ad Aurangii domum eodem tempore conveniunt, taciteque se in aedes inserunt; atque ipsum Aurangiom, cum urbis praefecto (quod ei saluti fuit) caenantem imperatorio apparatu offendunt. Tum arma ei intentantes cooperiunt hominem omnibus probris, desertorem perfidumque appellant. Cum ille, metu simul ac pudore conturbatus, se in conclave proripuisset, milites vasa argentea totamque supellectilem diripuerunt, ipsum quidem appetiverunt: sed ab urbis praefecto defensus est; cujus fidei cum se flens, & afflictam ac perditam suam fortunam conquerens, commendasset, ab eo eductus clam domo, atque in parvum navigium cum tribus servis illatus, effugit. En vindicem Germanicae libertatis, & patriae liberatorem! His enim illum antea titulis ferebant.

ullo (1) eorum miscuisse, dedisse aut accepisse litteras, capitale esset. Atque adeo inexorabili severitate paenae expetebantur, ut auctores habeam, praeter eos, quos absumpsit bellum, supra viginti hominum millia, ejus jussu, variis in locis, carnificum manibus esse necata, atque in his ad mille septingentos, nobilibus ac minime obscuris familiis ortos: et, quod aeque acerbum visum, & in universae gentis contumeliam acceptum est, statuam ex aere poni sibi, celebri loco, Antuerpiae jussit, quae Aeghemontii, Ornii & Aurangii effigies subjectas pedibus premebat, veluti in communes calamitates insultans. Id vero non modo abominati sunt Belgae, quibus ea species refricare assidue atque exprobrare imposita sibi ab illo vulnera videbatur, sed ipsi quoque Hispani damnarunt, qui oblitterandam tam faedae rei memoriam, non, aere ac monimentis, omnium oculis subjiciendam rebantur. Tantum certe stomachi non aspicientibus solum incolis, sed externis etiam, & maxime Germanis Britannisque, ea res movit, ut non postrema haec causa incitamentumque ad renovandum acrius, quam antea, bellum fuisse credatur; & Toleto appetita subactae ac triumphatae gentis gloria in vanitatis atque levitatis notam verterit. Ad has contumelias, & ad tam saevae, tam diu exercitae, nec unquam remissae carnificinae intolerandas injurias adjecit aliud, quo obedientes quoque & pacati saepe armantur populi. In Concilio gentis, causatus magnitudinem sumptuum, ab se in alendis exercitibus, hostibusque a finibus repellendis, factorum, aequum esse ait, reponi eos regi, & privatorum collatione publica augeri vectigalia: novum ergo portorium ita instituendum, ut ad regem omnium rerum, quae venderentur, vigesima rediret, decima earum, quae aliunde adportarentur, & centesima bonorum omnium, quae quisque possideret. Renuentibus consensu omnibus deprecantibusque, quod intolerabile esse ostendebant, &, quantam imperasset, pecuniam collaturos pollicentibus, dum id tributi genus remitteret, non cessit. Hac vero tam violenta pertinacia, qui concussi metu, malisque fessi justum subituri jugum, & ad officium redituri videbantur, abrupta patientia, in eam rabiem ac desperationem sunt acti, ut, passim conjurationibus initis, pleraeque civitates praesidia Hispanorum ejecerint, &, missis ad Aurangium nunciis, eum ad repetendam armis patriam sint adhortati. Nec aut Aurangius Belgis, aut Germani Auran-

Invidiosam sibi statuam poni jubet.

Pecuniae exactio.

Toleti pertinacia Belgas in rabiem agit.

1 Ita legitur in primo exemplari, & quidem probe: in secundo autem *illo*.

rangio defuerunt. Ita, quod oppressum videbatur, gravius multo atrociusque renatum est bellum; quod quadraginta jam annis ita durat, ut ne spes quidem finiendi ejus ulla cernatur: in quod rex tantam vim auri dicitur absumpsisse, ut centies decies centena millia aureorum nummum numerent, quibus id scire curae fuit; quantum vix credibile videatur utranque mittere Indiam potuisse. Aurangius brevi valentissimis totius gentis provinciis est potitus, recipientibus & belli ducatum ei decernentibus populis. Holandia, Zelandia, Flandria, Hannonia, Brabantiae magna pars & Mechlinia, atque ipsa demum Antuerpia ad ipsum defecerunt: adeoque viribus & studiis gentis convaluit, ut saepe oblatas ab Hispanis pacis conditiones, quibus illi non impunitas modo, sed etiam dignitas conservabatur, superbe rejecerit: tantumque in uno momenti auctoritatisque fuit, ut & Matthiam Austrium, Maximiliani Caesaris filium, quo nomen regii sanguinis obtenderet, evocare in Belgas, atque, eo demum repudiato, Alansonium, regis Galliae fratrem, concire potuerit; atque huic quidem, ut Gallorum opibus suas firmius muniret, Antuerpiae recepto, Imperii jus in omne Belgarum nomen, magno gentis consensu, detulerit. Denique etiam Mauritio filio potentiae successionem tradidit: cum quo adhuc luctantur Hispani, quando Aurangium ipsum non vi, sed dolo atque insidiis sustulerunt. Damnati, hostisque judicati interfectori ingens rex praemium, octuaginta aureorum millia, & recepto in equestrem ordinem annuam pensionem trium millium, quae omnia haeredem sequerentur, statuerat. Tam opulenta promissio invenit, qui vel tot millibus armatorum circundatum, tot cum telis ad custodiam ejus excubantibus, ausi sint aggredi. Danastus quidam Hispanus, qui Antuerpiae negociabatur, Cantabrum domesticum famulum, hominem effrenatae audaciae, promissis ingentibus ad conandum induxit; sive evaderet, magna fortuna potiturum, sive opprimeretur, traditurum eam posteris suis, & ipsum sempiternae memoriae nomen suum commendaturum. Is prodeunti e cubiculo Aurangio, ut cupientibus se adire copiam sui faceret, supplicem libellum obtulit, & in porrigentem dexteram parvo sclopo, quem pallio tegebat, geminas plumbeas glandes excussit: quae, in sinistram illatae malam, gravi quidem vulnere, non tamen lethali, straverunt. Percussor a satellibus statim confossus. Aurangius, etsi pro mortuo jacuerat, tamen, quia telum ad vitalia non pervenerat, brevi convaluit. Irritus, nec inul-

tus,

Ingens pecunia in bellum insumpta.

Populorum ad Aurangium defectio.

Magnitudo praemii percussorem Aurangii excitat.

tus, hujus conatus, non deterruit ab simili ausu alios. Adeo multae regibus militant manus, & nihil est tam arduum, quo non contendat humana cupido, si labori ac periculo par merces proponatur! Juvenis Sequanus, haud longe ab Lugduno, nobili Galliae oppido, natus, eleganti ingenio doctrinaque, non spe praemiorum, ut ipse ferebat, sed studio liberandi Belgas ab Aurangii tyrannide, & vindicandi avitam religionem, pollutam varie ab eo, & multis locis penitus oppressam abolitamque, animum ad eum interficiendum appulit. Et, ut opportunum ad facinus tempus nancisceretur, in domum familiamque matris Aurangii irrepsit, ubi, assiduitate operae, & ingenii commoditate, brevi est assecutus, ut inter charos familiaresque asciseretur. Ab hac, quod antea quoque factitatum fuerat, ad filium, qui tum Delphiae in Holandia erat, cum mandatis missus, plures apud eum dies egit, tempus rationemque exequendi consilii explorans. Tandem, perfectis diligenter, quorum causa venerat, ad matrem redituius, Aurangium adiit, & facile a janitoribus, quibus satis notus erat, intromissus, sclopo adactum telum in Aurangii pectus incussit: eoque vulnere statim est exanimatus. Sclopum enim ille ternis glandibus, ferreis annulis inter se revinctis, infarciverat, quarum violentia discerptus est. Elapsus fuga juvenis, saltu e fenestra se in subjectos hortos proripuerat; &, concurrentibus omnibus ad extincti Ducis corpus, evasurus videbatur, nisi insecutus Aurangii cubicularius fugientem adeptus esset, & ab aliis adjutus caepisset. Atrocibus tormentis fateri auctorem sceleris consciosque jussus, nullius nomen edidit. Sponte sua se, nemine impellente, egregii facinoris gloriam appetisse, & vita expulisse eum, qui, ut privatas opes potentiamque augeret, non solum a rege suo, quod ipsum turpe faedumque est, defecisset, sed evertere divinas ceremonias, & imperitam multitudinem impietatis criminibus involvere non esset veritus. Omnibus cruciatibus, ac teterrima demum morte affectus, omnia constanter & laetanti propior pertulit. Atque ita Aurangium ab unius dextera tot armatorum agmina non defenderunt. Scilicet magnis sceleribus ultores nunquam desunt. At ne Philippo quidem non multo sanguine stetit hoc bellum, exhausta non thesauris modo, sed militibus quoque, & magnopere debilitata Hispania. Sero amovere coactus Toletum, Aloysium Requesentium successorem illi dedit, & paucis diebus amisit. Quum (1) in-

Novus Aurangio percussor inventus.

Aurangii caedes.

1 Haud alia est utriusque codicis scriptura.

inde parum in privatis ponderis esse, & regem ipsum poscere res videretur, quod proximum regiae majestati putavit, Joannem Austrium fratrem exercitui gentique praefecit; qui, tentatis frustra cum Belgis concordiae conditionibus, cum se per haec mutuis insidiis captassent, parum abfuit, quin ipse ab iis caperetur: caepissentque, nisi se, in Galliae fines, Namurcum recepisset. Et non multo post juvenis seu morbo seu domestica fraude interiit. Mortem certe ejus laetam fratri accidisse ajunt, qui Antonio Peretio Hispano credunt; qui intima regis gratia dejectus, cum profugisset in Galliam, librum edidit, quo multa arcana de consiliis Philippi prodidit, quae regium nomen & magnitudo opum tegebant, quorum tamen elevat fidem Antonii transfugium. Is, Austrium cum regina Britanniae, cujus maxime opibus Belgae adversus Hispanos fulciebantur, consilia, de regno vindicando sibi, agitasse ait, atque inde suspectum Philippo, & dolo, non morbo, sublatum criminatur. Absumpsit idem bellum & Alexandrum Farnesium, Margaritae Austriae, cujus supra (1) meminimus, filium, qui Austrio ad militare imperium successerat, & diu secunda belli fama res gessit, Gandavumque & Antuerpiam de hostibus recepit: & secundum hunc, Ernestum Austrium, Rodulphi Caesaris fratrem. Et nunc cum maxime Albertum, alterum Rodulphi fratrem, cui Philippus Isabellam filiam nuptui collocarat, eadem arma fatigant; hinc Britannis, hinc Germanis palam auxilia Belgis mittentibus, hinc ipso quoque rege Galliae ex occulto eorum rebus favente.

Joannes Austrius praepositus Belgis.

Alexander Farnesius dux.

Albertus Austrius.

Nos, conventa Bruxellis Margarita Praeside, & Antonio Perenoto Cardinale, cognomento Granvela, in Eburones ad Leodiensem Episcopum adivimus. Est haec regio, ad Mosam flumen, Belgarum longe florentissima, in Episcopi ipsius ditione, ubertate agri, salubritate coeli, & rerum omnium copia tam opulenta, ut glorientur incolae, esse apud ipsos panem pane meliorem, ferrum ferro durius, ignem igne urentiorem. Id adeo, quod omni genere frugum, & maxime frumento, abundent, & fodinas optimi ferri, praeter caeteros, magnopere exerceant, & carbones, de quibus supra (2) meminimus, ad ignem faciendum ex ipsis terrae visceribus effodiant. Imperio paret Episcopi Bolionum oppidum, insigne Ducis titulo, insignius, quod cognominatus est ab eo Gothifredus Bolionus, ille, quem exi-

Leodienses.

1 Pag. 52. hujus Vol.
2 Pag. 44. ejusdem Vol.

eximia pietatis & bellicae virtutis gloria, & suffragia militarium procerum ad Hierosolymorum regnum, unde Barbaros, communibus armis, expulerant, evexit. Is, quo sibi ad maxime pium bellum pecunia suppeteret, Bolionum, cum contributis illi oppidis, Leodiensium Episcopo vendidit: atque hoc jure inde possessum ab eo est. Has terras olim Eburones coluerunt, quorum Dux Ambiorix, gerente res in Gallia Julio Caesare, hybernantes apud se Sabinum & Cottam legatos dolo ac fraude cum universa legione caecidit (1). Vrbs ipsa Leodium, etsi in ditione Episcopi sit, tamen suis utitur legibus; nec, nisi ex earum jure, civibus imperat Episcopus. Perampla est & munita egregie, atque adeo templorum & sacratarum aedium numero cultuque & magnificentia excellit, ut haud sciam, an conferri cum ea, hoc genere laudis, tota Germania ulla civitas possit. Carolus Burgundus, cognomento Bellator, longe maxima clade, avorum memoria, affecit. Acerrime ac pertinacissime oppugnatam cum caepisset, solo aequavit, nec ulli privato publicove aedificio atrox ira pepercit, praeterquam sacris. Diuturna deinde pax & opulentia civium splendidius etiam, quam antea, restituit, Carolus, ex auctoritate Pontificis Max. a quo damnatum tam saevum facinus in sacerdotalem urbem fuerat, testem paenitentiae suae, Divo Georgio equestrem statuam puro ex auro in templo posuit: quae hodie quoque visitur.

Leodium urbs.

Cum Commendonus nova a Pontifice Max. mandata accepisset, quibus eum reges Suetiae Daniaeque adire jubebat, ut iter ad frigidissimas septentrionis plagas, antequam exiret aestus, perficeret, nihil morae sibi ad proficiscendum fecit. Antuerpia, ineunte Majo, discessimus, ac venimus Bredam, antiqui juris Aurangii, oppidum haud ignobile. Hinc Ghetrundembergiam, atque hinc Holandiam repetentes, Dodracum trajecimus. Dodraco Rhoterodamum venimus, in dextera Mosae ripa situm, frequens oppidum ac dite, & non mediocrem famam ex Desiderii Erasmi ingenio nactum, qui ab ipso cognominabatur, vir multiplici sane eruditione, si veram ex litteris, quam magnam, petere laudem maluisset. Ex Rhoterodamo Goudem, aeque nobilem urbem, atque hinc Ambsterdamum venimus. Haec est facile princeps totius Holandiae civitatum, & opportunitate portus, & concursu navium, & industria civium divitiisque, Antu-

Iter ad Septentrionis reges.

Erasmus Rhoterodamus.

Ambsterdam.

1 Vide Caesaris de Bello Gall. comment. lib. V. cap. 37.

tuerpiae ipsius prope aemula. Sita est in intimo brachio ejus oceani sinus, qui Zuidersee dicitur, per quem pene incredibilis majorum navium numerus ad urbem commeat, non solum ex Belgis, sed ex Gallia, Britannia, Hispania, Lusitania, Germania, Prussia, Livonia, Norvegia (1), Dania, Suetia, septentrionalibusque aliis regionibus suas afferentes ac petentes merces. In portu, qui est latissimus tutissimusque, saepe supra sexcentas onerarias naves majoris formae conspicias. Mare ipsum intrat urbem, praecipuisque viarum discurrunt navigia. Et ipsorum quoque aedificiorum fundamenta hic, ut Venetiis, non cavant, firmoque solo ponunt, sed palis truncisque arborum muniunt, quos ab imo praeacutos terrae configunt, desuper cadentis machinae ictu adactos. Hanc machinam Julius Caesar Fistucam appellasse (2) videtur. Atque his magnifice extructa templa, publicasque & privatas domos imponunt (3). Haec maria atque has oras adeo ignotas magnitudini Romanae fuisse memorant, ut circum eas cum classibus navigantes Romanos duces veluti majora mortalitate ausos, & naturae fines transgressos, haud secus, quam olim Graeci accessum ad Indos Alexandri Magni, carminibus concelebrarint (4).

„ Jampridem post terga diem solemque relictum,
„ Jampridem notis extorres finibus orbis,
„ Per non concessas audaces ire tenebras,
„ Hesperii metas extremaque littora mundi.
„ Nunc illum pigris immania monstra sub undis
„ Quis ferat oceanum, quis saevas undique pistres,
„ Aequoreosque canes ratibus consurgere passis.
„ Accumulat fragor ipse metus: jam sidere limo
„ Navigia, & rapido desertam flamine classem,
„ Seque feris credunt, per inertia fata, marinis
„ Tam non felici laniandos sorte relinqui.

1 Vtrunque exemplar praefert *Norvergia*: & infra *quod est latissimum tutissimumque*. Vtrique loco emendationem adhibui. Sed in primo exemplari vocem *Norvergia* correxerat ipse auctor.

2 Lib. IIII de bello Gall. „ Haec „ cum machinationibus immissi in „ flumine defixerat, fistucisque ade„ gerit „

3 Quae sequuntur, ad libri calcem, in primo exemplari nulla comparent. Secundo sunt auctoris manu addita.

4 Cujus poetae sequentes versus sint, fateor, me nescire. Non sunt certe Virgilii, non Horatii, non Persii, non Juvenalis, non Ovidii, non Silii, non Lucani, non Statii, non Petronii, non Ausonii, non Sidonii, non denique Petrarcae: qui, puto, ne vellent quidem, suos esse.

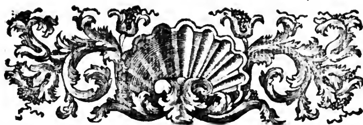
„ Atque aliquis prora residens (1) sublimis ab alta
„ Aera pugnaci luctatus rumpere nisu,
„ Vt nihil erepto valuit dinoscere mundo
„ Obstructo, tales effudit pectore voces.
„ Quo ferimur? ruit ipse dies, orbemque relictum
„ Vltima perpetuis claudit natura tenebris.
„ Anne alio positas ultra sub cardine gentes,
„ Atque alium, libris intactum, quaerimus orbem?
„ Dii revocant, rerumque vetant cognoscere finem
„ Mortales oculos. Aliena quid aequora remis
„ Et sacras violamus aquas, divumque quietas
„ Turbamus sedes?

Et tamen facillima aditu, & omnibus pervia haec esse loca, & mitissimis gentibus, a quibus longe abesse Barbarorum nomen videatur, nec ullius expertes juris, quo humana societas constet, habitari certum est.

1 Autographi lectio est *sedens*, quam emendavi. Atqui versus hi omnes sunt non librarii, sed Auctoris manu; ut item illa: *Haec maria .... concelebrarint*: ac libri clausula illa: *Et tamen ... certum est*.

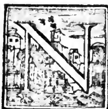

AN-

ANTONII MARIAE
GRATIANI
A BVRGO SANCTI SEPVLCRI
DE SCRIPTIS INVITA MINERVA
AD ALOYSIVM FRATREM
LIBER XV.

Os per ipſum Zuiderſee ſinum in Friſiam tranſmiſſuri ſub veſperam navem conſcendimus. Ac, ſereno coelo, & pacato mari, afflante leni aura, provecti, videbamur belliſſime, non ſolum ſine moleſtia, ſed magna cum voluptate navigaturi: cum, circa medium noctis, invaleſcere ventus, & mox vehementius ingruere caepit; tantaque inde ac tam atrox irrupit tempeſtas, ut, terrificis undique obfuſis tenebris, aere in creberrimum imbrem ſoluto, horrendumque ſtridente auſtro, & navem, nequicquam (1) contra nitente naviculario, abripiente, non nos modo vectoreſque alios ingens ſubito terror invaderet, ſed ipſi quoque nautae (quod noſtrum haud parum intendebat metum) attoniti vi atque ma- Dira tempeſtas in Zuiderſee.

I 2 gni-

1 *Nequiquam* habet ſecundum exemplar, at non primum.

gnitudine procellae, viderentur. Tumidum, ac veluti in flumen versum, mare adeo vastis modo insurgebat, modo subsidebat fluctibus (1), ut saepe nihil propius esset, quam ut nos iis hauriremur. Saluti fuit omnibus ipse Commendonus, qui, caeteris metu nauseaque jacentibus, & animo simul & corpore abjectis, quanquam pluvia discurrentes ad officia, in os incidens, magnopere obturbaret, tamen ad omnia nautarum munia occurrens, eosque despondentes jam animum, nunc oratione, nunc ultro obeundo opera eorum, confirmans, navem servavit, uno adjuvante Dionysio Viterbio, Patavino, Cubiculario ejus, qui solus expers nauseae fuit. In illa trepidatione ac discrimine periclitantis navis, & nunc altissimos veluti montes undarum subeuntis, nunc ad imas decidentis valles, me uno nihil erat fractius, nihil abjectius. Jacebam pavidus metu, & nausea ita confectus, ut Commendonus non semel ad me adiret, &, apprehensa dextra, solaretur, &, timorem irridens meum, etiam ut plus aequo infirmum increparet. Adolescens, nunquam ante expertus mare, non mirum, si duplici conflictatus malo, & horrore tam atrocis periculi, & crebris evomendi nisibus, incredibiliter conturbarer. Postera die cum desaevisset tempestas, secunda navigatione usi, appetente nocte, ostium fluminis subeuntes, in terram Frisiae egressi sumus. Frisios Plinius miserrimos mortalium prodidit, sordidas habitasse casas, impositas tumulis, ad experimentum exundantis aestus; eoque recedente, solitos circa tuguria sua venari pisces, a mari destitutos; idque unicum alimentum genti: non illhic pecus, non lac, ac ne feras quidem, cum quibus dimicarent, quibusque occisis vescerentur; quippe nullas in eorum terra silvas, nullos frutices: ignem sub frigidissimo sidere ex luto, manibus collecto, & ventis magis, quam sole, siccato, factitasse, ac cibos suos terra torrere consuesse: nec alium potum iis, quam imbre exceptas, & scrobibus ante vestibulum domus servatas aquas. Longe nunc ab hac Frisia Frisii absunt. Regio est omnis frequens urbibus, populis, artibus, armis, equorum egregiorum & omnis pecoris uber gregibus, atque, his alendis, laetissimis passim pascuis silvisque virens. Adeo populorum variant mores cultusque, ac tantum studio atque industria, cum se incitavit, assequitur humanum ingenium! Oceani injurias, cujus fluctibus, Plinii aevo, tellus operiebatur 2) validissimis aggeribus, ut Holandi, arcent: quanquam saepe fu-

Frisios quales Plinius scribit.

Frisii quales nunc sint.

1 *Fluctubus* retinet utrumque exemplar.

2 In autographis *opperiebatur*.

furentis violentia nunc quoque infestantur. Quamobrem nunc quoque editiora ad habitandum loca deligunt. Ex antiquitate & eum retinent morem, non materia, sed pinguis ac limosae terrae glebis, sole ventoque duratis, ignem faciendi, ut supra de Holandis memoravimus. Praecipua urbium Groninga, nobilis atque opulenta civitas, ac suis vivens legibus, etsi in fide Philippi regis sit: cui haud parum claritatis addidit Rodulphus Agricola, quem plerique doctissimum Germanorum praedicant, & Gemma (1) Frisius, magnam in mathematicorum studiis laudem adeptus. Nos, relicta ad sinistram Groninga, & superatis Amaso ac Visurgo, apud veteres quoque clari nominis fluminibus, in Saxoniam transivimus, &, per Verdem ac Lunaeburgum, Lubecam (2) venimus. Groninga.

Ver-

1 Raineriua nomine, qui etiam Petri Appiani, seu Binewitz Cosmographiam, an. 1524. vulgatam, an. 1540 restituit.

2 Germanici itioeria bujus sui quasdam ephemerides Gratianus confecit, quibus iosigniorum urbium, quas adivit, locorumque descriptiones italico sermone complexus est. Vtinam nihil, non dicam hominum negligentia, sed ipsa temporis injuria, ex iis iotercidisset! Perfectam quaodam non minimae orbis terrarum partis sive geographicam bistoriam, sive historicam geographiam haberemus. Quod aevo superfuit, in nostrasque manus dispersum in schedolas pervenit, deinceps suis quodque locis dabimus, ut nunc de Lubeca: etsi hujua quidem urbia non tam geographica, quam historica quaedam traduntor.

„ Che da la Chiesa maggiore fù „ portato via per otto et più cavalli „ carchi d'oro et d'argento, del qua„ le la Città ha poi fatto denari: „ che gli Heretici si vergognano al „ presente, quando se ne fa mentio„ ne: che il persuasore di questo era „ un hoomo d'Hamburg, Cittadino „ in Lubeca; il quale a la morte si „ manifestò Anabattista. Il fin d'esso „ fù, ehe essendo capitato nel terri„ torio di Breme, per radunare ivi „ Soldati, & muover poi seditioni, „ fù da l'Arcivescovo di Breme, „ preso, et mandato al Duca Hen„ rico di Bransvich, suo fratello, il „ quale lo fece morire con la ro„ ta. &c.

„ Che due Proconsoli, che hora „ vivono, hanno occupato molti beni „ de la Chiesa, et specialmente di Ho„ spitali et Monasterij, et se gli „ godono: et perciò sono molto in„ feosi a gli Catbolici.

„ Che un povero frate ex ordine „ Predicatorum, constantissimo né la „ religione Catholica, cacciato, pre„ dicava in Gehein, poco lontano da „ Lubeca, et che vi andavano molti „ ad udirlo, et che lui molti rite„ neva ne la religione Catholica, „ molti ci coovertiva; et perciò con„ giurorno contra di lui t8. Hereti„ ci, et aodoroo con archi et saette „ per amazzarlo in pergolo. Il che „ essendo riferito a lui, et avvertito, „ che non andasse a predicare, egli „ volse andare, et, salito in pergolo, „ disse: *Scio, vos non omnes propter „ deum huc convenisse; et quidam „ sunt, qui me cogitant interficere: „ quod facient, si volet ille deus, „ qui est in illa eucharistia: si ipse „ non volet, non facient*. Allora i „ congiurati tutti sbigottiti partiro„ no; et uno d'essi, si fermò ne „ la porta, et non poteva uscire, et „ ne fù tratto da altri.

„ Volendo alcuni Predicatori He„ retici cacciare il Demonio da dos„ so a uno, esso Demooio gli disse:

„ Io

Verdem Episcopi dignitas nobilitat, Lunaeburgum Duces, qui ab eo cognominantur, & sunt eadem, qua Bransvicenses, familia, & utrique pariter utriusque urbis usurpant titulum.

Lubeca. Apud Lubecam sexaginta ferme diebus moram traximus. Nam Commendono pergere porro in Daniam atque Suetiam, & committere se tam barbaris gentibus, non antea explorata regum, quos aditurus erat, voluntate, ac fide accepta ab iis, tutum sibi iter accessumque fore, non est visum. Missis ergo ad utrunque nunciis, dum illi redeunt, nos Lubecae substitimus. Est haec e principibus Germaniae civitatibus, in ora Baltici maris sita, & e quatuor una, quae dignitatis gratia, Imperii Civitates vocantur, non liberi solum juris, sed tantarum opum, ut saepe cum vicinis regibus bello, terra marique, contenderit, ejusque amicitia & appetatur ab iis & officiis redimatur. Vandalicae civitates. Est quoque septem Vandalicarum civitatum, quae, inter se faedere junctae, mutuo auxilio libertatem dignitatemque tuentur, princeps; ad ipsamque caeterarum legati conveniunt, quoties conferenda de communibus rebus capita sunt. Aedificiis publicis privatisque extructa magnifice, & firmis adversus hostilem vim maenibus propugnaculisque permunita. Amnis Travena interfluit urbem, &, tribus

,,, Io non stimo voi altri: et perchè voi, che sete nostri fratelli, mi volere cacciare? non sai tu, che io ero hiersera teco ne la tua cucina, quando tu eri con la tua fantesca, et ch' io gli diedi con la cucchiara sopra una mano? ,,, Il medesimo Frate lo cacciò poi; et prima che uscisse, lo scongiurò in virtù di Dio, in presentia di quei predicanti, che dicesse, che cosa era in quell' hostia? &c. et lo spirito gridò ad alta voce: *Summus Deus, summus Deus:* et che gli Heretici ostinati partirono con dire, che i Demonii non dicono mai la verità.

,, Administrandosi in Chiesa il Sacramento, tre Heretici se ne burlavano et ridevano Allhora il buon Frate andò ad avvertirgli piacevolmente, che non facessero quel tumulte, et non si ridessero del Sacramento, et che, se gli dava fastidio, che s' uscissero a ridere di Chiesa. Di che essi maggiormente ridevano, et esso di nuovo gli avertì: et, non curandolo loro, anzi ridendosene tuttavia più, esso gli disse ,, Se non uscite fuora, *ego percutiam vos meo gladio.* ,, Di che ridendo eglino maggiormente, lui adegnato gridando disse: *Percutiat vos Deus gladio suo*: et che subito a tutti tre venne la peste: et uscitisi di Chiesa, et portati a casa, frà tre dì si morirono, in tempo, che non era sospetto alcuno di peste, nè manco essi l' attaccorno ad altri. Et questi tre miraculi sono accaduti *Spectante populo*.

,, Questo Frate vive ancora; et io gli ho parlato. E' molto vecchio; veste da Prete; è stato in Italia, et hora sta in Vtin: ove gli concedono, che dica messa de gli Apostoli soli: d' altri Santi non vogliono permetterglilo; trattando le cose de la religione, come le cose de' preaai. ,,, Io non ti vò dar, se non tanto &c. ,,, Se la cosa è mala, non la permettere, manco de gli Apostoli; se è buona, permetterla anche de gli altri. ,,

bus ab ea miliaribus, in mare delabitur, portumque efficit, & in ipsa urbe varium sui usum civibus praebet. Haustam ex eo aquam in summam turrim, admirabili artificio, educunt, & machinam, qua elicitur ac in sublime impellitur, ipsum agit flumen. Subit ternis aeneis fistulis, ad surae modum latis, atque his erumpens, in altumque emicans frangitur ternis objectis desuper pileis, item aeneis, alveoque excepta, inde paribus fistulis praeceps relabitur, ac per tubos, terra abditos, emittitur, in singulasque proximi vici aedes, quantum corrivantibus libet, ascendit. In his [1] communis Germanorum, atque adeo omnium septentrionalium gentium potus conficitur: quem, inopia vini, quod, nisi ex longinquo importatum, non habent, excogitarunt. Maceratum aquis, ad corruptionem usque, hordeum, admixtis lupulorum floribus [qui in acervum conjecti grave, ut allium, olent] cum ipsis aquis coquunt, asservantque inde doliis, ut vinum, nec minus avide potant. Natura materiam ebrietatis subtraxerat: ipsi invenerunt, quemadmodum etiam sine vino inebriarentur. Adeo solertes in perniciem nostram sumus!

E flumine aqua sublata in turrim.

Ratio conficiendae potionis, qua utuntur pro vino.

Qui missi ad reges fuerant, sexaginta post dies redierunt, renunciaruntque, ab Dano [2] quidem rustice legationem rejectam, cum diceret, nihil juris sibi cum Romano Episcopo esse, seque nequicquam ab eo legationibus sollicitari. Erat is juvenis non solum Lutheranis imbutus superstitionibus, sed aspero ac feroci ingenio, & vino ita deditus, ut raro sobrius inveniretur, interque ipsa pocula insolentissime efferri & jactari soleret. A Sueco liberalius responsum. Etsi enim pari Lutheranae haeresis labe erat depravatus, & tum etiam, ut sibi reginae [3] Britanniae animum conciliaret, cujus magnopere affectabat nuptias, Calvini sapientiam [4] amplexus videri volebat, tamen magnificum existimans, se, in ultimis terris positum, tam longinquis legationibus adiri, benigne rescripsit Commendono, sive in regnum suum, sive in Britanniam, quo propediem erat transmissurus, ad se venisset, verba ejus libenter auditurum, neque ei ullum apud se jus hospitii absuturum. Commendono, quia qui inde redierat, regem inani spe conjugii a regina illectum, tempestatem modo, ad navigandum idoneam, opperientem ab se relictum narrabat, neque Sueciam petere, profecto inde rege, neque eum

Rex Daniae legationem respuit.

Rex Sueciae humaniter respondet.

1 Nempe Vandalicis civitatibus.

2 Quae hic de Daniae Sueciaeque regum responsis commemorantur, habes totidem fere verbis in Commendoni Vita lib. II. cap. 4.

3 Elisabethae.

4 Doctrinam ac placita hominis intellige.

cum in alieno regno adire est visum. Verum, quid de ea re Pontifex statueret, expectare, atque interim reverti in Belgas decrevit.

Suetiae res. Non reticebo, frater, tibi, quae de hoc rege, cui Erico nomen fuit, digna memoratu videntur. Pater ejus Gustavus ex privato loco, per discordias gentis, ad regnum irrepsit, hoc maxime modo. Patrius Sacrorum mos tenebat, ut reges iis [ut septentrionalibus fere gentibus] non nisi ex libertate essent. Legebant, liberis suffragiis, sive externum, sive civem, ut cujusque studium judiciumve tulisset. Res, vere aestimanti dictu, quam usu, splendidior. Raro enim haec sine magnis contentionibus, atque adeo sine bello & armis, comitia transiguntur. Quid enim? De magistratibus annuisque muneribus saepe in liberis civitatibus tumultu ac seditione certatur, saepe ad vim atque ferrum impotens erumpit ambitio, saepe Reipublicae periculo a potentioribus contenditur, ut aut dejiciant aemulos, aut amicos proferant. Quid, cum de Imperio, de regno, de summa potestate contenditur, cum bona, cum fortunae, cum vita necesque (1) unius arbitrio libidinique committitur, fiat? Quemadmodum salubrius populi meliusque unius mente, quam multorum dissimilibus, & in dies variantibus, ingeniis reguntur, ita nulla certior, nulla tutior, nulla tranquillior succedendi ratio, quam sanguinis stirpisque. Jactent, licet, quidam, nihil pulchrius, nihil praestantius, quam suum munus, suum beneficium regnum facere, & libertati proximum ducant Dominum sibi deligere, quando ex speciosis istis, & ab re inanibus, verbis, maximas saepe clades, & patriae & regnorum excidia existere intelligimus. Quod, ut omittam Danos, Bohemos, Vngaros, Polonos, quos eadem vanitas tenet, his ipsis usu venit Suecis. Steno Surus, & post eum Suanto filius, jus Imperii adepti, ad leniendam nominis invidiam, non reges se, sed procuratores regni appellarunt, & magna justitiae atque prudentiae gloria populos habuerunt. Mortuo Suantone, ad petendum regnum descendere Steno, ejus filius & Ericus Trollus: ille patris avique meritis, hic summis, quas possidebat, opibus, pari nobilitate, & magna ingenii atque usus opinione nixus. Cum ad comitia ventum, in duas Sueci factiones abiere, a quibus magnis certatum est studiis. Ad extremum valuit proximorum regum memoria, & praelatus Steno. At Trollus, quo propior summae spei fuerat, eo

Creandi regis facultas periculo non caret.

Duo regni competitores.

Trolli ambitio irritatur repulsa.

1 *Neces* pro *Nex* vix Quintiliani auctoritas in Declam. 8. tueri possit.

eo impatientius acerbiusque repulsam tulit; & in animo acri, vehementi, elato non fracta, inopinato suorum judicio, sed irritata ambitio est. Contra Steno, ut hominis vim beneficio mitigaret, filium ejus Vpsaliae Archiepiscopum designavit, cujus non divitiae solum dignitasque regi ipsi proxima erat, sed auctoritas tanta, ut multarum rerum ab rege ad eum provocatio, legibus Suecorum, esset. Quo sedaturum ferocem animum speravit, multo, quam antea, magis incendit incitavitque indignantem, beneficiis ejus obnoxium esse se, quem virtute parem sibi non existimabat: & eam liberalitatem non a benevolo in se filiumque animo, sed a metu profectam intelligens, majorem audaciam ultima tentandi caepit: apertumque aggressus bellum statim decernendam rem praelio dedit: quo, tuentibus regem suum fortiter Suecis, victus Trollus fususque ab incaepto non destitit; & ulcisci aemulum, vel exitio patriae, contendens, ad Christiernum, Daniae regem, confugit, eumque ad invadendam Suetiam, intestino dissidio fractam, sollicitavit. Christiernus adversus Suecos implacabili odio atque ira ardebat; quod proximis comitiis petentem regnum eluserant, speque sua dejecerant: & erat ipse vir omnium, qui eo seculo regnarunt, importunissimus & superbissimus. Laetus igitur occasione, quae offerebatur, de iis, qui se petitionemque suam sprevissent, capiendae vindictae, valida classe in Suetiam contendit, expositisque copiis, nullum immanitatis exemplum reliquum sibi fecit: omnia incendiis, caedibus, direptionibus vastavit, non humanis, non divinis rebus parcens. Occurrit ita grassanti cum exercitu Steno, & praelio quidem superior Danum in fugam vertit. Sed ipse, graviter saucius, triduo post ex vulnere periit. Quo accepto, Christiernus, redintegratis viribus, majori, quam antea, conatu Suecos, amisso rege, perturbatos, nec satis consilia explicantes, invadit. Dilapsis enim iis, & a communis salutis, cujus vindex nemo extabat, ad privatarum rerum curam aversis, victor ex profligato Danus in viscera regni Vpsaliam penetrat; quo magnae quidem armatorum manus undique ad tuendam urbem convenerant, sed, nutantibus multitudinis sine rectore consiliis, & prodente rem Archiepiscopo, potitus est urbe Christiernus; & tanto immanius promiscua omnium omnis generis, ordinis, sexus, caede grassata saevitia ejus est, quanto plures principe urbe inclusi in potestatem ejus venere. Ab Vpsalia Stocolmiam duxit, sedem regni, in Baltici maris ora sitam. Qua expugnata, non dubium erat, quin secuturum fortunam ejus universum regnum esset. Sed & civium

Ambitiosus animus nihil beneficio mollitus.

Christiernus, rex Daniae, homo immanissimus.

Victus Christiernus victoria potitur.

Vpsaliam caedibus faedat.

Stocolmia.

vium juventus, haud inhabilis bello, & Nobilitas frequens ad caput arcemque rerum defendendam concurrerat; & Vpsaliae casus cautiores diligentioresque ad custodiam sui omnes fecerat; & urbs ipsa cum natura tum opere ita munita, ut facile fiduciam defensoribus adderet. Desperata igitur expugnatione, Christiernus Suecos dolo aggreditur. Laxata non nihil obsidione, summisit, qui, in belli jus atque licentiam collata proximarum cladium causa, consulendum tandem utriusque gentis paci rationibusque ostenderent: validiorem firmioremque utranque rem fore, si ab uno regeretur, in unumque utrique coalescerent regnum: &, quando ipsi orbati rege essent, satius videri, Christiernum, eorum sponte atque beneficio, potiri Suetia; quam bello atque armis utrunque fatigari atque hauriri regnum: ipsum quidem, tanto eorum munere devinctum, omni deposito certamine, omnibus, quibus ipsi caveri sibi vellent, acceptis delati honoris legibus, sancitaque praeteritorum oblivione, patrium in eos animum, patriam charitatem suscepturum. His decepti blanditiis Sueci, nec, sine rectore, ad propulsandum tam propinqui regis bellum, satis viribus suis fidentes, eo descendere, ut Christiernum ex hoste regem asciscerent. Patefactis portis, frequenti obviam itione, introducto in urbem (postquam conventis faederum, ac delati regni legibus sanctissimo se jurejurando obligasset) solemni ritu, diadema imponunt; & hilarem se facilemque omnibus praebentem festis excipiunt epulis. At Christierni crudelis atque infidus animus simulac, illatis in oppidum signis, potentem se rerum sensit, ne moram quidem ultionis ullam ferre potuit. Ab ipso statim hospitalis mensae convivio rapi Episcopos tres, aliosque praeterea principes in carcerem vinculaque, ac, postera die, spreta promissorum, spreta faederum, spreta jurisjurandi religione, mactari omnes, indicta causa, jussit: novumque nec antea visum in eo regno spectaculum, Episcopos, securi publice percussos, ostendit, non aliud ob crimen, quam quod patriam a vi atque tyrannide ejus tutari conati essent. Secundum Episcopos, pari supplicio necati principes & quicunque e Nobilitate eminerent. Mox pertractus Senatus, & honestissimus quisque civium: ac deinde proscripta aliorum, qui ad caedem poscebantur, nomina, & par paena indicta occultantibus proscriptos, aut ulla re juvantibus. His omnibus [neque enim in clausa ac perterrita civitate cuiquam effugium patult] trucidatis, immissus in reliquos, atque in ipsam quoque plebem, quae ad spectandum conflu-

xe-

Dolus Christierni.

Perfidus & crudelis Christiernus.

xerat, efferatus tot caedibus miles, totaque urbe occisione grassatum, &, in ipsas quoque domos impetu facto, non faeminis, non imbelli aetati militaris saevitia licentiaque pepercit. Abdiderant se, ubi promiscue peti omnes est intellectum, magna omnis generis sexusque multitudo, ut cuique promptum fuit, obscenis etiam ac faedis in locis, & maxime sepulcrorum tumulis. Id ut accepit Christiernus, tantum materiae subtractum saevitiae suae aegre passus, circunmissis praeconibus, incolumitatem omnibus, qui ultro prodiissent, pollicetur, latentibus nullam spem veniae fore edicit. Vt facile est miseros, & omni spe destitutos, fallere, ad id edictum ex omnibus latebris in publicum proceditur. Tum, impetu facto, redintegrat caedem miles. Praecipuo odio Ribingam in gentem saevitum, excisis stirpitus omnibus viris faeminisque: impuberes pueros puellasque crinibus suspenderunt, ac, diu ludibrio habitis, cervices, quo inde truncata corpora ad terram deciderent, gladiis praeciderunt. Stenonis quoque regis, a quo praelio victus in fugamque actus fuerat, exemptum sepulcro cadaver in conspectum efferri jussit; visoque, adeo exarsit, ut, nihil absumptum tabe, morsu [quod horridum dictu est] appetisse ac laniasse dentibus dicatur. Et me piget referre longe faedissimum facinus, quod etiam in homine immanissimo vix fidem videtur habiturum. In unum civium [Joannem Magnum dixere] dignum, cujus ne nomen quidem sileatur, adeo efferbuit tyranni rabies, ut, quod Christiano homini ingens nefas est, detractis vestibus, nudum in crucem sustulerit, crucique praeacutis clavis suffixerit. Neque tam atroci, tam indigno supplicio contentus, exprobranti ex ipso patibulo perfidiam crudelitatemque tyranno, & secum feliciter agi praedicanti, cui Christi Dei, humani generis liberatoris, imitari mortem, ac perpeti cruciatus daretur, amputari virilia, atque in os, viventis adhuc, conjici jussit. Postremo, laniato pectore, evulsum cor, & exanimi jam corpori inflictum. Magnum seculi dedecus, monstrum tale quod tulit! Atque haec infandi tridui, quo barbarus rex moratus Stocolmiae est, sunt acta. Cum inde circumisset ipse urbem, ad fruendam rem oculis, & omnia fora, omnia compita, omnes vias cadaveribus ac sanguine fluentes aspectasset, magis, quia non superfuere, in quos saeviret, quam quod exsatiata saeviendi libido esset, ut, id modo petitum illa expeditione videretur, abscessit, atque in Daniam regnumque suum abiit. Et, ut ne iter quidem expers im-

Nova perfidia immanitasque.

Impietas crudelitati par.

Quanta hominis immanitas immanitatis ejus esset, ad Monasterium haud ignobile regionis ejus, cui Novavalle est nomen, divertit, & hospitio a Monachis perbenigne acceptus, postera die discedens, veluti per ludum, Antistitem ipsum templi, & sex cum eo Monachos, in proximo lacu, perforata glacie, summergi, se inspectante, & miserabili morte necari, nihil tale aut meritos aut suspicantes, imperavit. Atque haec scelera Romae apud Adrianum Sextum Pontificem Max. tuebantur Caroli quinti Caesaris Legati, cujus soror nupta Christierno erat: ut, cum nemo esset, qui verba Legatorum redargueret, & Caroli plurimum in urbe auctoritas, plurimum apud Pontificem gratia valeret, Episcopis a Christierno interemptis, quos ipse auctor caedis voluit, successores Pontifex dederit. Quae res adeo Suecorum a R. E. alienavit animos, ut haec vel maxima vertendae inde religioni fuisse caussa praedicetur. Tam atrocibus adversum homines feritatis exemplis adjecit haud minus nefaria in ipsum Deum Sacrosanctamque religionem impietatis facinora; & Lutheri, tum maxime in divinas ceremonias debacchantis, amplexus haeresim, ita a Catholica fide defecit, ut, omnibus expilatis Sacrariis, omnibus detractis altarium donis, omnibus templorum ornamentis, omnibus argenteis aureisque donariis, omni sacra supellectile apparatuque direptis, dubitare coegerit homines, utra labe inquinatior faediorque animus ejus esset, crudelitatis, an impietatis, an avaritiae. Et quis tam tetrum monstrum eo Christierno progenitum credat, qui pietatis studio, ut Pontificem Max. ut Romanam urbem, ut loca conspersa consecrataque Martyrum sanguine, ut ipsam Christianae religionis sedem viseret venerareturque, pedibus Romam ab usque Dania venit, Sixto quarto Pontificatum gerente, eximiaque a Pontifice Sanctitatis munera, quae inde haec ipsa bellua violaret pollueretque, in patriam retulit? At eum, non diu morata, coelestis irae vindicta perculit. A popularibus enim suis, odio tam importunae naturae, captus, & mox cum conjuge liberisque regno ejectus, in Belgis, apud quintum Carolum, diu exul atque inops egit. Ejus demum opibus adjutus, magna comparata classe, ad recuperandum regnum vadentem faeda primum adorta tempestas disjecit, multasque illi naves, obrutas fluctibus, ademit; deinde, inita cum hoste pugna, victus profligatusque in potestatem Christiani, Holsatiae Principis, quem sibi Dani regem delegerant (1), pervenit, & in vinculis miseriaque vi-

Christierni a Catholica fide defectio.

Vitam in vinculis relinquit.

1 Sequutus sum primum exemplar: nam secundum praefert *delegarant*.

vitam reliquit (1). Hujus filiam Christiernam Carolus Caesar Francisco Sfortiae, novissimo Mediolanensium Duci, matrimonio junxit, eoque mortuo, Antonio, Duci Lotharingiae (2), tradidit, qui ex ea Carolum, Christiernae hujus, Magnae Etruscorum Ducissae, patrem suscepit. Caeterum inter has Suetiae clades tumultusque, Gustavus quidam, cui a patre cognomentum Ericson fuit [id Germanice Erici filium significat] & sorore Stenonis erat genitus, ex Dania, quo antea captivus aut obses abductus fuerat, per licentiam venandi, post Christierni reditum, saevitiam ejus, atque odii acerbitatem in Sueticum nomen timens, pastoris habitu, profugit Lubecam, & a Lubecensibus adjutus [quibus eo potiri regno Danum, & supra, quam iis tutum esset, crescere finitimi regis opes, non placebat] navibus in Suetiam est delatus, &, concitis popularibus, qui sua sponte a Christierno, ob editam maxime Vpsaliae ac Stocolmiae teterrimam carnificinam (3), abhorrentes, Gustavum, ad vindicandum pristinae libertatis jus vocantem, certatim sequebantur, ex omnibus oppidis Dani praesidia expulit, & tota Suetia inimicam gentem exegit. Quo beneficio devincti Sueci, cum de constituenda Rep. Concilium, longe frequentissimum, habuissent, Gustavum patriae dignitatis vindicem, non solum regem sibi, magno consensu, delegerunt, sed successionis jus in filios stirpemque ejus transtulerunt; experti, libera creandorum regum suffragia, ex dissidentium studiis, competitorumque ambitu, quantum semper turbarum, quantum periculi genti ac Reip. attulissent. Et ipse, potitus regno, prava cupidine Sacerdotiorum divitias invadendi illectus, cum a Catholicae fidei disciplina defecisset, et, ex Lutheranorum placitis, sublatis Episcopis, atque aliis Sacrorum ministris, eorum bona fortunasque, quas amplissimas priscorum pietas constituerat, in regium fiscum redegisset, magnopere auctum ex alieno regnum stabilitumque filio moriens tradidit. Is regio nomine, flore aetatis, & formae dignitate fretus, qua praestabat, ad matrimonium Elisabethae, Britanniae reginae, adjecerat animum, & diu ab ea ductus, & falsa spe lactatus fuerat: sicuti plerique alii pari frustratione decepti sunt a faemina, quae nuptias magis, quam viros respuens, regno, quam rege, potiri beatius ducere videbatur. Ea cum a popularibus, amore in regium san-

Gustavus ut regnum adeptus.

Gustavus rex creatus.

Ecclesiae opes diripit.

Ericus, Gustavi filius.

1 An. 1559

2 Primum exemplar *Lotharingiae*, alterum *Lotharingiae* exhibet.

3 *Carnificinam* utrumque exemplar retinet.

sanguinem, & studio successionis, ut, procreandis liberis, justum sibi deligeret virum, rogaretur, quasi morem iis gestura, inibat cum aliquo regum de conjugio negocium, quod inde, ubi libuisset, injectis difficultatibus, abrumpebat. Hac ludificatione cum alios multos, tum Ericum quoque, diu extractum, fefellit. At is, non multo post, valetudinem (1) mentis contraxit, qua impulsus caedibus suorum grassari caeperat, ac demum Joannem fratrem, Finlandiae Ducem, in vincula conjecerat, deque necando eo, & uxore ejus Moschorum regi dedenda (haec erat Augusti, Poloniae regis, soror, cui cum Moscho aeternae inimicitiae, ac pene continens bellum erat) agitabat. Cujus furoris cum neque extarent causae, & magna omnes innoxiorum miseratio caepisset, conjuratione principum, exempta Joanni vincula, & amenti regi injecta (2). Ita, cui nuper capto oppressoque haud du-

Exitus Erici.

1 Ita *valetudinem mentis* Gratianus dixit, ut Cicero *valetudinem oculorum* lib XIIII. Famil epist. 4.

2 In vinculis quum esset Ericus, supplices hasce ad Joannem fratrem conjugemque ejus Catharinam (quam sororem suam propterea vocat, quod fratri suo esset nupta) litteras dedit, quas *Articulos* inscripsit: in quorum tertio se non dementem, sed dementissimum plane ostendit.

,, A R T I C V L I.,,

,, Supplicationis Erici, quondam
,, decimiquarti ejus nominis, regis
,, Suetiae, jam autem captivi et de-
,, serti ferme ab omnibus hominibus,
,, ad Illustrissimum Potentissimum
,, Principem Joannem Regni Suetiae,
,, ut conjecturis assequi possum, fu-
,, turum Regem, jam autem Regni
,, ejusdem se heredem, et Ducem
,, Finlandiae appellantem: Nec non
,, ad Serenissimam Illustrissimam Prin-
,, cipissam Catherinam, Regni Po-
,, loniae infantem, et futuram, ut
,, reor, Regni Suetiae Reginam, so-
,, rorem ejusdem charissimam. Humi-
,, militer primum rogat praenomina-
,, tus Ericus XIIII quondam Rex
,, ab Potentissimo fratre suo, futuro
,, Rege, ejusdemque consorte Illu-
,, strissima, ut fraterno & Christiano
,, animo, propter filium Dei Vnigeni-
,, tum Jesum Christum, velint illi o-
,, mnes injurias et controversiaa veraci-
,, ter et ex sincero animo condonare, abs-
,, que ullis ambagibus et territamentis;
,, relicto & omisso omni odio, invidia
,, persecutioneque. Pollicetur praeno-
,, minatus quondam Rex, se fideli-
,, ter piis precibus ad incoluuitatem
,, et felicitatem futuri Regis, quam-
,, diu vixerit, oraturum. Secundo,
,, cum maxime, et ferme quotidie,
,, gravetur magnis et diversis animi
,, et corporis tribulationibus, tam
,, ab hominibus quam a diabolo, totius
,, humani generis hoste, praenominatus
,, Ericus decimusquartus, quondam
,, Rex, ita, ut impossibile ei sit,
,, ejusmodi regimine tribulari, ut re-
,, gni proceres ab illo exigunt, mul-
,, to minus deteriori modo, quam a
,, tempore mensis Maii, nuper ela-
,, psi, factum affeci, ut consentiant.
,, Rogat fraterne, ut regimen Re-
,, gni Suetiae, nec non scaeptrum
,, & coronam, omniaque ornamenta Re-
,, galia (si Regni Suetiae ordines
,, unanimiter pridem hoc consentie-
,, rint et approbaverint) Illustrissimus
,, et Potentissimus Rex futurus a fratre
,, suo Erico decimoquarto praeno-
,, minato accipiat, atque utatur,
,, fruatur pro se liberisque suis mascu-
,, lis in perpetuum, his conditioni-
,, bus tamen infallibiliter promissis
,, & prae-

dubium vitae discrimen imminebat, parvo momento, rex con-

„ et praestaris, literisque et sigillis
„ confirmaris, quae in hac supplica-
„ rione continentur, et petuntur,
„ absque dolo et novis inventionibus,
„ a tempore Regis Gostavi, utriusque
„ fratrum parente, inventis et excu-
„ gitatis. Tertio omnino sperat prae-
„ nominatus Ericus XIIII quondam
„ Rex, a fratre suo, futuro Rege,
„ et ejusdem Illustrissima consorte,
„ nec aliter unquam ulli Regi in
„ mundo se submittet, donec vixe-
„ rit, quam ut liceat ei audire ver-
„ bum Dei, libros veros, minime-
„ que falsificatos Bibliarum, tempore
„ veteris et novi testamenti, habere,
„ Expositionesque Lutheri, & Phili-
„ pi Melanctonis, aliorumque ortho-
„ doxorum, retinere & sibi computare,
„ nullisque aliis Religionibus subje-
„ ctum existere: publiceque doctri-
„ nam Lutheri audire, fateri, tueri
„ atque defendere. Quartus articulus
„ est, ne ullo modo laedatur ad fa-
„ mam vel honorem suum a quoquam,
„ Regni Suetiae subjecto, vel Sub-
„ dito, vel Regi futuro: neve
„ de anteactis rebus, vel propter
„ hunc tractatum cum Potentissimo
„ fratre, vel quavis causa, ita ut
„ possit ei dedecus evenire: nec ullo
„ modo aut tempore, quandiu natu-
„ raliter vivere vel subsistere aut se
„ movere poterit, ei ulla vis vel
„ nocumentum ad vitam, corpus, vel
„ membra inferatur aut contingat:
„ sed potius ab his omnibus frater-
„ ne et potenter defendatur et tuea-
„ tur a potentissimo fratre suo prae-
„ nominato: quod etiam extraneis
„ audacter et libere, si quidquam tale
„ tentaverint, respondere verbis et fa-
„ ctis liceat, atque sub defensione
„ Potentissimi fratris illaesus maneat.
„ Quintus articulus est, ne quid-
„ quam cogatur in mundanis causis fa-
„ cere contra Deum verum, nec in
„ aliis articulis vel causis obedire,
„ quam ut verbis propriis a Re-
„ gia Majestate futura illi quid-
„ que fuerit oretenus, vel manus
„ subscriptione, demandatum per li-
„ teras: quas etiam Illustrissimam
„ consortem futuri Regis cupit ap-
„ probare, et non expetere ultra.
„ Sexto promittit praenominatus quon-
„ dam Rex Ericus XIIII. se remissurum
„ omne juramentum, cum omnibus tra-
„ ctatibus Regni (vidisse tamen sibi
„ reservato) in Regni Suetiae Can-
„ celliam: quando provintiam, aeque
„ pollentem, et tot reditus haben-
„ tem, ut a Rege Gostavo patre,
„ & Domino suo, quondam charis-
„ simo, Illustrissimo Principi Duci
„ Carolo, Regni Suetiae heredi, et
„ Duci Sudermaniae, fratri charissi-
„ mo, fuit in testamento ascriptum:
„ vassaliriumque fidele praenominato
„ Illustrissimo Potentissimoque Prin-
„ cipi Joanni, futuro Regi, juramento,
„ et siographo praestaturum, ea con-
„ ditione, sicut in hac supplicatione
„ continetur: quemadmodum Dux
„ Carolus frater obligatus est: nequa-
„ quam etiam neglecto, ut idem jus
„ hereditatis Regni praenominato
„ Erico XIIII. filiisque masculis ejus,
„ quemadmodum praenominato Caro-
„ lo Duci (habita ratione tamen
„ aetatis) integrum sit & maneat.
„ Septimus articulus est, ne ulli homini
„ aut personae, internis vel externis,
„ liceat accusare aut sistere praeno-
„ minatum Ericum decimumquartum,
„ quondam Regem, in juditio de
„ praeteritis Regni, aut aliis causis,
„ ejus tempore transactis, sed, si
„ aliqua quaestio judicialis mota fue-
„ rit, ut tandiu liceat ei authorita-
„ tem regiam aeque, ut primo anno
„ sui regiminis, usurpare, ne priva-
„ tus in judicio respondeat suis ini-
„ micis apertis vel occultis. Octavo
„ interrogat praenominatus Ericus de-
„ cimasquartus, quondam Rex, an
„ Potentissimus Princeps, futurus
„ Rex, velit consentire, ut quon-
„ dam etiam Rex, Princeps Heredi-
„ tarius Ericus XIIII. vocetur & ap-
„ pelletur. Nono humiliter quaerit,
„ quibus legibus ei utendum sit erga
„ famulos et subditos suos. Decimo
„ humiliter orat et summopere rogat,
„ ut

constituitur (1): qui regio honore, regia libidine insaniebat; ca-

,, ut possit famuloa suos antiquos in
,, famuliciis retinere, atque nulli al-
,, reri subditos censeri: utpote Caro-
,, lum Moineum, Claudium Colar-
,, dum, Christophorum Andreae, atque
,, Jacobum Baggae, Andream Olai:
,, cum eorum liberatio, gratia praeno-
,, minati principis fratris, futuri Re-
,, gis, a Serenissimo Rege Daniae
,, Frederico facile impatrari possit.
,, Pollicetur e contra, quandiu Ma-
,, jestati Regiae futurae placuerit, se
,, nullam injuriam Dania illaturum.
,, Vndecimo humiliter orat, ut histo-
,, rias proprias temporis ejus regimi-
,, nis veraciter conscribere liceat, at-
,, tamen absque laesione futuri Regis.
,, Diodecimo humilitrr quaerit, qui-
,, bus legibus ei utendum erga famulos
,, et subditos suos. Tredecimo quae-
,, rit humiliter, an acta omnia tem-
,, pore ejus regiminis, aut aliqua
,, pars eorum debeat rescindi, an
,, inviolata manere. Quartodecimo
,, offert Regi futuro, et consorti
,, ejusdem Illustrissimae praenominatus
,, quondam Rex omne aurum &
,, argentum, quod in fisco Regio
,, Holmiae reservatum est, nec non
,, omnia monilia, et omnes gem-
,, mas preciosas, cum tapetibus au-
,, reis et vasis argenteis, nec non
,, aliis utensiliis, omnibus merci-
,, moniis, quae in penuariis per to-
,, tum Regnum servantur, nullis ex-
,, ceptis, tum etiam omne aurum
,, Massarum, quod reservatum ha-
,, bet ex hereditate paterna; exceptis
,, duobus Schriniis, parvo uno, &
,, altero ferme vacuo; quod sibi
,, et pauperibus filiabus relinqui spe-
,, rat, ea conditione, ut nullo modo
,, cogatur respondere ad ulla debita
,, Reginae Suecicae, quae forte intranei
,, et externi sibi deberi ascribunt, vel
,, jure ad se pertinere putant: sed
,, ab istis querimoniis potenter a fra-
,, tre suo charissimo, futuro Rege,
,, defendatur. Quintodecimo inter-
,, rogat, an liceat sibi arcum trium-
,, phalem ex lapide marmoreo erige-
,, re, atque acta et triumphos in eo
,, exculptos habere. Sextodecimo ro-
,, gat, sibi determinari locum et pro-
,, vinciam, ubi manere debeat, at-
,, que ex quo sustentationem, prin-
,, cipe dignam, pro se liberisque suis
,, habiturus sit; ut pridem etiam com-
,, memoratum. Septidecimo orat hu-
,, milime Potentissimum futurum Re-
,, gem praenominatus Ericus decimus-
,, quartus, quondam Rex Suetiae,
,, ut idem jus hereditaria Regni ma-
,, neat liberis ejus masculis, quos ex
,, Catherina Magni genuerit vel ge-
,, nuit, quemadmodum sibi ipsi.
,, Octodecimo orat, ut eandem Ca-
,, therinam, Magni filiam, cui de-
,, sponsatus per Archiepiscopum Vpsa-
,, lensem, liceat in uxorem, legiti-
,, mo, utrisque jocundo, et in omni-
,, bus matrimoniis sibi consueto ritu
,, copulare. Novemdecimo orat, ne
,, uxori praenominatae aut liberis suis
,, ulla vis inferatur, aut ab aliquo
,, injuriose laedantur: quod sperat
,, etiam famulis suis non illatum iri.
,, Promittit e contra, se omnes inju-
,, rias praeteritas libenter deposito-
,, rum. Vltimo orat summis suspi-
,, riis et intimo cordis affectu quam
,, humilime, ne ultra tot territamen-
,, tis mortis, et variis contumeliis
,, afficiatur: sed ut simpliciter et can-
,, dide eum hominibus veracibus et
,, minime fraudulentis, absque cru-
,, ciatibus animae vel corporis, liceat
,, ei vivere et exhilarari. Quod Deus
,, omnipotens Regi futuro proculdu-
,, bio multa foelicitate, longa vita,
,, et fortunato regimine recompensa-
,, bit. Haec est breviter supplicatio
,, Erici decimiquarti, quondam Regis,
,, humilima, rogans, ut Potentissimus
,, frater, futurus Rex, omnia bene
,, et candide in meliorem partem, ut
,, optat praenominatus quondam Rex,
,, velit intelligere, atque minime
,, aegre ferre. Si quid minus bene
,, postulatum aut scriptum, si quid
,, est, quod displiceat, rogat humili-
,, ter, ut ei declaretur aperte: liben-
,, ter facturus omnia, quae non pror-
,, sus in perniciem et ruinam ipsius
,, et

cathenis vinctus in custodiam traditur, in qua reliquum vitae peregit. Adeo in humanis rebus facilis a servitute ad imperium, ab imperio ad servitutem est transitus.

,, et liberorum ejus sunt caesura. Atque si supplicatio non approbetur, rogat humiliter, eam reddi authori, ad ulteriorem deliberationem. Datum Suartzo 14. Octobris Anno 1567.

1 Joannes hic, Erici frater, postquam exemptus e vinculis fuit, Annae, Augusti, Poloniae regis, uxorisque suae Catharinae, sorori, litteras dedit, quibus se liberatum carcere aerumnisque nunciavit, illiusque atque etiam Augusti regis opem contra Moschum flagitavit: quas ipsas profero.

,, Serenissimae et Illustrissimae Principi, Dominae Annae, Reginulae Poloniae, affini & sorori nostrae charissimae.

,, Serenissima et Illustriss Princeps, Domina et soror dilectissima, Illustrissimae Claritati Vestrae salutem, incolumitatem, optimam valetudinem, et omnia bona foeliciaque a Deo optimo maximo precamur.

,, Illustrissima Princeps. C. V. haud latere possumus, nos una cum Illustrissima conjuge nostra, sorore C. V dilectissima, a captivitate diuturna immeritaque, Dei omnipotentis auxilio, liberatos esse. Pro quibus magnas ingentesque gratias Deo referimus. Porro necesse fore existimavimus tyrannidem, insolentiam, superbiam ac impudentissimum Joannis Basilii, Magni Moschorum Ducis, conatum C. V. significare; quod videlicet adeo scelerate contra divina humanaque jura omnia, a barbaro quodam et nefando more suo, Illustrissimam conjugem nostram a nobis sejungi sibique tradi postulaverit: & cum tali impudentissimo ac nephario ejus postulato denegatum fuit (sicuti fas erat) tunc illico bellum huic Regno, per legatos suos, qui adhuc praesentes sont, denuntiavit. Deinde, cum a legatis quaesitum esset, cur tam absurda impiaque peteret? responderunt, praenominatum Moschoviae Ducem, conjugem nostram charissimam, sibi in honorem, Serenissimo vero Regi Poloniae in dedecus sive ignominiam tradi velle. Quapropter C. V rogamus, ut petitione sua apud Serenissimum Regem Poloniae, fratrem suum, pro nobis intercedere, Majestatemque suam sedulo cohortari dignetur, quo ad vindicandam hujus barbari hostis immanitatem, nobis auxilio esse velit; quo, facta foederatione cum Serenissimo Rege Suetiae, dignas, Deo auxiliante, tanti sceleris poenas praedictus Moschorum Dux luere possit, &, si forte, hoc intellecto, pacem cum Serenissimo Rege Poloniae, affine nostro, praefatus Moschorum Dux inire voluerit, ut nullam pacem induciasve cum eo inire dignetur, in quibus Suetiae Rex, Nos et Regnum Sueticum non inclusum vel comprehensum fuerit: quod hac ratione, nihil hostile in Finlandia vel Livonia moliri possit. Quod Serenissimum Poloniae Regem, Claritudinis vestrae fratrem dilectissimum, habita pietatis affinitatisque ratione, facturum speramus. Quibus Claritatem vestram, diu et foeliciter valere, a Deo omnipotenti optamus. Datum Wendit Holmiae 6. Novembris Anno Domini M. D. LXVII.

,, Illustrissimae Claritudinis vestrae

,, Affinis & frater dilectus

,, Joannes Dei gratia Regni Suetiae
,, hereditarius Princeps & Dux
,, Finlandiae C.

Qua ex subscriptione intelligimus, Joannem hunc, licet ad regnum, unde pulsus Ericus frater fuerat, a Suecis vocatum, titulum tamen regis, con-

Lubeca profecti, quod brevissimum a Baltico mari ad Germanicum oceanum est iter, Hamburgum biduo transivimus. Tantulum enim, hac terrestri via, inter se distant maria, quae navibus, non nisi longo totius Daniae ambitu, petuntur. Cimbros olim has terras atque hos Germaniae intimos fines tenuisse ferunt; atque hinc profectos ad invadendum Romanum Imperium, quod ipse horrebat terrarum orbis, obruendamque Italiam Barbaros pervasisse: quam nostro quidem infecerunt, sed suo demum inundarunt sanguine, & paenas temerarii ausi, Mario ductante Romanas legiones, luerunt. Hamburgum haud minus, quam Lubeca, nobile regionis ejus emporium, cui alienae clades in lucrum auctumque verterunt. Nam Belgico bello innexi Britanni, & palam Hispanorum hostes, inde exclusi, negociationem Hamburgum transtulerunt: eoque nunc merces suas, magno civitatis commodo, convehunt. Vrbs ipsa ne ambitu quidem maenium, aut aedificiorum publicorum privatorumque splendore, aut aquarum ac fontium copia, Lubeca est inferior. In dextra Albis ripa est sita, non longe ab ostio ejus, quo in mare tam latus tantusque se se effundit, ut oceani ipsius sinus, quam amnis similior esse videatur. Nos certe, qui ab Hamburgo, medio flumine, petentes Stadiam, descendebamus, veluti pelago navigantes, vix ab ulla parte ripas fluminis cernere videbamur. Neque ea latitudo non magnarum quoque navium est capax, quae ab oceano ad maenia usque oppidi subvehuntur, multa merce onustae. Nos hinc, per Frisiae ac Vestphaliae fines, tertio omnem transgressi Saxoniam, in Belgas reversi sumus. Hic redditae a Pontifice litterae Commendono sunt, quibus, comprobato consilio ejus omittendi regem Suetiae, redire in Italiam, & ex itinere regulos civitatesque, Rheni accolas, adire iterum, et maxime cum Episcopis de Concilio agere jubebatur. Peragratis igitur Belgis, profecti Bruxellis, Montes (1) in Hannonia

Cimbri.

Hamburgum urbs.

Montes in Hannonia.

concessum fortasse fratri, sibi non arrogasse: quod ideus in suis Ericus ipse litteris significavit, quum ita scripsit, ut vidimus: „ Ad Illustrissimum Potentissimum Principem Joannem, regni Suetiae, ut conjecturis „ assequi possum, futurum regem, „ jam autem regni ejusdem se heredem . . . appellantem . „ Petavius in Ration. temp initium regni; ab Joanne initi, confert in an. 1568.

1 De hac urbe proximaque regione haec in Ephemerides Gratianus contulit. „ Hault, hora detto Nostra Dama di Hault, per una capella, ch' „ ivi è, dedicata a la Vergine Maria; „ la quale è celebre per molti miracoli, & vi sono molti voti & imagini di Principi & Imperatori, fra „ gli altri di Massimiliano, è assai „ buona terra, ma disfatta per le guerre; essendo stata per lo spatio di „ 18.

nia petivimus. Vrbs est in primis opere et natura munita, in leni sita tumulo, unde illi nomen, multis insignis aedificiis fontibusque, in ipsa urbe nascentibus, sed veteris sanctitatis ac religionis monumentis multo insignior. Siquidem prodiisse hinc Bertildam, Valtrudam, Vbertum, Amantem, Vincentium, sanctissimos viros, ferunt, quos spectata pietas & sancte culta religio sustulit in coelum, atque in Coelestium retulit numerum. Et Valtrudae quidem praeclarum est opus templum monasteriumque, Belgarum omnium longe nobilissimum, quod Canonissae colunt, de quarum ratio- Canonissae apud Montes.

,, 18. anni trè volte saccheggiata et
,, abbruciata da' Francesi: et tutto que-
,, sto paese è disfatto et guasto da le
,, contioue guerre..

,, Brena, assai buona terra: et hora
,, tutto questo paese si chiama il pae-
,, se d'Hault, fin' a ..... onde i The-
,, desc hi chiamano Hault gl' Italiani
,, ancora etc.

,, è una, gran città et bella et for-
,, te, capo di tutto il Contato di Hault,
,, o, come hora si dice, N.ult, ne
,, la quale risiede il Governatore di
,, detta provincia, che al presente è
,, il Marchese di Borgea.

,, Avena, boona terra et assai for-
,, te, è l'ultima terra del rè Filippo
,, da questa banda verso Francia. Il
,, soo territorio và fin quasi a Flamen-
,, garia, che è una lega lontano.
,, Questo è on villaggio del Cardi-
,, nale di Lorena; longe dal quale
,, una lega è la Scapella, castello et
,, prima fortezza di Francia. Stanno
,, in questi confini perpetuamente con
,, l'armi in mano: et tanto sono usa-
,, ti a le guerre, che a pena sanno
,, stare in pace. Sogliono qoi, a tem-
,, po di guerra, talvolta i contadini
,, et gli altri far tregua fra loro, per
,, potere andare a mercati et simili
,, facende. Il viaggio per questo pae-
,, se è tristo sempre, massime per i
,, carri; dovendosi andare di contiouo
,, per colli et valli, et scendere et
,, salire: ma in tempo di pioggia è
,, difficilissimo, come noi babbiamo
,, provato

,, Da Avena una lega et mezzo è
,, del rè Filippo, et fornisce il suo
,, territorio al fin d'un bosco; dopo
,, il quale è on fossetto, che divide
,, la giurisdittione di Francia et di
,, Borgogna. Dal boschetto a Flamen-
,, garia è mezza lega. E' maraviglia
,, vedere, quanto le genti di questi
,, confini sieno inimiche fra se, et
,, partiali de' suoi Signori.

,, Da la Flamengaria a Traopont
,, sono due leghe; et qui è un fiume,
,, il quale cresce per le pioggie, et
,, impedisce in tempo d guerra assai
,, le correrie

,, Da questo fiume a Varnin sono
,, due leghe di montagna: et questo
,, è un castello, il quale, già cinque
,, anni, fu abbruciato da la Regina
,, Maria allhora, ch'ella scurse tutta
,, la Piccardia, saccheggiando et rui-
,, nando ogni cosa, senza alcun rispet-
,, to di Chiese o d'altro. Varnin è
,, de l'Abbate di Fognì, ch'è per-
,, sona assai nobile, ed ha quattro Ab-
,, batie, che gli danno da 18. fran-
,, chi d'intrata, che sono da ottomi-
,, la scudi. Ha questo Abbate on bel-
,, lo palazzo, mezza lega lontano da
,, Varnin, che edificò il fratello di
,, detto Abbate.

,, Tavio è una terra del Vescovo
,, di .... (ch'è un giovane
,, non ancora confermato per l'età)
,, per la quale passa un fiume, ch'
,, impedisce patiotente le correrie.

,, Lisàn è ona terra d'un privato
,, gentilhuomo, detto Monsignore di
,, Lisàn.

,, Baccbaberl è on villaggio grosso
,, di Monsignore di Baccha, per il
,, quale passa un fiume, detto Berl,
,, che

tione atque institutis supra (1), cum de Agrippina Colonia ageremus, memoravimus. In earum collegium non, nisi claris ortae parentibus majoribusque, cooptantur (2). Habent intra septa suas quaeque aedes, suam quaeque praebendam [sic enim vocant]. Alba omnes in veste ad Sacra prodeunt, divinisque in templo ceremoniis operantur. Egressae templo, non alio, quam, qui caeteris communis, ornatu amiciuntur. Harum imperio non ipsa modo urbs, sed omnis parebat regio, templo a Valtruda (3) dono data. Fuit enim haec opulentissima mulier, cujus regnum latissime in Belgis patuit, ut eorum habent annales. Verum id jus translatum postea in reges fuit, qui tamen hunc honorem templi (4) Antistiti habent, ut non ante dominatum gentis ineant, quam jurejurando confirment omnia se templi jura sarta tecta habituros, nec ulla re unquam violaturos. Ex Hannonia, quam tenuisse olim Nervios credunt, nos in Lotharingiam tendentes, per Cambresiam & Guisiam, & Picardiae fines, venimus in Rhemos, quos Belgarum fortissimos Julius Caesar memorat. Civitas caput gentis hodie *Reins* (5) vocitatur, Archiepiscopali honore prae-

Apud Rhemos, regi Galliae diadema imponitur.

„ che divide la Piccardia da la Campagna, et dà il nome al villaggio, „ et questo si passa in barca.

„ Lontano da questa terra una lega, „ pure in Piccardia, è una terra del „ Principe di Condè, detta Busì, la „ quale è quasi tutta heretica.

„ L' Abbatia di San Chirì, bel monasterio, una lega et mezzo lontano da Rens in Piccardia. „

1 Pag 26. hujus Vol.

2 In utroque exemplari legitur *coaptantur*: quod quidem verbum, ita scriptum, legere me saepissime in vetustis MSS. codicibus memini.

3 Constantiae causa ex *Valtrude* feci *Valtruda*.

4 Mallem *Antistitae*.

5 De Rhemensi urbe haec in suis Ephemerid. Gratianus prodidit. „Rens „ è una città molto grande, in pianura, ne la provincia di Campagna, anticamente *Rhemi populi*, „ *Rhemensis Civitas*. è de l' Arcivescovo d' essa, che al presente è „ il Cardinal di Lorena; ma non „ vi può hora pienamente usare l' autorità sua. Vale l' Arcivescovado „ da 15. mila franchi: et ha il detto „ Cardinale l' Abbatia in Rens di „ S. Remigio, che gli vale da 14. „ mila franchi. Vn franco è poco meno di mezzo scudo. In questa Abbaria è una bellissima sepoltura di „ S Remigio, che fu quello Arcivescovo di Rens, che batezzò Clodoveo, primo rè di Francia Christiano In questa sepoltura sono bellissime statue di marmo, che mostrano la cerimonia de l' untione, „ che si fà da l' Arcivescovo di Rens „ a li Rè di Francia, i quali, subito „ che sono creati Rè, prima che si coronino, conviene, che vengano ad „ ungersi in Rens, per mano de l' „ Arcivescovo: et s' ungono con l'olio di quella ampolla, che, quando si dovea batezzare Clodoveo, „ cadde miracolosamente dal Cielo; „ la quale si tiene in questa Chiesa dà „ S. Remigio. Il colore di questo olio tira al rosso, è molle, ma non „ è liquido; et l' ampolla dicono esser di vetro, et molto piccola. La „ Chiesa maggiore di questa Città fu „ superbissimamente fabricata da Clo-

„ do-

praestans; nec minus eo excellens, quod illhic potissimum regi Galliae diadema imponitur, ante sacro liquore delibuto, cujus parvam ampullam delapsam coelo ferunt, cum Clodoveus rex, Christianae pietatis fidem amplexus, Christiano ritu ungeretur: estque non dubia opinio, liquorem ipsum nec minutum tot seculorum usu, nec augeri alterius olei infusu, ac ne misceri quidem. Ampullam certe magna religione curaque asservant. Ego anteverteram, ad visendam Lu- **Luthetia Parisiorum.**
thetiam, in Parisios excurrere; de cujus civitatis amplitudine, frequentia, opulentiaque, & quia nota res est, & quia satis praedicari, pro magnitudine ejus, non potest, nihil amplius hoc loco referam. Rhemis, per Cathalaunos campos (1), Ae-

„ doveo, et è grandissima et ornatissima Chiesa. De fuori tutta piena di statue di pietra; dentro, fra l' altre cose, v' è una antichissima et gran Croce, tutta d' oro. Sono in questa Chiesa da settanta Canonici, ma non però sono gli Canonicati molto ricchi. Sono in questa terra infinite altre Chiese belle. Vi sono de gli Heretici assai, ma occulti, et persone di poco conto. E' ben vero, che gli Nobili di Campagna, che, secondo il costume di Francia, habitano fuori de le Città, favoriscono gli Heretici, anzi sforzano i contadini a l' heresia.

1 De hoc itinere agit in Ephemer. Gratianus his verbis. „ Nostradama de Spina in Campagna è un villaggio assai grande. V' è una bellissima Chiesa, dedicata a nostra Donna; la quale è stata quivi edificata di limosine, offerte da' pe regrini, venuti a visitare una imagine de la Vergine, per molti miracoli ivi fatti. Da Sissau a questo villaggio è la pianura di Scialòn di Caoipagna, detta i *Campi Catbalonici*; ne' quali fù fatta quella memorabile giornata frà Ecio, Capitano Romano, et Attila; nè la quale morirono più di 200. mila persone, et fù vincitore Ecio; con la qual vittoria liberò la Francia et l' Italia da total ruina. Per questa campagna caminammo una giornata, lasciando, una lega lontano, a mano destra il detto Scialòn; il quale, già più di 20. anni, fù assediato et preso da Carlo quinto. E' assai buona terra, et al presente piena d' Heretici, i quali ivi predicano publicamente, et hanno fatto mille insulti a li Catholici, &c.

„ Vitrlch le Brulè è una terra posta sul fiume Marana, da Cesare chiamato *Matrona*; il quale sbocca in . . . . In questa terra sono assai buoni Catbolici; ma in Vitrlcb di Francia, lontano due miglia, sono gran numero d' Heretici.

„ Saodisir, fortezza del rè di Francia in Campagna, ne li confini di Lorena, sotto la quale fù già Carlo V. a l' assedio, et la prese: onde seguì poi la pace fra detto Imperatore, et Francia. Vi stanno hora cinquanta Soldati pagati a la guardia; & in tempo di guerra 300. & vi si fanno sempre strettissime guardie. Qui ne furono fatti lasciare a la porta gli arcobugi. La terra è piccola, posta in una gran pianura, vicina a molti boschi. Ne le fosse corre acqua &c.

„ Lignl, terra assai grande de . . . Fu castello . . .

„ Tul è una gran terra in Lorena, Latino *Tulla*; Francese *Thul*. Era già quasi franca. Solamente obbediva in alcune cose al Vescovo d' essa, il quale era Principe d' Imperio, ma fu poi usurpata

„ dal

Nancium. Aetii de Hunnis Attilaque, eorum rege, victoria nobilitatos, Cialunnm, inde, per Sandesirium ac Tullum, Nancium venimus. Hic enim Regiam Lotharingiae Princeps habet: qui, etsi Gallicae stirpis habeatur, communisque genti cum Gallis lingua, communes mores sint, tamen inter Principes Germanici Imperii refertur: quae nobis causa ad eum adeundi fuit. Carolus Burgundus. Hunc Principem, avorum memoria, Carolus Burgundus, cujus imperio Belgae continebantur, & fiducia virium, & armorum studio, quo ingenium ejus exarserat (1), impense laetabantur, ita bello est aggressus, ut, capto Nancio, aliisque multis ademptis oppidis, confugere ad alienam opem coegerit. Helvetii, fera atque aspera gens, & armis exercita, Carolum, subactis Lotharingis, ad se, qui proximi essent, venturum nihil dubitantes, ei armatis cum legionibus occurrerunt, & bis acie fusum magis, quam victum, tertio demum praelio, inter audacissimos pugnam cientem, occiderunt. Adeo acerrimi viri animus nulla adversa re frangi, ac, nisi morte, vinci non potuit! Haec victoria adeo laeta accidit Lotharingis, ut quotannis, recurrente die, quo illa potiti sunt, apud Nancium, cum ipso Principe, supplicatum eant, armaque Caroli, imposita ferculo, per omnia templa solemni pompa circunferant. Fi, qui a nobis conventus est, Principi, Carolo erat nomen. Junxerat illi matrimonio Claudiam filiam Henricus (2) secundus, rex Galliae, ex qua genita haec est, Christina, Ferdinandi, Magni Etruriae Ducis, conjux, quae totidem annis octo illi eniza partus, rara Ferdinandi ipsius, & populorum, qui ditioni ejus subsunt, felicitate. Nuptias magno studio conciliavit Catharina Medices, regina Galliae, Claudiae mater, avida, dominantem Etruriae, atque in majorum suorum opes repositam, neptem, ex se procreatam & apud se educatam, videndi. Quanquam senio jam gravis ante vita excessit, quam puella, conscensis apud Massiliam navibus, in Italiam trajiceret. Ab Nancio Com-

„ dal rè Francesco di Francia; il „ quale vi tiene continuamente presidio di 100. huomini, 50. a piedi, 50. a cavallo, con un Governatore, capo di questi Soldati, et „ sopra le cose pertinenti a la militia. Nel resto il governo ritiene la „ forma di prima, ciò è, s'eleggono dieci Cittadini, *penes quos potestas est et vitae et necis*, senza „ apellatione. Questo Magistrato di „ dieci dura un' anno; et questi „ dieci nominano venti altri Cittadioi, de' quali poi il Vescovo elegge dieci, quelli che gli piace. Il „ Vescovado vale da 20. mila franchi: i Canonicati 800

1 Quum nisi aliquod verbum post *ejus* adderetur, suspensa mihi sententia atque imperfecta videretur, subdidi *exarserat*: quo loco omne verbum ab utroque exemplari aberat.

2 In utroque exemplari, *Herieus* legitur.

Commendonus [1] anteire me in Treviros, &, peractis, quorum causa mittebar, ibi adventum suum opperiri jussit. Miserat autem, ut quaedam cum Canonicorum collegio agerem, antequam ipse ab iis adveniens adiretur. Profectus Nancio, nunquam a Mosellae ripa magnopere abscedens [2] per Pontemosonem veni Metim [3], nobilem ac validam in primis regionis ejus urbem: quam Henricus secundus, rex Galliae, circa annum MDLII. illato Caesari bello, Germanico Imperio, cujus juris erat, & libera suis legibus utebatur, eripuit, & cum ea Tullum & Verdunum, quae item ad Germanos pertinebant, omnesque Galliae regno adjecit, cui nunc quoque parent. Caesar Carolus quintus dedecus suum ratus, tenente se Imperium, Germanicas urbes ab alienis occupari, insequenti anno, cum quinquaginta millibus armatorum, ma- Metis.

gio-

1 Ita est in primo exemplari. Probe: at mendose in altero *Commendono*.

2 Utrumque exemplar *abscendent*.

3 De Meti illa sunt in Gratiani Ephemer. ,, Metz, gran città et bella, posta sopra la Mosella, fiume navigabile, il quale nasce in Lorena, alquante leghe sopra Thul, et passa a Pontemosone, a Metz, a Theonvil, a Cirich, a Treveri, et và a Confluentia, et qui entra nel Rheno. Metz fu città francha d' Imperio, ne la quale però il Vescovo havea grand' autorità, et principalmente ne l' elettione de li Consuli; i quali solevano nominare venti cittadini al Vescovo, et esso n' elegeva dieci, quali gli pareva; et questi governavano la Città; et le apellationi da questi dieci andavano, secondo il costume de l' altre città franche, a la Camera imperiale. Ma, essendo Vescovo di questa città il Cardinale di Lorena, tenne via, che la città venne in mano del rè di Francia, al qual poi esso concesse la podestà temporale, che haveva ne la città. Hora il rè n' è patrone, et vi tiene un Governatore, il quale ha cura de le cose de la guerra, et de la guardia de la città, che è di sette insegne, in tempo di pace, et lascia, che la città si governi al modo di prima, et esso solamente ritiene la giurisdittione, che haveva il Vescovo, ma però le cose di momento si fanno secondo la volontà del rè, il quale già ha dato principio a far una fortezza, che sarà l' estremo giogo di quella città. In Metz gli Heretici hanno accesa tal fiamma, che la città è hotamai, più de la metà, infetta; et vi sono molti predicatori Heretici, che vi predicano il Calvinismo publicamente, et fra questi due sono principali, de li quali uno è da Colonia: et già si hanno fabbricato una Chiesa, ove predicano con gran concorso. I soldati sono tutti Heretici, et questi hanno fatto gran danno, et rotto quasi tutte le imagini, che erano per le strade, et ne' luoghi publici. Fuora de la città sono molte ruine, che furono fatte da Carlo V. l' anno .... che egli fu a l' assedio di Metz, ne le quali ruine gli Heretici sepeliscono i morti. Vi sono quattro Librarie, a le quali non si trova altri libri, che di Calvino, et di Beza, et simili, scritti quasi tutti in Francese. La città ha due villaggi, Molino, et un'altro verso Theonville. Ma la jurisdittione fuora di Metz è del Duca di Lorena. Il Vescovado di Metz è in persona d' un servitore del Cardinale di Lorena, homo di poca autorità. l' intrate, che sono circa 10. mila scudi, sono del Cardinale. ,,

gna vi, Metim oppugnavit. Sed acerrime defendentibus maenia Gallis, qui in praesidio erant, magna suorum parte amissa, solvere obsidionem, atque irrito incaepto abire est coactus, magna gloria Francisci Lotharingi, Guisiae Ducis, qui praesidio atque urbi praeerat, & dolore Caroli, contumeliae insolentis. Ego hinc Theonvillam (1), duodecim admodum millia passuum a Meti distantem, veni. Est hoc, objectum Meti, Belgarum oppidum, non quidem aeque magnum, sed aeque munitum, sic, ut ulla vi expugnari posse negarent Belgae. Sed anno MDLVIII. ab eodem Guisiae Duce oppugnatum, & ad deditionem compulsum est. Non parvo tamen Gallis ea victoria stetit, amisso, eximiae virtutis & clari nominis duce, Petro Strotio Florentino, qui, subiens ad maenia, fragmine lapidis, tormento excussi, ictus, occubuit. Trajecta apud Theonvillam Mosella, meum perrexi iter; quod adeo infestum imbribus & inundationibus fuit, ut saepe magnum adire vitae discrimen coactus sim. Autumnale erat tempus, ac, continentibus plurium dierum pluviis, tanta vis aquarum se coelo effuderat, ut, obrutis passim omnibus viis, saepe humilioribus in locis nando superandae mihi fuerint. Interdum cum ne id quidem tutum videretur, impositis parvo navigio equis, quod agrestes, opportunis locis occurrentes, admovebant, una tranavimus. Et, quanquam itineris duces peritosque ubique conducerem, tamen, omnia occupantibus atque operientibus aquis, summae ubique difficultates ad progrediendum proponebantur. Magno auxilio Germanus fuit, quem comitem ministrumque mihi Commendonus attribuerat, juvenis sane strenuus & navus, qui, nulli labori cedens, ad omnia expeditus aderat; &, ubi periculum occurrisset, anteibat ipse tentabatque, nec me sinebat, nisi explorato, ingredi. Et committere nos vel altioribus audebamus aquis, fiducia equorum, quibus e Frisia validis acerrimisque vehebamur. Altero, quam Theonvilla di-

Theonvilla.

Petri Strotii mors ad Theonvillam.

Iter aquis impeditum.

1 De Theonvilla sic Gratianus in Ephemer. „ Due leghe lontano da „ Metz, verso Treveri si parla Te„ desco, et quattro leghe lontano è „ Theonville, fortezza del rè Filip„ po, la quale s' oppone a Metz. „ E' sopra la Mosella, in loco, al„ quanto edito, et è circundata dal „ detto fiume, che la fà inespugna„ bile. E' un giornata lontano da „ Lucemburg, et è sotto il governo „ del Conte di Mansfeld, Governato„ re di Lucemburg. Questa fortezza „ fù assediata et presa da Pietro „ Strozzi, et qui egli morì. Qui „ stanno ordinariamente tre insegne „ di soldati a la guardia. Lontano „ da Theonville tre leghe è Cirich, „ che è una buona terra, posta su „ la Mosella, et è del Duca di Lo„ rena; la quale confina una lega „ lontano con l' Arcivescorado di „ Treveri.

discesseram, die, obtendentibus se jam tenebris, ad oppidum pervenimus, cujus mihi excidit nomen. Fluvius alluebat maenia, quem licebat cernere auctum ac tumidum alienis aquis, & solito rapidius fluere. Haesimus ancipites animis: ac Germanum quoque, comitem meum, terruit aspectus tam turbidi, tam rapide labentis amnis. Aderat nox perobscura, integrabat pluvia, nec progredi ullo modo, nec redire, qua veneramus, nec omnino, quid agendum nobis, quidve non agendum esset, expedire poteramus. Cunctantibus, ac desperatione prope jam torpentibus, supervenit, equo insidens, unus civium ejus oppidi, quod in conspectu erat, atque percunctatus, quid illhic morae ageremus: *Cavete*, inquit, *ne vos flumini, pluviis aquis supra pontem elato, temere committatis*. Docet, sublicium ibi pontem esse, qui superlabente fluvio operiretur, &, ut se sequeremur, nec ab ejus vestigiis tramiteque ullam in partem declinaremus, monuit: se recta per pontem ducturum. Ego, magis, quia nihil erat aliud, quod caperem, consilii, quam quod allatum ab eo aut probarem, aut satis auderem, ignoto homini parui, necessitate audaciam faciente. Caecum per pontem, aqua supra equorum genua fluente, transmisimus; concusso me ingenti metu, ne quid ab duce defecterem, in gurgitemque devolverer. Per haec incommoda, quarta die, Treviros veni (1).

In magnam conjectura difficultatem.

1 Haec de Treviris in Ephemerid Gratiaoua „ Treveri, città sopra la Mosella, antichissima et nobile Terra, ma non però molto „ grande, è talmente anticha, che „ dicono gli habitatori, anzi si trova „ scritto in libri vecchi, scritti a „ mano, essere stata edificata da Trebeta, primo figliuolo di Nino, rè „ degli Assirii. Potentissima città era „ in tempo di Giulio Cesare, come „ esso medesimo scrive. Vi si veggono ancora molti segni d' antichità, specialmente nel palazzo de „ l' Arcivescovo. Sono ancora altissime et grossissaime muraglie, che „ danno inditio d' una gran fabrica: „ et questa dicono, che era un Fano; come si vede ancora, che il „ capo di questa fabrica è lunare, „ et vi sono de' nicchi, dove stavano le statue. Hora v' è una stalla. Si veggono ancora in altri „ luoghi de la Terra vestigii d' antichità. Vi sono di più molte et segnalate reliquie. Ne la Chiesa maggiore, oltre l' altre, è la veste „ inconsutile di Giesù Christo, et un „ chiodo de la croce. Fuora de la „ città ne' borghi è il Monasterio di „ S. Matthia, ove è il corpo di detto Santo, et il corpo di S. Philippo Apostolo, et una bella croce, „ fatta del legno de la croce di „ Giesù. Sono et in altre Chiese „ molte altre belle reliquie, come a „ S Martino et S. Massimino, che „ è un Monasterio pur fuora de la „ Terra, et assai riccho, il quale fu „ distrutto et abbruciato dal Marchese Alberto di Brandeburg *Germanicae procella*.

„ Sono in questa città tre Chiese collegiate. La chiesa maggiore è molto „ antica; a la quale è congionta una „ Chiesa dedicata a Nostra donna, „ no-

Commendonus, eodem itinere insecutus, tanta omnibus viis aquarum alluvie reperta, ex periculis suis de me judicans, nihil dubitavit, quin ego aliquo adverso casu interiissem; praemisitque, qui advenienti nunciarent; &, ubi incolumem accepit, perinde est laetatus, ac si ex ipsa morte redditus essem sibi. Trevirorum civitas (quod Caesar prodidit) omnes pene Galliae civitates opibus olim, & maxime equestri gloria, praestitit: adeo retinens libertatis fuit, ut idem Caesar, nunquam, nisi exercitu admoto, imperata fecisse, memoret. Proxima Mediomatricibus, qui Lotharingi nunc sunt, finibus ad Rhenum usque pertinet. Nunc & contributa Germaniae est, & Germanorum mores, Germanorum linguam re-

Treviri.

„ nova, ma molto artifitiosamente „ fabricata. La città è suddita de „ l' Arcivescoco d' essa. Vero è, „ che hora, subornata da Heretici, „ pretende molti privilegii di libertà, „ et alcuni aocora ne gode. Fà i suoi „ Consuli, che dentro de la città „ giudicano le cause fra' eittadini; „ et le appellationi eanno al Vescovo. Ma fuora de la eittà non hanno autorità alcuna. L' Arcivescevo „ è eletto da gli Canonici de la „ Chiesa Cathedrale, non però da „ tutti, ma da 24. soli, che risiedono, „ et si chiamano Capitulari. Gli altri, ehe sono circa quaranta, non „ haeno eoto: et questo grado di „ Capitulare dura in vita; et succede a chi muore, quello, che è „ più antico Canonico. Questi hanno „ anche maggior intrata de gli altri, „ et eleggono Arcieescovu uno de li „ detti 24. Capitulari: se bene io „ credo, che gli altri ancora habbiano voto passivo. Tutti i Canonici „ bisogoa, che sieno nobili: altrimente non sono adniessi in Capitolo. L' Arcivescoco è Elettore „ d' Imperio, et Arcicancellieri in „ Francia de l' Imperio. E' Signore, „ eome ho detto di Treveri, et di „ molte altre terre et castella. Hà „ d' intrata circa 25. mila scudi; „ ma però ha bella jurisdittione. Fà „ la sua residentia in Harberstehin, „ ch' è una rocca sul Rheno, di „ rimpetto a Confluentia; doee la „ Mosella entra nel Rheno: la qual „ rocca è sopra un monte, in un „ sito inespugnabile. Questa rocca „ fù quella, che impedì il Marchese Alberto, che non passasse ne lo „ stato de l' Arcieescoco di Colonia, „ al qoale egli era inimicissimo. Questo Marchese, quando entrò in „ Treveri, oee fece molti mali, „ impose una gran somma di denari „ a la eittà. Ma l' Arcivescovo mostrando di accumulare detti denari, „ trasse la cosa in longo, fin ehe il „ Marchese Alberto fù costretto fuggire di Treeeri: et coal non hebbe „ un quattrino, se non quello, ehe „ robbò. Presente Areivescoeo di „ Treveri è Giovanni da Petra, „ ch' è eastelletto sopra la Mosella, „ vicino a Confluentia. E' homo di „ circa 40 anni, di qoalità et di „ eostumi honoratissimi.

„ La città di Treeeri era talmente „ infetta d' heresia, ehe essendo il „ presente Areivescovo a una Dieta „ in Augusta, la città prese l' armi.

„ Loutano da Treveri in sù la Mosella, on quarto di legha, è Palasanolo, ch' era un bello castello „ de l' Areivescovo; oee è un collegio di Canoniei. Ma fù abbruciato dal sopradetto Marehese: ne „ è stato rifatto in tutto. A venire „ da Treveri a Confluentia si trovano a mandritta alcuni castelli del „ Duca Giovanni Palatino, tutti „ heretici. Ve se ne trova ancora „ uno, ch' è del Conte Ludovico „ di Vitteschin.

recepit, ac valde imminutae variis casibus vires illius sunt. Excellit honore Archiepiscopalis dignitatis, Archiepiscopusque ejus unus est e Septemviris, quibus Caesarem suis suffragiis designandi jus est, & cum civitatem ipsam in ditione habet, tum ditionis fines etiam trans Rhenum profert. Aliquando & ipsi Caesares in Treviris Imperii sedem habuerunt: & multa non antiquitatis solum, sed Christianae pietatis monumenta cernere hic licet. Tunica, quam, quia, nullis suturis, acu contexta esset, inconsutilem dixere, qua Christus Deus, dum mortali corpore indutus inter homines versaretur, usus creditur, apud Treviros asservatur: pulcherrimaeque item veterum Sanctorum virorum reliquiae permultae hic visuntur. Nobis & clavorum unum, quibus suffixus cruci Christus fuit, Sacerdotes templi spectandum praebuerunt. Inter alias reliquias, quas, de voluntate dominorum, Commendonus abstulit secum, tibia fuit Philippi Apostoli, quam, aliquot post annis, dono dari sibi ab eo postulavit Philippus rex, & in templo, ab se regali sumptu in Hispania apud Scuriale condito, reposuit. Nos hic, navigio excepti, secunda Mosella, descendimus ad Rhenum. Et fluit Mosella inter amenos admodum colles, undique vitibus consitos; nec usquam, tota Germania, tantum vini gignitur; sed est, sive rigore coeli, sive uvarum natura, parum maturescentium, austerius acerbiusque; cum Rhenanum, quod haud minus algenti plaga nascitur, multo sit lenius ac decoctius: pertenue tamen utrunque, sic, ut interdum ingurgitantes se, more gentis, continuantesque potando diebus noctes, simul & exhauriant ingentia pocula, &, quod faedum dictu, in subjectum vas simul mejant. Ad urbem Confluentiam Archiepiscopum Trevirensem convenimus. Vrbs nacta nomen ab re est, quod hic in Rhenum Mosella influat, atque duo inde flumina pariter confluant. Hinc profecti Maguntiam petivimus. Hujus quoque Archiepiscopus unus est e Germaniae Septemviris, & quidem caput ac princeps caeterorum. Horum Septemvirûm quia saepe jam incidit mentio, brevi tibi originem promere, frater, non pigebit. Post mandatam a Pontifice Max. occidentalium provinciarum curam Carolo Magno, traditumque illi, ob excellentem viri virtutem illustriaque in rem Christianam merita, Romani Imperii jus nomenque, inter eos, qui, extincta Caroli stirpe, id sibi juris arrogabant, Italos, Gallos, Germanos, magnae saepe contentiones bellaque extitere, dum quisque (1) rem ad se trahere conantur.

Tunica inconsutilis Christi.

Philippi Apostoli tibia, dono data Philippo regi.

Mosella flumen.

Electorum Imperii origo.

M 2 His

1 Ex utriusque exemplaris *quique* feci *quisque*; cui quidem collectivo, ut Gramma-

His diffidiis cladibusque, quibus Resp. lacerabatur, ut finis aliquando imponeretur, certaque esset creandi Caesaris ratio, simulque ut Romanos, a quibus pulsus urbe fuerat, ulcisceretur, ac gentis suae honori atque amplitudini consuleret, Gregorius V. Pontifex Max. vir Saxonicae stirpis, lege statuit, ut Caesar a Germanis designaretur, designatus Romanorum Rex appellaretur, ac tum demum Imperatoris atque Augusti nomen jusque adipisceretur, cum ei a Pontifice Max. tradita honoris insignia, & impositum Romae aureum diadema esset. Postremus omnium hunc servavit morem Carolus quintus, a Clemente septimo Caesareis donatus insignibus, anno MDXXX. Tertius jam Caesar rem, tot saeculis inveteratam, omisit. Nam & Ferdinandus, Caroli frater, & Maximilianus, Ferdinandi filius, atque is, qui nunc imperat, Rodulphus, diadematis honore caruerunt. Scilicet neque opus illis commodumve transcendere Alpes, atque in Italiam venire, quod fieri sine gravi impensa non potest, neque Pontificibus Max. eos pertrahere cordi fuit: quippe non utile semper, assuescere Italiae Caesares, visum. Mutata quoque appellandi ratio videtur, cum, ut diximus, qui designatus esset, & Caesar & Rex Romanorum diceretur, appellatione Imperatoris abstineret, nisi prius Imperii ornamenta a Pontifice Max. accepisset. Nunc, quia Ferdinandus viventi sibi successorem filium designari impetravit, inventum, ut designatus, Rex Romanorum, ipse, Electus Imperator diceretur: quod nunc in Rodulpho quoque servatur. Caeterum suffragii jus ad Caesarem creandum Gregorius quintus, vetustae legis auctor, penes Septemviros gentis Principes esse jussit: Sacerdotalis quidem ordinis Archiepiscopos tres, Maguntinum (1), Coloniensem, Trevirensem, & tres item militares regulos, Comitem Palatinum Rheni, Ducem Saxoniae, Marchionem Brandeburgi. Adjectus Bohemiae rex, ut, si quando inter eos non conveniret, ternique sententiis discreparent, tum, tollendae discordiae, septimum suffragium rex interponeret, praepolleretque pars, ad quam ille accessisset. Sine discordia nullum est regis suffragium (2). Sua & singulis assignata munera. Archiepisco-pi

Gregorius quintus Caesarae a Germanis designari jussit.

Septemviris ius creandi Caesarem datum.

Munus cujusque Electoris et dignitas.

matici loquuntur, nomini, nequaquam consequens verbum *conantur* repugnat. Virg Aen. lib. VI. „ Quisque suos „ patimur manes. „

1 In utroque exemplari *Magantinum*: & supra *mejent* pro *mejant*.

2 Auctus tamen suffragatorum numerus est, patrum nostraque memoria. Qua de re habeto illa ex Italico quodam hominis non inerudito libello, Tarvisii an. 1740. edito, hoc titulo: „ Ristretto delle notizie di tutti gli „ Ele-

pi consiliis publicis praeesse jussi, sua quisque in provincia, publicarumque litterarum Scribis praesidere, appellarique hinc Archicancellarii, Maguntinus Germaniae, Coloniensis Italiae, Trevirensis Galliae, Rex pocula ministrare Caesari, Palatinus inferre dapes, Saxo nudato cum gladio anteire, Brandeburgius cubiculi curam gerere. Honoris quoque ac dignitatis inter eos statuti gradus discriminaque, ut, sedente in regali solio Caesare, dextrum latus ejus tegat Maguntinus, sinistrum Coloniensis; post Maguntinum Bohemiae rex, post hunc Palatinus sedeat, sicuti post Coloniensem Saxo, post Saxonem Brandeburgius; Trevirensis, ne videatur Coloniensi concedere, solus, e regione Caesaris, sedem occupat. Septemvirûm, quos Germani ab munere Electores vocant, tanta dignatio est, ut Caesar sine auctoritate eorum nihil magnopere de Rep. inciperet statueretque. Quin ad publica Concilia advenientibus ipse multum extra portam, magno comitatu, honoris gratia, obviam egreditur; & caeteri Principes hos maxime reverentur. Cum de communibus rebus consultatur, in alterum conclave Septemviri, in alterum reliqui Principes, in tertium Liberarum Civitatum legati conveniunt: & ante omnes de singulis rebus ad Septemviros refertur, eorumque sententiam caeteri fere sequuntur. Creandi autem Caesaris ratio haec est. Nunciata morte, Maguntinus caeteros

Quae ratio creandi Caesaris.

„ Elettori dell' Imperio &c. „ cap. 4. „ Nella pace di Munster fu creato „ l' ottavo Elettore. Perchè avendo „ nel 1623. Ferdinando secondo tras„ ferita la dignità Elettorale dal Con„ te Palatino del Reno nella persona „ di Massimiliano, Duca di Bavie„ ra, si accese un' ostinata guerra, „ la quale cessò poi con la pace di „ Munster, dove si concesse a Mas„ similiano il primo Elettorato, e se „ ne istituì un ottavo a favore del „ primo, con condizione però, che „ venendo a mancare la linea di Ba„ viera, il Palatino entri nell' antico „ suo Elettorato, e resti annullato „ il nuovo. Sotto Leopoldo I finalmente a' giorni nostri fu istituito „ il nono Elettorato, e conferito „ nella persona di Ernesto, Duca di „ Braunsvvic Hannover. Sicchè og„ gidì nove sono gli Elettori, tre „ Ecclesiastici, e sei Secolari . . . .

„ Quello di Hannover . . . . tiene „ l' ultimo luogo fra gli Elettori, „ e . . . s' intitola Arcitesoriere. „ Questo Elettorato fu istituito, co„ me dicemmo, dall' Imperadore „ Leopoldo I. nell' anno 1692. che „ lo fece ad effetto di gratificare det„ to Ernesto, Duca di Braunsvvic Han„ never. Ma incontrò delle gravi „ difficoltà, le quali restarono poi „ superate. Nel mese di Settembre „ del 1708. il di lui Ambasciadore „ fu ammesso, come Elettore, nella „ Dieta di Ratisbona, col consenso „ di tutti gli altri Elettori dell' Im„ perio. Nell' elezione del rè de' „ Romani dà il suo voto dopo l' E„ lettor Palatino, e innanzi a quello „ di Magonza. Nell' anno 1711. in„ tervenne per la prima volta all' „ elezione dell' Imperadore Carlo VI. „ quantunque il Nunzio Pontificio „ protestasse in contrario. „

ros convocat Francfordiam (1) (haec est Franconiae urbs non longe a Maguntia, ad Moeni ripam sita, Caesareis comitiis destinata), ac nonaginta iis ad conveniendum dies statuit. Huc ubi convenere, coeunt in templum, ac, re divina, Catholico ritu, facta, sacrosancto se jurejurando obstringunt, nihil gratia, nihil largitione aut ambitu, nihil pactione ulla, sed omnia pro sua fide acturos: atque hac devincti religione suffragia ineunt. Qui renunciatus est Caesar, statim pari jurejurando adigitur, nihil se de jure ac dignitate Septemvirûm detrahi minuique passurum. Sic Francfordia Aquisgranum itur, a Magno Carolo delectam, capiendo primo diademati, urbem. Nam Aquisgrani argenteo, Mediolani ferreo, Romae aureo redimiri diademate ex lege debet. Aquisgrani in templum Virginis genitricis ducitur, atque hic sub diademate, quod suspensum e fornice pendet, procumbit, certisque a Coloniensi Archiepiscopo expiatus carminibus, consurgit, ac pergit ad aram maximam, ubi iterum se ad terram abjicit, paribusque precuratus carminibus, in regio solio collocatur. Tum Coloniensis, in cujus dioecesi est Aquisgranum, Sacris operaturus, haec singillatim quaerit ab eo: An Catholicae pietatis fidem sanctam habere, an Ecclesiam & rem Christianam defendere, an tueri justitiam & jus cuique suum reddere, an Romano Pontifici, quae debetur, venerationem tribuere in animo habeat? Atque haec omnia prolixe pollicitus admovetur altari, ubi sancte jurat, optima fide sese cuncta praestiturum.

Jusjurandum, quod ab designato Caesare exigitur.

Aquisgranum aedificasse Magnum Carolum, aut dirutam restituisse ferunt. Tantum certe huic urbi indulsit, ut in ea Imperii sedem diu habuerit. Condidit & regiam hic domum & templum, utrunque pro magnitudine suarum opum. Domum vetustas aut hostilis vis absumpsit: templum, Virgini, Dei matri, dicatum, sua sanctitas incolume praestitit in hanc diem. Atque hic mortem obiisse eum, duos & septuaginta annos natum, & in Coelestium numerum, ob eximiam pietatem & sancte cultam religionem, relatum memorant. Quod nos vidimus, in Sacrario templi asservatur os brachii ejus, vitro inclusum, ea magnitudine, ut multum excessisse staturam, quae nunc est, hominum, credi possit: & traditur procero & vasto corpore fuisse. Monstrarunt Sacrarii custodes & equestrem gladium ejus brevem latumque, & e topatii gemma pateram, satis ca-

Aquisgranum Caroli Magni sedes.

Caroli Magni reliquiae apud Aquisgranum.

1 Exemplaris utriusque lectio *Francordiam*.

capacem, qua potasse illum proditum memoriae est. Sed jam institutum iter, a quo non nihil aberravit oratio, repetamus.

Maguntia [t] ab novo librorum, typis imprimendorum, invento, quod ex ea prodiit ad caeteras nationes, haud mi-

[t] De Maguntia sic agit in Ephemer. Gratianus, ut quaedam de Vesternaldia praemittat „ Vesternald, provincia del Rheno, ne la quale ha l' Arcivescovo di Treveri alcuni castelli, come N. N V' hanno assai che fare gli Conti di Nassau, fratelli del Principe d' Orange, Alberto et Filippo. Alberto è quello, che ha moglie, et che governa. Ambedue sono heretici, nè sono molto ricchi: confinano col Lantgravio d' Hassia., et non sono troppo amici. La madre loro è cosi pertinace Lutherana, che non ha mai voluto, che il Principe d' Orange mariti le sorelle in Fiandra, acciò che le non habbiano da vivere catholicamente; con tutto che il Principe sia quello, che dà loro dote. nè manco essa è mai voluta andarvi, per il medesimo rispetto. Possono haver questi Conti circa 4. mila scudi d' intrata. Vengono con la loro iurisdittione fin mezza lega lontano da Magontia, da l' altra parte del Rheno.

„ Maguntia, nobil città et grande, posta su la ripa del Rheno. Qui si trova una certa antichità, in forma di torre, che dicono essete stata fatta in honore di Druso. La città è de l' Arcivescovo d' essa. Hà però privilegio di giudicare [come quasi tutte le città di Germania] le cause civili fra' Cittadini, ma non senza intervento del Vicedomino, ch' è un Magistrato, posto da l' Arcivescovo, il quale governa la città; et le appellationi dal Vicedomino vanno a l' Arcivescove: ma egli le suole mettere al consiglie de' XII In somma l' Arcivescovo n' è Signote a bacchetta. Pati questa città molti danni dal Marchese Alberto di Brandeburg; il quale vi abbruciò, fra l' altre cose, il palazzo de l' Arcivescovo, nel quale egli era stato allevato dal Carduiale Alberto suo Zie; il qual palazzo è poi stato redificato, & è su la ripa del Rheno. E' l' Arcivescovo di Maguntia Elettore d' Imperio et Archicancelliere in Germania, et precede a tutti gli altri Elertori, stando l' Imperatore in Germania; come Colonia et Treveri precederieno, quando l' Imperadore stesse in Italia o in Francia. Questo officio d' Archicancelliere non porta seco alcuna intrata; ma tutti gli atti de l' Imperio conviene, che passino per le mani sue. S' elegge l' Arcivescovo da gli Canonici; i quali suno più di quaranta; ma di questi, 24 soli banno voto elettivo, che sono i 24. Capitulari; et si serva il medesimo modo di Treveri, & si richiede ne' Canonici la medesima uobiltà. Preposito di questa Chiesa è un fratello de l' Elettor Palatino, heretico; et non fà mai la residentia. Similmente Il Decane, ch' è . . . . s' hà per sospetto, et non risiede. Il rimanente de' Cannnici, da doe o trè in fuora, sono quasi tutti molto giovani, et di non molto laudata vita; et molti, sospetti ne la religione. Hà il Capitolo molti privilegii sopra l' Arcivescovo; et molte cose l' Arcivescovo non può fare senza consenso del Capitolo. Hà l' Arcivescovo da quaranta mila scudi d' intrata; de' quali la maggior parte ca-a d' alcune gabelle, che sone nel Reno, sopra le mercantie, che passono, et è Signore di molte terre et castelli. Hà una grandissima iurisdittione, et molti feuda-

„ ta-

Francfordia. minus, quam Archiepiscopali honore, nomen nacta, Francfordiam concessimus, quam Moenus alluit, civitatem liberi juris, nec eo solum celebrem, quod apud eam potissimum Caesar creatur, sed librorum nundinis, quae quotannis hic habentur, &, quicquid librorum tota Europa editur, huc comportatur: quorum publicato indice, magnus undique concursus est ad eos coemendos. Francfordia profecti sumus Ascimburgum (t), ubi Maguntinus Archiepiscopus sedem habet. Ascimburgi meminit Cornelius Tacitus. Vnde intelligitur, *Burgo* vicum oppidumque priscis quoque Germanis, non solum praesentibus, significari. Hinc Herbipolim (z), quam Germani Virzpurgum appellant, petivimus; cujus Episcopus, insigni titulo, Dux Franconiae nuncupatur. Et

Ascimburgum

„ tarii; frà gli altri l' Elettor Palatino, et il Lantgravio d' Hassia; con i quali non solo confina, ma hà, in mezzo lo Stato del Lantgravio, ancora castelli suoi; et esso Lantgravio riceve la maggior parte de gli Stati suoi in feudo da questo Arcivescovo. Il Contado di N. ch' è in mezzo il bosco detto N. essendo morto il Conte senza heredi, è ritornato a l' Arcivescovo, del quale era feudo, et il presente Arcivescovo non l'ha voluto dare ad altri, per essere in boschi, dove, se il Conte fosse o heretico o inimico a l' Arcivescovo, potria fare molto male. La Diocesi spirituale di questo Arcivescovado è grandissima. Risedono questi Arcivescovi quasi tutti in Ascemburg, loro terra, sopra il Meno, due giornate da Maguntia, ove hanno un gran palazzo, ma hora in gran parte disfatto; essendo stato tutto abbruciato dal sopradetto Marchese Alberto. Il presente Arcivescovo si chiama Daniel N. persona di assai nobile famiglia in N. E' persona di assai buoni costumi, et in alcune cose s' è dimostrato assai Catholico, come in piantare in Maguntia un collegio di Jesuiti, che aiutaranno assai quella città, già quasi tutta infetta. Ma in sì gran famiglia, che tiene, non ha due o tre, che non sieno espressamente heretici; et quelli, che sono di più autorità, sono peggiori; et egli o non conosce questa sua miseria, o non la cura. E' giovane di circa 35. anni.

1 Aliter appellat Baudrandus: „ Aschaffenburgum, *Aschaffenbourg* et *Ascheburg*, urbs, *inquit*, Germaniae, in Francia, ad Moenum fluvium cum Castro, ubi persaepe commoratur Elector Maguntinus. Dicitur etiam Ascibutgium, et distat quatuor circiter leucis a Francofurto in ortum, Herbipolim versus. „

a De Herbipoli sunt illa in Gratiani Ephemer. „ Virzpurg, si chiama in latino *Herbipolis*, che significa *città d' herbe*. E' città Episcopale, assai grande, & assai bene edificata. E' anche mercantile, per quattro fiere, che vi si fanno a l' anno. Hà il Meno, che passa per la città, fiume navigabile, che entra nel Rheno a Maguntia. Dicono, che sette volte s' è ribellata dal suo Principe, ma sempre è stata sottoposta. Vi si vive in tutto a la Catholica, et si crede, che non vi sia gran numero d' Heretici. Vi sono ultimamente stati condotti dal presente Vescovo, con provisione di trecento fiorini per uno (che in Germania è grandissima provisione) tre professori di lettere, che *publice docent*. E' la città in tut-

Et est illius inter Germaniae Principes haud postrema auctoritas, quam ipse haud imparibus sane opibus tuetur. Vrbs est ipsa pernobilis, in cujus Episcopali templo sunt quatuor & quinquaginta Canonici, octo et quinquaginta Sacerdotes, qui Canonicorum Vicarii appellantur: ingens praeterea minorum Clericorum et ministrorum numerus. In Canonicorum collegium non cooptantur, nisi quorum avita nobilitas probatur: qui mos in omnibus Germaniae collegiis Episcopalium templorum tenet. Arx extra maenia, splendide in edito colle aedificata, imminet urbi, et ab Episcopo incolitur. Interfluit Moenus amnis, qui urbem alluit, et egregii operis ponte jungitur. Ab Herbipoli nos Bambergam (t) transivimus, alteram Franconiae civitatem, Epi- Bamberga.

,, tutto sottoposta al Vescovo, il quale habita in una rocca, molto forte et bella, fuora de la città, sopra un colle, che domina a la terra. Il Vescovo di questa città hà titulo di Duca di Franconia; che in Germania non credo, che siano altri, che Colonia di Fesphalia, et Liege di Boglione con titulo di Duca. Fù già grandissimo Principe, et fra gli Ecclesiastici non era chi havesse maggior Signoria temporale; de la quale riteneva ancora tanto fin' al precessore di questo, che dicono, che haveva circa 100. mila toleri d' intrata; ma ne la guerra, che mosse il Marchese Alberto a gli Vescnvi, questo specialmente fece gran spesa: onde impegnò gran parte de' beni, et può havere al presente un 40. mila toleri d' intrata. Hà questo Vescovado grand' intrata di vino; perchè in tutto questo paese sono infinite vigne. Hà il Vescovo ne la sua cantina alcune botti, longhe undici passi, et alte a proportione. Questo Vescovo ha privilegio di celebrare armato. L' Elettione del Vescovo è de' Canonici, i quali è necessario, che sieno nobili; se no, non sono admessi. Sono in tutto circa 40 ma 24 soli Capitulari. Hanno voto elettivo, come in Treveri et Maguntia. Il presente Vescovo si chiama Federico . . . . . E' persona molto Catholica et buona, ma molto vecchio, e molto colerico: hà qualche letteratura &c.

(t) De Bamberga haec in Gratiani Ephemer. producuntur: ,, Questa è una gran terra, et in un bel sito, ma non è cinta di mura. E' una de le quattro ville de l' Imperio. Hà il Meno et il . . . . . che viene da Norimberg, di dove è otto leghe lontana. Quì sono più Heretici, che in Virzburg; però si ritiene in tutto il rito Catholico. Fù questa città presa dal Marchese Alberto; il quale vi saccheggiò et ruinò tutte le case de' Canonici: et quella, dove egli habitò, ch' è dirimpetto a la porta del Domo, comandò, che fosse abrnseiata et ruinata, quando egli n' nscì; la quale hora è molto magnificamente rifatta. E' questa città in tutto sottoposta al Vescovo d' essa, il quale s' elegge nè la medesima forma, che quello di Vitzpurg. Fù questa Chiesa eretta et dotata da Enrico primo Imperatore, et primo, che fosse fatto per elettione de' sette Elettori di Germania, et fù santo. La moglie sua donò a questa Chiesa Vilacco in Carinthia, con il Contado; il quale ancora hoggi possiede il Vescovo, et ne tira l' intrate. E' vero, che l' Arciduca d' Austria vi pretende sopra alcuna giurisdittione. Il Vescovo vi tie-

scopali honore insignem. Ac ne hujus quidem exiguae opes sunt. Magna certe Franconiae pars horum duorum Episcoporum ditione atque imperio continetur, etsi longe praestare Herbipolis videatur. A Bamberga Norimbergam (1) venimus, civitatem liberam, validam, opulentam. Respublica, exclusa plebe, in manu est optimatum; a quibus adeo temperato imperio habetur, ut populus, opificiis suis occupatus, a paucis regi se haud inique ferat. Jurisconsultos publicis consiliis arcent. Leges rationemque magistratuum creandorum Venetiis petiisse dicuntur. Frequentissimae hic armorum omnis generis sunt officinae, ac, veluti in Germaniae

Norimberga.

,, tiene un Vicedomino, al quale
,, vanno l' apellationi da' Cittadini,
,, i qoali giudicano in prima instan
,, tia. Dal Vicedomino vanno a trè
,, altri, due deputati dal Vescovo,
,, et uno da l' Arciduca. Ma l' au-
,, torità de l' Arciduca, per esser
,, questa terra in mezzo il suo terri-
,, torio, et lontanissima da Bamberg,
,, può assai. Ivi sono quasi tutti He-
,, retici. Ne la Chiesa maggiore di
,, Bamberg è sepolto, in sepultura
,, di pietra ordinaria, Erico Impe-
,, ratore, et la moglie; la qoale di-
,, cono, che fù bellissima donna,
,, ma convenne con suo marito di
,, sempre viver vergine, et l' otten-
,, ne; et egli ancora osservò sempre
,, castità. Il Vescovo habita ne la
,, terra, vicino al Domo, essendo la
,, rocca, dove habitavano prima,
,, stata ruinata dal Marchese Alber-
,, to. Il presente Vescovo si chiama
,, ... E' persona assai
,, buona, ma a pena parla latino,
,, et non è molto attivo.

1 De Norimberga haec in Gratiani Ephemer. ,, Norimberg, città
,, principale di Franconia, franca,
,, et d' Imperio. Fù già Burgraviato
,, de i Marchesi di Brandeburg, de'
,, quali essi ritengono ancora il ti-
,, tulo. E' una de le più potenti
,, città di Germania. Dal canto di
,, Bamberga non hà alcuna iorisdittione;
,, ma i Marchesi di Brandeburg di
,, Franconia vengono con la loro iu-
,, risdittione fin sopra le porti di
,, Norimberg: et dicono, che quan-
,, do la città dimanda a detti Mar-
,, chesi salvocundutto per i Mercan-
,, ti, che vanno a la fiera di Franc-
,, fort, che il Marchese manda fin' a
,, Norimberg uno, che viene con la
,, metà del cavallo fin sopra il ponte
,, levatoio di Norimberg. Da l' altra
,, parte verso Baviera ha . . . Dicono
,, questa città havere circa 200. mila
,, fiorini d' intrata ordinaria, i quali
,, cava, per il più, del datio del
,, vino, il quale è grandissimo, et
,, tale, che dicono, che, di quanto
,, vino si vende, ne và quasi il ter-
,, zo di datio a la città: onde ne ca-
,, va più di 100 mila fiorini; et da 50.
,, mila ne cava di cervosa: il resto
,, cava de le sue terre, et d'altre
,, cose. Suole spesso mettere un ta-
,, glione a un per cento del valsente
,, di ciascheduno, senza fare inquisi-
,, tione di detto valsente, ma solo
,, rimettendo a la fede di ciascheduno
,, no, et che questo basta. Pongono
,, anco un per cento sopra quanto
,, vendono i mercanti. Questa città
,, hà nome d' havere il miglior go-
,, verno di quante ne sono in Ger-
,, mania, et uno Italiano ne ha scrit-
,, to; il quale è stampato in Vene-
,, tia. E' forse la prima di mercan-
,, tie et di facende, dopo Anversa;
,, & vi habitano mercanti d' ogni
,, natione, i quali però non vi pos-
,, sono tener casa, ma è necessario,
,, che vivano tutti a l' hosteria. E'
,, meraviglia le tante mercantie, es-
,, sendo longi dal mare, et non ha-
,, vendo altro fiume che il il
,, qua-

niae centrum, undique huc mercatores confluunt: et sunt etiam Italici nominis quidam, admodum locupletes. Oppidum ipsum duplici fossa, duplici muro munitur. Murum ornant distinguuntque supra centum octuaginta (1) turres. Maenium ambitus ad octo passuum millia complectitur; ut multitudinem, qua celebratur, egregie capiat. A Norimberga Aistadiensem (2) Episcopum in Bavariae finibus adivimus, atque hinc Ratisbonam descendimus. Libera est haec civitas, et una ex primoribus Germaniae. Danubius, maximus Europae fluminum, a suburbiis, quae non parva pars urbis sunt, dividit; sed jungit magnifici operis pons, qui quatuor & viginti fornicibus fluentem excipit amnem. A Ratisbona venimus Ingolstadium, munitissimum Bavariae oppidum, quod idem alluit Ister (3), nobile doctorum virorum col- Ratisbona. Ingolstadium.

N 2 le-

„ quale non è navigabile, se non „ a Bamberga, otto leghe lontano, „ ove si congionge col Meno. Quì „ vengono assai mercantie di Lubeca, Hamburg et Lipsia, et vengono sempre in carri: et di quì vanno fin' in Polonia, pur in carri. „ La città è forte: et hora si cinge „ d' una nuova muraglia, molto „ bella. Vi sono de' palazzi, et molte buone case; et quasi tutta la „ città è ben fabricata: et quelli, „ che la paragonano con Augusta, „ dicono, che Augusta hà più palazzi grandi, ma che questa ne hà „ più mediocri. Vi è in un colle „ la rocca, che fù de' Burgravi, ne „ la quale hora stà uno de' cittadini „ de' più vecchi; et è officio, che si „ dà in vita.

1 Perpetuo ita scripta ab Gratiano haec vox reperitur: egoque ita scriptam in vetustis Ciceronis MSS. codicibus, quos plurimos vidi, frequentius, quam *octoginta* [quod unum quidam Grammaticorum probant] reperiri testificor.

2 De Aistadio haec habe ex Gratiani Ephemer. „ Aistat è città Episcopale, posta fra monti, in una „ bassissima valle, et è cinta da „ monti così vicini, che da la sommità d' essi si può arrivare con un „ sasso a le mura de la città; la „ quale è in tutto sottoposta al Vescovo d' essa, che habita in „ una rocchetta fuora de la terra, „ sopra un monte, che domina a la „ città. Vi passa un fiumicello, che „ le porta molto commodo. Il popolo quì è buono et Catholico; „ ma il Clero è corrotto et scandaloso. Il Vescovo hebbe già molta „ intrata et molto stato; ma hà patito estremo danno da le passate „ guerre, et da li mali vicini, perciò che è cinto d' ogni intorno da „ Heretici. Confina con Norimberg; „ col Marchese di Brandeburg, et „ col Duca Volfango Palatino, il „ quale si porta peggio de gli altri: „ et il Vescovo viene con la sua iurisdittione fin' a le porte di Neuburg, città principale di detto „ Duca. Onde il Vescovo hora non „ arriva a 8. mila scudi d' intrata „ et hà assai spesa. Assai l' aiuta „ l' essere ne la legha Franconica. „ Il presente Vescovo è di casa . . . „ . . . . . detto . . . . persona „ molto Catholica, et religiosa, ma „ di non molto spirito. L' elettione „ è de li Canonici, i quali conviene, „ che sieno nobili, al solito di Germania „. Ubi spatia punctis distincta in hisce ephemeridibus reperit lector, ibi vacantia spatia a me in autographo reperta sciat.

3 Duobus nominibus idem appellatum flumen; *Danubium* nempe atque

legiis, publice hic litteras docentium, & concurſu juventutis ad bonas perdiſcendas artes. Pergente hinc Commendono ad Albertum, Bavariae Ducem, ego, cuncta luſtrandi ſtudio, flexi ad dexteram iter, & ad Neoburgum (1) trajecto

Auguſta, Danubio, Auguſtam (2) biduo veni, ne non viſa mihi longe

pul-

que *Iſtrum*, notiſſimum eſt. Hinc Ovid. de Pont. lib. I. eleg. 8. ,, Stat ,, vetus urbs, ripae vicina binominia ,, Iſtri &c ,,

1 De Neoburgo ſic Gratiani ephemer. ,, Neuburg è una terra, lontana trè ,, leghe da Aiſtàr, ſopra il Danubio, ,, la quale è aſsai forte et ben guardata. Fin' a queſta terra arriva la ,, iuriſdittione del Veſcovo di Aiſtàt, ciò è, fin' al principio de la ,, villa, ch' è attaccata a la terra. ,, E' del Duca Volſango, Palatino di ,, Biponte, ove egli per il più fà ,, la ſua reſidentia. Queſto Principe ,, è di aſsai reputatione: ò diabolico ,, Lutherano, et inimiciſſimo di Catholici: hà moglie et quattro figliuoli maſchi: hà aſsai buona intrata: ma dopo la morte ſua, ,, dovendoſi a' figliuoli dividere, ,, ſaranno poveri. La moglie è figliuola ,, del Lantgravio, et dicono, che hora ,, è impazzita, et che ſtà male per morire. dicono, che ſuole ſpeſso gridare, che è condannata a le pene ,, de l' inferno, inſieme con i ſuoi ,, figliuoli, et che ſpeſso ſi fà condurre i figliuoli al letto, et piangendo ,, dice loro: ,,, O poveri figliuoli, ,,, che ſete inſieme con me, condannati a l' inferno! ,,, Si dice ancora, che il marito comincia a vacillare. ,,

2 Auguſtam ſic deſcribit in Ephemer. Gratianus. ,, Di quante città ſono in Germania, ſenza eccettuarne ,, alcuna, Auguſta è reputata la più ,, bella. & veramente hà lunghiſſime ,, & larghiſſime ſtrade, & piene di ,, belle facciate & palazzi, & gli ,, Fuccheri ſpecialmente vi hanno ſuperbiſſimi palazzi. E' città franca: ,, ſi governa con due conſigli, l' uno ,, de' ſeſſanta, l' altro de' dodici; & ,, in quello de gli ſeſſanta è quaſi d' ,, ogni arte uno. Gli dodici ſono in ,, maggior grado, & queſti governano la Republica. Di queſti ſi creano due, i quali ſono capi, & eſpediſcono molte coſe ſenza il conſiglio de gli altri, & ciaſcuno di queſti, sì de gli ſeſſanta, come de gli ,, dodici, durano in quel Conſiglio in ,, vita; &, quando muore uno de' ,, dodici, ſi pone in ſuo luogho uno ,, de' ſeſſanta. Quì ſi fanno aſſai mercantie, & vi è piazza di mercanti. Vi ſi facevano molti & eccellenti horologgi; ma hora ve ſe ne ,, fanno pochi, & non molto buoni: ,, & dicono, che dopo la partita di ,, Carlo V. di Fiandra, ſe ne ſono fatti molto pochi, perchè egli ſe ne ,, delettava aſſai, & anche gli altri ,, a ſua imitatione. La città già ſottoſcriſſe a la confeſſione Auguſtana; & erano i cittadini arrabbiatiſſimi Heretici; & già havevano profanato il Domo, & tutte le Chieſe, & per tutto ſi predicava Lutherano. Inanzi, quando la città ſi ,, diede a Maurizio, che veniva contra Carlo, furono ſaccheggiate tutte le caſe & beni de' Canonici & ,, del Veſcovo, & tolti ancora molti ,, ornamenti del Domo. Ma poco ,, poi, rendendoſi la città a l' Imperatore, egli volſe, che ſi reſtituiſſe ,, il Domo a gli Canonici, & che vi ,, poteſſero celebrare meſſa & predicare &c. & reſtitui ancora alcune ,, altre Chieſe, come monaſteri di ,, Monache, & altre. Al preſente gli ,, Canonici hanno ivi predicatore Pietro Caniſio, Provinciale de' Jeſuiti ,, ne la Germania ſuperiore; il quale è dotto & ſant' huomo, & hà ,, predicato & predica con grandiſſimo ,, frutto, talmente che già ſono gran ,, numero di Catholici in Auguſta, ,, & quelli ſpecialmente, che ſono

,, nel

pulcherrima Germaniae urbs esset. Haec enim civitas non libera solum suis legibus vivit, sed cum ea conferri ex Germaniae civitatibus, sive dignitate, sive opibus, sive aedificiorum magnificentia, sive viarum descriptione, sive etiam amplitudine urbis, perpaucae videntur posse. Quippe circuitum maenium supra octo millia passuum ajunt patere (t). In fossas ejus influit Licus amnis, ambitque urbem, dubium munimento, an ornatu majori: siquidem saluberrimas potu aquas Lici esse ferunt, visu certe adeo vitreae perlucidaeque sunt, ut nusquam latere pisces (quorum magna copia optimorum generum, ut in piscinis, publice hic alitur) possint; intuerique discursu lascivientes ludentesque, magna intuentium voluptate, licet. Species universae urbis dici potest, quam spectantibus probetur, sive templa, sive praetoria, si-

„ nel Consiglio de' dodici, si dice, che sono la maggior parte Catholici, & i due, che s' eleggono di questi dodici, sono ambedue Catholici, & si usa da loro grandissima diligeotia, che non si faccia di quel Consiglio altri, che Catholici, talmente che di questa città è qualche speranza, con tutto che il numero de gli Heretici sia due tanti, maggiore. Sono già, oltre il Domo, ch' è dedicato à S. Mauritio, sette altre Chiese, ne le quali si dice Messa, & in alcune si predica. Gli Lutherani predicano in sei luoghi; non è però fra i predicatori persona molto celebre. La città, fuora de le mura, non hà jurisditione alcuna, ma ogni cosa d' intorno è del Vescovo, & Duca di Baviera. La città non hà fiume navigabile, ma solamente un fiumicello, che tirato ne la Città per diverse parti le porge molte commodità.

„ Il Vescovo d' Augusta ha circa ventimila (*sic*) d' intrata. E' Signore di Dilinga, ch' è una buona terra, ove è una Vniversità. Hà ancora molti altri castelli con molte ville. Confina col Duca di Baviera, col Duca Volfango Palatino di Neuburg, col Duca di Virtemberg; & questi due gli sono mali vicini; et cercano di continuo d' occupargli la jurisdittione, hora d' una villa, hora d' altro. L' elettione di questo Vescovo è degli Canonici tutti, quali devono essere nobili overo Dottori; ma per il più sono nobili; perchè gli Dottori non sono facilmente admessi, nè possuno essere Vescovi, ciò è, gli nobili non gli eleggono mai. Hanno i Canonici in Augusta la loro Chiesa libera, ne la quale si celebra, et si essercitano gli altri riti Catholici; et è una grande et bella Chiesa, ma da gli Heretici spogliata di molti ornamenti. „ Quibus continuo subduntur haec de Virtembergio. „ Virtemberg è paese, et Ducato, del quale la città principale è N. ma il Duca fà la residentia in N. Questo Duca è uno de' peggiori Heretici, che sia fra' Principi, et è quello, che più s' impaccia ne le cose de la religione, et che hà fomentato et aiutato assai gli Heretici di Francia: nè si sà bene di che religione egli si sia, se Lutherano, o se Sacramentatio. E' hora assai ricco, poichè hà occupato per più di sessantamila scudi d' intrata de' beni di Chiesa, et specialmente de' Monasterii. Cava grand' intrata di vino, et de li datii, che ha posto sopra il vino, che si cava del suo paese. E' presidente del circulo Suevico. „

(t) In secundo exemplari, ac non in primo, mendose legitur *petere*.

five privatorum domos, five fora, five latas & longiffime patentes vias afpicias. His certe rebus praeftare longe aliis mihi vifae funt Norimberga & Augufta. Tam nobilem patriam haud parum illuftrare videtur gentis unius induftria. Fucaris eft nomen: qui ex mercaturae quaeftibus tantas congeffere opes, ut & celebre, apud exteras quoque nationes, familiae fuae nomen divitiarum fama fecerint, & (quod apud Germanos, feverifsimis legibus plebem, cujus ex corpore mercatores omnes ducunt, a Nobilitate fegregantes, nec fanguinem ulla conditione, nec connubia mifcentes, difficillimum eft) claris fe familiis per affinitates inferuerint, & non folum equeftris ordinis & nobilitatis jura fint adepti, fed etiam multorum oppidorum dominatu dominatufque titulis excellant. Certe tam opulentae fortunae dignitatem pari beneficentia in egenos & liberalitate in omnes tueri, & ipfos adaequare Principes cum domeftico vitae cultu dicuntur, tum aedificandi magnificentia atque fplendore: quippe qui faepe regali apparatu ipfos Caefares hofpitio acceperint. Sed haec fortunae funt bona; illa animi: quod non folum, in tanta defectione a prifcae religionis cultu, conftantiffime in fide Catholicae pietatis permanfere, fed civium, quos primus ille Haereticorum impetus omnes abftulerat tranfverfofque egerat, non parva pars, horum maxime ftudio atque opera, ad avitas Sacrorum ceremonias rediit: & ad magiftratum, penes quem regimen eft rerum, haud facile quenquam obrepere, novis opinionibus depravatum, finunt; adjutantibus, & pari pietatis ftudio ad eandem voluntatem incumbentibus, Velzeris, Remboldis & aliquot praeterea e primoribus familiis. Et (1) nunc quidem, haec

1 Haec tota periodus, *Et tunc &c. tuentur*, addita margini Gratiani manu eft. Marci autem hujus Velzeri elogium hoc reperi inter Gratianae familiae MSS. Mifcellanea. „ Marcus Velferus natus eft Auguftae „ Vindelicorum xii. Cal Julii A. Ch. „ M. D. LIIX. ex antiquiffima famiilia patricia Velfera, ex qua „ orti ante annos quadringentos fumnos Magiftratus in patria obtinuerunt Patrem habuit Matthaeum „ Velferum Ant. F. Ant N. Septemvirum Auguftanum: prudentia, „ rerum ufu, virtutibus magnum; literarum et linguarum cognitione etiam non mediocriter ornatum: „ matrem Annam Pimelam, nobilem et rari exempli feminam.
„ A teneris annis ingenium excellens in eo fe oftendit. principia „ linguae latinae in domo paterna a „ privato praeceptore didicit.
„ Anno M D LXIIX. cum tribus fratribus Patavium miffus, „ fub cura Viti Grobleri (praeclarae „ eruditionis et prudentiae viri, qui „ deinde Illuftrifsimi et Reverendiffimi principis Julii, Epifcopi Herbipolenfis, Cancellarius fuit) biennium Patavii egit. Anno deinde „ M. D. LXXI. Lutetiam periit, „ ubi

haec ipsa prodente me, summum in civitate magistratum gerit, ad clavumque sedet, Marcus Velzerus, eximia vir- [illegible] tu- [illegible]

,, ubi maxima diligentia litteris in-
,, cubuit. Anno M D LXXIII. Ro-
,, mam profectus, cum statè, natu
,, maximus [illegible] [qui Theolo-
,, giae operam dabat, quique in o-
,, mni genere litterarum, et linguarum
,, peritia ita excelluit, ut summis
,, comparandus judicaretur, tandem-
,, que Cathedralis Ecclesiae Frisingen-
,, sis fuit praepositus] aliquot annos
,, in litteris magno fructu posuit.
,, Reversus in Germaniam, biennium
,, circiter in patria commoratus, ite-
,, rum Italiam adiit, ubique dili-
,, gentiae, probitatis, et morum in-
,, genuitatis signis relictis.

,, Anno M D LXXXIII uxo-
,, rem duxit Annam Mariam, femi-
,, nam lectissimam, ex nobili Majo-
,, rum familia, cum qua annos ferè
,, xxx. concorditer vixit, sed ma-
,, trimonium habuit sterile absque
,, liberis.

,, Anno M. D LXXXIIII. Reip.
,, fuit admotus.

,, Anno M D XCVI. in Septem-
,, virorum numerum cooptatus.

,, Anno M. D. C. Duumvir Reip.
,, administrandae electus.

,, Anno M. D CXI. coepit tentari
,, intensissimis doloribus in coxendice,
,, femoribus, et in pedibus, quibus
,, Medici plurimi et praeclarissimi
,, consulti, nec nomen morbi, ne-
,, dum remedia, quae aliquid pro-
,, ficerent, invenire potuerunt: non-
,, quam tamen, etiam in summo cru-
,, ciatu dolorum, vel litterarum vel
,, Reip. curam deposuit. Petiit qui-
,, dem Duumviratus onere liberari,
,, sed non impetravit, cum ipsius
,, consilio & autoritate carere Senatui
,, grave videretur.

,, Anno demum M D CXIV cum
,, vehementissimos dolores poenè trien-
,, nio maxima animi aequitate et con-
,, stantia patientissimè tolerasset, in
,, quibus frequenter sibi suggerere
,, solebat, quod in Evangelio est, Jo-
,, sephi ad Angelum (immo *Angeli*
,, *ad Josephum*). ,, Esto ibi usque
,, dum dicam tibi,, ex Cal. Julii san-
,, ctissimis Sacramentis, quibus Eccle-
,, sia Catholica filiorum suorum dis-
,, cessum ex hac vita munire solet,
,, devotissimè susceptis, piè se pla-
,, cidè spiritum conditori suo reddi-
,, dit, et in majorum monumentum
,, ad Dominicanos illatus est.

,, Catholicae religionis, a majoribus
,, continua serie acceptae, fuit religio-
,, sissimus cultor, et pietatis omnia
,, studiosissimus. Non pauca, quae ad
,, incrementum et propagationem fi-
,, dei Catholicae spectabant, vel in-
,, stituit, vel promovit, quantum
,, temporum conditio patiebatur. A-
,, lienos a vera fide, tam in patria
,, quam alibi, allocutione, litteris,
,, officiis ita aut coluit aut sibi de-
,, vinxit, ut ab omnibus, in quibus
,, aliquid humanitatis esset, amare-
,, tur; & non solum nihil in eo
,, reperirent, quod non laude dignum
,, existimarent, sed etiam studium
,, ipsius, in amplificanda religione avi-
,, ta, non possent improbare.

,, Magistratus, quos gessit, sum-
,, ma prudentiae, integritatis, cha-
,, ritatis in patriam & cives laude
,, administravit. Moribus praeterea
,, fuit soavissimis, ita ut a bonis
,, omnibus omnium ordinum sum-
,, mopere amaretur; nec invidi re-
,, perirent, quod carperent. Quare
,, ipse in desiderio, et memoria ejus
,, adhuc in veneratione est.

,, Caesar Rodolphus ipsum Consi-
,, liarii honore ornavit, & ab eo pe-
,, tiit, ut historiam nostrorum tempo-
,, rum scribere aggrederetur, quem
,, prae aliis huic oneri ferendo parem
,, judicaret: quod tamen gravibus
,, rationibus absterritus, ut in se
,, reciperet, non potuit persuaderi.

,, Maximis principibus fuit cha-
,, rus, imprimis vero Serenissimis
,, Archiducibus Austriae Ferdinando,
,, nunc Imperatori, Alberto, Leo-
,, poldo, Ducibus Bavariae Guilel-
,, mo,

tute vir; qui ea constantia vigilantiaque ad custodiam avitae pietatis priscorumque Sacrorum excubat, ut nullum Haereticis, ac res novare cupientibus, locum, nullum aditum relinquat: sed, pari sapientiae gloria, & rempublicam administret, & Catholicae religionis jura tueatur. Ego, Augusta profectus, Commendono ad Monachium (1) occurri. Regiam hic habet Bavariae Dux; & urbs ipsa inter pulcherrimas Ger-

Monachium.

„ mo, Maximiliano &c. plurimiaitem „ S. R. E. Cardinalibus, Episcopia „ &c. qui, quanti illum facerent, suis „ ad eum scriptia litteris significa- „ runt.

„ Illustrisaimua princeps Fridericus „ Caesius Anno M DCXII. ipsum „ in numerum Academicorum Lyn- „ ceorum cooptavit.

„ De ipsius doctrina & exactisaimo judicio in litteris, testantur li- „ bri rerum Boiarum, Rerum Au- „ gustanarum, Commentarius in con- „ versionem et passionem S. Afrae, „ et alia typia evulgata, nec non „ doctissimorum quorumcunque vi- „ rorum in Germania, Italia, Gal- „ lia, Belgio opera plurima, quae „ in manibus eruditorum versantur, „ et innumerae scriptae ad eum lit- „ terae. Denique *Manes Marci Vel- „ seri*, libellus Noribergae anno „ M.DCXVII. editus a Georgio „ Raemo, patricio Augustano, Ad- „ vocato Reip Noribergensia.

1 Haec de Monachio in suas ephe- „ merides Gratianus retulit. „ Monaco, città principale del Duca di „ Baviera, dove egli habita, lontana „ da Augusta 8. leghe. Non è mol- „ to grande, ma tanto bella, che „ alcuni la parangonano (*sic*) et pre- „ pongono ad Augusta. E' forte, „ cinta di doppia muraglia et di fos- „ se, piene d'acqua. E' posta in una „ gran pianura. Porta la città „ per arme un Monaco con le brac- „ cia aperte; et ne la mano sinistra „ tiene un libro; con la destra accen- „ na con il dito indice. E' questa „ città sottoposta al Duca. Non di „ meno ritiene ancora molti privile- „ gi Hanno podestà di giudicare in „ cose capitali de li loro Cittadini.

„ Ma può il Duca intercedere, „ quando gli piace, & liberare il giu- „ dicato, ma con forma di prieghi: „ come anco i Cittadini possono in- „ tercedere appresso il Duca per la „ vita d' altri; ma il concederlo è „ in arbitrio del Duca. Sono ne la „ città due Chiese collegiate, Santa „ Maria, et San Pietro. Vi sono „ ancora alcuni Monasterii di Frati. „ Hà il Duca fabricato un buon loco „ a gli Jesuiti; de' quali hà ivi con- „ stituito un collegio, con molto „ utile de la città: ne la quale con „ tutto il zelo del Duca sono nondi- „ meno molti Heretici.

Utilitatem, quam, divino favente atque juvante nomine, non modo Monachium, sed universa Germania, ac Bavaria potissimum, in re Catholica, ex hujusminimae Societatis opera percipiebat, tuoi singulare suum erga eandem Societatem studium declaravit Guilhelmus hic idem Dux, de quo proxime commemoravit Gratianus, in suis ad Sixtum V. Pontificem Max litteris, die 29. Mart. an. 1589. Monachio datis, quarum, grati animi ergo, illud initium adferam. „ Praeclara venerandae Societatis Jesu in Catholicam religionem merita, ejusque, in his Germaniae „ partibus, vel restituendae vel con- „ servandae labores ac studia no- „ vis quotidie occasionibus felicibus- „ que successibus sic a Deo benedi- „ cuntur, ut non raro Divinam pro- „ videntiam in illis ego quidem suspi- „ ciam ac depraedicem, qua, calamitosis hisce temporibus Ecclesiae, „ a Deo missi strenuos in illa somme- „ que necessarios se operarios exhi- „ bent: mihi vero, terris ac populis „ meis, quibus hisce Patribus enrum- „ que

Germaniae urbes numeratur: etsi elegantibus magis, quam magnis, aedificiis nitere mihi est visa; praeterquam Regla, quae laxe sane & magnifice structa est. Denique a Monachio, per Oenipontem, Brixinonem, Bolzanum, venimus Tridentum: ubi, frequens jam Patribus & regum legatis, Christianae Reipublicae Concilium habebatur. Sumpta hic paucorum dierum quiete, Commendonus, impetrato commeatu, Venetias concessit: ego, ipso sic jubente, Patavii restiti: ubi, repetitis scholis, soluto liberoque animo, ex biennii intervallo, navantium litteris operam juvenum caetus cupidissime regustavi.

„ que laboribus frui contingit, plurimum gratuler &c.

Idem non Monachii solum, sed Ingolstadii ac Ratisbonae nostrorum hominum Collegia instituit. Ac de Ratisbonensi quidem constituendo habeo autographas ipsius has litteras ad Cardinalem Montaltum datas.

„ Illustrissime & Reverendiss. Domine.

„ Loquetur verbis nostris Illustrissimae & Reverendiss. Dominationi Vestrae Lambertus Protonotarius Apostolicus, vir nobis apprime carus, de nonnullis rebus, ad Ecclesiam Ratisbonensem pertinentibus; ut haec in omnibus recte gubernetur, et in civitate illa Collegium pro Societate Jesu institui queat. Eum Illustrissima Dominatio Vestra libenter audiat, et negocia, pro sua in nos et religionem Catholicam singulari voluntate, promoveat ac adjuvet. Hoc nobis erit tam gratum, ut quod posait esse maxime. Valeat Illustrissima Dominatio Vestra, nosque amet sui amantissimos. Datum in Civitate nostra Monachio die x. Julii, anno MDLXXXVII.

„ Guilhelmus Dei gratia Comes
„ Palatinus, utriusque Bavariae
„ Dux &c.

„ (*Manu Ducis*) Guilhelmus &c.
„ J. Sperius.

Sed reliqua de Monachio narrantem suis in ephemeridibus Gratianum audiamus.

„ Staremberg. Un bellissimo palazzo del Duca di Baviera, edificato dal padre di questo. E' trè leghe longi da Monaco, sopra una collinetta, a' piedi de la quale è un lago, longo trè leghe, largo mezza, abundante di pesce, & molto delettevole, et pieno intorno di buone case et palazzi di gentilhuomini diversi. In questo palazzo habita assai il Duca a tempo d' estate, per l' amenità del luogo, per la commodità de le pesche, caccie & ucellagioni. Presso al lago sono de' boschi ben grandi, pieni d' animali, et specialmente di cervi, de la qual caccia il Duca si diletta grandemente.

„ Benedic in Beuren.

„ Monastero de' Frati di S. Domenico a le radici de l' alpi, otto leghe longi da Monaco: bello et gran Monastero, et ricco, et con molta giurisdittione.

„ Un Cittadino di Monaco fece trè cose, che portorno grand' utile a la Baviera. Trovò via di separar l' acque dolci di Ala di Salzpurg, che è del Duca di Baviera, da le salse; onde se ne fa gran quantità di sale, che dà grand' intrata al Duca. Condusse acqua viva a Monaco, ch' era difficilissimo. Accomodò, et fece aperta la strada nel monte di Benic [*sic*] in-Bajuren, [*sic*] una lega et mezzo verso Ispruch. Per il che il Duca gli diede privilegio, che tutto quello, ch' egli comprava, fosse iurisdittione.

Hac nobis peregrinatione septendecim menses absumpti sunt, quibus Germaniam, quanta ab Alpibus ad Oceanum Balticumque mare, & a Belgarum ora ad Oderam flumen patet, omnem percurrimus.

Germaniae fines.

Odera enim Germanos a Polonis dirimit, non, ut fere veteres tradidere, Vistula; quae haud dubie intra Poloniae fines oritur, & per Poloniae partem eam, quam Minorem vocant, ac per Masoviam & Prussiam defluens, paulo infra Dantiscum in Balticum mare effunditur, nusquam Germaniae fines attingens. Atque haec quidem Germania ad duo millia quingenta milliaria suo ambitu complectitur, & valentissimas ferocissimasque gentes continet; nullius magnopere indiga rei, quam terra ad hominum victum cultumque gignit.

Ambitus Germaniae & opes.

Magna illi pecoris armentorumque, magna frumenti atque omnis generis frugum copia. Fert plumbum, ferrum, aes, argentum, aurum. Pollet armis, viris, equis: ad id artibus, ingeniis, populis maxime frequens. Multi in ea opulenti Principes, multae liberae civitates, pariter divitiis, munitionibus, publicis privatisque aedificiis insignes: nec usquam alibi, ut supra attigimus, libertas pluris; pro qua non rei, non liberis, non vitae parcunt. Invictae, ut diximus, vires, si uni parerent, ab unoque omnes regnarentur, aut omnes pari jure in commune consulerent.

Germaniae divulsae opes.

In tot Principes liberosque populos divulsae, dum quisque, non quod in commune omnibus utile, sed quod privatim sibi conducit, curat, ad propulsandam fortasse externam vim validae, ad inferendum bellum parum firmae, nec magnopere metuendae videri possunt. Testes ipsi sunt Caesares, qui decreta Vngaricis superiorum annorum bellis auxilia nunquam in tempore acceperunt; aliis tum demum advenientibus, cum alii abirent.

Flumina.

Interscindunt Germaniam irrigantque nobilia flumina, Mosa, Rhenus, Amasus, Visurgus, Albis, Odera, Danubius: quae omnia in Oceanum exeunt, praeter Oderam, quae Baltico miscetur, & Danubium, qui, longissimo cursu ingentem aquarum vim colligens, in Euxinum Pontum pluribus ostiis irrumpit. Quorum fluminum opportunitate, cunctae inter se provinciae gentesque, commerciis comportandisque rebus, quibus unaquaeque aut abundat aut caret, perviae apertaeque sunt. Transgressis Alpes etsi perpetuae latissimaeque planicies occurrant, distinguunt tamen quibusdam locis et montes & silvae & lacus; unde mediterraneis quoque populis piscium copia. Erumpunt & calidi e terra fontes salubresque, & varii in medicina usus: & ex aqua, profundis

hau-

haufta puteis; vis magna salis conficit. Ad haec, non nitro, non alumine, non sulfure caret. Magna in omni opificio industria gentis, & par contentio animi, par patientia assiduitasque operibus. De librorum, formis imprimendorum, ratione, ac de sclopo bombardaque, tormentorum violentissimo, supra (1) memoravimus. Horologia quoque, quae rotis aguntur, inventum eorum feruntur; quibus non spatia solum horarum metiti, sed solis siderumque motum conversionemque servantes machinas commenti fabricatique sunt. In armorum usu, tam quibus munitur corpus, quam quibus vulnera inferuntur, mirum, quam multa uni excogitarunt. Mores iis non tam inconditi rudesque, quam sui (2) sunt. Ac, si ferociam ingeniis, & suspitiosos animos demas, queis paulo morosius exterorum amicitias ineunt, neque humanitatis illis, neque communium officiorum jus magnopere desideres; licet aliqua eorum instituta a reliquarum gentium consuetudine discrepare videantur. Externorum ferme omnium, sed maxime Hispanorum Italorumque, callida, ut ipsi rentur, tectaque ingenia suspecta habent, a quibus induci se ac decipi semper timent; atque eo non nisi caute ac pene retrectantes ad amicitiam accedunt: quam tamen, quo lentius jungunt, eo constantius tueri videntur. In suppliciis sane nimii saevique. Nam grassatorum ac latronum facinora tam atrociter vindicant, ut, insertis per rotarum radios membris, singulis confractis comminutisque ossibus, vivos relinquant; infixa stipiti rota, quo sublimes, nec nisi diuturna morte pereant. Alios infigunt palis, quos, per obscena adactos, exire per os cogunt; alios secant medios: sive haec genti truculentia, sive aliter coerceri vis, & praestari securitas nequit. Belli gloria maxime celebres apud scriptores sunt; & ipsi sibi multum in eo tribuunt, & Germanos terrae suae indigenas esse, nec unquam suis pulsos sedibus, nec armis ab ulla gente devictos gloriantur: ac Romanos ipsos non nisi proximas Rheno nationes adiisse, ignotos inexpertosque interioribus. Et sane in acie statario pugnae genere plurimum valere dicuntur. Densis enim ordinibus consistunt, intentatisque in hostem praelongarum hastarum cuspidibus, adeo constanter excipiunt praelium, ut, firmissimi muri instar, nulla perrumpi vi posse existimentur; aut pariter conferti tam acriter inferunt pedem, incumbuntque pugnae, ut sustineri impetus eorum vix possit. Gladios quoque ingentes ferociter vibrant, quos utra-

Opificia.

Mores Germanorum.

Suppliciorum feveritas.

In armis quales.

1 Lib. XIIII. pag. 48. et 49. 2 *Suos* dixit, hoc est, proprios.

que regunt manu, ictusque non nisi caesim infligunt, raro punctim. In minoribus certaminibus, in quibus plurimum agilitas atque excursus valet, haud perinde habiles, propter molem corporum tarditatemque, habentur: item si oppugnanda oppida, subeundumque ad maenia sit. Ac ne ad ferendam quidem obsidionem idonei censentur, quod ad vini cibique inopiam statim satiscunt. Denique non nisi campestri praelio stabili nixu probantur. Quidam plus constantiae eos, quam animorum, praestare in praeliis ajunt, ut, si disciplina vigeat, victi pectora potius ferienda hosti, abjectis armis, praebeant, & in vestigio caedi, quam terga dare, & tentare fugam eligant: sicuti victores ita gaudent sanguine, ut, quicquid furentibus obviam datur, sternant ferro, &, nullo aetatis aut sexus discrimine, in cunctos saeviant. Onerosi (1) etiam, nec ad regendum faciles esse feruntur. Nam & conjuges secum in bellum ducunt, quae illis pro agasonibus sunt: ac mirum, quae onera, quos itinerum, quos castrorum labores perferant, &, nisi commeatuum copia suppetat, quam sane mulierum turba non levat, nisi stipendia ad diem persolvantur, illico fremitus, & mox tumultus & seditio & imperiorum contumax detrectatio: ac, si moram tentes, saepe, raptis per iracundiam signis, protinus abeunt domum, nec socios, vel in medio discrimine, deseruisse flagitium, sed jus putant. Conducuntur tamen mercede ab externis nationibus; & raro uspiam sine aliqua eorum manu bellum in Europa geritur: quin, contrariis saepe in castris, eorum legiones, venalem sanguinem utrisque commodantes, cernuntur: idque ex libidine sua, non solum non consulto Caesare, sed saepe etiam invito, faciunt.

Sed ex omnibus gentis moribus (2) nullum magis abominere, quam, quo ipsi maxime laetantur, vini atque compotan-

1 Nihil discessi ab utoque exemplari.

2 Testificor, me eorum plerisque, quae de Germanorum moribus hoc loco a Gratiano commemorantur, fidem non habere, nec esse habendam ab aliis existimare: quae tamen si vera sunt, ea profecto a Germanorum, qui hoc quidem tempore sunt, moribus admodum abhorrere. Et sane novum non est, barbaras olim atque efferatas gentes ad humanum deinde cultum commodissimosque mores esse traductas. Quinimmo, si priscorum temporum memoriam replicemus, nulla non gens aliquo tempore fuisse moribus inconditis atque inhumanissimis reperietur. Quid? quod ea, quae narrantur, magis ad plebeculam atque infimae conditionis vulgus, quam ad ingenuos liberaliterque educatos homines pertinere existimare debemus? Quod autem vitium, non ebrietatis solum, sed cujusvis etiam turpioris intemperantiae, quae vis, quae fraus, quod scelus ab hujusmodi faece ho-

mi-

tandi (1) immensa libidine: in qua ita omnem excessere modum, ut fatiscat fides ad ea, quae referri de intemperantia eorum possint. Quid dicam, totos saepe dies, & diebus continuatas noctes, perpotare eos, cum quosdam primae nobilitatis triduum ipsum totidemque noctes perseverasse in poculorum certamine, atque omnes, mente prorsus obruta (2) vino, ut cadavera, e convivio asportatos domum certum sit? Et ego non novi solum eos, sed narrantes inde, quot quantosque hausissent scyphos audivi. Euntibus per Saxoniam nobis dati equites decem, qui simul duces itineris, simul praesidio essent. Horum unus erat aetate jam satis progressa, brevi statura, homo sane festivus, hilaris, loquax, & mire ad omnia officia promptus, sic, ut paucis horis familiaris omnibus esset. Cum venissemus Lipsiam, ille cum sociis statim ad mensam. Extracta ad quartam horam caena, tantum in ea, spectantibus, miraculi causa, nobis, exhausit meri, quantum plane dictu incredibile sit. Hilarem natura temulentia ita extulerat, ut ab ejus lepide ac facete dictis, risu, cachinnisque omnia streperent. Ad nos demum, alio conclavi caenam ineuntes, transiit, & „ Adsit, inquit, laetitiae Bacchus „ dator „: protinusque, poculo, quod ex omnibus maximum delegerat, alte sublato, omnibus, quot discubueramus, propinavit. Lex est (nam vitiis quoque suae leges sunt) ut ante tot quisque ebibat pocula, quot sunt, quibus bibendi certamen indixit; atque inde pariter plena exundantiaque, sua manu, singulis offerat. Octies ille (tot enim eramus) cyathum exhausit, qui haud minus, quam quantum mihi in biduum sufficeret, capiebat. Verum, qui plus vini, quam quanta mensura corporis ejus erat, bibisset, postrema pocula supino quidem ore indita excipiebat, sed jam, quicquid infunderet, utrinque refundebatur, ex buccisque defluebat. Ille nihilominus pergebat infundere, donec, deficientibus repente sensibus, concidit. Territis ejus casu nobis, Germanus hospes, qui forte aderat, timorem nostrum ridens, „ Si-

Exemplum potoris.

nimum usquam abfuit? Quod si aliqui etiam ex ingenuorum numero talibus deteriorum vitiis aliquando inquinantur: num ullam, ex paucorum infamia, iniquiorem in universos opinionem consequi necesse est? Quid autem miramur, aliquos ingenuos aliquando ebrios esse factos, quum „ Narratur „ & prisci Catonis saepe mero caluisse „ virtus? „ [*Horat. l.* III. *Od.* 21.] At non tam longe, quam isti, progressus est Cato. Quasi vero, aut Catoni, sapienti viro, licuerit tantum progredi in eo genere, quantum progressus est, aut ab istis, ubi semel, tamquam in lubrico atque praecipiti, labi coeperunt, postulandum fuerit, ut in Catonis gradu resisterent.

1 *Compotare* suspectae latinitatis verbum.

2 In secundo exemplari *abruta*:

„ Sinite, inquit, finite illum. „ Nos vero sublevatum strato intulimus, fomentis remediisque excitare ac revocare sopitos sensus satagentes. Cum omnia frustra fuissent, quantum licuit curatum reliquimus. Mane postero mihi nihil prius fuit, quam ut ad illum visendum, incertus, an viveret, adirem. Non inveni. E fenestra forte respiciens, video in ipsa via ludentem cum aliis, & vinum poscentem. Adeo moribus nostris ipsa quoque assentatur saepe ac morigeratur natura! Olomucii (urbs est Moraviae nobilis in primis, ac gentis caput) duo e primoribus civium, statuta in medio ingentis mensurae amphora, sponsione certarunt, ut alternis poculis totam haurirent, nec ante abscedere inde ulli eorum liceret: adeoque pertinaciter insistere certamini, ut alter in ipsa mensa expiraverit, alter, cujus ego postea hospitio sum usus, a quo rem, ut acta erat, accepi, omnibus membris captus, aegre mortem evasit: ac tum quoque, insigni pallore, tremulis manibus, transactum discrimen praeferebat. E Polonia cum iter in Saxoniam haberem, ut adventanti Henrico regi occurrerem, unaque veniret nobilis Gallus, cui Duroni erat nomen, prope Oderam flumen, oppressi nocte, cauponis hospitium subivimus. Sedentes ad mensam milites aliquot ex iis, qui equo merentur, & eorum lingua *Reitri* vocantur, reperimus. Hi continuarant prandio caenam, atque, ea peracta, comessabantur, ad tantum jam vini progressi, ut nemo eorum satis compos sui videretur. Nobis, in angusta domo, eodem manendum triclinio erat. Dum nos exuimus, dum lectulus mihi, quem eodem mecum curru ferebam, sternitur, dum, de more, divinas precationes perago, dum cibus paratur, multum praeterierat noctis: & adhuc illi in comessatione erant, stanneis sextariis sese, mutua invitatione, mirifice ingurgitantes. Discubuimus nos diversa in parte, caenamque vario sermone satis produximus, illis nihil opus intermittentibus. Cubitum me contuli: ac statim de via fessum amplexus est somnus. Sub lucem experrectus video adhuc potantes (& erat brumale tempus, cum longissimae sunt noctes). Recubui, nec multo post, lucescente die, ad iter surreximus. Tum illos quoque domuerat somnus, aut obruerat vinum. Risimus hunc delapsum ad terram, illum scamno stratum, alium in mensa rejectum, alium cubito nixum, atque omnes ferme stannea cum vino vasa manu, ut quenque somnus oppresserat, tenentes. Tantum valet usus, tanta genti in re improba voluptas! qua non vulgus, & humillimus quisque,

Aliud exemplum.

Aliud exemplum.

sed

sed principes Nobilitasque maxime ducuntur, unamque omnibus vitae delectamentis praeferunt. Quin illi nihil magnum, nisi inter pocula [1] agitant; seu pacis seu belli consilia convivio transigunt: nihil denique inter se vel ludicri vel serii, nisi positis in medio poculis, contrahunt: &, quod magis mirere, ingenia ipsa aliter, quam vino excitata, non fere pariunt. Apud Polonos Stanislaum Oricovium Roxolanum, cujus haud pauca volumina edita in lucem, extant, latine ac sane luculenter scripta, narrantem audivi, nunquam se, nisi perbene potum, consuesse ad scribendum accedere: tum suum disertum stilum; tum res, tum verba, paria rebus, fluere sibi, cum mero penitus incaluisset. Eubanum Hessum Germanum, qui Homerum latino carmine, interdum & grande aliquid sonans, reddidit, saepe, ab nimio vino non fungentibus officio pedibus, media delapsum via, fundentem ex ipso caeno, quo, suis in modum, volutabatur, versus, visum narrarunt nobis, qui se vidisse ajebant. Et

Oricovius.

Eubanus Hessus.

„ Ennius ipse pater nunquam, nisi potus, ad arma [2]. „

Certae potandi leges.

Apud hos graeco vetusto carmini locus esse videtur.

„ Dulce merum Musis, equus est in carmine velox:
„ Si quis aquam potas nihil bene parturies. „

At contra Plato, vacantes sapientiae studiis, ut vino abstineant, hortatur. Certis, ut diximus, res scitis constat. Subrusticus & negligens patrii moris haberetur, si quis in convi-

1 Moderata sint certe, atque intra legitimos temperantiae terminos, necesse est. Quod si aliter esset, quis non miraretur, eorum madidorum deliberationes non minus sapientes vulgo fuisse atque esse, quam nostras siccorum?

2 Hunc unum versiculum ex Horatii epistola 19. lib II. ne sententia quidem absoluta, Gratianus attulit: integer locus, huc certe pertinens, hic est.

„ Prisco si credis, Mecenas docte, Cratino,
„ Nulla placere diu nec vivere carmina possunt
„ Quae scribuntur aquae potoribus. ut male sanus
„ Adscripsit Liber Satyris Faunisque poetas.
„ Vina fere dulces oluerunt mane Camoenae;
„ Laudibus arguitur vini vinosus Homerus.
„ Ennius ipse pater nunquam, nisi potus, ad arma
„ Prosiluit dicenda. Forum putealque Libonis
„ Mandabo siccis: adimam cantare severis.
„ Hoc simul edixit, non cessavere poetae
„ Nocturno certare mero, putere diurno. „

vivio tacitus, alio non invitato, biberet. Amicitiae & benevoli animi argumentum habent sociare voluptatem. At invitatus non rusticitatis solum, sed odii atque contumeliae argueretur, si a provocante traditum abnueret poculum. Atque hanc saepe non jurgiis modo, sed ferro ac sanguine, ultum injuriam eunt. Quippe, sperni se, &, ut degeneres, repudiari putant. Interdum ductu uno, ac sine ulla respiratione, hauriendum ingens erit vas, si ea a lacessente indicta lex fuerit, sic, ut nihil, quod in pavimentum elisum sonum edat, relinquatur: atque etiam, ut ad integrum implesse munus videantur, nec, quantum sinistri pollicis ungue excipi possit, relictum, ostendunt. Ac tum fervet opus maxime, cum aut bonam valetudinem Principi, aut ipsis compotoribus vitam longosque annos comprecantur; vicissimque invitant sese & poculis majoribus certant. Quem morem ne novum putes, & expertes ejus fuisse Veteres credas, ex his antiqui poetae (1) carminibus expressum habes.

„ Sole simul vinoque calent, annosque precantur,
„ Quot sumunt cyathos, ad numerumque bibunt.
„ Invenies illic, qui Nestoris ebibat annos,
„ Quae sit per calices facta sibylla suos.

Sunt, qui simul haec hauriant, simul, quod, faedum dictu, supra (2) attigimus, mejant (3) (tanquam non aliter vinum, quam per humanum corpus, profundendum putent): maxime circa Rhenum, ubi tenuia admodum vina sunt. Pudet referre, ut e convivio ad vomendum, quo onerati sunt mero, secedant, atque inde iterum onerent (4). Vomere, ut potent, potare, ut vomant, plane videntur. Marcescentis stomachi cruditati, nimio plerunque vino contractae, non aliter, quam vino, medentur, quod, absynthii succis infectum, mane summo hauriunt; atque eo abrodi, quae coquere inditus a natura calor nequivit, putant. Tam faedi moris licentiam ipsi ad libertatis simplicitatisque laudem revocant, & quasi nihil in eorum animis sit, cujus aut paeniteat eos aut pudeat, nihil, quod tegi occultarique velint, nobis abstinentiam

Pravum morem ad simplicitatis laudem revocant.

1 Ovidii lib. 3. Fast. At Martialis alium quendam Romanorum in bibendo morem significat, quum nempe tot pocula ducerentur, quot litteris constaret ejus nomen, cujus in honorem salutemve biberetur. Lib. I. epigr. 72.

„ Naevia sex cyathis, septem Ju-
„ stina bibatur,
„ Quinque Lycas, Lyde quattuor,
„ Ida tribus. „

2 Pag. hujus Vol. 91. ubi item utroque in exemplari *mejent* pro *mejant* legebatur.

3 Utroque in exemplari *mejent*.

4 Mallem *onerentur*.

tiam imputant; & pro sobriis tristes, pro temperatis tectos appellant; vinoque abstinere ajunt, ne animorum labes flagitiorumque conscientiam prodamus, & unos veritatis cultores esse contendunt, qui vino indulgent, & nihil timent, ne animi secreta detegant: atque gloriam virtutis hujus (quando plurimum meri capere virtuti tribuitur) ita appetunt quidam, ut de ea, vitae quoque sponsione, ut supra [1] ostendimus, decernant. Adeo vitia virtutesque hominibus non in re, sed in more atque opinione sunt! Melius aequiusque vetus ille Graecus judex ab ebrio, qui admissum facinus alienatae nimio vino menti imputabat, geminam exegit paenam, alteram delicti, alteram ebrietatis.

Publicum Germaniae Concilium tribus ordinibus constat; in quibus Sacerdotum atque Episcoporum dignitas longe caeteros antecellit. Praestabant & opes, nisi eas ipsi evertissent [2]. Alter est militarium Principum Regulorumque: tertium liberarum Civitatum. Infra Principes (hoc enim nunc nomine omnes censentur, qui, sine regis appellatione, justum in populos imperium obtinent) sunt Comites: hos Nobiles sequuntur. Nobiles, non nisi, qui aliquo ditionis jure potiuntur, Germani vocant. Nam, qui civitates, licet liberas, licet opulentas incolunt, licet ipsi se patricios dicant, longe tamen infra Nobilitatem sunt, & ab ea, ut plebis pars, despiciuntur. Quin nobilium ea superbia est, ut alibi domicilium habere, quam in solo, quod ipsorum ditionis sit, dedignentur, minuique nobilitatis jura urbibus incolendis putent. Castella arcesque suas habitant, ac, si quando adeunt urbes, per eas aut equo vectantur, aut gravi incessu, ac subnixi, nec incomitati, nec gladio non succincti ambulant. Si domestica (quod saepe accidit) inopia premuntur, Principibus, & sui etiam ordinis potentioribus, vel in servilibus ministeriis, operam praestant, aut obsident vias, ac victum latrocinando quaeritant: &, qui inquinari genus suum quacunque mercaturae industria opinentur, iidem viatoribus vim afferre, spoliare, rapto vitam sustentare, militare facinus putant. Nobilibus certa crescendi, & se Principibus dignitate atque opibus exaequandi via erat, in sacerdotalem ordinem, & maxime in Canonicorum collegia cooptari; quae, paucis exceptis Jurisconsultorum locis, non nisi Nobilitati patent. Horum suffragiis Episcopi designantur leguntur que, quos doctrinae ac religionis laus commen-

Germanorum Concilium quibus constat.

Nobilitas.

Nobilitati multum juris abstulit haeresis.

Tom. II. P da-

1. Pag. 112.

2 Exemplar utrumque *everssissent*.

darit. Atque, hoc aditu ad Episcopale decus atque majestatem, Nobiles saepe honore atque amplitudine illos ipsos anteibant Principes, in quorum imperio atque ditione orti erant. Et, cum publicum gentis jus sit, ut dominationis ac principatus haereditatem non maximus natu filiorum cernat, sed inter se fratres ex aequo dividant, hac lege magnopere Principum opes in plures distractae partes extenuabantur, quae Episcopatibus integrae semper, & nulla partitione diminutae manerent. Hanc ad honores, atque ad principalem fortunam perveniendi facultatem interpellavit Nobilitati, & magna ex parte avertit, ipsius a fide avitae religionis defectio, & invectae in Germaniam tot novarum haeresum formae. Exuta enim priscae pietatis reverentia, potentissimus quisque Principum non solum minora sacerdotia omnia, sed ipsorum etiam Episcopatuum permultos jam occuparunt, sibique haereditarios fecerunt. Ita Nobilitas sero sensit, se hoc veluti patrimonio suo exclusam dejectamque, & in Principum ac potentiorum servitutem penitus redactam esse. Sed ipsorum quoque Episcoporum plerique, praeposteris animis, posthabita divinarum rerum cura, id modo enixe laborant, ut suae sibi divitiae, & princeps ille splendoris ac dignitatis locus, quo inter caeteros eminent, salvus inviolatusque servetur. Hinc Principibus ipsis, potentibusque hominibus, quos ante in sua auctoritate habere consueverant, assentari coguntur; tantoque magis dediti iis atque obnoxii sunt, quanto avidius eos aut occupandis Sacerdotum bonis imminere, aut occupatis incubare intelligunt: &, quorum cupiditati conatibusque obviam ire, audaciamque coercere deberent, ac, si se nossent, conjunctaque & concordia habere consilia vellent, etiam possent, eos ipsi ultro metuunt, & suspectos sibi gratia atque officiis lenire & conciliare student. Quidam, quod faedius est, etiam a Sacrorum fide desciverunt, seque in Principum Haereticorum clientelam tradiderunt, eorumque tecti ope, omnibus soluti legibus, omnibus abjectis sacerdotalis vitae institutis, sua libidine vivunt. Certe priscorum Germanorum ingenia aspera indomitaque, ac feris imbuta moribus, quemadmodum Christiana religio, & suave illius jugum cultusque emollierat, ac frenum ferocibus animis injecerat, ita verendum magnopere est, ne, haeresum licentia, laxatis Catholicae pietatis vinculis, quibus humani ingenii cupiditates, ne impetu furant, constrictae tenentur, efferari iterum incipiant, iterumque in antiquam truculentiam barbariemque revol-

Error Episcoporum.

Defectione hac a Christianis Sacris iterum efferantur Germani.

volvantur; hae maxime nationes, quae longius ab exterorum commerciis interiora Germaniae incolunt. Atque haec est illa Germania, quam Cornelius Tacitus informem terris, asperam coelo, aspectu tristem, horridam silvis, paludibus faedam, frugiferarum arborum impatientem, cui non aurum, non argentum in pretio, prodidit. Et Seneca „ Germanos, Inquit, & quicquid circa Istrum vagarum gentium occursat, perpetua hyems, triste coelum premit, maligne solum sterile sustentat. Imbrem culmo aut fronde defendunt. Super durata glacie persultant. In alimentum feras captant. Nulla illis domicilia, nullae sedes sunt, nisi quas lassitudo in diem posuit: vilis & quaerendus manu victus: horrenda iniquitas coeli: intecta corpora. Haec tot gentium vita est. „ Tanta tum seu barbaries genti seu Romanis ignoratio ejus fuit! nisi ex Alpium incolis, squalentibusque frigore atque glacie locis, conjecturam de reliquis populis fecerunt. Certe de Germania veteres scriptores haud secus, quam nunc de interioribus Americae ac novi orbis gentibus, ignotis adhuc inexploratisque, loquuntur, fabulosa multa & falsa memorantes.

Quam haec a veteri Taciti Germania differat.

At Commendono interea novum injunctum iter, novaque mandata legatio Patavio me avocavit. Ferdinandus (1) Caesar, acto Germaniae conventu, in quo Maximilianum filium successorem sibi in Imperio designaverat, ut ex propinquo Tridentinis actionibus Patribusque adesset, Oenipontem accesserat, oppidum ditionis suae haud ferme plus centum millibus passuum a Tridento distans. Hinc, ut praesens, assidebat Patrum consiliis, mente vir optima, & magno in Christianam rem studio & pietate, sed ex eo genere hominum, qui, quanto sunt ipsi probiores, tanto difficilius esse improbos (2) alios arbitrantur: quae ingenia maxime opportuna sunt alienam simplicitatem per speciem boni rectique ad fallendum captantibus. Itaque callidorum quorundam instinctu quaedam interdum movebat, & a Praesidibus Concilii, Concilioque ipso postulabat, quae turbandis rebus magis, quam ordinandis, quod ipse cupiebat, fore videbantur. Venerat ex Gallia Tridentum eo tempore Carolus Lotharingus, (3) Cardinalis idem & Archiepiscopus Rhe-

Novum ad Ferdinandum Caesarem iter.

Cardinalis Lotharingus.

1 Hoc totum *Ferdinandus Caesar &c. proficisci extemplo jubent*: transtulit Gratianus ex lib. II. c. 5. Vitae Cardinalis Commendoni, nullis immutatis vocibus, praeter eas, quas suis locis indicabimus.

2 Edita Commendoni Vita *alios improbos*.

3 Eadem Vita *Lotharingius*.

Rhemensium, summa auctoritate, (1) summisque & suis & familiae opibus, magno item usu, excellentique ingenio ac doctrina praeditus, denique animis, genere, dignitate ingens vir. Sed has laudes longe superabat ambitio hominis prope immensa, qua elatum animum stimulabat insana cupido (2) cuncta sub arbitrium nutumque suum revocandi. Galliae Episcopi, qui satis frequentes partim ad Pontificis Max. edictum, partim ipsum secuti Cardinalem, Tridentum convenerant, non sentire modo cum illo, sed ne audere quidem ab ejus auctoritate discedere videbantur. Caesaris quoque Legati ventitare ad eum, frequentare domum, ac pellecti conferre consilia dicebantur. Incussit ea res curam Patribus, ne turbidi aliquid rebus, tranquille ad eam diem procedentibus, ex his coitionibus oriretur. Id ne fieret, cavendum in tempore rati Praesides, mittere ad Caesarem delectum e Patrum numero aliquem, a quo de Concilii praesentiumque rerum statu ille erudiretur, &, si quid incommodae opinionis animo ejus inculcatum a suis haesisset, evelleretur: eum denique de Gallorum postulatis, ac de Lotharingi ingenio atque animo, ad vasta semper atque immodica aspirantis, edoceret. Ad id unus ex omnibus maxime idoneus visus est Commendonus. Venetiis igitur evocatum proficisci extemplo jubent. Profecti (3) per dispositos equos Oenipontem contendimus. Et navavit operam Commendonus, Patrumque de se expectationi egregie respondit. Nam (4) Caesarem non modo ab omni cogitatione, si qua injecta illi fuerat, novandi aliquid, aut fovendi alterius cujusquam consilia, queis (5) arbitria Patrum labefactari aut scindi consensus (6) voluntasque eorum posset, abduxit, sed in priori (7) sua mente ac sententia adeo confirmatum reliquit, ut Lotharingus (8) ipse, paulo post, ad eum visendum, Oenipontem profectus, nihil eum immutarit; atque exinde habitum ac peractum sine suspitione ulla Concilium sit.

AN-

1 Ead. Vita *auctoritate vir*. Quae posterior vox supervacanea certe est, siquidem proxime reperies *ingens vir*.

2 Vide Histor. Concil Trident. a Pallavicino scriptam, libro praesertim XVIII. cap. 7. num 2. qui quidem auctor aequius, quam Gratianus, consilia, dicta, facta tanti Cardinalis, ut par est, interpretatur.

3 Hinc ad libri XVIII. illa fere extrema „ Heuricus in Galliam est „ reversus „ quibus exemplar primum absolvitur, describi sunt coepta, in eodem primo exemplari, Gratiani ipsius manu.

4 Haec quoque ex extremo eodem capite desumta sunt.

5 Ead. Vita *quibus*.

6 Verumque MS. exemplar *consensum voluntatemque*. Mendose. Emendavi, ut est in Commendoni Vita.

7 Ead. Vita *priore*.

8 Ead. Vita *Lotharingius*.

ANTONII MARIAE GRATIANI

A BVRGO SANCTI SEPVLCRI DE SCRIPTIS INVITA MINERVA AD ALOYSIVM FRATREM

LIBER XVI.

Egresso Tridentum Commendono non diuturna concessa quies. Nam Pontifex, cum Poloniae res, Haereticorum audacia, magnopere perturbatas esse, magnumque instare periculum accepisset, ne per hominum, a Sacrorum fide alienatorum, factionem Religio gravius aliquod vulnus acciperet, Commendonum, Patavio, quo se receperat, evocatum, protinus in Poloniam contendere, & dare operam, ne quid in eo regno Christiana res detrimenti caperet, jussit. Profecti Venetiis, per Tarvisium, Conilianum, Sacilem, Spilimbergum, atque hic, trajecto Tiliavento, per Fanum Danielis, Venzonium, ipsis objectum Alpium faucibus oppidum, atque inde transgressi Pontebam, Villacum (1), quod primum intran-

Iter in Poloniam.

1 De Villaco proximisque regionibus haec prodita reperi in Gratiani ephemer. ,, Conferma il Vicedomino dodici Cittadini, che sono in vista del Consiglio: et, come ne manca uno, ,, gli altri nominan uno al Vicedomino; et a lui stà di accettarlo. Di ,, questi dodici ogn' anno eleggono ,, due

trantibus Carinthiam occurrit, venimus. Haec urbs, quam Dravus, haud ignobilis amnis, interfluit, cum adjacentibus ali-

,, due, da questi medesimi dodici, i quali presentano al popolo radunato in una corta; et il popolo nomina qual più piace a lui; et quello subito và a pigliare la confermatione del Vicedomino, al quale dà giuramento di administrare rettamente la giustitia: et questo si chiama Recter. Lui giudica le cause civili de' cittadini, et hà potestà di ritenere anche nel criminale. Le appellationi di cause civili vanno da questo giudice al Conseglio, dal Conseglio al Vicedomino, dal Vicedomino a li trè Commissarii, deputati, due da l' Imperatore, uno dal Vescovo: et quest' ordine si serva ne la giurisdittione del Vescovo. L' essecutione del criminale, et il giuditio ancora è di un giudice, chiamato Pluot Recter sudre sanguinis. Questo hà potestà di condennare uno a morte: et nessunn Signore in tutta la provincia può far morire alcuno: et egli, quando condanna uno a morte sede in piazza con una bacchetta in mano; et seco sono sei over otto cittadini a suo beneplacito; et, come l' accusatore & diffensore del reo, dimanda a quei cittadini il suo parere, poi giudica quello, che a lui piace, &, quando vuole, che il reo mora, spezza la bacchetta, che hà in mano. & allhora non v' è rimedio.

,, Il Vicedomino è un Canonico di Bamberg, deputato dal Vescovo & dal Capitolo; & hà la sua residentia in Wolspergh. Deputa in Villaco un Capitano, che si chiama Capitano del Purgo, che hà il governo di tutta il Canale nel civile & nel criminale.

,, La Ponteheba verso mezzo dì & l' Italia: verso tramontana & Stiria Frisach, ch' è del Vescovo di Salspurgh: verso Levante & Vngheria Filchmorch; verso ponente & il Contado di Tirolo Agminth. Da la Pontheba a Frisàch leghe 16. da Aghmioth a Filchmorch leghe 15. & due leghe di più s' estende il confino.

,, Da Villaco a Clamsarch sono quattro leghe. La provincia è quasi quadra, ottanta miglia Italiane per quadro La provincia è tutta de l' Imperatore: nè vi altro Signore di terre grosse, se non il Vescovo di Bambergh La terra di S. Andrea, appresso Wolspergh, è d' un altro Vescovo, & Frisàch del Vescovo di Salspurgh.

,, Nel paese di Villaco a Plaiperghe è una minera di piombo del Vescovo di Bambergh. Vi sono ne la provincia minere di oro, argento, ferro & vetriolo, et questa è a la Trevisa.

,, Wolspergh. Vi stà il Vicedomino di Bamberg, che presenta il Pievano: et è Catholico.

,, S. Vito. Tutti Heretici Lutherani: dominio del rè: et già cinque anni non vi si dice Messa.

,, Filchmorch. V' è un Capitolo di Canonici, presentati da l' Arcivescovo di Salspurgh. Sono Catholici; et la terra similmente si mantiene assai Catholica.

,, Villaco. Già tre anni vi si usavano tutte le cirimonie. Hora è tutto guasto, et non vi si dice Messa, se non in due lochi, al Monasterio di Santa Margherita, et a l' Hospidale

,, Clanfort Per esser terra da fortificare verso Vngheria, s' è fatta principale de la Carinthia. Sono tutti Heretici. La presentatione è del Decano di Sol, ch' è loco di una Nostradonna, che ha fatto miraculi; et ancora vi vanno molti Contadini per devotione.

,, Il Sig. Giorgio Chezze Willer, ch' è stato nel parlamento di Vienna, et già un' anno è Presidente, habita in Villaco; et cerca di farne levar la Messa, come hà fatto in Clanfort.

,, Il

aliquot oppidis, non Austrii sanguinis regibus; quibus circumjectae nationes parent, sed Bambergensi Episcopo, cujus supra (1) in Franconia meminimus (2) subest. Carinthiorum mirum admittendi domini ac Principis sui morem non omiserim. Agrestium unus, cui id ex haereditate jus, circa oppidum Sancti Viti, lapidem, ad id medio in campo statutum, insidet (3), dextra praegnantem bovem, sinistra, equam, utranque strigosam, tenens. Circunstat reliqua rusticanorum turba. Accedit, magno comitatu, Princeps, praelatis honoris sui insignibus. Ac, nitentibus auro & serico aliis, ipse, agresti ornatu, agrestique nixus baculo, adest: quem advenientem quasi increpans Agrestis, sua Illyrica lingua. „ Quae, „ inquit, isthaec est pompa? qui fastus tam superbe incedentis?„ Respondente multitudine, Principem esse, quaerit ille, An ingenuus, an patriae amans, an justitiae cultor, an Christianae pietatis vindex futurus sit? Futurum pollicentibus, qui circunstant, rursus ille. „ Bene habet, inquit: at me quis hac sede audebit depellere „? Cui unus procerum sexaginta denarios, equam boveinque & vestitum, quo indutus est Princeps, & vacationem munerum, tributorumque immunitatem, si ultro cesserit loco, habiturum recipit. Et ille, quasi his delinitus muneribus, loco decedit, & malam Principis leviter manu demulcens, ut in jure dicundo aequum se omnibus praestet, admonet. Tum Princeps desertum occupans saxum, nudatum circunvibrat gladium;

Carinthiorum mos mirus admittendi Principem.

„ Il Capitano habita in Frisàch. „ Il Signor Christoforo Tanhauler è „ heretico; ma non s' impaccia troppo de le Religioni. Questo è il „ principale de' trè Governatori de la „ provincia.

„ Il Vicedomino de l'Imperatore, „ Giorgio Paradaiser, heretico, habita in Gradish.

„ La prima dignità è del Capitano, che governa ogni cosa. La „ seconda del Presidente, che ha „ carico de le cose di giustitia. La „ terza del Vicedomino, che hà la „ cura de' denari. Ma tutti trè insieme governano la provincia.

„ Il Barone di Tuetsthein, heretico, hà levato la Messa in tutti i suoi lochi.

„ Il Signore Andrea Zenus habita in Villaco, ricco di denari, „ nepote del Signor Christoforo Zenus, molto Catholico. Sono trè „ fratelli Baroni di Tuetsthein. L'uno „ è morto heretico: l'altro stà in „ Vienna, Catholico, chiamato Adamo: l'altro Sigismondo heretico: & „ non vi è altri Baroni in tutta la „ Carinthia.

„ In Carinthia è una sola casa di „ Conti di Ortenbargh; i quali descendano da Spagnuoli. Sono trè „ fratelli, Ernesto, Ferdinando, N. „ tutti trè Catholici: et dovunche „ elli hanno che fare, fanno servar li „ riti Catholici.

„ Il Signor Christoforo Zenus Catholico vecchio.

„ Il Signor Giovanni suo fratello, Capitano del Purgo, Cattolico, et la moglie Catholica.

1 Lib. XV pag 97.

2 Utrunque exemplar *meminibus*.

3 In utroque exemplari *insedit*.

dium; post populum benigne affatur, & aquam, agresti haustam pileo, delibat. Adit inde templum, &, peractis Sacris, cum suis convivium init. Originem habendi hunc Agrestibus honorem ex eo ductam ferunt, quod hi, manentibus olim in pertinacia Nobilibus, primi Christianorum Sacrorum

Stiria. fidem susceperunt. Ex Carinthia in Stiriam transivimus; quam regionis ejus partem esse quibusdam placet, quam Veteres Valeriam appellarunt. Alpina & haec gens, magnis per hyemem frigoribus usta. Mora Oenusque flumina intercurrunt. Homines rudes, ut Carinthii, & fere vallium, quas immanis altitudinis alpes claudunt, incolae. Ferri fodinas, quibus passim montes scatent, strenue exercent, nec alibi plus ferreae materiae terra eruitur, nec uberiores uspiam venae; quarum imbuti vi ac natura perennium fontium latices strumas gignunt, sic, ut omnibus fere, tam viris quam faeminis, guttur enormiter intumescat. Prima urbium

Gratium. Gratium, ubi sedem Princeps habet, multisque inde populis dominatur. Omnes objecti sunt Turcis, quorum infestis armis assidue incursantur; ac saepe non agri solum, sed ipsae quoque urbes miserabiliter vastantur, maxime, postquam, amissa Canisia, quam nuper, Paradaiseri Germani ignavia aut proditione, expugnarunt, patefactus magnopere aditus

Austria. est Barbaris. Transgressi Stiriam descendimus in Austriam, latiorem fertilioremque provinciam, in Pannonios devexam, quorum olim & pars fuit, quam Superiorem dixerunt. Quinque dierum iter in longitudinem, trium in latitudinem ajunt patere. Intersecat Ister, multique praeterea amnes: unde uberrima frugum, & vini quoque ferax; ex cujus copia praecipuus genti quaestus: quanquam austerius est, nec, nisi altero aut tertio anno, maturitatem assequitur; eo certe optabilius, quo perduravit diutius. Gentis caput Vienna,

Vienna. ubi Caesarum Austriae familiae diu Regia fuit, eaque re cum auctior celebriorque effecta, tum magnis munita operibus est: sed eo vel maxime nobilitata, quod Solimani, clarissimi Turcarum regis, saevam pertinacemque oppugnationem sustinuit, & irrito incaepto abscedere maenibus coegit. Hujus provinciae, obscurum antea, nomen ad summum gloriae fastigium unius amplitudo fortunaque domus evexit; quae ab dominatu ejus cognomentum accepit, & a paucis initiis, non vi atque armis, ut quondam Aegyptii, ut Macedones, ut Romani, ut Turcae, ut alii magnorum Imperiorum conditores, sed, quod beatius est, pacis artibus, & matrimoniorum faederibus, summam potentiam est nacta. At nos

tam

tam clarae gentis primordia paucis memorare cur pigeat? Fuere, qui, quasi in assentationem ejus, ab veteribus Galliae regibus, atque ab Pharamundo originem ducere conati sunt. Sed commenti hujus auctor Volfangus Zasius ab Arnoldo Vvionio Belga, haud dubiis litterarum monumentis, Scriptorumque testimoniis, mendacii & compositae ab se fabulae convincitur. Ipse Arnoldus Aniciae gentis stirpem esse contendit. Anicios Romanos vetusti generis patricios, quorum auctorem Quintum Anicium, anno conditae urbis CCCCL. aedilem curulem fuisse memorat, multasque inde praeturas, multos consulatus, triumphumque L. Anicii de Gentio, Illyriorum rege, in ea familia, e Romanis fastis, numerat. Atque adeo, post oppressam a Caesaribus Remp. unique commissum populi Romani Imperium, Flavium Anicium Olibrium, Flavium Anicium Justinum, Flavium Anicium Justinianum, aliosque Imperatores ac rerum dominos, ab his prodiisse narrat. Eandem gentem pluribus ferri nominibus, varieque cognominatam refert. Nam & Flaviam & Maximam & Paullinam & Bassam & Faustam & Probam & Bohetiam, unde ortum Severinum Bohetium, illustrem ingenio & litterarum studiis, illustriorem gloria oppetitae fortiter pro fide erga Christianam pietatem mortis. Item Symmacham & Olibriam & Pierleoniam & Frangipaniam, &, Venetiis inter patricios cooptatam, Michaeliam, denique & Gratianam, ex qua Joannes Gratianus prodiit, Petri Pierleonii (1) filius, qui, ad Pontificatum Maximum evectus, Gregorius sextus est dictus. Eodem sanguine Benedictum, Euproprii, Nursiae Comitis, filium, & Gregorium Magnum Pontificem Rom. clarum utrunque Christianae religionis lumen, ait genitos esse, & alios praeterea, quos pariter miraculis affirmata pietas in coelum extulit. Pierleonii cognomentum circa annum ab nato Christo DCC. Anicii accepere; cujus auctor patriciatus honore, cujus tum magna Romae dignitas & auctoritas fuit, praefulsit. Ex his Frangipanii defluxere, sic dicti, quod, in magna caritate annonae, fractos in frusta panes populo distribuerunt. In utraque gente clari in primis ac praepotentes cives permulti floruere; & ex Pierleoniis quidam, quia in Aventino monte habitarunt, ob magnas, quibus excellebant, opes, Aventini Comites sunt appellati. Ex his ipsis Petrus & Rodulphus fratres, ut urbanis motibus seditionibusque, quibus ea tempesta-

Austriae familiae origo.

Anicii Romani.

Imperatores ex Anicia gente.

Pierleonii ex Aniciis.

Frangipanii.

1 Id, non *Pierleonis*, praefert utrumque exemplar.

Pierleonii in Helvetios demigrant. state Romana civitas magnopere agitabatur, se subtraherent, Italia excesserunt; delatique in Helvetios, circa Lucernae lacum, pretio emptum castrum exaedificarunt, egregiisque operibus communiverunt; atque ei Avemburgum 1), ab Aventino monte, veteri familiae suae sede, nomen dixerunt: quod inde, commutatis, ut fit, a vulgo litteris, Habspurgum est nuncupatum. Horum fratrum Rodulphus, natu minor, ob vitae splendorem, & famam nobilitatis, Episcopatum Argentinensem est adeptus circa annum MCLXI. Sed, duodevigesimo post anno, sacerdotio illo abdicare se ab Alexandro III. Pontifice Max. est coactus, quod non justo jure irrepsisse ad eum honorem, vitioque creatus esse diceretur. Petro, alteri fratri, in dominatum Habspurgi, & appellationem Comitis, Albertus filius successit,

Habspurgum.

Alsatia aucti Habspurgii. cui Heduigis, Alsatiae Lantgravii filia, nupsit, quae, haeres patris, Alsatiae dominatum, dotale munus, ad virum attulit; quo magnopere propagatae opes dignitasque Habspurgiae gentis sunt. Adeo in ipsis statim initiis huic familiae ditibus augeri matrimoniis prope fatale fuit! Ex hac conjuge Albertus egregiam sobolem, novem liberos, suscepit, Rodulphum, Albertum, Carolum, Martham, alterum Albertum, Henricum, Hermanum, Heduigim, Elisabetham: atque ipse, jam senior, ab studio Hierosolyma & Christi Dei sepulcrum visendi, Federicum secundum Caesarem in Syriam secutus, apud Ascalonem morbo interiit. Rodulphus, Alberti filiorum natu maximus, cum ante Othocaro, Bohemiae regi, domestici ministerii munera praestitisset, familiaeque ejus praefuisset, post interitum Federici, in magna ac diuturna Principum dissensione, Francfordiae ad Moenum Romanorum rex ac Caesar est renunciatus, circa annum MCCLXXIII. &, cum extincta stirpitus veterum Austriae Ducum domus esset, ei provinciae Rodulphus jure suo Albertum filium dominum imposuit. Quae tamen res sine bello & contentione transacta non est; indignante Othocaro, Bohemiae rege, qui ex Austria gente uxorem habebat, ejus sibi filium praeferri, qui apparitor sibi ac domesticus minister fuisset. Sed, ubi jus erat, ibi & belli fortuna stetit. Victor Rodulphus, dejecto atque in acie occiso Othocaro, Austriam filio suo parere coegit. Atque hinc, pristino Habspurgii repudiato, novum ab Austria cognomentum familiae est inditum. Albertus, Elisabethae conjugis dote, Sti-

Rodulphus Habspurgius Caesar renunciatus.

Habspurgii Austrii nuncupantur.

1 Ratio etymi postulat, ut *Aventburgum* scribatur.

Stiriam, Carinthiam, Tirolum Auſtriae adjecit; atque his nixus opibus, etiam, ut Caeſar diceretur, contra Adulphum Naſſaum, Imperii aemulum, tenuit: quem &, magno praelio apud Vormatiam ſuperatum, caecidit. At ipſe, non multo poſt, Joannis, fratris filii, exceptus inſidiis, victor externi hoſtis domeſtica fraude occubuit, anno MCCCVIII. Hoc genitus alter Albertus, Alberto Lupoldus & Albertus; hoc item alter Albertus, a quo, circa annum MCCCCXLVIII. relatum in familiam Caeſareum nomen & Imperii honos, in eâ ad hoc uſque aevi, nunquam interrupta ſucceſſione, permanſit. Nam Alberto patruo ſucceſſit Federicus, Erneſti fratris filius, Lupoldi (1) nepos, & Federico Maximilianus filius, Maximiliano Carolus, ex Philippo filio nepos, Carolo Ferdinandus frater, Ferdinando Maximilianus filius, Maximiliano Rodulphus item filius. Federicus, vir probus & pacis cultor, annos tres & quinquaginta imperavit. Hic, quo gentis ſuae principes nobiliori nomine a vulgari Ducum appellatione eximeret, Archiduces, eximio nec ante ulli uſurpato titulo, appellavit. Atqui huic familiae non opulenta ſolum, ut ſupra memoravimus, ſed maxime faecunda matrimonia obtigerunt. Nam Albertus primus, Petri, Habſpurgiae familiae conditoris, filius, novem, ut oſtendimus, liberos procreavit; Rodulphus Imperator tredecim; Albertus ſecundus unum & viginti; Albertus tertius ſex; Lupoldus quoque plures; Erneſtus decem; Federicus quinque; Maximilianus quatuor; Philippus ſex; Carolus quatuor; Ferdinandus quindecim; Maximilianus ſecundus decem & ſeptem; Carolus, Ferdinandi filius, undecim; Philippus, rex Hiſpaniae, octo. Auſtria domus in duas ſtirpes diducta eſt, quarum altera in Germania, altera in Hiſpania radices egit. Nam ex duobus Philippi filiis, Joanna, Hiſpaniae regina, ortis, Carolo quinto, natu majori, Hiſpania & ea regna, quae ſupra (2) recenſuimus, obvenere; Ferdinando Auſtria, Stiria, Carinthia, Carniola, Tirolus, Briſgovia, (3) Bohemia, Moravia, Sleſia, & Vngariae pars illa, quam adhuc non oppreſſere Turcae, quae maxime caeteris gravis ſumptuoſaque eſt populis.

Archiduces a Federico III. appellati.

Auſtriae gentis faecunditas.

Moravia.

Auſtriae jungitur Moravia, quam Marcomannos incoluiſ-

1 In ſecundo exempl. *Lupildi*.
2 Vol. I. pag. 153. et ſeqq.
3 Vtrumque exemplar *Friſgovia* retinet, ſed, ut puto, mendoſe. *Briſgoviam* autem, ſive *Briſgoiam* Germaniae regionem eſſe, inter Rhenum et Silvam nigram, cujus metropolis quondam *Briſacum* fuit, nunc eſt *Friburgum*, ſub Auſtriorum poteſtate, notiſſimum eſt.

luisse olim credunt. Novum nomen Morus, haud ignotus Antiquis fluvius, quo proscinditur, dedisse videtur. Jacet media inter Vngariam & Bohemiam, magnisque saltibus ab utraque dirimitur. Fertili agro est & pingui: unde caenosae, &, per hyemem, maxime impeditae viae, nisi gelu ac frigore, quod plerunque fit, rigescant. Cultores agrorum plerique Anabaptistae sunt, genus hominum rude, imperitum, absurdum, nec nobis, quam aliorum Haereticorum sectis, magis invisum execratumque, propterea, quod neque Sacris, neque civilibus Magistratibus quicquam in alios juris ex Christianae disciplinae placitis esse, sed omnibus ex aequo tributum libertatis munus contendunt. Ob id vulgo explosi, etiam severis ubique legibus coercentur. Apud Moravos, quia seditionibus abstinent, & caetera innoxii culturae agrorum, servilibusque ministeriis intendunt, tolerantur, suisque vivere institutis sinuntur. Mirum, quod ipsam quoque operae mercedem in commune conferunt, & contenti agresti victu, agresti veste, *Meum & Tuum*, adversa exaequando juri nomina, unde omnis dissidii origo manat, sustulisse videntur. Princeps urbium Olomucium, Princeps gentis Olomucensium Episcopus, cujus imperio multa oppida, & magna provinciae pars continetur. Ipse Crempsirii moratur, & ejus maxime studio vigilantiaeque (1) debetur, quod non omnem Moraviam pravissimae de divinis rebus opiniones, tetraque haec haeresum monstra, quibus adversa pietati aetas scatet, oppleverint.

Olomucium.

Slesiam, egressi Moravia, inivimus, finitimam Poloniae, & aliquando partem ejus. Quadi olim coluisse dicuntur. Gens nunc quoque bello ferox, nec spernendis pollens viribus, si quidem, ut ajunt, armatorum millia supra quinque & viginti conficere, adhibito conatu, potest. Et haec agro fertilis, & homines agriculturae student. Odera, haud ignobile Germaniae flumen, totam perlabitur, ad Stetinumque in Balticum mare effunditur. Aliquot haud ignobiles habet Slesia urbes; sed longe omnes dignitate antecellit Vratislavia, quae & aliis rebus conferri cum principibus Germaniae urbibus potest, & descriptione viarum, aedificiorum publicorum privatorumque elegantia, vel nobilissimis anteponi. Viae in omnes partes longissime patent, amplae, rectae, stratae. Est & Episcopali sede insignis, & Episcopus gentis totius longe princeps, & publici consilii praeses; cum aliis vectigalibus di-ves,

Slesia.

Odera flumen.

Vratislavia.

1 Exemplar secundum exhibet *vigilantiaque*.

ves, tum auri ramentis, quae in ejus ditione, haud minora articulo digiti, leguntur ea copia, ut ad trecenta pondo, annis singulis, ipse cudat signetque.

E Silesia Poloniam intravimus, ubi quae gesta à Commendono sunt, eo libro persecuti sumus, quem de vita ipsius conscripsimus, multaque infra attingemus. Biennium hic commorati sumus. Quo tempore Commendonus a Pio quarto, Pontifice Max. in amplissimum ordinem absens, eximiae virtutis merito, est cooptatus. Et cum ut studio suo indulgeret peregrinandi, & cuncta oculis lustrandi, tum ut ultimis quoque gentibus specimen sui, & Romani Legati nomen ostenderet, latissimi regni nationes pene omnes obivit, aspexitque cominus Scytharum fines, ad ipsum usque Borysthenem [1] progressus. Nam Poloniae regnum duo nobiles amnes, duo longe diversa maria claudunt; finibus tam amplis, ut utrinque ad miliaria octingenta pateat. Ad occasum quidem solis Odera a Germanis disterminat: ad ortum Borysthenes Moschos Scythasque arcet: ad aquilonem Balticum sinum, ad austrum Euxinum Pontum attingit; nisi quod Moldavi interjiciuntur, gens Turcarum Imperio addita, sed non nihil & Polonis obnoxia; qui olim & Bialogrodum ad ostium Tyrae, in ipsius ora Ponti, possederunt: ab Vngaris Carpathii montes dirimunt. Caeterum, quae proprie Polonia dicitur, in duas dividitur partes, Minorem Majoremque. Frequentior populis Minor urbibusque, in quibus longe caeteris praestat Cracovia, regia civitas, quae tribus ex oppidis in unum praevalidum peramplumque coaluit. Nam Cracoviae Clepardia & Casimiria junguntur: atque omnes interfluit Vistula, nobile Sarmatiae flumen. Regia hic domus, in edito sita loco, urbi imminet, pro arceque est regi, nec toto est regno aedificii opus ullum praeclarius; quo & templum maximum, inclytum opibus, includitur, principe Canonicorum collegio. Confluunt huc, non ex finitima solum Germania, sed ex ipsa quoque Italia, mercatores, & ex toto regno juventus ad bonarum artium percipiendas disciplinas, quibus docendis egregii semper magistri magna mercede conducuntur. Cracoviae dignitate proximum Lublinum [2]; ubi, annis singulis, nundinae, magna negociantium celebritate, aguntur, non vicinorum modo populorum, sed Scytharum, trans Borysthenem co-

Poloniae fines.

Minor Polonia et Cracovia.

Lublinum.

1 Nostra exemplaria *Boristinem* retinent: at infra *Boristenes*, neque aliter scriptum videri possit in primo.

2 In secundo exemplari *Labrinum*;

colentium, Moſchorum, Turcarum, Armeniorum: quo cum caeterae merces, tum magna pellium omnis generis vis comportatur.
Sandomiria Par nobilitas Sandomiriae, in ripa Viſtulae ſitae, & Petrico-
Petricovia. viae. Claruit haec, magnumque incrementum caepit, quod diu apud eam habiti gentis conventus, ad quos prope quotannis Principes regni cogere ad conſultandum de Rep. rex conſuevit. Vnde & regia hic domus, & ſinguli pene Epiſcopi multique potentiorum laxas pariter aedes aedificarant: quae nunc, translatis Varſaviam conciliis, neglectu ac ſitu collabuntur. Eſt & Viſlicia & Tarnovia, &, Roxo-
Major Polonia. laniae contermina, Primislia. Majorem Poloniam percurrit irrigatque Varta flumen. Princeps hic urbium, ſi antiquitatem, & Archiepiſcopalis ſedis honorem ſpectes, Gneſna,
Gneſna. a veteri Leccho, auctore gentis, condita; ſi ſpeciem urbis, munitionum aedificiorumque dignitatem, & frequentiam
Poſnania. populi, longe Poſnania antecellit: ubi & magnus e Germania mercatorum concurſus, & pleraeque, ut Cracoviae, ab ipſis Nobilitatis proceribus ſplendide aedificatae domus. Poſt Gneſnam & Poſnaniam eſt Caliſſia, Siradia, Vniovia. Ma-
Maſovia. joris Minoriſque Poloniae finibus adhaeret Maſovia, quam interſecat Viſtula, faecundantque Naref & Buch fluvii, qui, infra Pultoviam juncti, in Viſtulam influunt. Gens paulo tumidior, ſed incorrupti ſanguinis nobilitatem, praeter cae-
Varſavia. teras, colens. Caput rerum hic Varſavia, quam alluit Viſtula, ſublicio ponte, immanibus ſtructo trabibus tigniſque, opere plane egregio, juncta. Poſt contributos in Polonorum concilium ab Auguſto rege Lithuanos, in hanc potiſſimum urbem, quod pene regni umbilicum (1) tenere videatur, de Rep. convenitur: unde in dies varie aedificiis augeſcit excoliturque. Ad Maſoviam pertinere & Plozca & Pultovia & Rava & Tarcinum dicuntur. Maſoviae a ſeptentrionibus eſt
Cujavia. Pruſſia, interjecto brevi Cujaviae tractu, cui Epiſcopalis urbs Vladislavia eſt caput. Haud longe hinc, ſecundo a-
Turunia. mne deſcendentibus occurrit Turunia, (2) una ex praecipuis Pruſ-

1 Vtroque in exemplari legitur *umbelicum*.

2 Nihil aeque me in hoc opere edendo jamdiu exercet, ac Gratiani ratio haec appellandarum urbium ac regionum aliter fere, atque ab eruditiſsimis Geographia eae appellari vulgo ſolent. Saepe ad eorum rationem hominem revocavi: ſaepe quid inter eum atque illos intereſset teſtatus ſum. Sed ſtatui rei, ad admonendum minime fortaſſe neceſſariae, mihi certe moleſtiſſimae, finem facere. Dicam in univerſum, placuiſſe illi, ſive ſuorum temporum conſuetudinem, ſive aliam quandam rationem ſequuto, propria urbinm ac regionum vocabula non ita uſitate, ut vulgo nunc homines loquun-

Prussiae urbibus, imperio quidem Polonorum parens, sed suis permissa legibus vivere, suisque administrari magistratibus. Terminatur Prussia ab aquilone mari Baltico, & Samogitiae & Livoniae finibus; ab austro Polonia; ab ortu Lithuania; ab occasu Pomerania: cujus & partem, quae Pomerella dicitur, comprehendit. Longitudinem ejus ad passuum ducenta quinquaginta millia, latitudinem ducenta patere ajunt. Provinciarum Polonici regni cultissima, & multis insignis urbibus, quae cum claris quoque conferri posse videntur; Turunia, Elbinga (1), Chinisperga, Culma, Mariaemburgum, (2) Varmia, Brunsperga (3). Sed omnibus longe opibus & dignitate praestat Danticum, opportunitate egregii portus, quem Vistula efficit, aucta. Distat a mari atque ostio fluminis millia passuum quinque: ostii claustra arx servat. Subeunt maximae cum ipso onere naves, atque ad oppidum appellunt: quarum magnus semper in portu numerus cernitur, interdum sexcentis ac septingentis plures. Est enim Dantiscum vel praecipuum totius septentrionalis plagae emporium, quo, ex Livonia, Suetia, Dania, Germania, Belgia, Britannia, Gallia quoque atque Hispania varias ferentes petentesque merces naves confluunt. Praeter hunc duo sunt in Prussia portus ad Elbingam, & ad Chinispergam. Sed nullus celebritate cum Dantiscano conferendus: quanquam Elbingensis magnas habere opportunitates dicitur. Iis ex regnis vinum, oleum, saccarum atque aromata, & lanei panni & serici advehuntur: exportantur frumenta, linum, spartum, coria, sevum (4) mella, cerae. Hanc urbem, loci opportunitate ducti, Theutonici sodales condidere, paulo post, quam in ea loca, ad res contra Prussos gerendas a Pontifice Max. missi venere: quae, cum postea injuriis coa-

Prussia.

quuntur efferre. Certe, quam *Turuniam* ille hoc loco dicit, ab reliquis Geographis non nisi *Thorunum* sive *Torunum* appellatam video: de qua Baudrandus: „ Toronum, *Thorn*, „ urbs Hanzeatica Poloniae, in Prussia Regia, ad Vistulam fluvium „ cum ponte. Longa obsidione sua „ celebris facta est, estque in Culmigeriae tractu, in ipso limite Cujaviae provinciae. 4. milliaribus Germanicis distans a Culma in meridiem, uti 12. a Mariaeburgo, & „ 15. a Gedano, Lanciciam versus „ 13. Situ & arce permunita est, & „ in duas partes dividitur, veterem „ nempe & novam; estque probe „ culta. Subest regi Poloniae ab anno 1454. quo ab ordine Teutonico „ defecit. Patria fuit Nicolai Copernici, astrologi: et in ea obiit an. „ 1501. Joannes Albertus Poloniae „ rex. „

1 Secundum exemplar exhibet *Elberiga*.

2 Utrumque exempl. *Mariemburgam*.

3 In secundo exemplari *Braunsperga*.

4 Pag. 328. Voluminis primi ex Auctoris *saevi* fecimus *sebi*. Hic nihil mutandum existimavimus.

coacta se in Polonorum potestatem tradidisset, ab iis mutatae fidei praemium libertatem & jus cum legibus suis vivendi tulit: quam, miscendo se inde alienis discordiis, saepe auxit, interdum etiam omnem amisit. Sed pecunia atque auro omnia damna sarcivit, quo, quam armis, validior civitas tectiorque semper fuit. Frumenta enim aliaque, quae Poloni ad eorum urbem deportant, externis mercatoribus, aut omnino alteri, quam Dantiscano civi, vendere per leges eorum non licet. Quo fit, ut iis parvo veneant, quae inde ipsi aliis quamplurimo vendunt. Et Poloniae quidem tanta fertilitas est, tam lati feruntur campi, ut, cum inopia vini, quod ibi nullum gignitur, communis genti potus ex macerato aquis tritico fiat, & dubitare liceat, utra frumenti pars major sit, quae estur, an, (1) quae hauritur, tamen alterum pene tantum utrique annonae (2) superfit. Id, secundo flumine, Dantiscum devehitur, & in varias provincias exportatur. Et proxime, quod vix creditura posteritas videtur, Anno MDXC. fame periclitanti Italiae Dantisco advecta frumenta subsidio fuerunt: &, quae gens extremo subjecta septentrioni, ne cognita quidem Romanae potentiae fuit, ex ea allatum, quo levata Italiae inopia, & fami nostrae subventum sit, quis non miretur? Iter navibus fuit per Balticum primo mare; & Daniae freto, cui Sontio est nomen, egressae, Cimbricum promontorium superarunt. Emensae inde, quantum in longitudinem patet, Germanicum oceanum, angustias, queis Britanniae insula a continente dirimitur, petiverunt. Hinc Britannicum, Aquitanicum, Cantabricum transvectae oceanum, Hispaniae exterius latus omne ambierunt, & ad Gades mediterraneum intravere mare, & reliquae Hispaniae Galliaeque legentes oram, Liguriae omissis littoribus, Liburnum appulerunt. Tam longinquos advenas, tam laeta munera, tam necessario tempore, afferentes benigne accepit Ferdinandus Medices, Magnus Etruriae Dux, nec pretium solum, quod ipsi frumento statuerunt, liberaliter persolvit, sed singulos navicularios hospitalibus donis prosecutus, omni genere humanitatis percoluit, quo, ad repetendam novo commeatu eandem navigationem, alliceret. Quae res cum gratiae Ferdinando tum (3) quaestui fuit, qui non suis solum, sed aliis quoque populis, atque ipsi Romanae urbi, in summa frumentariae rei difficultate versanti, succurrit. Dantiscanis igitur magnae ex his quaestibus & privatim & in

Poloniae fertilitas.

Poloniae frumentis Italia levata.

1 Vtriusque exemplaris *aut* sustuli.
2 Hoc est, cibatui potuique.
3 Vtroque in exemplari *tam* legitur.

in commune divitiae, quibus adhuc & ſuam tuentur libertatem, & urbem publicis privatiſque aedificiis pernobilem incolunt; quam diuturna haec Belgarum bella ſeditioneſque & defectio ab Hiſpanis tot populorum non parum amplificaſſe ajunt. Feſſi enim plerique domeſticis malis, & praviſſimarum haereſum opinionibus contaminati, & ob id ipſum Ferdinandi Toleti, Albae Ducis, ſeveritate metuque, ut ſupra traditum a nobis eſt, in fugam acti, Dantiſcum, magna multitudine, ad tria millia familiarum (maxime opificum fuiſſe dicuntur) commigrarunt, ac benigne a Dantiſcanis, eodem haereſum morbo laborantibus, accepti, ſedem in oppidi ſuburbiis accepere.

Pruſſia (1) ferme eſt omnis, quam Polonia, aedificata elegantius. Nam rarae apud Polonos e lapidibus domus. E ligno, ſuppetentibus abunde (2) materiam vaſtis ac frequentibus ſilvis, extruunt: nec id genti ſtudium laxe aut ornate habitandi. Pruſſia Germanis fere incolitur. Vnde cuncta illhic Germanico more: quanquam paſtores cultoreſque agrorum nec Germani ſunt, nec Germanice ſciunt. Reliquiae antiquorum Pruſſorum eſſe putantur: nec hos Lutherana haereſis omnes, ut urbanos, traxit, cum linguae commercio diſcretos, tum, qua ſemel imbuti erant, religionem conſtantius retinentes. Ne autem omnis a priſcae pietatis cultu in novas diverſaſque ſectas Pruſſia abierit, maxime virtus obſtitit atque (3) vigilantia unius Stanislai Hoſii (4) Cardinalis. Stanislaus Hoſius Cardinalis.

1 Traoſtulit huc ex Commendooi Vitae libro II Gratianus capita XII. haud ita molto poſt initium, XIII. & XIIII. uoiverſam nempe Pruſsiae deſcriptionem, quae inſra Martialis de ſuccino epigrammatis abſolvitur. Nos variantes ejusdem Vitae, Patavii editae an. 1685 lectiones adnotabimus, quas vulgo meliores in hoc, quam in illo opere, deprehendimus.

2 In Commeodoni Vita *facile* pro *abunde*.

3 Commend Vita *ac*.

4 De Stanislao Hoſio Cardinali haec reperi inter Gratiani noſtri collectanea. „ Stanislaus Hoſius, Vlrico „ Hoſio patre, Cracoviae natus eſt „ anno 1504. quinta die Maji. Cum à „ Rege Sigiſmundo pater ejus in „ Lithuaniam eſſet evocatus, ipſe „ quoque eum eo Vilnam profectus, „ per novem annos ſub uno praece- „ ptore literis operam dabat, ma- „ xima diligeotia maximoque profe- „ ctu. Iode Cracoviam ad altiora „ ſtudia capeſſenda fuit remiſſus. „ poſtea in Italiam profectus Patavii „ commoratus eſt aliquandiu; Bono- „ niae vero juris utriuſque Doctor „ fuit pronunciatus Ex Italia rever- „ ſus, in familiaritatem D Choin- „ ski, Epiſcopi Cracovienſis, ſe de- „ dit, a quo fuit habitus in pre- „ cio: quo mortuo D. Thomiczki, „ Epiſcopo Cracovienſi, inſervivit. „ Poſt ejus quoque deceſſum, ali- „ quot viri Principes eum habere cu- „ piebant. Regia Majeſtas illi ſignifi- „ cari juſſit, quod eum inter fami- „ liares ſuos habere vellet. Multa „ quoque pollicebatur Gamratus, Ar- „ chiepiſcopus Gneſnenſis. Regina

„ ve-

Is & suam ditionem (nam pluribus oppidis Varmiensis Episcopus imperat (1)) a contagione ejus labis prohibuit, & inductum

„ verò Bona omnia promittebat. „ Sed Cardinalis consilio usus D. „ Macziciuwski, Episcopo Cracoviensi et Regni Vicecancellario, se „ adjunxit, cui non magis, quam „ Regiae Majestati operam navabat. „ Oblata sunt inscio aliquot sacerdotia, quorum nonnulla coactus fuit „ acceptare. Offerebantur etiam plura, „ sed respuit omnia, nisi quibus se „ posse satisfacere sentiebat. Diligebatur unice ab Episcopo Macziejovio, qui etiam, inscio ipso, omnem movebat lapidem, ut eum „ Episcopatu ornare posset, sed occasio defuit. Interea Rex Sigismundus aetate confectus, graviter aegrotare coepit, et accersito filio „ Sigismundo, qui nunc foeliciter „ sedet ad Regni gubernacula, inter „ alia mandavit illi et hoc, ut quicunque primum in Prussia Episcopatus vacaverit, eum Doctori Hosio „ conferat, cujus integritatem & „ doctrinam satis babebat exploratam. „ Vacavit itaque, post obitum Regis, Episcopatus Culmensis, quem „ Rex ad Hosium detulit, hanc sui „ parentis voluntatem fuisse significans, ut fieret Episcopus. Deprecatus est diu; Hosius detrectavit; „ sed Regi praecipienti, & amicis „ urgentibus cessit, & Ecclesiae Culmensis Episcopus fuit pronunciatus. Antequam autem confirmatio „ fuisset ex urbe allata, designatus „ est a Regia Majestata orator ad „ Carolum V. Imperatorem, Ferdinandum ejus fratrem, et Philippum „ Catali filium, qui tum in Flandria „ cum patre commorabatur. In ea „ legatione ita se gessit, ut maximam prudentiae integritatisque laudem reportaret. Rebus ex animi „ sententia confectis in Poloniam rediit, et aulae valedicens Lubaviam est profectus, ubi ad haereses extirpandas animum adjecit. „ Sedit in ea cathedra non totos duos „ annos. Cum Tidemanus Gisius, Episcopus Varmiensis decederet, in ejus „ locum suffectus est iterum a Regia „ Majestate, quae sumptu suo, ipso „ interea Ecclesiam illam tenente, „ translationis & confirmationis Bullas „ ex urbe adferri curavit, et ad Ecclesiam Varmiensem transtulit. In eo „ loco, totus in lectionem sacrarum „ literarum incubuit in Synodo Petricoviensi librum Confessionis conscripsit. Contra Brentium postea calamum strinxit. Anno 1558. ternis „ literis fuit a Paulo IIII. Pontifice „ ad urbem evocatus, cui, etiam assentiente Regia Majestate, paruit, „ et ad urbem anno sequenti venit. „ Charus erat Pontifici, qui etiam „ galerum Cardinalicium illi detulit; sed „ nulla ratione adduci se passus est, „ ut eum acceptaret. Mortuo Paulo „ IIII. Pius IIII. ei successit, qui „ statim Hosium ad Ferdinandum „ Imperatorem in legatione misit, in „ negocio congregandi generalis et „ Oecumenici Concilii. Dum autem „ Viennae degeret, Pius IIII inscio „ et nihil tale cogitanti misit galerum „ Cardinalicium, quem, ut antea, „ repudiaverat: sed, accedente severo „ Pontificis mandato, intra duos „ menses vix adduci potuit, ut acceptaret. Parvo interjecto tempore, legatus est creatus ad Concilium Tridentinum, quo fuit profectus, rebus apud Ferdinandum „ Imperatorem ex usu Christianae „ Reipub. confectis constitutisque. „ Tridenti summa cum laude legatum egit. Concilio finito, obtenta „ a Pontifice facultate, ad Episcopatum rediit, ubi in reducendis haereticis maximos labores, molestias „ infinitas devoravit. Civitatem Elbingensem suae jurisdictionis Ecclesiae „ ad Christum reduxit. Ecclesiam „ ex manibus haereticorum ereptam „ Jesuitis tradidit, quorum etiam „ collegium Braunsbergae erexit maximis impensis. Anno 1569. sic „ volente Regia Majestate, Romam „ est profectus.

1 Eadem Vita *imperitat*.

ctum in Prussiam Jesuitarum collegium Brunspergae (1), veluti in statione, adversus Haereticos collocavit; & multos sanctitas viri innocentiaque continuit, ut, quanquam late in omnes fusum id malum sit, tamen inter ipsam quoque (2) Nobilitatem nonnullae in Ecclesiae fide familiae permaneant. Prussi ut dicti veteribus (3) sint, haud satis ne inter ipsos quidem constat. Partim Germanis, partim Sarmatis adscripti videntur; & hodie utraque mixti sunt gente. Sed tum nulla cum his populis commercia: ideo ne cogniti quidem satis. Sub Nerone profectum e Pannonia equitem Romanum ad emenda succina in ea loca penetrasse, ut miraculum referunt. Prussorum nomen a Borussis accepere, qui e Scythia ultimisque Europae terminis, qua ortum Tanais habet, profecti eam regionem, vastatam desertamque a Gothis, insedere. Ibi diu, patrio ritu, nullis aedificiis, nullo agrorum fructu, nisi quem terra sponte ferret, nullo aut in Deos aut in homines cultu, denique nullo imperio aut lege, egere; melle, quod passim per silvas apes fundebant, & lacte & sanguine equorum & ferarum carnibus vescentes. Tanta barbaries inerat, ut, sine ullo conjugii nomine aut discrimine, faeminas, in quascunque aut sors aut libido impulisset, brutorum ritu, inirent. Ex tam prompta ac (4) promiscua venere ingens brevi propagata multitudo; qua praegravante, ne angustia inde finium urgerentur, infantibus, quae faeminae ederentur, necatis, mares tantum suscipi nutririque instituerunt: nec ulla, toto biennio, muliebris stirps servata. Graves accolae finitimis jam erant, nihil circa non infestum latrociniis ac rapinis juventute eorum relinquente: nec ipsis moderari facilius erat, nullo rectore aut lege agentibus. Ob id, cum de Rep. aliquando coivissent, unus Barbarorum, haud sane stolidi ingenii, nomine Viduutus (5), qui, piraticam faciens, non nihil etiam opibus eminere inter eos caeperat,

Priscorum Prussorum quanta barbaries.

Quo pacto sibi Regem crearunt.

„ Quin, inquit, ab his (6) apibus, quarum quotidie pasci-
„ mur fructu, vivendi quoque exemplum capimus? An vi-
„ detis, ut illae uni parere didicerunt? ut ab eo aequo ju-
„ re habentur (7)? ut inertes ad laborem coguntur? strenuis
„ atque industriis opimae (8) in suis cavis sedes dantur? „ Di-

1 Ibid. *Brunspergae*.
2 Haec vox a Commendoni Vita abest.
3 Ead. Vita *a veteribus*.
4 Ib. *et*.
5 In secundo exemplari *Viduatus*: in primo ambigua est lectio.
6 Commend. Vita *iis*.
7 Ib *habeantur*.
8 Ib. *optimae*: melius, quam in utroque nostro exemplari.

ctis assensere omnes, atque ipsum Bioterum suum esse (regem apum ipsi sua lingua sic vocabant) jusserunt. Non defuit illi animus atque indoles regis. Ab illa promiscue (1) cum qualibet se miscendi consuetudine revocavit, conjugiaque & discrimina liberorum instituit, & aliarum (2) quoque legum frenum Barbaris injecit. Sed ante omnia Deorum metum opinionemque incussit, qua plus, quam ullis legibus, multitudo continetur. Sumpto a finitimis Samogitiis (3) atque Lithuanis more, serpentes, rarum in frigida regione animal, ut Deos vereri docuit: deinde feras quoque, quas in victum ante assidue venabantur, quo iis parceretur, silvarum numina esse dixit: postremo silvas ipsas quasdam consecravit, &, divisos inter omnes, agros colere jussit. Sed vicinis populis eo terribiliores Barbari erant, quod sub regibus disciplinam viribus addiderant. Cum Masovios (4) (Poloniae gens (5) est, ut supra ostendimus) populationibus cladibusque fatigatos in maximum (6) metum rerum suarum conjecissent, Conradus, eorum Princeps (7), ad Pontificem Max. Romam confugit, adhibitis Germanorum quoque, & maxime Saxonum, precibus, qui & ipsi aegre Barbaros a finibus suis summovebant. Ab eo, quia Christiani a contemptoribus Dei oppugnabantur, missi in Prussiam sunt Theutonici sodales, qui, tum maxime Syria a Saracenis pulsi, novam sedem militiae a Pontifice Max. expectabant. Hi (8) ad triginta millia hominum fuisse dicuntur, Germanici (9) generis omnes: caeterae enim nationes ea Societate excludebantur; quae parvis (10) orta initiis, aucta confirmataque Pontificum Max. auctoritate ad magnam dignitatem opesque pervenerat. In Prussiam profecti (11) circa annum MCCXXVIII. sedes accepere, citeriorem Vistulae ripam, Culmensemque omnem tractum; multosque annos vario marte cum Prussis bellarunt. Postremo, secundis aliquot praeliis, attritis Barbarorum rebus, & magna multitudine eorum interfecta, omni Prussia potiti sunt. Gens Christiana Sacra accipere coacta, missis a Pontifice Max. qui eos in Christianae disciplinae ratione erudirent, quam adeo

Prussi Pont. Max. studio Christiani facti.

Theutonici equites in Prussiam missi.

1 Ib. *promiscua*: & proxime *Broterum* pro *Bioterum*.

2 Ib. *aliquod*: ut est in primo exemplari. At in secundo *aliud*, quod ita auctor correxit, ut edidimus.

3 Vtrumque exemplar & Commendoni Vita *Samogitiis*. Sed alibi *Samogitios* auctor appellat.

4 Commend. Vita *Massovios*.

5 Ib. *populi sunt*, *populationibus* &c.

6 Ib. *magnum*.

7 Ib. *rex*.

8 Ib. *Ii*.

9 Ib. *Germani omnes genere*; *caeterae enim omnes nationes* &c.

10 Ib. *paucis*.

11 Ib. *profecti sedes* &c.

adeo Barbari initio aspernati sunt, ut Adelbertum (1) Bohemum Archiepiscopum, virum, quem sanctitas morum, & miraculis affirmata religio in Divorum retulit numerum, ad eos a faedo cultu bestiarum avertendos, Roma profectum, Sacra facientem aggressi, obtruncarint (2). Sed Pontifices Max. provinciam omnem in Episcopatus diviserunt, datis Episcopis, qui eos regerent. Horum opera paulatim mollitae Barbarorum mentes, & ad pietatis studium traductae sunt, caesis (3) eorum lucis, serpentibusque, & aliis Diis interfectis atque abolitis. Nec (4) quicquam animos eorum tam subegit, quam quod violari palam eorum Deos impune, nec ultores ipsos temerati numinis sui fuisse, contra quam existimarant, viderunt. Mansit ergo Prussia in Theutonicorum sodalium ditione, & Romanae Ecclesiae fide usque ad memoriam nostram; & vires atque Imperium in eam amplitudinem propagarunt, ut aliquando cum sexaginta millibus equitum in aciem descendisse dicantur; ad eorum praefecturam viri principes, regio quoque orti sanguine, summis studiis aspirarent, magnumque decus ac titulum in familiam se intulisse putaret, qui iis praepositus cum imperio fuisset. Ipsi Magistrum eum (5) appellabant, &, regia praeditum potestate, regio quoque cultu habebant. Quandiu illos (6) ferus & internecinus hostis exercuit, mansit eis (7) integra disciplina, cujus unus est custos optimus timor, qui, ubi domitis ac debellatis Prussis, decessit, in omnem praecipites licentiam luxuriamque decidere, elatique successibus, nec jam Prussiae dominatu contenti, animo ad vasta atque immodica adjecto, saepe Samogitios atque Lithuanos armis tentarunt. Sed longe atrocissimum maximeque diuturnum cum Polonis bellum gesserunt, quorum in primis rogatu in ea loca missi fuerant (8). Cum his (9) per centum & quinquaginta annos, vario eventu, de potentatu contenderunt. Postremo a Religione Sacrisque Romanis turpissime (10) impiissimeque descíscentes, cum Catholica fide

Magister Theutonum.

Cum Religione Imperium quoque amittūt Theutonici.

1 Ib. *Aldebertum Bohemum* &c. At eadem MS. Vita cum utroque nostro exemplari concordat.

2 In Commendoni Vita illud additur, a Gratiano, reliqua inde huc transcribente, certe non sine causa omissum: „ & saepe, quam metu & „ simulatione susceperant, Christia- „ nam religionem exuerint. „

3 Ib *violatis*.

4 Haec *nec quicquam* &c. *viderunt*, omittuntur in Commendoni Vita.

5 Hanc vocem omittit Commendoni Vita.

6 Ib. *ille*.

7 Ib. *ei*.

8 Ib. *fuere*.

9 Ib. *iis*.

10 Haec & sequens vox omittitur in Commendoni Vita.

fide etiam Imperium amiserunt (1). Pervasit enim, veluti (2) continens incendium, omne Germanicum nomen exitialis Lutheri doctrina, atque hos Prussiae & Livoniae sodales (nam, in ea quoque gente objecti Barbaris erant) tantus furor incessit, super novitatis studium, insitum mortalium mentibus, stimulante animos cupiditate occupandi, & haereditarias sibi suisque faciendi praefecturas, quas a Societate habebant, ut non abjecerint modo cruces, quas, insigne (3) institutae adversus Catholicae Religionis hostes militiae, collo suspensas, ex lege Societatis, assidue gestare ante consueverant, sed eas, per summam Christianae pietatis contumeliam atque ludibrium, figerent pro signo, telisque incesserent, & sclopis collineantes (4) trajicerent ac perfringerent. Justa igitur laesi numinis (5) ira factum est, ut ea Nobilitatis subsidia, atque industriae praemia, Germanico sanguini ac nomini erepta, interierint. Nam Albertus Brandeburgius, Societatis Magister, per speciem finiendi diutinum cum Polonis bellum, quod aegre jam sustinebat, sublato omni jure (6) ac nomine Societatis, cujus ipse suffragiis ad eum honorem pervenerat, publicas opes in (7) privatam potentiam vertit, &, Romani Pontificis & Germani Caesaris spreta auctoritate, partita cum Polonis Prussia, se in fidem ac ditionem eorum dedidit, cum eo, ut ipse (8) Dux Prussiae appellaretur, atque concessum (9) sibi Imperii jus filios quoque posterosque ejus sequeretur. Ipse, immemor Religionis votique, quo se Deo obstrinxerat, per licentiae magistram disciplinam Lutheri, ad quam transierat, uxorem duxit, filiumque prope septuagenarius suscepit. Hunc ipsum Albertum ego cum obirem Prussiae partem eam, quae regni illius est, apud Chinispergum (10), ubi Regiam ipse habet, vidi: quin benigne invitatus ab eo, & caenae adhibitus sum, in qua ipse medius inter duas matronas, quae illi cibum ministrabant, interdum etiam ori admovebant, discubuit (erat enim ultimo (11) senio confectus, nonagesimum jam annum agens). Sermo ejus comis, & , ut

Albertus Brandeburgius

1 Ib. *amisere.*
2 Ib. *velut.*
3 Ib *in signum.*
4 Ib *collimantes.*
5 Ib *Dei.*
6 Ib *Societatis jure ac nomine cujus* &c
7 Ib. *ad.*
8 Ib. haec vox omittitur.
9 Ib. *concessi.*
10 Ib *Chinispergam vidi, & ut externus, & qui cum Romano Legato in ea loca venissem (nam Commendonus apud Cardinalem Varmiensem Hedspergi substiterat) benigne atque hospitaliter sum invitatus, & coenae adhibitus, in qua* &c.
11 Ib. *confectus aetate, nonagesimum annum* &c.

&, ut fere (1) fenum, multus (2) de temporum suorum rebus. Quae mecum, aut a me intelligi volebat, latine loquebatur, sed adeo incondite (3), ut pleraque me fugerent, praeterquam quod lenta (4) & parum explicata oratio ejus erat. Abeuntem datis, qui ad septa ferarum visenda (hac enim potissimum causa veneram) deducerent, quae quinque inde millia passuum apud Novam Domum ille habet, multa cum verborum humanitate dimisit. Ferarum, quas Prussia habet, paucas narrasse sat fuerit, cum id mihi susceptum non sit, nec desint scriptores, quibus id solum propositum. Ex omnibus maxime differunt a nostris Vri ac Bisontes (5): silvestris uterque bos; utrique natura fere eadem, sed species diversa, etsi plerique auctores nullo discrimine eos tradidere. Vis, velocitas, feritas, magnitudo utrique pene paria: sed forma (6) Vri nulla re ab agrestibus (7) bobus, praeterquam pilo, differt, qui horridior belluae & subniger (8), non nihil & mole corporis bovis magnitudinem excedit. Julius Caesar paulum (9) infra elephantos (10) posuit. In Masoviae (11) silvis circa Ravam armenta eorum esse feruntur, nec fere alibi In Polonia Vros capi; seu natura loci gignit, sive alibi venatu agitati pulsique eo congregantur: ubi capitale fuerit, praeterquam ex auctoritate regis, eos violasse, aut omnino in ea loca venatum isse. In Prussia vitulos vidi, quos, stabulo emissos, celeri sane motu concursantes ac lascivientes spectavi. Vrorum (12) carnibus vescuntur Poloni, & principum conviviis adhibent, paulum frigoribus ante maceratas. Et ipsi edimus: nec mihi a veri bovis carne magnopere distare sunt visae. Fertur silvestris ac fera bellua agrestes vaccas inire Interdum; verum nec genitum ex his vivere, & pelli ab (13) aliis armento, qui se alienis miscuerunt. Cingula quoque, dissecto ferae corio, fiunt, queis juvari (14) mulierum partus dicuntur. Bisontibus (15) & figura & vis atrocior. Pan-

Vrorum forma.

Bisontum forma.

1 Ib. *ferme*.
2 Ib. *multum*.
3 Ib. *incondite ac barbare*.
4 Ib. *lenta obscurum, ac parum* &c.
5 Ib. *Bisontes: sylvester uterque* &c.
6 Ib. *forma in nulla re a domesticis bobus* &c
7 Vtrumque exemplar *domesticis*, sed, quod mirere, in utroque ei voci substituit sua manu Gratianus *agrestibus*.
8 In Commendoni Vita *subniger non nihil*, &c.
9 Ib *paulo*.
10 Quum prius legeretur *elephantos* in utroque exemplari, correxit in secundo *elephantes* Gratianus
11 In Commendoni Vita *Mazoviae*.
12 Ib. *Harum*.
13 Haec & sequens vox omittitur ibid.
14 Ib. *juvare*.
15 Ib. *Bisontibus & vis & figura atrocior* &c.

Panda atque lata frons (1), diducta cornua, & majora, quam Vris, torta, ut taurorum, & (2) erecta ad ictum, & acuta; colore nigro, tactu lenia, intus cava. Aures parvae, ut juvencis, grandes oculi, rubentes atque ignei, torvo intuitu ac truci. Cum irascitur, flat minaciter naribus: mento, ut barba, pendet juba; eadem collum omne armosque vestit, & interiora crura, hirsutis villis & nigrantibus (3). A collo super humeros eminet (4) dorsum, declive tergum, graciles clunes, posterior omnis pars strigosior; cauda, ut tauri, quam per iram in cursu erigit vibratque. Rarius hic (5), quam Vrus invenitur. Bisontem ego in Alberti septis vidi juvencum, cui cum, sepimentum ingressus, in quo ille claudebatur, temere contemplandi cupidus appropinquarem, admonitus ab eo sum, a quo ducebar, pedem ut referrem (6); si fera impetum fecisset, spatium ad recipiendum me in tutum extra septa non habiturum, quamvis passus non amplius viginti progressum, & bellua pene ad lapidis jactum (7) abesset: tantum ei inesse ajebat pernicitatis. Pascebatur una agrestium boum armentum, a quo ille non abscessit, sed in nos versus, intentus & ferox respiciebat. Neutra ferarum facile aut capitur (8) aut conficitur. Bisontis eam vim esse ferunt, ut una equum sessoremque ictu cornuum sublimes tollat, eam (9) celeritatem, ut, si porro concitus insequatur, nullius equi, quantum vis pernicis, ope effugias. Qui capere vivos volunt, quod raro accidit, foveis insidiantur. Sed non facile, quo velis, compellas (10), ultro in hostem irruentem. Duplex aggrediendi ratio. Sagittandi periti in equis disponuntur, qui etiam aversi & fugientes tendere arcum, Scytharum ritu, ac mittere jacula norunt. In quem primum fera, canibus excita, impetum dederit, is, conjectis telis, capessit fugam: insequentem magna vi excipit alius: in hunc, priore (11) relicto, avertitur. Ita, subinde pluribus subeuntibus ac repetentibus pugnam, atque illa (12) in eum ferente semper impetum, qui se ei novissimus obtulerit, fatigata ac sagittis confixa concidit. Est & alia adoriendi via. Venatores deligunt arbores, non magnitudine (ne circumeundae cursu sint) sed aptas corporibus ab ictu belluae tegen-

Venatio Bisontum.

1 Ib. *cervice, deducta cornua, ac majora* &c

2 Ib. *erectaque ad* &c.

3 Ib. *nigris.*

4 Haec vox cum insequenti omittitur ibid.

5 Ib. *hunc, quam urum conspicimi, Bissontem ego* &c.

6 Vtroque in exemplari *referem.*

7 In Commend. Vita *ictum.*

8 Ib. *conficitur aut capitur. Bisonti eam* &c.

9 Ib. *et.*

10 Ib. *impellas.*

11 Ib. *priori.*

12 Ib. *ille.*

gendis, & quas levi motu corporis ambiant. Ad has consistunt, crebris circa stationibus. Fera canibus & missilibus irritata, in quem primum conspexit, accensa fertur. Ille arbore tectus declinat ictus, & inferentem se venabulo appetit. Bellua in arborem, velut in hostem, saevit, & percita rabie, ut (1) evulsura radicitus, (2) submittit cornua, tantoque atrocius furit, quanto interea gravius a venatore foditur. In eo certamine haud minus, quam cornu, bestiae linguam cavendam (3) timendamque esse venatori ajunt, quam exertam injicit, &, qua est asperitate, abripit, vel si summam modo vestem apprehenderit. Qui amovere ab arbore seque (4) feram, & quietem capere voluerit, rubrum e capite projicit pileum, in quem illa vesano impetu irruit; (5) vel a tergo ululans telumque conjiciens alter in se avertit, ac pari ratione ex arbore pugnam ciet, donec lassitudine & (6) vulneribus confecta cadit. Capitur item iisdem silvis animal, cujus consimilis cervo figura, nisi quod paulum magnitudine antecedit. Cornua, ut cervis, magna & ramosa, eo tantum differunt, quod non erecta consurgunt, sed flexa reclinantur in dorsum, nec teretes eorum rami, sed lati, ferme ut pedum anserum palmae, junguntur. Data ad pugnam non videntur: nec fera ipsa invadentes canes cornibus, sed calce petit, interdum lethali ictu. Capitur fere validis circundatis plagis, in quas, a tergo clamoribus aut canibus acta, praeceps, cursu se induit. Si catulos suscipias alasque, ut (7) cervae mansuefiunt, atque ad homines assuescunt. Vngula eorum curari comitialem morbum constans est fere apud omnes opinio. Quidam omnibus ungulis eandem inesse (8) vim, quocunque tempore aut modo caesis, contendunt. Quidam dextro (9) posteriori crure viventi abscissam (10) oportere esse, tempore, quo maxime ardore libidinis saevit. Correptos morbo comitiali, cum, visu sensuque ablato, affligantur, ungulae parte, quantum vis parva, tactos excitari credunt. Anuli ferme ex ea fiunt, quos item qui in digito habent, corripi eo morbo negant, & vulgo feruntur. (11) Itali *Magnam bestiam* ab corporis mole vocant;

Alces, seu magna bestia.

Vngula alcis contra comitialem morbum.

1 Ib. *et*.
2 Ib. *radicibus*.
3 Ib. *caudamque timendam esse* &c. Male. Neque enim *caudae* convenit, quod sequitur *exer am injicit*.
4 Hoc dicit: Qui amovere ab arbore et ab se feram voluerit &c. Male in Commend. Vita *seque at feram* &c.
5 In ead Vita *ruit*.
6 Ib. *ac*.
7 Ib. *uti*.
8 Ib. *esse*.
9 Ib *dextero*.
10 Ib. *abscissam*.
11 Lectionem utriusque exemplaris retinui.

cant; Poloni *Onagrum*, recentes scriptores *Alcem* indidere nomen. Onagri silvestres sunt asini, quos Africa & Asia, & praecipuos Phrygia & Lycaonia, ferunt: nec huic simile quicquam. Alcibus Julius Caesar caprarum maxime formam, & pellium (1) varietatem tribuit, & mutilas cornibus esse, & crura sine nodis articulisque habere scribit, & ne quietis quidem causa procumbere, sed applicare se arboribus, quas subrui a venatoribus solere, & (2) cum se fera in eas reclinarit (3) afflictis pondere arboribus una concidit. (4) Quarum rerum huic, visae a nobis, Alci nihil convenit. Plinius Alcem in septentrionalibus oris gigni, jumento similem, nisi proceritas aurium & cervicis distingueret, tradit. Et feros equos in Alberti septis vidi, qui in vastis Prussiae & Samogitiae nemoribus capiuntur, nullum ad usum. Nam, praeterquam quod parvi sunt ac deformes, & domari, & sessorem pati ob infirmitatem virium (5) posse, & omnino mansuefieri negant, ab hominis certe conspectu statim refugiunt. Carnibus eorum, ut reliquarum ferarum, incolae vescuntur. (6) Sed nos nimis multa de Prussia: & tamen non abscedendum inde nobis prius, quam pauca de succino.

Silvestres equi.

Id in Prussici maris littoribus legitur, inter reliqua maris purgamenta ejectum, (7) &, quibus ea cupiditas est, etiam inter fluctus scrutantur, & vel arena limove obrutum eruunt. Captura ejus publice praeconi subjicitur, & cupide, & saepe magno, redimi, pluribus licentibus, solet. Nec levis quaestus ex eo, quanquam non quantus antea fuit. At (8) Romanis olim tanto fuisse in pretio luxuque videtur, ut petitos bello hos populos a (9) Domitiano Caesare ob succinum memoriae proditum sit: & Barbaros, mirantes, rem nullius usus tanti Romanis (10) aestimari, non insulse tradito, quod vilissimum apud eos & belli causa erat, pacem recepisse. Et Plinius tradit, quantum vis parvam hominis e succino effigiem, vivorum & valentium hominum pretia excessisse. Minuit & minuta majestas religionis hoc seculo illi pretium, cum ante (11) in Dei Divorumque imagunculas formatum a piis hominibus magna mercede pararetur, fingeretturque vis ingens in parvos globos, quibus filo trajectis,

Succinum.

1 In Commend. Vita omittitur haec vox.
2 Ib. *ut*.
3 Ib. *reclinaverit*.
4 Ib. *concidat*.
5 Ib. *crurium*.
6 Ib. *vescuntur*. *In Prussici maris littore succinum legitur* &c.
7 Ib. *rejectum*.
8 Ib. *et*.
9 Ib. omittitur haec vocula.
10 Ib. *a Romanis*.
11 Ib. *antea*.

ctis, preces numerantur, quae ad Virginem genitricem propitiandam, tradito a majoribus ritu, fiunt, crebroque ad certum numerum repetuntur; quos ab quadam similitudine, *Coronas* appellamus, iisque haud minus nostrae faeminae, quam caetero ornatu, quo nitere ac splendere student, laetantur. Nunc capta ea gens novis erroribus haeresibusque ab religioso usu vertit in ludrica, latrunculos, (1) tesseras, alveolos, talos, cochlearia, vasculaque fingens. Caveas quoque, quibus concinentes aviculae includuntur, vidimus affabre factas, sed nullo usui ob fragilitatem. Hoc fit, ut nec appetatur, ut antea, nec tanti veneat. Quae illi natura, aut ex quo gignatur, nondum satis compertum, etsi (2) non incuriose quaesitum a multis, variantque de eo auctores, non veteres solum, sed etiam nostri. Credibile est, in septentrionis insulis, sive scopulis, sive arboribus manare liquorem, ut cerasis gummi, & mox concrescere gelu, ac in mare delapsum durari aquis, expuique inde fluctibus in contrarium littus. Hoc gigni modo (3) argumento sunt quisquiliae aliaque, quae in pellucidis cernuntur. Nam culices, apes, muscas, araneos ipsi vidimus, quas liquenti adhaesisse humori, inque durescente inclusas existimare licet, nulla parte sui corrupta laesave. Martialis, ludere in omnia versiculis solitus, non apem modo & formicam, sed viperam quoque succino interceptam testatur (4). Ipsos versiculos subjicere non pigebit.

Quae natura succini.

De Api.

„ Et latet & lucet Phaethontis condita gutta,
„ Vt videatur apis nectare clausa suo.
„ Dignum tantorum pretium tulit illa laborum.
„ Credibile est, ipsam sic voluisse mori.

De Formica.

„ Dum Phaethontea formica vagatur in umbra,
„ Implicuit tenuem succina gutta feram.
„ Sic, modo quae fuerat vita contempta manente,
„ Funeribus facta est nunc pretiosa suis.

1 Ib *latrunculos, cochlearia, vasculaque fingens*, etc.
2 Ib. *quamquam*.
3 Ib *modo*.
4 Ib. hoc verbum omissum est.

De Vipera.

„ Flentibus Heliadum ramis dum vipera serpit,
„ Fluxit in obstantem succina gemma [1] feram:
„ Quae dum miratur, pingui se rore teneri,
„ Concreto riguit vincta repente gelu.
„ Nec [2] tibi regali placeas, Cleopatra, sepulcro,
„ Vipera si tumulo nobiliore jacet. „

Livonia. Prussiae ultimos fines Samogitia attingit, & altius se in aquilonem erigens Livonia, quae provinciarum novissima in Poloniae opes accessit. Hic omnia Prussiae similia visuntur. Egregie munitae urbes, aedificia Germanicum in morem structa, Germanicae quoque linguae communis in oppidis usus. Agrestibus suus est sermo, quem, a priscis acceptum indigenis, retinent adhuc. Ambiunt gentem Moschi ac Lithuani, & alluunt Baltici & Finlandici [3] maris fluctus, qui (Mare gelu concretum.) saepe, magnitudine frigoris evicti, gelu concrescunt usque adeo, ut proximis annis ingens Moschorum exercitus in ipso mari, glacie durato, stativa castra habuerit. Inter Livoniae urbes (Riga urbs.) principem locum obtinet Riga, Archiepiscopalis solii honore & egregii portus opportunitate insignis, quem Duina, nobilis amnis, e Moschorum terra defluens, efficit: tantusque hic, mercaturae causa, est navium concursus, ut pene cum (Rivalia.) Dantisco Riga conferatur. Secundum hanc fertur Rivalia, in ora maris contra Finlandiam, sita; unde & regi Suetiae paret, occupata ab eo superioribus Livoniae tumultibus, & (Derpatum.) magnis operibus communita. Sequitur Derpatum, mediterranea urbs, quam Enbech fluvius alluit, e Beibo lacu ma- (Plescovia.) nans. Nec longe hinc Plescovia, primaria Moschorum civitas, distat. Atque his quidem in oppidis omnibus Episcopi (Venda et Osilia.) divinis praesident rebus: item Vendae & Osiliae, quae insula est in ipso ore Livonici sinus sita, quam Magnus, regis Daniae frater, Episcopi jure, etsi non sit ipse Episcopus, obtinet. Rex Suetiae tenet & Narviam, objectam Moschis ad Narviae fluminis ostium; ubi in adversa ripa alteram urbem, eodem nomine, occupat Moschus. Atque hinc petuntur invehunturque merces, quibus aut abundat Moschovia aut eget. Livonia frugum omnis generis est maxime ferax, quarum inde magnus numerus, annis singulis, exportatur, sicu-

1 Ib. *gutta*.
2 Ib. *Ne*. Melius.
3 In utroque exemplari *Finlandici*; sed certe provincia *Finlandia* dicitur atque etiam *Finnonia*, et *Finnia*.

ficuti & coriorum & cinerum (1) & mellis & cerae & picis, &, praeter haec, lini optimi ingens copia, quod maxime Holandorum naves advehunt. Atque ex hoc texuntur telae illae tenuissimae candidissimaeque, quae ad nos quoque ex Holandia adferuntur, magnoque comparantur. Vindicavit & hanc olim a Barbaris terram, & gentem Christiana Sacra accipere coegit militaris Societas eorum, qui ab insigni, quod gestabant, *Ensiferi* vocitati sunt. Etsi hi quidem impares sustinendis hostibus, Prussiae Theutonum Societati sese adjunxerunt, & ejus fulti opibus provinciam omnem perdomuerunt, multosque annos egregia belli fama tenuerunt. At hos quoque, ut Theutones, ab pari causa par exitus tulit. Debellatis enim Livonibus, & parta pace, a labore ac belli studiis ad desidiam luxuriamque desciverant. Atque hinc prava Lutheranorum superstitione capti, haeresique contaminati, Catholicae religionis disciplinam, cujus cultu beneficioque ad eam dignitatem potentiamque pervenerant, nefarie atque impie deseruerunt. Hinc ortum inter ipsos dissidium externis aditum ad eorum perniciem patefecit. Magister Societatis Rigensem Archiepiscopum, quia jus avitae pietatis tuebatur, armis invasit, & ad deditionem compulsum, contra fidem pactorum, in custodiam tradidit. Augustus, rex Poloniae, Archiepiscopum, & quia superior causa, & quia sanguine sibi erat junctus, bello aggressus Magistrum, vinculis exemit, ipsumque & parentes ei populos in fidem recepit. At Moschoviae rex, cujus tantae sunt opes, ut Imperium ad Hircanum usque mare Persarumque fines protulerit, Theutonum scelus occasionem invadendae ac subigendae sibi gentis habuit. Ergo ultorem se pollutae ab iis ac proditae sacrosanctae religionis ferens, & sceleſtos & desertores Christianae pietatis increpans, validis cum copiis Livoniam ingreditur, multisque expugnatis oppidis, atque ipsa Derpati urbe in potestatem redacta, brevi permagna provinciae parte est potitus, in tantumque metum ac difficultatem Magistrum & Livones conjecit, ut fortunam Prussiae & ipsi subire, & sese in Polonorum & Augusti regis fidem dedere sint coacti. Nam Magister, abjecta cruce, veteri dignitatis suae insigni, eadem conditione, qua in Prussia Albertus, ut Curlandia, haud spernenda pars Livoniae, sibi posterisque suis, beneficario jure, traderetur, atque Dux appellaretur, pepigit. Rigenses ita suis legibus vi-

Linum ex Livonia in Holandiam.

Ensiferi.

Livoniae quoque equites deserta religio evertit.

Moschus religionis se vindicem fert.

Livonia in fidem Polonorum deditur.

1 Haec est utriusque exemplaris lectio.

vivere permissi, ut Imperium Polonorum agnoscerent: reliqui omnes populi ditioni regis subjicerentur. Sed Augustus magis cursum victoriae Moschorum Principis est moratus, quam Livoniam ab eo vindicavit: cujus recuperatae pacataeque gloriam Stephanus Bathorius rex, ut supra (1) a nobis memoratum est, aliquot post annos, tulit.

Samogitia.

Samogitia Lithuaniae est regio, quae Livonum & Prussorum fines attingit, ac saepe cum utrisque belligeravit. Nulla gens antiquae barbariae plus retinet. Ad Christiana Sacra traduci se ita non facile est passa, ut nunquam penitus inanium numinum superstitionem exuerit. Inveniuntur nunc quoque in rudi plebe, qui serpentibus, qui lucis suis, qui proceritate aut vetustate insignibus arboribus, qui sacro igni venerationem & cultum aliquem tribuant. Bello tamen non inutiles, ac, si severum disciplinae exactorem nacti sint ducem, haudquaquam segnes ad imperia periculaque esse dicuntur. Corpora his procera firmaque & cuivis labori paria. Quo magis mirere, nusquam alibi plures, aut (2) insigniori parvitate homines equosque nasci. Et appetuntur a plerisque haec errantis naturae ludibria, & apud Samogitas nec unquam desunt, nec inviti parentes expetentibus tradunt, cum, qui oneri ipsis sunt, aliis, & maxime Principibus, inter oblectamenta haberi sciant. Vidimus ipsi in Regia Augusti duos e Samogitia germanos fratres, iisdem parentibus genitos, quorum alter usque ad miraculum procerus, alter pumilio mirae parvitatis erat, uterque in deliciis (3) Aulae habebatur. Ingenio & calliditate parvulus, viribus & forma alter praestabat. Equi item inde perparvi perque acres adducuntur: et ego Samogitium equum in Italiam duxi, parvitatis eximiae, dono datum mihi ab Andrea Sborovio, uno e Poloniae proceribus, quo nihil formosius, nihil ferocius; qui quidem mihi ad vigesimum vixit annum. Praefactura Samogitiae longe uberrimi est vectigalis, nec, nisi Principum gratiosissimis, rex tribuit.

Homines equique parvi in Samogitia.

Lithuania.

Lithuania, etsi minus culta, & populis minus frequens sit, quam Polonia, maxima tamen provinciarum regni ejus habetur, ac tam late extendens fines, ut una dimidio plus regni totius occupet. Sed late obsita silvis, & operta impeditaque paludibus, atque eo ab externa vi tutior (quod bella geri in ea terra, nisi summa hyeme, non queant) palustribus locis aditum armatorum multitudini non praebentibus.

1 Voluminis I. Pag. 296.
2 Haec est hujus loci utroque in exempl. lectio.
3 Secundum, at non primum exemplar *delicii*.

bus. Hyberno tempore, pervia omnia & patentia occurrunt; quando pariter flumina, lacus & aquae omnes ita durantur gelu, & nivibus integuntur, ut tormentis quoque bombardisque (1) ferendis sufficiant. Tum enim non legendae ambiendaeque viae, sed, quocunque tendas, veluti patenti mari, rectum carpas iter licet. Centum admodum & nonaginta anni sunt, ex quo gens mansuefieri excolique Christianae pietatis disciplina caepit. Ante barbara religione, barbaris quoque moribus agebant. Divinitatem tribuebant lucis, arboribus, anguibus, &, quem magno studio alebant, igni. Matrimoniorum & conjugalis tori adeo negligentes erant, ut uxores suas paterentur concubinos atque adulteros palam habere, idque viri honori sibi, non dedecori ducerent. Quin contra viris ipsis ignominiae ac probro vertebatur, si cum altera habere consuetudinem comperti essent: sanctaque pudoris atque honestatis lex maritis, non faeminis, contrario pene omnium gentium ritu, indicta erat. Adeo honestum & bonum non res, sed usus & mos facit (2). Dominis in servos tantum juris permittebatur (& servorum loco etiam colonos suos quisque habebat) ut parum esset, cum libuisset, vel per iracundiam, impune occidere; etiam ipsos de se supplicium sumere jubebant: tantaque simplicitas & parendi disciplina inerat, ut jussa detrectare fas non putarent; & memoriae proditum sit, cum Dominus servis tribus, ob delictum, ut ipsi se suis manibus suspenderent, imperasset, ac duo eorum cunctanter sibi laqueum necterent, alter (3) utrunque increpasse, &, ut justam mortem approperarent oppetere, ne praesentis Domini iram magis commoverent, hortatus esse dicatur. Tanta disciplinae ac morum vis est, ut iis ipsa quoque saepe natura vincatur! Victus eorum lacte fere ac melle constabat, divitiae equis, bobus, pecore & ferarum pellibus. Ex vicinis populis, latrocinantium magis, quam bellantium in morem, praedas agebant, celeriterque se in silvas paludesque suas recipiebant: quos inde invenire atque adire, quam vincere, difficilius erat. Borysthene, apud veteres quoque, haud obscuri nominis flumine, quod ipsi *Nieper* appellant, a Scythis Moschisque dirimun-

Matrimoniorum contrarium jus.

Dominis quantum juris in servos.

1 In secundo exemplari *bombardiqui*. Correxi ex primo.

2 Hoc est, ea honesta ac bona saepe homines ducunt, quae non re ipsa sed opinione tantum ac moribus honestatem bonitatemque praeseferunt. Caeterum non ignorabat Gratianus, verum Honestum verumque Bonum re, non opinionibus, contineri.

3 Mallem *tertius*, quam *alter*, et infra *increpuisse*, quam *increpavisse*. At proxime ferre non potui *justae morti*, quod, librariorum negligentia, haerebat in utroque exemplari.

muntur. Cum iis, ut fere infesti finitimi inter se populo agunt, saepe bello aut repentinis excursionibus contendebant. Et mirum, quod ajunt, a Lithuanis Scythas, a Scythis Moschos, a Moschis Lithuanos solere contemni, sic, ut pauci cum pluribus congredi non vereantur. Accepta demum Christianae pietatis fides & animos eorum feros incultosque paulatim edomuit, & ad humanitatem ac civilem morem informavit, & tantum inde novae disciplinae institutio profecere, ut brevi haud minus, quam (1) Poloni, circunjectaeque aliae nationes se vitamque excoluerint, oppida urbesque aedificarint, fines suos communierint, arcesque multis locis hostibus, & maxime Moschis, objecerint, litteras quoque, accersitis doctoribus, colere, juventutemque suam in Germaniam, Italiam, Galliam, erudiendi gratia, mittitare instituerint. Atque Christiani quidem facti hoc maxime modo sunt. Mortuo sine virili stirpe Ludovico, Vngariae & Poloniae rege, circa annum MCCCLXXXII. Poloni, nihil a majorum more discedentes, raro regnum, si superstes aliquis e regum suorum sanguine sit, ad alienos deferendi, alteram e filiabus ejus, Heduigim, jam nubilem annis, reginam sibi asciverunt, cum eo, ut ipsi virum, cui nuberet, ut visum e re eorum publica esset, deligerent. Heduigis et patris judicium secuta, qui vivens de ea Guilelmo, Austriae Duci, spondenda agitaverat, &, muliebri studio, capta aetatis, formae & morum fama, quae de Guilelmo erat, nuptias ejus ita appetiit, ut ille, fiducia tam propensi in se puellae animi, ipsa quoque hortante, Cracoviam, non expectata Polonorum voluntate, magno comitatu, venerit; &, favente enixe conatibus ejus regina, parum absuit, quin ea nuptiisque ejus potiretur: atque adeo incessit suspitio multos, vitiatam quoque ab eo reginam fuisse. Sed Poloni, finitimorum odiis, a Germanorum nomine abhorrentes, ita se his caeptis objecere, ut Guilelmus clam se Cracovia proripere, & rem definere necesse habuerit. Nam paulo ante ab Jagellone, Lithuanorum Principe, quem ipsi Magnum Ducem, more a finitimis Moschis accepto, appellant, legati, reginae nuptias petentes, & magna, &, quae amplificando regno erant, ultro pollicentes, venerant: cum quibus Poloni, spreto ac fugato Guilelmo, transegere, pacti, ut Jagello, Christiano ritu baptismi Sacro expiaretur, & Christianae religionis fidem coleret: idem populi omnes, Imperio ejus parentes, face-

Mirum de Moschis, Scythis, Lithuanis.

Christianam fidem Lithuani ut accepere.

Austrius a matrimonio reginae repulsus.

Jagello, e Lithuania ascitus rex.

1 In secundo, at non in primo, exemplari legitur *quo*.

cerent; & gens universa, Poloniae regno adjuncta, Poloniae regibus subderetur; Polonosque captivos, qui servitutem apud Luthuanos serviebant (quorum erat ingens numerus) omnes redderet. Jagello fratresque ejus & popularium principes, cum Cracoviam venissent, baptismo procurati omnes sunt, & regina, ut convenerat, matrimonio Jagelloni est juncta: celebratisque, regia opulentia, nuptiis, una in Luthuaniam concessere: ubi, hortante & jubente rege, & saepe doctoris, saepe interpretis officia obeunte, populi omnes Christianae fidei rudimentis eruditi, & baptismo affecti sunt. Sed, quia, in tanta multitudine atque concursu, singuli solemni ritu procurari nequibant, catervatim constitutos lustralibus aquis Sacerdotes aspergebant, &, quod cuique catervae nomen inditum esset, eo se quisque appellabat. Ac implevit quidem Jagello in se atque in suis, quae de religione ac de captivis cum Polonis erat pactus, sed de Lithuaniae, Poloniae contribuenda annectendaque, rem distulit: idque consilium etiam filii nepotesque, qui ei in regno successere, secuti sunt, ne ab se maximam regni partem, cujus erant justi haeredes, alienarent, illumque veluti gradum, ex quo pervenirent ad regnum, relinquerent (1) filiis. Augustus demum, Jagellonis pronepos, stirpis, quae in ipso defecit, ultimus, cum Moschorum bello urgeretur, qui Smolenscum, Polozcum, Vitepscum, valida & munita oppida, de Lithuanis ceperant, ut Poloniae viribus acrem atque instantem hostem sustineret repelleretque, rem nostro aevo peregit; non tamen sine magna contentione, Lithuanis, odio Polonorum, a quibus se contemni rebantur, magnopere renuentibus: ut saepe ea de re habita ab Augusto utriusque gentis Concilia, saepe magnis inter eos studiis certatum sit. Et ego adfui, cum haec ipsa Concilia agerentur, in quibus memini hujus generis versiculos jactari:

Lithuani Christiani fiunt.

„ Vis, gens jungatur genti Lithuana Polonae?
„ Fac, hinc contemptum, dempseris inde odium.„

Ad extremum rem tenuit Augustus, cum eo, ne cui Polonorum in Lithuania magistratus ullus mandaretur, publicisque muneribus nemo, nisi Lithuanus, praeficeretur; caetera ut unum Concilium, unus rex esset utriusque gentis. Sed jam mi-

Lithuania adjuncta Poloniae.

T

1 Videtur aut *adimerent*, aut *non relinquerent*, aut saltem proxime non *illumque*, sed *&* *ut illum* scribere Gratianus voluisse, debuisse certe.

misceri omnia caepta, & in unum veluti corpus coalescere videntur, crebris etiam inter Principes affinitatibus junctis. Duae, dum ego in Polonia versatus sum, familiae Lithuanorum praecellere videbantur, Radgivilla & Cothchievicia, quarum principes erant, illius, Nicolaus, Vilnae (1) Palatinus, hujus Joannes, Samogitiae Praefectus, & Lithuaniae, ut ipsi vocant, Marsalcus (2). In Radgivilla domo etiam Cardinalem vidimus Georgium, Nicolai filium, qui commendatione Stephani regis, a Gregorio XIII. in summum ordinem est cooptatus, juvenem ea humanitate & suavitate morum, iis ingenii laudibus, ut eum inter Barbaros genitum nemo certe diceret. Cum hoc mihi & cum fratribus ejus plurimum usus intercessit: item cum Cothchievicio, dum in Polonia fui. Vrbes Lithuaniae haud obscuri apud incolas nominis permultae sunt, sed omnium clarissima Vilna, regum sedes, quae quidem haud multum amplitudine concedere Cracoviae dicitur. Sed domus, praeter regiam & aliquot circa forum, ligneae fere sunt, sicuti passim tota Lithuania Poloniaque. Neque est, si commoditatem usus spectes, cur ligneas domos magnopere contemnas. Sunt enim pleraeque Primorum laxae, & firmis extructae trabibus, descriptae ad usum regionis, & maxime contra immania ejus coeli frigora munitae. Sed & lateritias aedificare domos quotidie magis Poloni condiscunt. Vilnae suburbia, & aliquot circa pagos, Scythae incolunt, quos victos captosque Vitoldus Princeps huc transtulit, hasque habere sedes jussit, concesso Sacrorum & legum suarum usu. Secundum Vilnam sunt Trozca, Grodnum, Chnisinum, Parzovia, & hujus generis permultae; &, Moschis oppositae, Polozcum & Vitepscum, quas Stephanus rex, ademptas superioribus regibus, summoto armis Moscho, magna gloria recepit. Ac tanti quidem fuisse olim Lithuania videtur, ut Sigismundus Caesar Vitoldum, qui a Jagellone (3) fratre praepositus genti, ut Princeps, non ut Praefectus, cuncta ad arbitrium suum revocarat, regem appellarit, diademaque & sceptrum, regum insignia, ad eum miserit: quae, obsidentibus omnia itinera Polonis, non pervenere; & mors Vitoldi opportune incidit. At Sigismundum, non tam, ut honorem Vitoldo haberet, quam ut ea re fratrum discordias aleret, ad id consilium descendisse certum est.

Vilna.

Sigismundus Caesar Vitoldum Lithuanum regem appellat.

1 Secundum exemplar *Vilnae*: primum, ut edidimus.
2 Ita plane utrumque exemplar.
3 In secundo exemplari *Ingellone*; atque ita legi possit in primo, quod valde perversa lectuque difficili scriptura est.

eſt. Lithuania Livoniae, Pruſſiae, Maſoviae, Poloniae, Ruſſiae ab ortu ſolis adhaeret; ſed ab aquilone tantum in meridiem decurrit, ut Moldaviae fines attingat, & inde ad uſque Ponti littora pertineat, Boryſthenis [1] dexteram ripam nunquam deſerens, ad cujus oſtium, Orciacoviam aliquando poſſediſſe Poloni dicuntur. Sed, qua inter Tyram & Boryſthenem ſinuatur ad Euxinum, incerti fines ſunt, & Scytharum incurſionibus ita infeſti, ut illhic non aliud, quam deſertos campos & vaſtas ſolitudines cernere liceat. Vnde duae, longe fertiliſſimae Lithuaniae & totius regni, provinciae [2] Volhinia & Podolia, magna ex parte, neglectu atque incultu ſqualent: quanquam Volhinia, quia paulo ab hoſtili vi retractior, & agros & oppida ſua utcunque tuetur; quorum maxime frequens eſt Luſcum, Epiſcopali ſede inſigne, Zaslava [3], Oſtrogum, quod proprio Principi paret, &, quae olim caput non Volhiniae ſolum, ſed totius Ruſſiae fuiſſe dicitur, Chiovia, in Boryſthenis ripa ad Turi confluentem ſita, cujus olim maenia quidam ad triginta millia paſſuum patuiſſe in circuitu ſcribunt: hodie vix veſtigia tam vaſtae urbis viſuntur. Latior multo ampliorque Podolia, & tantae ubertatis, ut gramina ad altitudinem inſidentis in equo hominis luxuriare dicantur. Verſa [4] hic leviter terra aratores ſemen jaciunt, nec deinde [5], niſi cum falce, ad metendum redeunt. Adeo nullam culturam bonitas ſoli deſiderat! Et quidem tanto [6] cum faenore reddit, ut ex [7] modio uno quinquagenos ſexagenoſque interdum & centenos gignat. Quin [8] fama eſt, ſi paulum modo in metendo ſpicas decuſſeris, ex granis, quae deciderint, ſequenti atque etiam [9] tertio anno, ibidem meſſem habiturum, nihil arato agro, nihil culto. In vaſta planitie, ubi tellus [10], intacta omni cultura, ingenio ſuo parit, tanta [11] viridantium herba-

Volhinia.

Chiovia.

Podolia.

T 2 rum

1 Primum exemplar *Beriſtonis*, ſecundum *Beriſtonis*. In utroque infra *ſqualleant*.

2 In ſecundo exemplari *provincia*.

3 Primum exemplar, hoc loco auctius, inſerit *Rhanna*.

4 Haec ad locum de Camenetia reperies ſub initium cap. 16. lib II. Vitae Commendoni: niſi quod ibi: *verſa leniter terra ſemen* &c.

5 Ib. „ deinde amplius ſementem, „ niſi cum falce ſecandam reviſunt, „ adeo &c. „

6 Ib. *accepium tanto*.

7 Ib. „ ex uno frumenti ſextario quin„ quaginta atque amplius gignat &c.„

8 Neſcias *quin* an *quia* legendum tibi ſit in utroque exemplari.

9 In Commend. Vita *item*.

10 Ib. *terra*,

11 Ib. „ tanta foecunditate luxu„ riant herbae, ut maximae ſuperare „ altitudine hominem dicantur; la„ teque odorem fundere, & pecora, „ quibus illi magis, quam arvo ſtu„ dent, abigi paſcuis, ne pabulo ni„ mio intereant &c. „

rum provenit copia, ut pecora armentaque, quibus homines magis, quam arvo ſtudent, paſcuis abigantur, ne nimia ſagina intereant. Podoliae caput eſt Camenetia, Epiſcopale oppidum, &, pro more gentis, egregie munitum, objectum Moldavis, haud longe a flumine Tyra, quo Podolia a Moldavia dirimitur. Commendonus (1) ut erat omnium diligens explorator, viſis tam fertilibus, ac tam late deſertis campis, Auguſto regi oſtendit, poſſe non coli ſolum, & frequentari tam uberem regni ſui partem, ſed etiam ad magnam opulentiam pervenire, & auctor conandi fuit: „ Venetorum urbem amplam, & late maris potentem, maritimarumque rerum ſcientia uſuque longe caeteris (2) praeſtantem, in medio ſtare mari, ducentiſque amplius hominum millibus habitari celebrarique, nullo circa proprio agro, quem colat, neque ad tantam multitudinem alendam ſaepe ſufficere, quod a vicinis populis convehitur: poſſe frumenta Venetias e Ruſſia deportari; nec longinquitate itineris, nec aliis, quae ſe primo oſtendunt, difficultatibus deterreri debere: nihil enim regi, ſi adſit induſtria ſtudiumque, inſuperabile fore. Ante omnia agendum (3) cum Turcarum rege eſſe, ut, metu atque auctoritate Imperii ſui, Valachos, & maxime Scythas, a latrociniis cohibeat (4), quod Turcam (5) credi libenter eſſe facturum: quippe ex crebro illo navium commeatu, & portus (6) ejus celebrari, & vectigalia augeri; & pacem ei (7) cum Polonis pariter & cum Venetis eſſe. Tum ad ripam Tyrae amnis, loco, qui viſus maxime opportunus fuerit, deligeret oppidum, aut (8) novum conderet, ubi tutam mercatoribus ſtationem praeſtaret, ne ſubitis incurſionibus finitimorum pateret: vel levi munimento, ac ligneis maenibus, ut eſt mos iis in terris, oppidum firmaſſe ſat fore adverſus Barbaros inermes, & nullis belli inſtrumentis, queis ſepta modo loca tentare audeant, inſtructos, & inſcios ejus rei, aſſuetoſque tantum in campis (9) excurrere, brevique certamine aut in fugam „ ver-

1 Haec ad caput uſque de Ruſſia tranſcripta ſunt ex cap. 16. lib II. Vitae Commendoni, niſi quod ibi ſic: „ Commendonus igitur, ſatis exploratis inquirendo rebus, Auguſto oſtendit, poſſe fertiliſſimam regni ſui partem non coli tantum & frequentari, ſed ad magnam quoque opulentiam &c. „

2 Ib. *exteris*.

3 In utroque exemplari *agendam*.

4 Commenduni Vita *contineant*.

5 Ib. *Turcas . . . facturos*.

6 Ib. *eorum portus celebrari* &c.

7 Ib *iis*.

8 Ib. *atque novam urbem conderet* &c.

9 Ib. *latiſſimis campis*.

„ vertere, aut fugere hostem. Venturas Venetiis naves,
„ portumque ad Bialogrodum (1) in ostio Tyrae, aut alibi,
„ ut commodum fuerit, capturas, frumentaque, secundo flu-
„ mine, devecta ad mare, imposituras (2), remensasque Eu-
„ xinum, Thracio Bosphoro Hellespontoque egressas, per
„ mare Aegaeum in Adriaticum invectas sinum, Venetias red-
„ ituras. Nec Venetis hominibus novum id iter, aut id (3)
„ mare futurum, suetis, paucis ante annis, longiorem illhac (4)
„ navigationem ad Tanam urbem, in (5) Tanais amnis ostio
„ sitam, suscipere, mutandarum causa mercium; & ex iis
„ ipsis Podoliae campis, ad inficiendas lanas, semina quae-
„ dam exportare, quorum fructus, qui cum eo commercio
„ desierunt, repeti possent. Vinci omnia superarique spe &
„ cupidine lucri, multaque diem atque usum inventurum,
„ quibus (6) quotidie negocium proclivius expeditiusque red-
„ datur. Nec frumenta solum, sed, ubi procedere res cae-
„ perit, vim magnam mellis, cerae, picis (7), cinerum,
„ pellium (quae nunc neglecta sine emolumento habentur)
„ Venetis mercatoribus venditeros; eosque ipsos varias va-
„ riique usus, quas Venetiae ferunt, merces, quarumque
„ indiga Polonia est, ultro advecturos. Nec dubium, fre-
„ quentem novam urbem ipsum (8) quaestum utilitatemque ef-
„ fecturam, mollituramque & mansuefacturam feros quoque
„ Barbarorum animos, qui & ipsi mercari, quae externa
„ navibus subvehentur, & sua exhibere, & denique com-
„ mercio & fructu advenarum laetabuntur: ita coalescere
„ rem, & coli habitarique regionem, salubrem coelo, ube-
„ rem solo, & (9) situ opportunam posse; ex quo ingens,
„ & publice & privatim, emolumentum Polonia esset ca-
„ ptura. „ Cum magnopere probata res regi esset, relata-
que ad Consilium (10) suorum, approbatione omnium accipe-
retur, magnae ob id Commendono gratiae actae, magnope-
reque (11) ex eo incitata sunt hominum in illum studia, quem
& amantem gentis suae, & de commodis eorum Reip. co-
gitantem omnes praedicabant (12). Cum appellasset Turcarum
regem ea de re per legatos Augustus, nec ille abnuit, &
Ve-

Probatur Commendoni consilium.

1 Ib. *Bialogradum*.
2 Haec vox cum consequentibus ad *Aegaeum* ibid. omittuntur.
3 Ib. omittitur haec vox.
4 Ib *illam*
5 Ib. omittitur haec praepositio.
6 Ib. *queis*.
7 Ib. *piscir*.
8 Ib. *brevi ipsum*.
9 Ib *ac*.
10 Ib *Concilium*: nec aliter in utroque exemplari. Sed in secundo sic auctor correxit, ut edidimus.
11 Ib. *vehementerque*.
12 Ib Quaedam de Commendono injiciuntur, hic omissa.

Veneti etiam (1) gratias ei Commendonoque egerunt. Sed Palatinus Russiae aliique, quibus datum negocium circumeundi lustrandique illam (2) omnem oram, & maxime Tyram amnem, inspiciendi erat, retulere, a Camenetia aliquot dierum iter, secundo flumine, provectis occurrisse vada, saxis ingentibus impedita, nec ultra pervium navigiis flumen (3) fore, nisi, iis aut amotis saxis aut caesis, locus aperiretur; nec opus esse parvi laboris. Verum, etsi Commendonus ostenderet, posse, quod difficile atque impeditum natura videretur, consilio atque arte superari, neo omnino magna mole illa confringi aut amoliri saxa, tamen huic praeter spem objecto scopulo negocium haesit, ac tum dilatum, post etiam totum omissum est. Ac nunc quidem Russia, Podolia, Volhinia, longe faecundissimae maximeque frugiferae totius regni provinciae, pene deseruntur, aut certe non, quantos terra suppeteret (4), fructus ex iis percipiuntur; partim, quia ab cupidis & repentinis hostibus assidue incursantur, partim, quia, quod alimentis & copiae earum superest, quo exportent, incolae non habent. Neque enim ab his, ut a reliquis Poloniae populis, aut Vistula, aut in Vistulam decurrentibus amnibus, frumenta & alia, quibus abundant, devehi Dantiscum possunt, quando harum regionum flumina ad meridiem versa omnia in Euxinum ferunt, ubi nec frequentes portus ulli sunt, nec tuta itinera. Ergo nihil ultra, quam quantum abundantiae eorum satis sit, frugum ferunt.

• Inter Podoliam & Minorem Poloniam interjacet Russia, quae & montes attingit, quibus Poloni ab Vngaris Transilvanisque disterminantur. Quidam Roxolaniam Veteribus hanc fuisse credunt: &, inter Sarmatiae nationes, Maeotis accolas, Plinius Roxolanos memorat. Et Russiae nomen latissime nunc patet, quo gentes omnes, queis imperant Moschi, contineri plerique tradunt. Nos de Russia, Poloniae regno subjuncta, agimus: & est haud sane postrema pars ejus, nec ulla re caeteris inferior provinciis. Praecipuae urbes ejus sunt

Leopolis, Leopolis, Belza, Chelma, Jeroslavia aliaeque permultae; sed omnes antecedit Leopolis, & frequentia populi, & aedificiorum commoditate, & munitione maenium arciumque; & quod hic jurisdictioni praepositi magna dignitas est, vocaturque ab iis insigni nomine, Generalis; sicuti qui Cracoviae, quique Posnaniae praeest: quo nomine abstinent alii. Leopolis nobili-

1 Ib. *ul·ro*.
2 Ib. *eam*.
3 Ib. *amnem*.
4 Malim *suppeditaret*.

litatur & Archiepiscopalis solii honore (1); quin, quod raro ulli civitati accidit, gemini (2) sunt in ea Archiepiscopi. Nam, praeter Catholicum & Romanae Ecclesiae cultorem, cui civitatis & Sacrorum cura mandata est, Armeniorum natio suum in ea urbe (3) Archiepiscopum habet. Hi (4) Turcarum pressi servitio, sedibus suis relictis, cum Euxinum transmisissent (5) mare, ab ostio Danubii per Valachiam in Russiam transgressi (6), permissu regum ibi consedere (7). Maxima pars Camenetii, caeteri Leopoli habitant, nec parvo usui sunt Russis, quod dediti omnes (8) mercaturae, cum Turcis Persisque & aliis gentibus, Euxini accolis, negociantur, externaque multa in Poloniam inferunt, & immunitatem vectigalium inter Barbaros habere dicuntur, datam iis a Mahomete, quem Turcae multaeque orientis nationes relatum inter Coelestes pro Deo colunt. Hunc, educatum in Armenia, & ab iis benigne habitum, postquam ad magnum Imperium pervenit, vetasse (9) ferunt, ullum ab Armeniis portorium exigi. His Leopoli Sacrisque eorum Archiepiscopus praeest, magnusque ei cultus honorque ab iis (10) habetur. Is advenientem Commendonum, extra urbem obviam egressus, praecipua gratulatione accepit, eumque demisse admodum & humiliter est veneratus. Armenii se in Romanae Ecclesiae fide esse praedicant, & Pontificem Romanum in jus Divi Petri, Apostolorum principis, successisse, ac divinae potestatis inter homines Vicarium esse, confitentur; Sacra tamen ab Armeniorum Patriarcha petunt; & Patriarcham ipsum a Romano Pontifice ex eo ajunt non petere, quod remissum id illi a Pontificibus Max. indultumque (11) hoc genti Armeniorum sit (12), cum ob longinquitatem itinerum, tum ne ea re Turcas offenderent, magisque in se irritarent. Haec differentes ipse audivi, & graviter ferentes, si quis secretos ab Ecclesia Romana esse (13) eos diceret, cujus se in fide ac ditione esse contendunt. Sed credibile est, ut in externos ritus degenerarunt, ita errores quoque in mentes eorum multos irrepsisse.

Armenii Leopolis.

Armenii Romanum Pontificem Sacrorum Principem fatentur.

Ma-

1 Quae sequuntur, ad locum de Armeniorum matrimoniis, descripta sunt ex cap. 15. lib II. Vitae Commendoni.
2 Ib. *duo sunt Archiepiscopi* &c.
3 Ib *civitate*.
4 Ib. *Ea Turcarum pressa servitio* &c.
5 Ib *transmisisset ab* &c.
6 Ib. *transgressa*.
7 Ib *consedit, usuique sunt Armeni Russis* &c.
8 Haec vox ibid omittitur.
9 Nisi utrumque exemplar vetaret, edi jussissem *vetuisse*.
10 In Commend. Vita *illis*.
11 Ib. *secregatumque*.
12 Ib. *privilegium sit, tum ob* &c.
13 Haec vox ibid. omittitur.

Armeniorum matrimonia.

Matrimonio obligati Sacris initiantur, Graecorum more; verum matrimonia ipsa magna religione habent. Interfui, ipse, cum sponsos in templo, solemni ritu, sacerdos jungeret. Post rem divinam peractam, impartitamque iis divinam hostiam, post solemnia carmina, quibus eam rem prospere atque feliciter eis evenire precatur (1), & post conjugium mutua consensione comprobatum, conjugem utrunque considere ante aram maximam jubent, & utrique tenui velo caput vultumque obvolvunt; ac tum utriusque propinqui, tam viri, quam faeminae, accedunt, singuli singulis super velum osculum fronti admovent; &, eo facto, sponsus manu tenens novam nuptam, deducit domum, comitantibus aliis: atque una omnes convivium hilariter ineunt. Sacra (2) quoque facientem ego eorum Archiepiscopum spectavi, eodem ferme cultu, quo nos, ac pari collucentium circa luminum ac vestimentorum apparatu, quae ne forma quidem magnopere a nostris differunt. Azymum panem, ut nos, immolant, sublatamque manibus sacratam hostiam populo adorandam, nostro more, praebent. Sacrum omne magna religione conficiunt. In (3) eo differunt a nobis, quod aquam vino in sacrificando non admiscent, moremque in eo se retinere priscorum patrum ajunt. Leges carminaque divinarum rerum Armenicis scripta litteris ac lingua habent: sed eam (4), praeter Sacerdotes, pauci intelligunt. Vulgo ipsi Scythica & Turcica lingna loquuntur, Latine nesciunt: sed Latinos scriptores, divinarum litterarum interpretes, aliquot in Armenicum versos habent, plurimumque auctoritatis iis tribuunt. Ephrem Armenium inter Divos relatum colunt, scriptisque ejus maximam fidem habent. Praeter Armenios, qui fere Leopoli & Camenetii (5) habitant, fusus tota Russia est ingens hominum numerus, in Sacrorum disciplina, Graecorum rationem atque instituta sequentium. Rutheni vocantur: & Chioviae [quae (6) in citeriori Borysthenis ripa sita, ut supra attigimus, late caput illarum gentium fuit] Antistitem atque principem Sacrorum habent, quem ipsi Metropolitanum Graeco vocabulo appellant, dictoque ejus audientes

Armeniorum ritus in re divina facienda.

Rutheni.

1 Haec est utriusque exemplaris lectio: quae tamen non satis constat cum consequentibus *jubent*, *obvolvunt*.

2 Haec ad locum de frugum ac mellis proventu, petita sunt ex eodem cap 15. lib. II. Vitae Card. Commendoni.

3 Ib. haec vox reliquaeque ad *Leges* &c. omittuntur.

4 Ib *ea*.

5 Ib. *Carmenesii*.

6 Ib. „ quae civitas est ad Boristhenem in citeriori ripa sita, et late „ caput earum gentium olim fuit „ &c. „

tes per Russiam, Valachiam, Lithuaniam multi Episcopi sunt, & aliquot etiam trans Borysthenem in Moschorum regno. Ipse (1) Constantinopolitani Patriarchae imperio, ut reliqui omnes (2), qui in eadem sunt secta, continetur. Chioviae Metropolitanus fuit Isidorus, qui, cum splendido comitatu centum equitum, e Russia Florentiam, vocatu Eugenii IV. Pontificis Max. ad clarum illud Christiani (3) orbis Concilium venit: ad quod non Graeci tantum atque Armenii cum Patriarchis & Praesulibus suis convenere, sed cum Pontifice Maximo imperator ipse Graecorum, ab Constantinopoli classe advectus, interfuit: in quo cum diu de veteribus inter nostros & Graecam nationem, controversiis disceptatum esset, postremo causa & rationibus victi Orientales in Catholicae ac (4) Romanae Ecclesiae sententiam omnes concessere: honorique gentis datum ab Eugenio est, ut duo eorum, doctrina & dignitate praestantes, in Cardinalium Collegium legerentur, quorum alter Bessarion, Nicaenus, aetatis suae vir religione & virtute longe clarissimus, alter Isidorus, Chioviensium (5) Antistes, fuit. Sed Graeci (6), ut saepe alias, assensi magis sunt in praesentia Concilii auctoritati, quam inde decretis paruerint. Et Isidorum, apud Moschos Catholicae pietatis disciplinam universaeque Ecclesiae consensionem praedicantem, Barbari spoliatum omnibus fortunis, injuriis abire provincia, ac redire Romam coegerunt: ubi Pontificum Max. liberalitate sustentatus reliquam vitam (7) egit. Rutheni, praeter ea, quae sacerdos, rem divinam faciens, ex ipsa (8) sacrificii ara de sacris recitat libris, nullas de religione, & coelestium rebus conciones ad populum habent. Scilicet multitudinem pie colere acceptam de Deo fidem, non difficilibus (9) & captum ejus excedentibus quaestionibus agitari (10) impellique mentes eorum volunt. Hinc retinentissimi suorum Sacrorum, &, depravatis varia haeresi tot circa populis, cum quibus ipsi & linguae & rerum omnium commercia habent, incorrupti manent, nec ullis se novis opinionibus infici patiuntur. Judaeorum quoque hae gentes admixtam magnam (11) multitudinem habent, non, ut in plerisque locis, in opem vitam faenore & ser-

Isidorus Cardinalis.

Bessarion.

Rutheni populum concionibus non erudiunt.

Judaei in Polonia.

1 Ib. *Ipsi*.

2 Ib. *omnes in eadem secta sunt, continentur*. &c.

3 Ib. *orbis terrarum concilium* &c.

4 Haec et sequens vox ibid. omittitur.

5 Ib. *Chioviensis*.

6 Ib. *Graeci assensi* &c.

7 Ib. *vitam suam*.

8 Ib. *ipso sacrificii loco de* &c.

9 Ib *difficultatibus*,

10 Ib. *agitare*.

11 Ib. haec vox omittitur.

vilibus operibus tolerantium (quanquam ne hoc quidem genere quaestus abstineant) sed qui & agros possideant, & mercaturam faciant, & litterarum quoque studiis, maxime astrorum & medicinae, se excolant, & fere vectigalibus publicis praesint, ac ad honestam fortunam perveniant, ut non aequentur modo ingenuis, sed interdum etiam imperent: nec tegumento capitis, ut apud alios, nec (1) ulla omnino insigni re a Christianis distinguantur (2). Quin arma ferunt, & cum telis incedunt, & plane aequo cum aliis jure vivere videntur. Magnam gigni vim frugum omnis generis in singulis hujus regni provinciis ostendimus. At (3) pene par ubique mellis proventus, & ne id quidem ulla incolarum opera aut labore. Sponte sua per omnes silvas fusa apum examina arboribus insident, &, sicubi cavi aliquid repererint, spargunt mella. Quin rimis quoque terrae hiatibusque se condunt, passimque vim cerae mellisque fundunt. Advenientia examina (nam mos apibus se invicem pellere, acribusque praeliis, veluti justis aciebus, inter se concurrere) agrestes prohibent, quo veteribus veluti haereditariae suae sedes maneant. Hic unus cultus illis habetur: ac (4) ne hic quidem, nisi circa pagos & rura sua. Nam per silvas & solitudines bella caedesque impune miscent. Plurimum mellis irrepertum neglectumque perit. Incolae ex eo mulsum (potus (5) id genus) efficiunt, radicis succo acri admixto, qui (6) nimiam dulcedinem coerceat (7). Atque hoc potu Podolii, Russi (8), Lithuani & circum accolae omnes gaudent, eoque magna intemperantia se ingurgitant. Vernum longe optimum putant (*Lipiezum* ipsi appellant) nec alius ferme mellis usus apud eos (9). Sunt & crebri per Poloniam (10), & maxime Russiam, lacus; quidam etiam (11) opere & manufacti; magnique fructus (12) ex iis. Certare faecunditate cum terra aquae videntur: tanta vis editur piscium. Optimi omnium (13) Carpae ac Lucii, qui & magnitudine reliquos excellunt. Quia (14) usui eorum copia in-

Mellis proventus.

Lacus in Russia frequentes.

1 Ib. *aut*.
2 Ib. *distinguuntur*.
3 Haec ad locum de Pibere descripta sunt ex cap. 16. lib. II. Vitae Commendoni.
4 Hinc ad *Plurimum mellis* ibid. desiderantur omnia.
5 Ib. haec vox consequentesque duae omittuntur.
6 Ib *quo*.
7 Ib. *coerceant*.
8 Ib. *Russique et undique accolae gaudent* &c.
9 Ib. „ eos: sed & frumenti non „ plus quam abundantiae eorum satis „ sit, ferunt. „
10 Ib. „ Russiam Podoliamque lacua &c. „
11 Ib. „ etiam de industria. „
12 Ib. *proventus*.
13 Ib. „ omnium Lucii & magni- „ tudine &c. „
14 Ib. hinc omittitur usque ad *sale condiunt*.

ingens supereſt, ſale condiunt, viciniſque populis impertiunt: nec aliud fere uberius illis (1) vectigal. Quibus propinquae ac plures piſcinae ſunt (2), ſecernunt genera, nec promiſcue habent, credo (3), ne, mutua conſectatione aut metu, minus ſoboleſcant (4). Piſcantur maxime hyeme, cum frigorum vi rigent omnia, & flumina & lacus haud ſecus, quam marmora, dureſcunt (5) ſic, ut non homines modo equoſque, ſed ingentia quoque plauſtra onuſta ferant. Piſcandi (6) autem hanc rationem habent. Crebras veluti feneſtras, dextra ſiniſtraque perforata glacie, aperiunt, paribus (7) ſpatiis ad perticarum modum, quas in introitu lacus ſub glaciem utrinque immittunt. Has ab ſua quiſque parte, per proximum foramen exceptas furcis, transmittunt ad aliud atque deinceps aliud, donec ad ultimum, quod opportune perfoſſum in adverſa (8) parte eſt, coeant. Perticis ſuſpenſa retia toto lacu, aut per quantum ſpatii (9) complexi foraminibus fuerint, explicantur panduntur que, &, cuncta ſubtus converrendo, quantum eſt piſcium trahunt: idque fit ſiccis pedibus ac (10) nullo labore. Hoc loco rem, vix fidem habituram, (11) pigeret referre, niſi graviſſimos viros permultos, & ipſum quoque regem auctorem (12) haberem, qui omnes vidiſſe ſe affirma-

Ratio ſub glacie piſcandi.

Mirum de hirundinibus.

V 2

1 Ib. *illi*.
2 Ib. haec vox omittitur.
3 Ib. *fortaſſe*.
4 Ib *ſuboleſcant*.
5 Ib. „ ſic duruerunt, ut &c. „
6 Ib. *Tunc crebras &c.*
7 Ib. *paribuſque*.
8 Ib. *diverſa*.
9 Ib *ipſi ſpatii*.
10 Ib &.
11 In ſecondo exemplari *habiturum*.
12 Sed et eandem rem [ut et pleraque ab Gratiano de Polonicis rebus narrata] Venetiis in Senatu Hieronymus Lippomanus commemoravit anno 1575. quo ex Polonia, ubi Legati munere apud Henricum regem functus fuerat, in patriam rediit. Ejus orationis, quam tum habuit, quaeque eſt apud me manuſcripta, haec eſt particula: „ Et quì mi occorre dire „ alla Serenità Voſtra, ch' io non „ dubito punto, che con difficoltà „ non debbano ritrovar ſede le mie „ parole appreſſo di lei, sì come anco io confeſſo, che prima, che „ di parte di eſſe io foſſi fatto certo, „ mi ſono reſo non che difficile, ma „ quaſi oſtinato a crederle. Ma eſſendomi di alcune di eſſe chiarito „ col proprio occhio, et havendo i „ teſtimonii de i principali Signori „ di quel regno, io ſono sforzato di „ tenerle per vere, parendomi, che „ in coſe, che non foſſero naturali, „ ſarebbe impoſſibile trovare conſenſo così generale. Per tutto il regno „ di Polonia, et per molte provincie „ ſoggette ad eſſo, le ceſille, overo, „ come vogliamo dire, le rondini, „ quando ſentono il freddo, ſe bene „ ſi ſcrive, che volano a i paeſi caldi, attaccateſi piede con piede, & „ ali con ali, ſi gettano ne i fiumi & „ ne i laghi, nelli quali eſſendo creſciuto il giaccio, ſe ne ſtanno là „ ſotto fino a tanto, che viene la „ ſtagione del caldo, quando, come „ ſe ſi deſtaſſero da un longo ſonno, „ mettono l'ali, & tornano a volare. Et occorre alle volte l'inverno, che i peſcatori per pigliar peſce,

marunt[1]. Accidit aliquando, hyberno tempore, cum ita ſub [2] glacie piſcantur [3], ut ab imis lacubus involutum retibus extrahant [4] in littus globoſum quid, molle ac [5] informe, quod videatur madidis ac [6] diu maceratis plumis compactum, ſed ne id quidem ſatis diſpici poſſit, uti eſſe caro recentis urſae faetus dicitur, niſi quod hoc nigrum ac [7] majus. Si moveas projiciaſve [8], inanimum dicas; at idem ſi in hypocauſta, [9] in quibus fere Poloni, ob magnitudinem frigorum, agunt, calidaque admodum habent, intuleris, paulatim calore recreatas excitaſque [10], reviviſcentes & mox etiam avolantes hirundines cernas. Hae aves, adventante hyeme, magno numero coire, unaque unguibus, roſtro, alis [11] inter ſe complicatae mergi aquis dicuntur, atque in fundum delatae, terrae tepeſcentis vapore foveri, atque ab [12] intolerabili rigentis coeli frigore defendi, totamque hyemem, aut humore aut ipſo veterno nutriri: vere novo emergere evolareque [13]. An ſpirent ſub aquis volucres, &, adempta ſpiritus mittendi recipiendique faculta-

te,

„ ſee, totto il giaccio, con le reti ſe „ ne pigliano molte aggiacciate & attaccate inſieme; le quali portate „ nelle ſtuſe, ſentendo il caldo, co„ minciano ad haver moto & finalmente volano. Il medeſimo ancora „ avviene delle moſche, le quali, „ quando comincia l'inverno, ſi ſalvano nelle aperture degli arbori „ ſecchi, & al medeſimo modo delle rondini, ſentendo il caldo, ſi ritornano vive & volano.„

De hirundinibus idem proditum memoriae eſt ab Daniele Petro Huetio in commentario de rebus ad eum pertinentibus, edito Lipſiae an. 1719. pag. 40. „ Per hyemem vero, *inquit*, „ & illic [*in Suecia*] & in aliis potiſſimum ad ſeptentrionem vergentibus locis, notabilis quaedam hirundinum deprehenditur indoles, „ quae, circiter aequinoctium autumnale & prima advenientis hyemis „ frigora, non trans mare devolant, „ uti mos illis eſt & pleriſque volucribus advenis, ſub calidiore coelo, „ ſed in lacus ſe immergunt, & aquis „ glacie concretis, ſuperintectae ac „ velut ſepultae jacent per totam hyemem, quoad, verno tempore, reſolvatur glacies, & illae velut e „ ſomno excitatae, excuſſoque veterno, prodeant ex aquis, & ad volaturam ſe accingant. Nec minore „ videtur admiratione dignum, quod „ in noſtrate regione obſervatum eſt, „ intra concavas rupes, quae Olenae fluvii ripis adjacent, Cadomum inter & „ mare, hirundines immani numero, in „ uvae modum collectas & conglobatas pendere e ſummo fornice per totam hyemem. Neque ſane neſcivit „ Ariſtoteles, illud eſſe hirundinis ingenium [*de animal lib.* 8 *cap* 16] „ neque Pedo Albinovanus in elegantiſſima in obitu Moecenatis elegia, „ cum dixit. „„ Conglaciantur aquae: „„ ſcopulis ſe condit hirundo. „„

1 In Commen. Vita *ſancte affirmarunt*.
2 Ib *ſub glacie* omittuntur.
3 Ib. *piſcatur*.
4 Ib. *extrahatur*.
5 Ib. *&*.
6 Ib. *diuque*.
7 Ib. *&*.
8 Ib *projiciaſque inanime dicas* &c.
9 Primum exemplar *bipicauſta*: ſecundum *biſpocauſta*.
10 In Commend. Vita *excitataſque*.
11 Ib. haec vox omittitur.
12 Ib *ab* deſideratur.
13 Ib. *avolareque*.

te, ut vivant, quaerant [1], quibus cordi est scrutari abdita naturae. Nos rem, apud eos minime dubiam, retulimus. Lacum quoque esse in ultimis Podoliae finibus, haud longe Orciacovia [2], ferunt, nomine Cozbeiu [3], cujus aquae, aestivis siccatae solibus, in salem vertuntur [4], solereque eum asportari quotannis a Russis, magno coacto plaustrorum numero, & militari quoque adhibito praesidio: sed saepe accidere, ut occursu Scytharum, qui praedae simul [5] salis, simul hominum jumentorumque insidiantur, armis & [6] praelio cum ipsis [7] contendant, nec raro Scythas, conjectis in fugam custodibus, praeda potiri. Circa Russiae flumina lacusque aliud insigne animal saepe capitur. Poloni *Bober* appellant, Latini *Fibrum* aut *Castorem* aut *Lutram*. Sed id quidem differt a Lutra, quod ei cauda piscis est, pariter squamis rigens, pariter appetens aquae, qua nec carere diu potest. Vivum mihi Leopoli datum dono fuit. Ne caudam in sicco haberet, assidue considebat in aqua, quae ei, dedita opera, in ligneo alveolo subjiciebatur. Tam acres morsus ejus esse, ut, hominis parte comprehensa, nisi fracta concrepuerint ossa, non absistat (sicuti Plinius tradit) equidem non ausim dicere. Nam etiam attrectari se patiebatur, ac ne appetiit quidem morsu unquam attrectantes. Item, quod scriptores prodidere, ipsum sibi, cum urgeretur, testes eximere, quia ob id peti se intelligit, equidem, ut alia multa, fabulosum reor. Certe, mentionem hujus rei apud Polonos fieri ullam, non audivi. Quanquam in terra vagetur, tamen cubilia sibi in fluminum ripis lacuumque, juxta aquas, struit, sic, ut, reliquo extante corpore, natet cauda; quam & inter pisces saporis optimi referri, conviviisque adhiberi ab gulae proceribus, ajunt. Capere in terra non facile fuerit, propter ejus ad fugam velocitatem.

Sal ex lacu.

Fiber, aut Bober.

Ve-

1 Hujus admirabilis certe rei, sed praeter Gratianum, Lippomanum, atque Huetium, Olai Magni etiam *Ornithol.* lib. 2. c. 3. Etmulleri *Differt.* 2. cap. 10. aliorumque gravissimorum Sciptorum testimoniis confirmatae, ratio atque explicatio petenda ab eo est, qui & ingenio valeat, & naturalem scientiam, in ea potissimum parte, quae cognitione viventium corporum continetur, apprime calleat. Cujus utriusque rei, ingenii atque doctrinae, quum summa in te, Jo. Baptista Morgagne, litterariae reip. decus atque praesidium, facultas sit, pari cum humanitate conjuncta, a te, quid ei super te sentias, ut communicare nobiscum velis, etiam atque etiam peto.

2 Ib *Ciazovia*.

3 Ib. *Cozbeiu*

4 Ib. „ omnes abeunt, asportarique „ eum a Russis quotannis, coacto „ magno plaustrorum numero Sed sae„ pe &c.

5 Ib „ simul hominum, simul ju„ mentorum &c. „

6 Ib *&*.

7 Ib. *iis*.

Venatores cubilia observant, retiaque in flumine utrinque
tendunt; & fera, excita cubili, statim in profluentem sese
injicit, sub aquisque mersa volucri celeritate capessit fu-
gam, atque ita se in retia induit. Pelles Poloni haud par-
vi aestimant, cujus & mollis & nigricans pilus; &, quia
firmior illis corium est, in tenues dissecant partes, atque iis
vestium, quas, arcendo per hyemem frigori, Primores pre-
tiosis pellibus subsultas gestant, oras muniunt circunsuunt-
Albi lepores. que, quo diutius durent. At, quando animalia persequimur,
ne id quidem omiserimus, lepores, natura subrufos ac ru-
tilos, hyeme albescere, non est fabulosum. Nam & ego
candidos vidi, quales per aestatem negant videri. Habent
& vulpes, olorum instar, candentes. Lupi item, insigni magnitu-
dine, pariter albi inveniuntur: sive id frigoris vi fiat, sive ver-
gentes in senium sponte naturae canescant. Qui proximis annis
intima septentrionis scrutari, & navibus per infesta gelu maria
penetrare in orientem tentarunt, ac magnitudine frigoris retro
avertere cursum coacti sunt, narrant, egressis in terram im-
Albi ursi. manium ursorum agmina, nivali candore, occurrisse sibi:
ut mirum non sit, his quoque in terris, aquiloni subjectis,
& lepores & vulpes & lupos inveniri albos. Fert regio &
cervos & capreas & apros & cuniculos & sciuros & silve-
stres mures & martores; quorum omnium pellibus corpus
contra vim hyemis muniunt. At, quarum aestimatio pene
Magna in pellibus luxuria. gemmarum pretia exaequat, zebellini, armellini, lynces &
nigrae vulpes intra fines regni non nascuntur; a populis,
qui silvas sub ipso septentrionis sidere colunt, petuntur:
tantaque gentis in ea re luxuria, ut, unam in vestem, sae-
pe bina ternaque nummum aureorum millia impendantur.
Ursorum ludi. Lithuania ingentes ursos gignit, quos non solum domi man-
suefactos alunt, sed quidam miros ludos facere docent: tan-
tumque in deformi ac faeda bestia, ac tam sequax ingenium
est, ut parere ducenti circulatori, &, ad modos pulsantis
tympana, gesticulatione quadam certisque saltibus lascivire
Animal, cujus est unius diei vita. ac tripudiare condiscat. Id (1) quoque e Russiae (2) miracu-
lis non praetermiserim (3), quod tamen ab (4) nullo, qui se
vidisse diceret, accepi (5), scriptores prodidere, multique
fidem iis affirmant. In fluminibus, maxime Borysthene &
Boccho, per aestatem noctu gigni vim magnam vermium:
hos mane aquis supernare, meridie, innatis pennis, circum
ri-

1 Haec ad *Quid quaeso* ex cap. 16. lib. II. Vitae Commendoni.
2 Ib. *Scythiae*.
3 Ib. *omiserim*.
4 Ib. *ego a*.
5 In secundo exemplari *accipi*.

ripas volitare, cadente ſole, omnes occidere. (1) Quid, quaeſo, in his ſibi voluit natura, quibus longam ſenectutem unius diei vita ſtatuit, in aliam atque aliam tranſlatis formam? 2) Quid ei in re nullius uſus ludere libuit? Et tamen nihil ſine cauſa agere eam vere praedicamus. Et (3) circa Belzam & Chelmam (4), ſilveſtres pinus, quas fere Poloniae ſilvae habent, caeſas aut ſponte delapſas in humum, primo (5) putreſcere, ac inde intra biennium lapides fieri?

1 Andiendus Cicero eadem lib. I. Tuſcul quaeſt cap. 94. (al. 39) narrans & in eam rem ſapientiſſime, ſuo more, philoſophatus: „ Apud Hypanim, *inquit*, fluvium, qui ab Europae parte in Pontum influit, Ariſtoteles ait, beſtiolas quasdam naſci, quae unum diem vivant. Ex his igitur, hora octava quae mortua eſt, provecta aetate mortua eſt, quae vero occidente ſole, decrepita, eo magis, ſi etiam ſolſtitiali die. Confer noſtram longiſſimam aetatem cum aeternitate. In eadem propemodum brevitate, qua illae beſtiolae, reperiemur. Contemnamus igitur omnes ineptias.... totamque vim bene vivendi in animi robore ac magnitudine & in omnium rerum humanarum contemtione ac deſpicientia, & in omni virtute ponamus. „

2 Inter hanc vocem et ſequentem interjicienda mihi omnino periodus illa ultima videtur, *Et circa* &c.

3 Haec quoque ad libri calcem ex eodem Commendoni vitae capite petita ſunt.

4 Ib. *Chelmiam*.

5 Ib. *putreſcentes intra* &c.

ANTONII MARIAE

GRATIANI

A BURGO SANCTI SEPULCRI

DE SCRIPTIS INVITA MINERVA

AD ALOYSIUM FRATREM

LIBER XVII.

E singulis provinciis, numero undecim, quibus omne constat Poloniae regnum, & quid in quaque memoratu dignum est visum, diximus. Adjicimus, planas ubique omnes esse & nullis arduas montibus: unde ipsum illi nomen Poloniae inditum putant. Magnum sane & continens Imperii corpus! Quod si, in quantam amplitudinem fines ejus explicantur, tantum populorum esset, quibus frequentaretur colereturque, ac, si quemadmodum duo tam diversa ac tam longe distantia maria attingit, ita ad utrunque pariter aditus ac rerum commercia paterent, haud scio, an ullum huic praeferri, ex omnibus Europae regnis, posset: licet damnentur praegelidae asperioris coeli hyemes, oleo licet, licet vino multisque luxuriae irritamentis carere dicatur. Quin, si bellicosus aliquando rex illi, & verae cupidus gloriae, & animo & consilio par contigerit, cui amplior pateat ad magnas res gerendas campus, equidem credo esse neminem. Et magni

Regni Poloniae opportunitas.

gni refert, cum quibus cuique, & cum [1] cujus ſitus cujuſque aditus terra res ſit; ſi cum iniquitate locorum pugnandum, ſi regio montibus fluminibus, mari, validis urbibus muniatur, aut ſi ſecus. Latiſſimum Moſchorum regnum finitimum habet, quod ſubigere virtute, diſciplina, arte militiae nitenti difficile non eſſe, Stephanus Bathorius rex, proximis annis, oſtendit, qui, gemina expeditione, & Vitepſcum & Polozchum, Lithuanis ademptas urbes, de iis recepit, & tota Livonia decedere coegit. Inermium Scytharum ſagittae ſpiculaque, quam pediti equitique noſtro, ſclopo haſtaque pugnam invadenti, concedant, ſaepe Vngaricis bellis experti ſumus. Turcarum quoque opes, ante omnibus terribiles, in dies jam magis magiſque flacceſcunt. Moldavi, Tranſilvani, Valachi, ferociſſimae gentes, etiam ultro in fidem amicitiamque venirent, ſi, quo nunc aegre quieſcunt, Turcarum metu ſolverentur. Cum Germanis, etſi animis, lingua, moribus diſcrepent, immota tamen pax, quia utrique genti utilis, manet.

Polonorum mores.

Poloni in univerſum forma egregia, rutilo capillo, procero ac firmo corpore ſunt; algoris pariter ac aeſtusque tolerantes, niſi eos epulandi & compotandi [2] voluptas ſtudiumque, omnibus ſeptentrionis incolis commune, corrumperet. Nec ſane huic rei alia gens effuſius intemperantiuſque indulget.

Inter pocula de Rep. conſultant.

In publicis Conciliis, ad quae, ſingulis ferme annis, Nobilitas Principeſque de Republica coguntur, quibus ipſe ſaepe interfui, omne tempus conviviis compotationibuſque terunt. Quanquam, quod mirandum eſt, etiam crapula vinoque confecti, maximis ſaepe de rebus deliberant, longiſque orationibus ſententiam peragunt, ingentes interim pateras manu tenentes. Atque adeo id ultro eligi ab ſe tempus ajunt, cum fingere neſciant, & cum quiſque, quod animus fert, vere ac ſimpliciter, non tecte ac ſimulate, promit. Sed de temulentia ac vini libidine cum ſupra [3], in memorandis Germaniae moribus, pauca attigerimus, id modo adjiciemus, Polonos hujus incontinentiae morbo Germanis ipſis gravius laborare. Caeterum, contra quam Germani faciunt, omnium amicitias appetunt, officiis etiam advenas provocant, ac, ſi commodi alicujus ſpes oſtendatur, omni obſequio, omni af-

ſen-

1 Ita plane utrumque exemplar, implexiore quidem, ſed tamen ſatis latina ſyntaxi: in qua vox *terra*, in ſexto caſu poſita, a praepoſitione, ut loquuntur Grammatici, *cum* regitur; voces autem *ſitus* & *aditus* patrio caſu efferuntur.

2 Qui unam Veterum auctoritatem atque uſum in latino ſermone, non autem analogiam, ſequuntur, verbo *compotare* ſolent abſtinere.

3 Lib. XV. pag. 108.

sentatione, omni studio gratiam aucupantur. Hospites juxta notos ignotosque ultro ac benigne invitant accipiuntque, magna comitate. Apparatis, pro praesenti facultate, epulis, liberis quoque, si ferat eorum aetas, & conjuge adhibitis, una discumbunt, hilariterque perpotant. Si vinum desit, quod tantum apud principes invenitur, aeque avide cervisiam hauriunt, communem genti potum, quem ex tritico ac lupulo in quandam vini similitudinem decoquunt: ac, si hospitis dignitas postulet, abeuntem etiam muneribus prosequuntur. Post Augusti regis mortem, cum de novo creando rege ageretur, ferveretque vehementer quorundam competitorum ambitio, & magnopere Commendoni Cardinalis animum ea cura urgeret, mihi universum prope obeundum regnum, ejus missu, & singuli appellandi Nobilitatis principes fuerunt. Hospitalissimos non ipsos solum, ad quos adivi, sed passim omnes expertus sum, sic, ut raro publica subierim diversoria, semper alicujus perhumana invitatione interceptus. Et Nobilitas, relictis plebi oppidis, dispersa per agros in pagis villisque suis habitat, quas, ut campus aut nemus aut fons aut fluvius illexit, locant: & plerunque non haerentes contiguasque, sed discretas & spatio circundatas aedificant domos, seu copia situs, sive adversus ignem remedium. Siquidem aedificia arida fere materia constant, ut, si flamma invadat, nulla ope arceri queat, nisi, proximis excisis tectis, grassanti incendio vacuum occurrat, coelumque patescat. Nec difficile apud Polonos linguae commercium. Nam non alia in gente plures reperias, qui Latine loquantur, inconcinne quidem ac minime polite, sed Latine tamen. Nobilitas, plebs, agrestes ipsique adeo rusticani homines, &, qui aeternam aratro agrorumque culturae operam impendunt, a pueris aliquid Latinarum litterarum addiscunt, usu atque exercitatione magis, quam arte aut doctrina: unde ante loqui, quam scire videntur. Neque enim pauci sunt, qui, cum bonos Latinitatis auctores nihil intelligant, quae in communem usum cadunt, effari haud incommode possint. Cum ipsi externas nationes, & maxime Galliam Italiamque, visunt, mirum dictu est, quam facile, quam brevi in alienos se formant mores. Linguam celeriter addiscunt, protinusque idem iis ornatus, idem cultus, eadem vitae ratio, eadem institutio: in jocis, in seriis, in omni denique actione nihil differunt ab iis, penes quos vivunt: ipsum compotandi studium, insitum illis, ita dimittunt exuuntque, ut vini cibique, quam nos, abstinentiores videantur. Sed, ut, tempori servire eos, & imitari alienos, non suos damnare,

Hospitales.

Latine passim loquuntur.

X 2 mo-

mores, ſcias, regreſſi domum, protinus ad ſuetam licentiam poculorum revolvuntur. Quin res ſuas, patrioſque vivendi ritus ita probant jactantque, ut non facile ullis officiis plus gratiae ab iis, quam probandis collaudandiſque inſtitutis moribuſque eorum, ineas. Supellex ac domeſticum inſtrumentum, etiam apud principes, modicum parabileque. Nondum ſcilicet noſtrae in ea re luxuriae contagio ad eos permanavit, quibus ipſa jam aulaea, & acu picta Belgarum opera ſordent, niſi auro niteant. Et quotus jam quiſque eſt noſtrorum procerum, qui menſas, lectos, veſtem, qua ſingulorum conclavium parietes ad ornatum obducuntur, aliam, quam ex auro argentoque, &, qui modeſtiſſime, ex ſerico contextam adhibeat? Quis ex ipſa quoque plebe tam humilis, cui cubicula domus aurum imitantibus coriis non veſtiantur? Quid vero? in lectos quam prodigioſi ſumptus fiunt? Quid de ſignorum, quid de picturae ſtudio dicam? Quam multi quina ſenaque nummum aureorum millia in unam tabulam prodegerunt (1)? Haec Polonis monſtri ſimilia viderentur, multum priſcae frugalitatis adhuc retinentibus. Ipſi paucis tapetibus, circa menſam, quam in caenaculi angulo locant, ſuſpenſis, contenti, menſa ipſa, non quam ſtrata magnifice, ſed quam inſtructa opipare ſit, reputant. Vaſa tamen miniſtrandis cibis argentea adhibent, magni pleraque ponderis: nam menſas ipſi paucis, ſed amplis, lancibus implent. Argentea item pocula varii operis, quae & auro oblinunt. Somnum medii inter binas culcitras capiunt, quarum in altera jacent, altera operiuntur, ſuppoſitis cervici binis item pulvinaribus. Totum lectum ſerico ſtragulo contegunt, nullo alio ornatu; & tam culcitras, quam pulvinaria, mollibus plumis infarciunt. Huic plumarum uſui copiam praeſtat multitudo anſerum, quibus regio abundat, quos perſaepe vellunt. Laudatiſſima candidorum pluma, e collo & circa pectus avulſa, putatur. Minores noſtratibus ſunt, ſed nequaquam tam ſegnes & terrae haerentes. Avolant enim gregatim longe ab domo in agros ad paſcua, attolunturque alis in aera, ut volucres: unde eſu ſapidiores ſalubrioreſque habentur. Et Polonis frequentes ſunt in cibatu, qui in fruſta caeſos atro jure & multo pipere condiunt, avideque veſcuntur. Anſerum jecinora, lacte macerata, mirum in modum creſcunt tenereſcuntque. Lectis, feretri ſimillimis, peranguſtis utuntur, ſic, ut non niſi unius hominis corpus capiant: unde non eodem lecto cum viro conjux cubat; ſed lectos ipſos

Suos probari mores gaudent.

Modica ſupellex.

Lecti.

Anſeres.

1 In utroque exemplari *prodigerunt*.

ipſos admotos per noctem ſpondis jungunt. Atque haec proceres potentioreſque: nam vulgus tenuiorum [1] lectos non novit: quocunque ſtramento corpus ponunt. At contra in veſtitu ingens eorum luxuria eſt. Non ſerica modo aureaque & argentea veſte reſplendent [2], ſed veſtem ipſam, ut ſupra attigimus, immenſi pretii pellibus, per hyemem, ſubſulciunt; atque hoc genere cultus ita efferuntur, ut pellibus oſtentandis, partem veſtis a collo late in dorſum reflectant, Vngarorum atque Illyriorum ritu. Illud mirum, quod, cum ipſi purpura oſtroque & variis laetiſque coloribus nitere ac ſplendere velint, faeminae eorum non alio, quam nigro ornatu, &, non niſi primores, ſerico utantur. Juventus occiput, pene uſque ad verticem, elegantiae ergo, abradit, caetera circuntondet; &, quo proceriores, quam ſunt, videantur, cothurnis quibusdam, paulo altioribus, utuntur, quorum calcanea, ut aſſurgant, valida curvataque e ferro lamina muniunt: cum contra faeminae crepidatae incedant, ac ne ſuber quidem, ut ſubleventur, ſoleis inſerant. Et, ut omnem a mulieribus incubuiſſe in viros luxum intelligas, ipſis in omnem ſe crapulam vinolentiamque largiſſime, ut docuimus, effundentibus, faeminae temperantiam colunt, & convivio adhibitae aut abſtinent vino, aut, ſi invitatae coguntur, ſummis modo labiis libant, idque non lege aut metu paenae, ut olim Romanae priſcae, ſed ſponte, & quia ſic decere pudicas rentur. Sed, quae nulla vini intemperantia provehi, nullo infici fuco, nulla veſtium luxuria notari videntur poſſe, easdem ſine tibialibus ullis, ſine cothurnis incedere ſuetas, & imis ac [3] nudis ſuris aureas gemmataſque armillas geſtare accepi [4]. Sed hic mos obſoleviſſe penitus dicitur. Nunc certe, quod ego adverti, veſte praelata fluxaque, & undique attingente verrenteque terram, utuntur, ut ne pes quidem appareat. Praeter vultum ac manus, nulla pars corporis patet. Non collum, non collo proxima nudant, contra quam Italicae mulieres fere faciunt, & faediſſime omnium NN. quae non collum modo, ſed mammas ipſas pectuſque, pene ad umbilicum [5] uſque, aperiunt, quaſi offerentes ſe venditanteſque. Quid enim aliud de nudantibus, quae velare maxime decet, credas? Capilli quoque NN.

Luxuria in veſtitu.

Faeminarum temperantior uſus.

1 Vtrumque exemplar *tenuiorum*.

2 Suſpectae latinitatis eſſe hoc verbum docet Muretus lib. VI. Var. Lect. cap. 20.

3 In primo exemplari videtur hanc voculam delere auctor voluiſſe.

4 In ſecundo exemplari *accipi*.

5 Hic quoque, ut alibi, utrumque exemplar *umbelicum* praefert.

NN. faeminis non solum eximia arte componuntur, quod ferri jam posset, sed medicamine delibuti ita flavescunt, ut cani argenteique, non aurei ac fulvi, videantur. Quid inane studium nimiam atque indecoram proceritatem affectantium memorem? Soleas tam alte instruunt, ut per publicum incedere, nisi humero haerentis lateri ancillae nixae, non possint; ac ne sic quidem libere, sed, veluti compedibus implicitae, aegre vestigia moliantur: quippe ita exurgunt, ut viros ipsos capite tenus emineant: tantumque mos improbus valet, ut probas quoque atque pudicas trahat. Sed nos Poloniae instituta, non vitia nostra, tractamus.

Christianae pietatis laude excelluerunt.

Christianae pietatis laude cultuque haec gens haud parum excelluit. Auctoribus novarum opinionum, Hieronymo Pragensi & Joanni Husso, Bohemos ad furorem impellentibus, & vetera Sacrorum jura perturbantibus, Poloni, omni cum iis dirempto commercio, adeo severis legibus Catholicam Religionem sanxerunt, ut nihil ab tam propinquae pestis contagione hominibus suis adhaeserit. Quin Vladislaus rex ultro sibi a Bohemis delatum regnum repudiavit, negans, divinarum ceremoniarum pollutoribus imperare se velle: &, ne quid ex illa pravitate ad suos manaret, nec mercatores, nec quenquam ex ea gente, fines suos intrare est passus, cujus fidem sensumque de Religione exploratum non haberet. Quod si, quemadmodum ab hac ipsa haeresi ortum Lutheri scelus habuit, ita par cura arcendi ejus Polonos incessisset, magna custoditae incolumisque conservatae avitae sanctitatis gloria ferrentur. Quanquam Sigismundus quidem rex, vir cum caetera rectus, & rei suae probe gnarus ac prudens, tum eximia & constanti in rem Christianam fide, ne regnum suum dira temeraret lues, quam diu vixit, summum studium adhibuit. Qui [1] cum junctos sibi affinitate atque amicitia eos Germaniae Principes haberet, qui maxime Lutheri nefarios ausus fovebant; atque ii a Carolo Caesare desciscentes, concitis valentissimis populis, arma adversus eum moverent, & pro necessitudine crebris nunciis legationibusque Sigismundum, ut transiret in partes, maximorum praemiorum spe ostentata, sollicitarent, non solum nihil de pia & constanti sententia est motus, sed eos magnopere ad sanitatem revocare est conatus; perseverantibusque in furore exitum, quem calamitosum eorum res habuere, saepe praedixit denunciavit-

Sigismundi regis studium in Lutherana haeresi arcenda.

1 Hinc ad illum locum, cui infra respondet in margine „ Omnia in Poloniam sectae ingruunt „ describi sunt caepta paene ad verbum ea, quae jam Gratianus in Commendoni Vita lib. II. cap. 7. scripserat.

vitque: & nec ipse se in illud bellum interposuit, nec suorum quenquam militare ulli parti est passus. Quod apud Polonos (1), ex legibus suis, non ex regum libidine vivere (2) assuetos, & maxime libertatis (3) nomine gaudentes, non mediocris curae ac (4) diligentiae fuit. Sed (5) ne libera quidem suis cum Germanis commercia reliquit. Mercatores ut aditu in regnum non prohibuit, ita licentia invehendi, ac per colloquia caetusque disseminandi pestiferas (6) opiniones, acribus edictis ac paenis frenavit planeque coercuit. Quin ne parentibus quidem (7) mittere in Germaniam filios, disciplinae ac litterarum causa, permisit, nisi (8) in eas civitates, quas integras, nec ulla (9) nova superstitione pollutas esse constaret. Huic curae studioque ejus molestum adversarium experiebatur Albertum Brandeburgium, Societatis Thutonum (10) in Prussia Magistrum, qui, cum a religione defecisset, idem virus, quo Societatem suam non multo post oppressit, etiam in Polonia spargi cupiebat. Sed Sigismundus studio (11) curaque id est assecutus, ut nullum, se vivo, ea pestis incrementum caperet. Post mortem ejus, quae in annum MDLIIII. incidit, nec consilium par nec animus ad eam curam Augusto filio fuit. Ita spes erecta eorum, quibus per haec crescendi materia quaeritur. Secutum filii matrisque dissidium, quo regis legumque resoluta majestas late aditum excubantibus in occasionem Haereticis patefecit: continuoque omnis errorum ac perditarum opinionum cohors irrupit. Forte, amissa Isabella uxore (ea (12) Ferdinandi Caesaris filia erat) in amorem Barbarae Radgivillae Augustus illapsus erat, cui mulieri, claro in Lithuania genere, ac principe familia natae, omnium re-

Ex dissidio matris filiique patefactus Haereticis aditus.

Barbara Radgivilla irretit regem.

1 Ib. *Polonos, gentem.*
2 Ib. *viventem, & &c.*
3 Ib. „ gaudentem libertate, non &c. „
4 Ib. *atque.*
5 Ib „ tantumque omni tempore „ studii p fuit in eo, ne qua contagio pestiferarum opinionum in suum „ regnum manaret, ut ne libera quidem suis commercia cum Germania reliquerit. &c „
6 Ib. „ novam religionem, acribus &c. „
7 Ib „ quidem, quod antea fiebat, mittere in civitates Germaniae liberos, disciplinae &c „
8 Ib „ nisi quas &c. „
9 Ib. „ illa pollutas esse sue constaret: quanquam huic curae ejus mol. adverf. experiretur &c. „
10 Ib „ Theutonicorum in Prusia &c „
11 Ib. „ hoc studio curaque, quamdiu vixit, ad ultimam vitae senectutem pervenit, si non inviolatum a peregrinis religionibus praestitit, certe incrementum sumere eam pestem non est passus. Post mortem inde ejus, nec consilium &c. „ Non omittam monere, ex meo MS. Commendoni Vitae exemplari hunc editorum locum sic esse corrigendum: „ ad ultimam autem vitae senectutem &c. „
12 Ib. omittitur haec tota parenthesis.

rerum, quam famae, major semper cura fuit. Proſtrata pluribus pudicitia, ab iis ipſis, formam corpuſque & mollem laſciviam laudantibus, deductus ad eam primo rex ferebatur. Caeterum, utcunque potitus, adeo blanditiis & conſuetudine ejus eſt irretitus captuſque, ut brevi mulier, non contenta vi atque potentia, nomen quoque conjugii, & mox reginae appellationem affectarit. Idem Auguſtus ipſe eo impenſius cupere, quo plura adverſarentur, ut fere humanum ingenium vetita (1) flagrantius appetit. Id enimvero mater ſororeſque regis haud aliter, quam dedecus ingens domus ac dehoneſtamentum, averſari. Mater erat Bona Sfortia, Galeatii & Iſabellae (2) Aragoniae filia, illius, cujus injuriae funeſtam illam & (3) calamitoſam facem accenderunt, qua Italia, Gallorum petita armis, ac diuturno vexata (4) bello, omnis prope, patrum memoria, conflagravit. Bonae ingenio materni inerant ſpiritus, & minime muliebres curae, & viro aſſueverat, ab ſenecta ac miti natura, uxori obnoxio, ut non conſortem modo regni, ſed ſaepe arbitram ageret. Filium ipſum regem imperioſe habuerat. Eo exuentem matris obſequium impatientius ferebat (5). Et Barbarae amores ipſa exploratius norat [ut fere turpia faeminarum faeminis, quam viris, celerius certiuſque noſcuntur] & filio objectabat. Quae igitur ne honeſtam quidem & probam e privata domo nurum toleratura fuiſſet, ſcortum, uſque ad aemulationem ſui, nuptiaſque & regium nomen, quod ipſa jam ſpe ſatis polluiſſet, extolli, ferociter fremebat. Eo Auguſti animus magis accendi. Nec mora nuptiis fuit. Sed, quia non, ut conjugis, ita reginae quoque nomen ornatumque & inſigne regium tribui ab illo, aut, ne tribueretur, obſiſti interdicique (6) a matre poterat, niſi Senatus voluntas accederet [ſine cujus ordinis auctoritate nihil magnopere (7) in Rep. decerni, ex legibus Polonorum, poteſt] magnis jacturis conciliare (8) ac trahere ad ſe quiſque (9) Principum animos, ſingulorumque affectare ſententias. Auguſtus, *Suum cuique*, dicere, (10) *in deligenda uxore judicium, nec regem non aequa cum caeteris conditione eſſe debere: quae in matrimonii jus, in domum re-*

Bona Sfortia regis mater.

Rex pro nuptiis ſuis.

grant,

1 Ovid. Lib. III. Amor. el. 4.
" Nitimur in vetitum ſemper, cupi-
" muſque negata. Sic interdictis im-
" minet aeger aquis "
2 Secundum exemplar *Iſabella*.
3 In Commend. Vita *ac*.
4 *Ib. vaſtata*.
5 Ib *tulit*.
6 Ib. *intercedique*. Omnino male.
7 Ib omittitur haec vox.
8 Subaudi *coepit*.
9 Hoc eſt, rex, regiſque mater.
10 Nempe *dicebat*, per uſitatam ſynecdochen.

giam, in fortunarum ac totius vitae societatem recepta jam sit, cur ei regium nomen, et par cum viro honos, qui mos in privatis quoque (1) *valet, negetur?* Bona adversus haec, *turpitudinem nuptae, incontinentiam filii* objicere, &, *si juvenis, infirmitate lapsus, nominis ac decoris sui curam abjecißet, publicam fraudem noxamque abeße debere, nec ipsos alienae intemperantiae participes ac suffragatores fieri. Scilicet reginam appellarent haberentque, quam nemo domi suae nurum, ob vitae probra, paßurus eßet?* (2) Vicit tamen respectus regis majestasque; & conjux Barbara & regina appellata est. Caeterum, dum discordant ipsi, regia vis hebetatur, & impunitas & licentia dominantur (3). Ita regnum brevi ex levissimi cujusque libidine peregrinis Sacris (4) novisque opinionibus oppletur, dispergentibus late virus multis novitatis doctoribus (ut nunquam desunt, quibus captae errore mentes emolumento sunt). At quo isti licentius furore atque impietate grassantur, &, patefacto semel aditu, omnibus omnium sectarum monstris patriam objiciunt, sic, ut quicquid pestiferarum opinionum Germania, Britannia, Helvetia, Gallia, per eos annos, adinvenerant, in Poloniam, uno simul veluti agmine, ingrueret, eo celerius fessi plerique tanta varietate tam contraria docentium, & novas in dies singulos haeresum formas proferentium, recepere ad saniorem mentem animum, & paulatim senescere malum caepit, ita, ut jam penitus magna in salubriorem partem facta inclinatio videatur. Nam, sicuti veritas, suis nixa radicibus, vetustate convalescit, viresque [ut ille (5) ait] acquirit eundo, ita falsa aetatem non ferunt: evanescunt enim, ut fuco illita facies, quae brevi mora accersitum ruborem amittit, palletque: &, ut est apud Euripidem, *Mendacium non senescit*. Rei militaris disciplina perinde intenditur apud eos remittiturque, ac regum ingenia studiaque sunt, quorum ad exemplum populi mores componuntur informanturque. Verum & corpora genti, ut supra attigimus, patientia laboris, & animis quoque, si disciplinae exactor dux adsit, praestant. Quippe dare hosti terga tantum flagitium dedecusque ducunt, ut nul-

Bona contra filii nuptias.

Omnes in Poloniam sectae ingruunt.

Veritas tempore convalescit.

Res militaris.

1 In Commend. Vita omittitur haec vox.

2 Abest quidem & ab exemplaribus nostris et ab Commendoni Vita interrogandi nota, quae mihi omnino necessaria visa est.

3 Ib. dominatur.

4 Ib. „ factis institutisque et opinionibus novis oppletur &c. „

5 Virg. lib. IIII. Aen. v. 175. de Fama agens.

lo inde specimine redimi luique posse existiment. Quia plebs opificiis suis & fere servilibus operibus attinetur, tantum Nobilitas arma tractat. Vnde uni honor equestri militiae habetur; pedites contemnuntur, nec, nisi exiguus, in arcium praesidiis usus eorum est. Sed, ut pedestri pugnae iners Polonus, ita ex equo in hostem audacissime incurrit, prorsus ut, quod Tacitus de veteribus Sarmatis prodidit, omnis eorum vis extra ipsos esse videatur. Equorum affluit ac superest copia, passimque toto regno pascuntur greges. Iis minus, quam Germanicis, roboris, plus agilitatis inest. Armatus non idem omnibus. Paucis, nec, nisi opulentioribus, justa arma: caeteri brevi gladio ac praelonga hasta in hostem invehuntur, oblongum clypeum, quo obtegant corpus, infestis ictibus objicientes. Sagittarii item permulti, qui arcu, ut Scythae, e longinquo spicula jaculantur. Cristis & multo plumarum apparatu & versicoloribus ferarum pellibus seque equosque exornant, hastasque ipsas & scuta variis coloribus pingunt, hisque & ipsos excitari, & hostem terreri credunt. Atqui tantae esse opes gentis feruntur, ut supra ducenta equitum millia, si totius regni viribus gerenda res sit, habiturum in armis regem Poloni contendant. Tantae multitudini implendae Nobilitas sufficit. Huic credita arma, & sua impensa militandi, & regni fines tuendi onus impositum, pro pagis agrisque attributis, & tradito vitae necisque jure in eos, qui pagos ipsos agrosque colunt. Nec ulli vacatio militiae, praeterquam Episcopis & sacerdotum ordini, concessa. Si bellum extra fines regni geratur, stipendium militantibus rex praestat. Has copias atque hunc, vix credibilem, equitum numerum par plaustrorum carrorumque apparatus consequitur. His non solum impedimenta exercitus, commeatumque omnis generis imponunt, sed utiliter ad castra munienda utuntur. Nam, revinctis inter se nexisque, exercitum ita circundant, ut, addita fossa, prominentibusque ex usu propugnaculis, ac validis ad portas locatis stationibus, haud secus, quam muro objecto, ab omni hostili vi tuti agunt [neque enim transcendi, aut omnino perrumpi tam firmus carrorum ordo, nisi admotis majoribus tormentis, ut in justa maenium oppugnatione, potest]. In tam lato regno, neque opere neque natura munitas urbes ullas invenies; nec, tam vastis regionibus, ulli exurgunt montes, ad quos arduus atque difficilis aditus sit, patentibus ubique campis, et aequa ubique planicie occurrente. Credo, qui ne domos quidem suas, nisi raro, lateritias aedi-

Ducenta equitum millia.

Castra.

Rarae munitiones.

aedificant, inopia calcis ac caementorum, & magnitudine sumptus deterreri. Ipsi, munire urbes, &, latebras parare, sibi viribus atque animis diffidentium esse ajunt, &., non muris arcere, sed pectoribus, & hastarum cuspidibus repellere finibus suis hostes, id demum insigne virtutis opus censeri debere. Pauca tamen oppida, pro more gentis, operibus septa, & praesidiis firmata, Barbaris objecta habent, Vitepscum & Polozchum Moschis, Camenetiam Moldavis, Mariaemburgum (1) Saxonibus. Cracoviae regiam domum, in edito sitam (2) loco, munivisse sat ducunt. Regi in Rep. levem & accisam auctoritatem, atque omnem vim Imperii penes Senatum & Nobilitatem esse, & Poloni jactant, & fama distulit. Falso. Nam, etsi, haud improbando temperamento, & se regi, & regem legibus subjecisse videntur, tamen non tam alienis arbitriis obnoxium regium jus esse voluerunt, quam ne temere unius libidini infinitam potestatem committerent, caverunt. Primum, sicuti regnare, nisi delectum designatumque ab se, neminem patiuntur, ita praeteritam, si qua supersit, regum suorum stirpem, rari exempli fuerit. Deinde, nobilium libertatem dignitatemque ut munirent, sanxerunt, ne quem ex eo ordine capi, in custodiamque tradi, nisi ante jure convictum, liceret. Sed tamen & in ipso facinore deprehensos vinciri, ac in publicos carceres duci permissum: &, quia relictus hac lege locus fugae, spatiumque datum auctori sceleris se proripiendi videbatur, inventum est, quo judicii desertoribus frenum injiceretur. Si enim, dum quaestio peragitur, in caputque rei inquiritur, ille se fuga legibus ac imminenti damnationi subtraxerit, tum rex in absentis nomen infamiae telum distringit. Quae paena, propterea quod non ipsum solum consequitur, sed liberis, parentibus, familiae infertur, omni supplicio gravior ducitur: nec raro accidit, ut, huic declinandae aut abolendae notae, aeternaeque suae ac suorum ignominiae redimendae, ultro se damnatus morti obtulerit. Praeterea statuere quidem ac decernere de summa Rep. quicquam, nisi consulto Senatu, regem vetarunt (3); sed Senatum contra consulere, non praescribere regi jusserunt. Non stat enim senatorum sententiis rex, sed utitur; & decreta consultaque deliberantur a Senatu, a rege fiunt, qui & solus de singulis rebus ad Senatum refert, &, omnibus

Regis potestas.

Infamiae paena.

 au-

1 In secundo exemplari *Mariebur-gem*.

2 In utroque exemplari *sita*.

3 Dixi alibi, mihi *vetarunt* pro *vetuerunt* non satis placere.

auditis, omnium postremus, quid ipse sententiae habeat, promit, & rem aut decernit, aut in aliud tempus, si ei visum fuerit, rejicit. Hic ergo rector moderatorque Reip. ille monitor est; Senatus testis vitae actorumque est regis, non arbiter: denique regi non justo in suos imperio, sed iniqua dominatione interdictum est. Quid? quod Senatum non alius, quam rex legit? nec ulli aditus in eum ordinem, nisi per regem patet? Quid? quod ne habetur quidem Senatus, nisi rex cogat? nec cogendi alteri, quam regi, jus? nisi palam constaret, penitus ab eo Remp. negligi. Tum etiam regis partes Archiepiscopus Gnesnensis, qui idem princeps Senatus est, susciperet. Quid? quod nemo in Polonia honorum ullum titulum, quo a privato distingui possit, nisi beneficio regis habet, ac ne fortunas quidem honoribus pares? Neque enim gens aut aliam dignitatem, quam senatoris novit, aut senatorium locum tueri cuiquam, nisi ex fructibus & procuratione regiorum bonorum, facile est; & procuratio ipsa non haereditario jure filiis a parentibus transmittitur, sed unius regis est munus, uniusque liberalitati refertur accepta. Huic procurationi adjuncta jurisdictio est, cui qui praesunt, eorum lingua *Starostae* appellantur: & est non solum honorificum in primis munus, sed vectigalis tam uberis, ut ex quibusdam ad quindecim, atque eo etiam amplius, aureorum nummum millia percipere Starostae dicantur. Habere rex, pene singulis aut alternis annis, ut ex usu Reip. visum fuerit, Senatus & Nobilitatis concilium consuevit: &, si qua senatorum supplenda loca, aut regiorum bonorum procurationes, aut alii magistratus mandandi sunt (& sunt fere quotannis permulti) in hoc potissimum tempus rejicit; &, quos singulis muneribus praefecturus est, non ante renunciat, quam peractus conventus sit: idque ideo (1), ut, dum de postulatis suis, aut publicis aliis de rebus, consultatur, sua quenque spe ducat, speique obnoxias singulorum sententias habeat. Adde, quod ab omnibus omnium provinciarum magistratibus provocatio est ad regem. Sic & legum arbitrium penes ipsum, & res, fama, vita, nexque omnium in ejus sita manu sunt; & honorum & commodorum nulla cuiquam, nisi in eo, spes. Penes eundem arces, arma, jus militaris imperii. Publica item pecunia potestati ejus traditur, neque ad Senatum rationes, sed ad regem a quaestoribus referuntur, & quaestores ipsos rex deligit. His frenis facile, quo vult, agit, continet, flectit ac moderatur Remp. Itaque, si cui regum minus

1 In utroque exemplari *adeo*.

mus auctoritatis fuisse dicitur, ei non jus imperii, sed imperandi artes defuerunt. Superioribus quidem annis Stephanus Bathorius, non externus solum, sed humili, aut certe privato, natus loco, ascitus rex, gentem tam severa disciplina habuit, ut & bella gesserit composuer:tque arbitratu suo, & potentis & plus aequo efferentis se familiae cujusdam ferociam ita fregerit, ut etiam capitale supplicium de juvene nobilissimo, imperiis ejus minus parente, sumere non sit veritus. Senatus autem, ut dixi, non a Nobilitate, sed ex Nobilitate a rege legitur, ac semel cooptatus, ordine, nisi contra Remp. fecisse arguatur, non movetur. Non tamen parentibus succedunt filii, sed in extincti locum rex, quem vult, sufficit. Senatores in duos dividuntur ordines, sacerdotalem & militarem. Sacerdotalem Episcopi constituunt, militarem Palatini & Castellani (sic enim ipsi Latine appellant, quos sua lingua *Vaivodas* & *Pannos* dicunt). Principes omnis publici consilii sunt Episcopi. Hi regis latera tegunt, hi primi sententiam rogantur, horum praecipua est in Rep. auctoritas: quae quidem tanta est, ut, licet perpauci, & raro plures, quam quinque aut sex, in senatu adsint, tamen, si consenserint, consensio eorum eam vim habeat (1), ut pars dimidia Senatus aestimentur. Nec Episcopi solum, sed ordo Sacris operantium omnis vacatione militiae potitur; & cum ipsi, tum bona eorum ita immunia liberaque sunt, ut in eos ne regi quidem juris quicquam sit. In Senatum recepti fere ex omnibus provinciis, qui dignitate praestant, & in omnibus provinciis Palatini Castellanique instituti; ne qua pars regni expers publici consilii sit, & pari omnes charitate, veluti pro communi patria, in medium consulant. Senatorum aliqui, quos rex asciverit, Aulam sequuntur, honoris & obsequii causa. In his fere sunt Cancellarius aut Procancellarius, ut ipsi appellant, quorum est dignitas & auctoritas par, nec, nisi nomine, differunt; & horum alter necessario sacerdotalis est ordinis: & quaestor & Marsalcus (is est regiae domus praefectus). Hi suam quotidie operam navant regi; alii item nonnulli, seu Castellani seu Palatini, quorum fides prudentiaque maxime probata regi sit: idque privatum consilium est illi. Interdum, si qua gravior causa incidat, etiam alios senatores per litteras consulit, &, ante alios, Archiepiscopum; cui in Rep. secundum regem, ab omnibus plurimum tribuitur. Polonis divitiae magis ex copia rerum, quam ex magnitudine pecuniae, cujus indigum se-

Episcoporum in senatu auctoritas.

Privatum regis consilium.

Pecunia.

1 In utroque exemplari mendose *babet*.

fere est regnum. Quippe neque auri venae sunt apud eos ullae, & argenti perexiguae, neque artes atque opificia, quorum operibus externum ad se attrahant aurum. Attrahunt tamen satis multum, frumenti frugumque aliarum abundantia, item mellis, cerae, picis, sebi (1), coriorum, cinerum, lini, sparti, salis, succini, multo item pecore, & boum equorumque armentis: quarum rerum magna vis e regno asportatur. Sed ipsi, caeteris rebus frugi, pecuniam omnem in vinum, aromata, vestem profundunt. Tria haec, quicquid quaestus ex agrorum ubertate fit, perdunt: atque his, veluti tribus gurgitibus, regni opes omnes hauriuntur. Vinum in Poloniam ex Moravia, Austria, & maxime Vngaria, plaustris advehitur, & longe optimum (2) ad Dantisci portum ex Gallia Hispaniaque & Rheno exponitur. Ab insula item Creta, quod Malvaticum vocant, allatum, praesertim dulce, summo est in pretio. Id Byzantium devectum, per Euxinum Pontum Danubii ostio infertur: inde terra per Moldaviam & Russiam adportatur. Hoc sumptu laboreque tantum maris terraeque emensum emitur, quo mens corrumpatur labefacteturque, & voluntaria insania accersatur. Proxima pecuniae clades ab aromatum luxuria, cinnamomi, piperis, garyophili, Indicae nucis, zingiberis (3), croci, saccari. His condiunt cibos omnes, pipere maxime & croco, sine quibus edere non est. At non aspergunt leviter obsoniis pulmentisque contritum piper, sed coacervant sic, ut gustari a non assuetis vix possint, mandi ne vix quidem. Vnde conjicere licet, quantum rerum, ad irritandam ebrietatem, ab ultimis Indis (4) petitarum, absumatur ab assidue & largissime convivantibus. De vestium profuso sumptu diximus supra (5). Non ipsi solum cultu excellere laetantur, sed, quos domi alunt, omnibus vestitum ipsi praestant, quem & materia eadem & colore esse gaudent. Et, quo tempore aut Regiam adeunt, aut ad concilia gentis conveniunt, magnam clientum ac familiarium circa se turbam habere, ac deduci & frequentari maxime appetunt. Atque hunc opum ac di-

In quae pecunia prodigitur.

Vinum.

Aromata.

Vestes.

1 In utroque exemplari *sevi*, & infra *bovum*.

2 In secundo exemplari *optimum*: in primo, erosa papyro, nescias quid fuerit.

3 Malim *zingiberi*. Plin. lib XII. cap. 7. de pipere: „ Non est, *inquit*, hujus arboris radix, ut ali„ qui existimavere, quod vocant zimpiberi, alii vero zingiberi, quamquam sapore simile. Id enim in „ Arabia atque Troglodytica in vil„ lis nascitur, parvae herbae radice „ candida. „

4 Non *Indiis* exhibet utrumque exemplar.

5 Pag. 165. hujus Vol.

divitiarum fructum, hunc unum splendorem vitae norunt. In regis aerarium annis singulis ad septies centena aureorum nummum millia inferri dicuntur. Non magna summa, si amplitudinem regni, numerum equitum, opes & vires gentis aestimes. Verum non haec in usum belli, aut majores sumptus Reip. pecunia seponitur, sed tantum in regis ipsius cultum confertur. Nam impendia belli ex collatione & tributo, quod in concilio gentis decernitur, praestantur. Sic non parum est, quod regi tribuitur. Id quidem partim ex bonis, quae propria ejus sunt, partim ex portoriis variarum rerum, & maxime ex salis vectigali, percipitur. Nam Polonia, etsi a septentrione non nihil alluitur mari, mediterranea tamen terra est. Sed, ut marino sale penitus caret, ita incredibiliter terrestri abundat. Id eo videtur mirabilius, quod nulli montes sunt, a quibus excidatur, sed aequo in solo foditur, pluribus quidem in locis, sed nusquam uberius, quam circa Craccoviam. Quinque admodum ab ea passuum millia est oppidum, nomine Vislicia, subter quod lapidicinae salis sunt. Mirum dictu! Immane patenti super specu stare urbem colique! Vastae altitudinis puteus effossus est: per hunc suspensi fune homines, ad operas conducti, demittuntur. Et, ut intelligas, quo nos juventae ardor, & nimium lustrandi, & subjiciendi oculis omnia studium impulerit, ipsum me, cum ad visendum locum venissem, & aliquot una comites impetus incessit in profundam illam vastitatem descendendi. Supra puteum ingenti ac firme haerenti carrucae inditum pendet validum crassumque anchorale, quod machina colligitur evolviturque. Huic minora lora, sed & ipsa firma, injiciuntur adnectunturque. His, suo quisque, insedimus, & amplexu medium tenentes funem, sensim per inane demissi sumus. Ne cernatur altitudo, indeque vertigo pendentium oculis oboriatur, tenebrae & caecitas loci faciunt: quanquam accensam facem unus ministrorum, qui nobis datus dux monstratorque fuerat, manu ferebat. In imo depositis fundo, quo nulla coeli solisque lux penetrat, & veluti ex ingenti tubo in profundam noctem editis, nova quaedam rerum facies oblata est. Ac primo (quod omittendum non videtur) tepens illhic aer, nec aestu ullo infestus nec gelu. Et nos sic admoniti, detracta superiori veste, expediti descenderamus: qua quidem ego veste, quia brumale tempus, & altis omnia oppleta nivibus erant, more gentis, ferarum pellibus subfulta, ad arcendam vim frigoris, utebar. Verum sub terras conditis tanta reperta temperies, ut nihil ea veste opus fuerit. Deinde e longinquo reddita lucernis lumina,

Aerarium.

Salis copia.

Descriptio specus, ex quo sal effoditur.

Descensus in specum.

Tepor sub terris.

rara quidem, ſed ab omni parte apparuerunt. Nam ad lucernam opus faciunt, qua ſinguli, qua bini ternique, ut res poſcit. Et magnus aliis atque aliis locis operariorum in fodiendo excidendoque exercetur numerus; quorum plerique menſes ipſos in labore, nunquam, diem aſpicientes, perſeverant, juxta opus cibum, juxta ſomnum capientes. At intenti operi, pallentia inter lumina, procul intuentibus infernae umbrae, hinc atque hinc exiſtentes, videntur. Caedunt ſalem excavantque, ut lapides, ferreis vectibus cuneiſque, & magni ponderis malleis (eſt enim marmorea duritie). In certae menſurae fragmenta maſſaſque excindunt, dimidiatae ferme columnae inſtar: quas inde, curribus impoſitas, trahunt ad puteum, indeque, quo diximus molimine, extrahunt. Quod veteres ſcriptores memoriae prodiderunt, ſalem intra ſpecus ſuos levem, in lucem prolatum ingraveſcere, non eſt falſum: quod nobis cuſtodes ejus experimento compertum affirmarunt. Colos (1) ſali ſubniger, ſed tuſus, & in dulcem aquam conjectus, aheniſque excoctus, albeſcit. Nec tamen genus unum foditur. Nam & candens & fulvus, et, ut alumen, translucens (2). Atque hujus ea quoque commendatio eſt, quod, ſi cum pane edatur, lutei ovi, ad ignem toſti duratique, ſaporem reddit. Specus in omnes partes late patet: longae viae ſtrataeque, & curruum orbitis contritae, quos currus, onuſtos ſale, homines agunt. Superne fornices tegunt, &, ſicubi ruinae periculum oſtenditur, ligneis columnis ſuſpenduntur fulciunturque. Columnae ipſae, ex ſitu diuturno, ſalſo opertae muſco ſunt. Fontes quoque quidam, profluenteſque pellucidarum aquarum ſcatebrae, & ipſae ſalſae, &, humentibus locis, pendentes e ſale ſtiriae viſuntur. Denique, quicquid oculis occurrit, quicquid pedibus premitur, quicquid manibus attingitur, nil, niſi lapideus ſal. Nos, praelata face, vagati diu, & in plura progreſſi antra, cum demum, per declive, viae multum (3) deſcendiſſemus, ad alium devenimus puteum, priore illo, de quo dixi, altius defoſſum. Satis fuit, ad introſpiciendam altitudinem, accenſam in eum dejicere taedam, quae in tam vaſtam delata profunditatem eſt, ut viſu quoque nobis terrorem incuſſerit.
„ Quid non mortalia pectora cogis, Auri ſacra fames? „

Etiam

Caeditur ſal, ut marmor.

1 Vtriuſque exemplaris haec lectio eſt, quam non commovi, memor, Latinos veteres ſic *colos* pro *color*, quemadmodum *bonos* pro *bonor*, diviſſe. Lucretius lib. VI. v. 207. „ Flammeus eſt plerumque colos & ſplendibus ollis „

2 Supple *foditur*.

3 In ſecundo exemplari *multam* e in primo anceps lectio.

Etiam ne perforare hanc terrae molem, &, assidue terebrando, ipsos aperire nobis inferos, & eo quoque divitias raptum ire, avaritia & cupiditate amentes, conamur? Adeo ne perrumpere in viscera terrae juvat, ut Manium sedes & infernas opes scrutari non vereamur? An parum est partas scelere habere, & per scelera uti? Parum est ea quotidie facinora admittere, quorum nos sempiternae ab ultricibus flammis paenae post funera manent, nisi viventes quoque inferni regni claustra tentemus? Nos, remensi tandem iter, eodem, quo descenderamus, puteo extracti in lucem sumus: & non multo post Polonia decessimus (1). Nam Commendonus, aliquot ante mensibus, in Cardinalium collegium a Pio Quarto, Pontifice Max. lectus, acceptis honoris ejus insignibus, ut Germaniae conventui, quem Maximilianus secundus Caesar Augustae apud Vindelicos (2) erat habiturus, interesset, Pii ipsius litteris fuerat evocatus. Iter per Bohemiam fecimus, & intrantibus Pragam Pii quarti inopinata mors est nunciata. Peractis Pragae festis Natalis Christi diebus, perreximus iter, & Italiae jam fines attingentibus Pii quinti, novi Pontificis Max. tabellarii cum litteris occurrerunt, quibus Commendonus redire Augustam, & obire Germanorum conventum, &, ne quid detrimenti ab Haereticis Catholica res acciperet, operam dare jubebatur. Eo perfunctus munere, biennio post, iterum ad hunc ipsum Maximilianum, priscae pietatis jura minuere, & popularibus suis ingentis pecuniae pretio emptus, Lutheranae haeresis licentiam permittere parantem, est missus. Sed nos, quae gesta ab eo in utraque legatione sint, alio persecuti loco sumus, ac, si res poscet, infra memorabimus. Nunc seriem rerum Polonicarum interpellare non placet, ut omnia hunc potissimum in locum conferamus; si id modo, quod te, frater, omitti nolle satis divino, interjecero, me scilicet, hoc ipso tempore, a Pio quinto, Pontifice Max. Canonicum (3) Patavinum esse creatum.

Discessus ex Polonia.

Tom. II. Z Quod

1 Haec est utriusque exemplaris lectio, proba sane.

2 In secundo exemplari *Vindelecor*.

3 De Patavino Gratiani Canonicatu multis verbis egimus in adnotatis ad ejus vitam pag. XXXIII. et seq quod ille sacerdotium anno 1570. Pontifice Max. Pio V. iniit. At alterum Canonicatum, item Patavinum, a Gregorio XIII. an. 1577. fuisse illi delatum, ex hisce Cardinalis Commendoni apud me litteris, ad nobilissimam faeminam Claram Querinam datis, intelligimus: „ Clarissima Signora. Lunedl passato „ a li 22. io ricevei con l' Ordinario „ di Bologna la lettera di VS. di 13. „ sopra il Canonicato di Padova, che „ vaca per la morte di Monsignor „ Vescovo di Nona, bona memoria: „ ma non potei fare quello, che la „ mi richiede a beneficio del Signor „ Marino, suo figliuolo: perchè il gio-

Quod collegium, sive hominum dignitate, quibus constat, sive opibus & vectigalibus, quibus & publice omnes & privatim singuli praediti sunt, sive amplitudine ac vetustate urbis, totius Italiae honestissimum habetur. A quo quidem Pio, qui longe omnes hujus seculi Pontifices, magnitudine animi, innocentia ac sanctitate vitae, & gloria summo semper studio cultae pietatis, antecessit, si longior illi vita suppetisset, nihil non sperandum esse mihi, quod aetas & captus meus ferre posset, videbatur. Id quidem ego sacerdotium & inivi absens, & absens gessi aliquot annis. Postremo, cum muneris ejus ratio praesentis operae assiduitatem a me requireret, & mihi neque liceret discedere a Commendono, neque omnino liberet, ex auctoritate Gregorii XIII. qui Pio in Pontificatu successerat, Jo. Francisco Cauco, Patricio Veneto, Commendoni ipsius sororis filio, tradidi. Sed nos plura de nobis loqui omittamus.

Quinto, postquam Commendonus, novo Cardinalatus insignis honore e Polonia discesserat, anno, qui fuit ab nato Christo MDLXX. nova illi redeundi in eam provinciam aborta occasio est. Selimus, Turcarum rex, armis aggressus Venetos, insulam Cypri iis ademerat, & Cretae & Corcyrae reliquisque Adriatici sinus insulis ita imminere videbatur, ut ipsam quoque Italiam terrore concuteret. Pius quintus, Pontifex Max. Venetis quidem illatum, sed cum Christianis omnibus geri id bellum existimans, non solum auxilia iis, quae potuit, statim misit, sed magnopere contendit, ut sibi Venetisque Philippus, Hispaniae rex, certo faederis jure adjungeretur. Quod cum perfecisset, qui ad conspirandum secum, idemque faedus ineundum, Maximilianum Caesarem, & Augustum, regem Poloniae, sollicitaret conciretque, Commendonum legatum ad utrunque misit: qui, mora-

Selimus, rex Turcarum, Venetos bello aggreditur.

Commendonus iterum legatus in Poloniam.

" giovedì prima a li 18. n' era stato
" disposto, per avvisi venuti con huomini a posta da Zara al Cedolini
" et ad altri: et fù il Canonicato ne
" lo stesso giorno dimandato da molti: ma piacque a Nostro Signore di
" farne gratia al Gratiani, mio Secretario, ad instanza de l' Eccellentissimo Signor Iacomo Boncompagno. E' ben vero, che essendo stata
" data informatione a Sua Santità, che
" il Canonicato vaglia mille con cinque scudi, essa vuole mettervi sopra una pensione, quale le parerà,
" che il Beneficio possa comportare,
" a due figliuoli de l' Eccellentissimo
" Zacaria Salamoni; et per ciò hà
" dato ordine, che sia mandato quà
" informatione di tutte l' intrate di
" questo Canonicato. A me duole
" di non haver potuto in questo caso
" fare quello, che mi ha richiesto
" V. S. et ch'io desidero di far sempre a servitio suo et de la casa
" sua. Et Nostro Signor Dio la conservi et prosperi. Di Roma a
" li 22. Aprile 1577.

ratus, quantum res postulare est visa, apud Caesarem, ut alibi (1) a nobis traditum est, Vienna in Poloniam abiit. Et hic quoque acriter novi faederis societatisque causam agentem necopinata Augusti mors destituit. Vltimus hic Jagellonicae stirpis fuit. Jagello, quem, post suscepta Christianae fidei Sacra, Vladislaum appellarunt, Lithuanorum Princeps, Heduigis, Poloniae reginae, nuptiis, ut supra (2) ostendimus, est potitus, cum eo, ut Lithuania ipsa Poloniae contribueretur, idemque utriusque gentis rex esset. Huic filii duo fuere, Vladislaus & Casimirus. Vladislaus, natu major, patri in regno successit; sed, pari studio ab Vngaris quoque rex expetitus, apud eos fere vixit. Atque hic est Vladislaus, qui cum Amurathe, Turcarum rege, insigni aevi illius bellatore, ad Varnam adeo ancipiti praelio conflixit, ut, quanquam ipse, adverso Christianae Reip. fato, in acie ceciderit, tamen graviori prope clade concussus sit, qui victor evasit: & ipse Amurathes gratulantibus post victoriam suis, *Se vero tali pugnae eventu saepe vincere velle*, negavit. Poloni, amisso, in ipso spei atque aetatis flore, Vladislao, regem Casimirum fratrem crearunt: qui egregia quindecim filiorum sobole ex Elisabetha, Alberti Caesaris filia, est auctus, quorum virilis stirpis sex fuere, Vladislaus, Casimirus, Jo. Albertus, Alexander, Sigismundus, Federicus. Hic sacerdotio praeditus, Archiepiscopus Gnesnensis & Cracoviensis Episcopus fuit, & mox etiam in Cardinalium collegium ab Alexandro sexto, Pontifice Max. est cooptatus: & Casimirus, magna sanctitatis opinione juvenis, apud Lithuanos decessit. Vladislaus, natu maximus, Bohemis primum, deinde Vngaris rex datus, a quo nati Ludovicus, qui circa annum MDXXVI. ad Moncaciam temere cum Turcis congressus, admodum adolescens, in fuga occubuit; & Maria, quae Ferdinando Caesari nupsit, &, aviae faecunditatem aemulata, eum quindecim liberorum parentem fecit, quorum mares quatuor, faeminae undecim fuere. A Polonis Joannes Albertus, post patris mortem, rex constituitur, &, eo mortuo, Alexander, ad idem fastigium est evectus. Horum neuter suscepit filios. Ita regnum ad Sigismundum, Casimiri filiorum quintum, est delatum; atque hoc natus Augustus, in quo Jagellonis proavi genus defecit, cum, inter initia Jagellonis, & excessum Augusti, anni centum & nonaginta intercesserint. Quo tempore Poloni, sicuti suffragiis suis deberi successio-

Jagellonis domus et stirps.

Z 2 nem

1 In Commendoni Vita lib. III. cap. 7. et 8.

2 Lib. XVI. pag. 144.

Poloni regnum in regio sanguine retinuerunt.

nem in patris locum a filiis voluerunt, ita nunquam vere libero suffragandi, cui vellent, jure potiti videri possunt. Nam (1) etsi id quidem tenuerunt, ut regem, nisi ab se creatum, non haberent, nec haereditati aut nascendi sorti regnum, sed sibi acceptum ferri, & (2) suum beneficium agnosci voluerunt, tamen constat, raro quenquam regum suorum filiis praelatum fuisse, mansisseque in iisdem fere familiis regnum, quandiu e regio sanguine virilis stirps superfuit. Et reges ipsi, ne filiorum dignitas in dubium (3) ac discrimen vocaretur, quicunque primus justo matrimonio eis natus (4) esset (nam pellicibus orti vix agnoscuntur) eum, vel infantem, designari regem successoremque sibi, haud magno negocio, impetrarunt (5), devinctis beneficio comparatisque Nobilitatis principibus, qui rem perficiendam susciperent. Ita gratia (6) & praesentis respectus regis in comitiis, quam libertas (7), semper plus valuit. Extincto demum Augusto, repetitam longo (8) intervallo libertatem, nemini jam ulla verecundia metuve (9) obstrictam, avide invaserunt, quae brevi, ut nulla modum tenere multitudo novit, in pravam periculosamque licentiam vertisset, ni seniores, salubri moderatione, praecipitem sustinuissent. Nam, ubi Remp. sine imperio, sine rectore esse, & silere leges, quarum exactor nemo existeret, sensere, primum singulae provinciae, pro se quaeque, conciliis habitis, publicae pacis servandae leges sanxerunt; deinde, collatis in commune consiliis, Nobilitas omnis in id data fide conspiravit, ut pro hoste patriae haberetur, impuneque (10) occideretur, quicunque, per interregni tempus, vim injuriamve (11) alteri intulisset. Quam (12) ad rem maximo usui Commendoni auctoritatem prudentiamque fuisse, quod cum illo plerique principum liberius multo, quam inter se, consilia communica-

Post mortem Augusti pacis causa conspirant.

1 Haec ad illa. *Ad haec ego*, quae sunt ante locum de periculis ex pestilentia, reperiuntur in cap. 2. lib. IV. Vitae Commendoni: ubi hoc capitis exordium est: ,, Poloni etsi reges nisi ,, ab se creatos non ferunt, nec haere- ,, ditatis aut nascendi legi regnum ,, &c ,,

2 Ib ,, suumque beneficium facere ,, agnoscique volunt; tamen, secuti ,, aliarum gentium morem, raro q. ,, r. f. f. praetulerunt, mansitque ,, fere in iisdem familiis regnum &c. ,,

3 Ib. ,, dubio ac discrimine esset, ,, quicunque &c. ,,

4 Ib. *nasceretur. nam* &c.

5 Ib. *impetrabant*.

6 Ib. *plus gratia*.

7 Ib. ,, libertas valebat. extincto &c. ,,

8 Ib. *ex longo*.

9 Ib *metuque*.

10 Ib. *impune*.

11 Ib. *injuriamque*.

12 Ib. ,, & omnes quidem fatebantur maxime ad eam rem usui praesentem Commendoni &c. ,,

carent (1), atque ipse paci maxime studeret (2), omnes fatebantur. Cujus rei unum, ipso statim initio interregni, datum documentum, fidem omnibus affirmaverit. Sborovii fratres septem (3), Martini filii, qui tum genere, opibus, aetate, gratia, clientelis plurimum in Rep. pollere videbantur, ad primum extincti regis nuncium, Cracoviam armati convenerunt, eo animo, ut, pulso Firlejo Palatino, cum (4) quo summas simultates gerebant, arcem urbemque in suam redigerent potestatem. Hi juvenes, inde a paterna disciplina, pravis imbuti erroribus, in Calviniana haeresi omnes erant, praeter Andream, qui, medius aetate, auctoritatem majoris natu inter eos ingenio atque industria obtinebat, tribuebantque ei reliqui plurimum. Hunc habebat Commendonus non solum consuetudine atque usu, sed plurimis benevolentiae officiis devinctum, ab unoque maxime colebatur. Is ad Commendonum, qui (5), qua die Cracovia profectus fuerat, accepta (6) regis morte, apud Tignitium (7), decem inde millia passuum, substiterat, intempesta nocte venit, illique suum ac fratrum consilium occupandi Cracoviae arcem aperuit, sperans, Commendonum, quia Firlejus Palatinus Haereticus caputque Haereticorum erat, rem consilio adjuturum. Sed Commendonus, veritus, ne ea res veluti signum omnia vi atque armis agendi daret, & primus impetus ab egentibus & (8) praedarum cupidis in templa sacerdotesque fieret, cunctaque audacia ac (9) temeritas, consilio atque (10) ratione exclusa (11), haberet, & regnum inde aut pessimo cuique, per malas artes, pateret, aut lacerum plures occuparent, vehementer huic se consilio objecit: &, cum Andreae ostendisset, quantam invidiae flammam eorum familiae conflaturi illo facinore essent, quantum de multitudinis gratia amissuri eo tempore, quo non retinenda solum, sed summo conatu captanda conciliandaque omnium studia essent, quantam denique vim adversariis (12) addituri, juvenem, de sententia deductum, eadem nocte, ad continendos in officio fratres, ab se dimisit. Jam inde ab ingravescente Augusti morbo, cum timeri mors ejus caepisset, Commendonum major jam futuri regis, quam societatis Turcici belli cura incesserat, cujus & prae-

Initium motus compressum.

1 Ib. „ resque omnes communica„ bant &c.
2 Ib „ studebat. cujus &c. „
3 Ib. omittitur haec vox.
4 Ib. „ quocum summas &c. „
5 Ib. omittitur *qui*.
6 Ib. „ & accepta. „
7 Ib. *Tegnitium*.
8 Ib. *ac*.
9 Ib. *&*.
10 Ib. *atque*.
11 Ib. *exclusis*.
12 Ib. *advers*.... *fuit*. Atque ita in primo exemplari.

& praecisam eo statu rerum spem cernebat, & Haereticos, quorum neque in senatu, neque ad multitudinem, negligendae opes erant, occultis coitionibus multa senserat, contra Remp. moliri, &, ut corporis sui aliquem ad regnum pertruderent, agitare. Ipsa enim capita consiliorum, enunciata illi ab conscüs fuerant: quorum erat primum, ut rex non nisi Haereticus crearetur, aut certe, qui omnibus liberam de divinis rebus sentiendi disserendique, &, quae quisque probaret, Sacra habendi, facultatem permitteret: ac praeterea, ut, quae de Catholicis Haeretici occupassent, ea repetendi jus nemini esset; utque ministris Sacrorum suorum templa toto regno paterent, in quibus suo ritu rem divinam facere, ac de divinis rebus ad populum conciones habere liceret; aliaque item haud absimili furore. Atque in haec eos conjurasse, & egregie consentientes esse didicerat.

Prava Haereticorum consilia.

Quibus rebus eo magis movebatur, quo imparatiores ad omnia Catholicos esse intelligebat, qui, quanquam & numero & genere & opibus & causa longe praestarent, tamen somnus ad haec eos quidam & torpor habebat (1), & Haereticos plerique, quasi nihil aliud (2), quam sacerdotum potentiae, quae fere in invidia est, adversarentur, lente ferebant, nec eos, ut eversores Christianae pietatis, rerumque publicarum turbatores, oderant; quin mixti plerique Haereticorum factionibus consiliisque studia quoque eorum in Rep. aut sequebantur aut trahebant: quo fiebat, ut Catholicorum vis omnis magnopere hebesceret. At Commendono utrunque cordi erat, & ut Catholicus rex, & ut per (3) Catholicos crearetur. Id una assequendi ratio erat, dissipatos, & (4) nihil in medium consulentes, reconciliare et jungere Catholicos, Haereticorum dissidia alere. Horum capita erant Joannes Firlejus et Petrus Sborovius, claris uterque familiis, uterque primos in Rep. magistratus gerens. Sborovius Palatinus Sandomiriensis (5) erat (6), Firlejus ad Marsalcatum (7) regni (praefecturae id est nomen) Palatinatum quoque Cracoviensem nuper adjecerat; eaque dissidii origo inter eos erat. Nam Sborovius hunc ipsum Palatinatum, sub regis mortem, summis studiis petens, cum suffragatorem Firlejum sperasset, aemulum competitoremque fuerat expertus: & rex, praeterito Sborovio, honorem ad Firlejum, concubinae gratia commenda-

Catholici fere torpent.

1 Ib. *inveserat*.
2 Ib. *al......agerent*.
3 Ib. *pariter per*.
4 Ib. *ac*.
5 Ib. *Sandamiriensis*.
6 Ib. omitt. *erat*.
7 Ib. *Mareschiallatum*.

datum, detulerat. Quae res Sborovium, suopte ingenio vehementem ac concitum, nec unquam animi satis potentem, ad hostiles iras odiaque in Firlejum accenderat. Atque haec simultas opportune diduxerat Haereticorum vires, maximumque, ad Catholicum regem creandum, momentum attulisse satis constat: & Commendonus, eam e Rep. esse simultatem (1), palam ferens, omni arte fovit aluitque. Sborovium (2) per Andream fratrem monuit: *Adverteret animum ad Firleji consilia; in ejus domo occultos caetus haberi, & haud* (3) *dubie illi* (4) *coqui, ac per idoneos & callidos homines* (nec erat aliter) *conciliari regnum*. Hoc metu injecto, Sborovius, quo inimicum omni spe dejiceret, aperte, pro Catholico rege creando, Catholicis se junxit. Inter Catholicos, qui honore, divitiis, auctoritate caeteros (5) anteibant, Episcopi a senatu se, publicisque muneribus ad privatarum rerum curam receperant, clamoribus Haereticorum audaciaque deterriti, aut (6) cum iis consilia miscuerant. Nam Franciscus Crasinius, Episcopus Cracoviensis, qui paulo ante mortuo Padnevlo successerat, se Firlejo tradiderat; quippe (7) qui paribus itineribus, & aeque turpi concubinae commendatione, ad eam amplitudinem pervenerat. Petrus Miscovius (8), Episcopus Plocensis, magnae vir prudentiae eloquentiaeque, taedio, ut ferebat, turbarum, deserta Republica, pecuniae suae incubabat. Jacobi (9) Vcangii Archiepiscopi (10) id erat Ingenium, & eam de se suspitionem fecerat, ut nihil ei fidendum esse videretur. Reliqui Episcopi hos fere sequebantur, aut inopia inopiaeve simulatione, domi attinebantur. Vnus erat Stanislaus Carncovius (11), Episcopus Cujaviensis (12), qui nec (13) adversa fama in Rep. versabatur, & , pro sua fide, mansurus in bonorum partibus, nec pecuniae nec labori parsurus, ut sui specimen, tempore tam necessario, daret, videbatur. Atque in eo & usus Reip. & promptus aptusque tenendae multitudini sermo erat, prorsus, ut bono publico futurus popularis videretur, nisi videri ipse nimis cupivisset. Ita enim ferri se interdum secundo favore vulgi patiebatur, ut a bonis etiam consiliis abduceretur, modumque non facile te-

Haereticorum inter se dissidium utile Reip.

Episcopi.

Stanislaus Carncovius Episcopus.

1 Ib. haec vox omitt.
2 Ib. *ac Sbor.*
3 Ib. *aut.*
4 Ib. *illis.*
5 Ib *caeteris.*
6 Ib. *haud.* sane mendose.
7 Ib hoc ad usque *Petrus Miscovius* omitt.
8 Ib. *Miskonius.*
9 Ib haec vox omitt.
10 Ib „ Archiep. mores ingeniumque supra tradidimus. Reliqui &c. „
11 Ib. *Carnovius.*
12 Ib *Chiovienfis*: at secundum exemplar *Caiaviensis*.
13 Ib. *neque.*

teneret, animo nunc erecto & confidenti, nunc fracto ac demisso, ut flaret reflaretve (1) multitudinis aura. Sed, famae cujuscunque, dum magnae, avido, major tamen bonae cupipiditas inerat. Is & (2) sponte sua Commendonum reverebatur, unique maxime probari actiones suas optabat, & Commendonus ita dexter hominis ingenium tractavit, ut perstudiosum sui semper habuerit; ac saepe gloriae aestu abreptum continuit (3). Erat in (4) Catholicorum principibus clarum & (5) Alberti Laschii nomen. Is, paucis ante annis, privato sumptu consilioque, comparato exercitu, tentata Valachia, experientis ac providi ducis famam tenuerat, &, large profuseque donando, maxime militares viros trahebat; ac ne in concionibus quidem & conciliis (6) infacundus (7), haud parvam nobilium juvenum gratiam collegerat: inter primos regno destinatus, si, repudiatis externis regibus, proceres suos Poloni respexissent. Inter hunc & Commendonum, inde a prima legatione ejus, instituta amicitia, usu & benevolentia in omnia familiaritatis jura pervenerat. Nam Laschius & adventanti in Poloniam extra fines regni occurrerat, et, sive in Regia sive in via, praeter caeteros, omnibus eum officiis coluerat; nec in Rep. quicquam, non consulto prius Commendono, caepisset. Hunc et Cujaviensem (8) Episcopum certis amicitiae faederibus ita conjunxit, ut uterque, datis, ipso (9) coram, dextris, fidem jurejurando obligarit (10), neminem, nisi quem alter quoque probasset, regem accepturum, arbitriumque Commendono detulerint (11), si ipsis (12) de eo non convenisset. Addidere, ut consilia de rege omnia et inter se uterque, et cum Commendono communicarent: qui in magno inde negocio habuit quamplurimos Catholicorum, &, ante omnes, Andream Sborovium huic faederi, cujus ipse sequester esset, adjungere. Quo factum est, ut Catholicis (13), ad Haereticorum vim audaciamque coercendam, duces non defuerint, & regis non nisi Catholici creandi explicata constitutaque consilia essent, & Commendonus ipse omnium non particeps solum, sed veluti rector & moderator fieret.

Albertus Laschius.

Conciliati inter se Catholici.

Ad

1 Ib. *reflaretque*.
2 Ib. omitt. &.
3 Ib. *continuerit*.
4 Ib. & *in*.
5 Ib. omitt. &.
6 Ib. *in concil*.
7 In secundo exemplari *infacundus*, neque aliter in primo legeret, cui non satis familiaris Gratiani manus esset.
8 In Commend. Vita *Chioviensem*.
9 Ib. „ coram ipso dexteris &c. „
10 Ib. *obligarint*.
11 Ita utrumque exemplar; etsi proxime in utroque *obligarit*.
12 In Commend. Vita *ipsi*.
13 Ib. *e Cathol.*

Ad haec ego consilia, frater, ita adhibitus sum, ut, cum inter longe distantes locis, & alios alia in provincia habitantes, agitarentur, mihi ad singulos adeundum, & maxime ad eos itandum fuerit, qui cum Commendono sensus suos in Rep. sociaverant, sic, ut totum id interregni (1) tempus, quod varie annum ipsum extractum est, ego per continua itinera transegerim. Quibus itineribus omnes mihi peragratae latissimi regni gentes nationesque sunt, magno non solum labore, sed etiam discrimine, quod tanta, ea aestate, valetudo pestilentiaque ingruerat, ut tot provinciarum nulla expers teterrimi morbi fuerit; quo ingens sane mortalium numerus, maxime e plebe, est absumptus. Quia major in frequentissimo quoque oppido ex contagione strages edebatur, proripiebant se passim cum liberis & conjugibus in agros silvasque; atque hic, structis ex arborum ramis tuguriis, aestum nocturnumque rorem & coeli injurias arcebant. Sed loca sola petentes, soli ipsi non erant. Itaque, praeter vim mali, quo alii alios, sive contactu sive afflatu, inficiebant, etiam fame incommodisque aliis premebantur. Incidi ego aliquando silvestri in pineto in horum agmen, non sine periculo, quia aegre a rheda, qua vehebar, nec, nisi versis in eos interminatisque sclopis, summovebantur. Tendentibus inde manus, aerumnisque suis & supremae miseriae opem implorantibus, cum stipem pecuniamque projicerem, negabant, usum ejus ullum esse sibi, quod ab omnibus aditu commerciisque prohibiti, jam ne in domos quidem suas oppidumque, unde profugerant, recipiebantur. Tum panem cibariaque, quae in usum meum meorumque ferebantur [nam in publicis Poloniae diversoriis nihil hospitibus, praeter tectum, & avenam & faenum equis, praebetur] jaci jussi. Ad id vero in terram se abjicientes, terramque osculantes gratias nobis agebant. Certe ego, nunquam me largitum egenis quicquam majori promerito, memini. At, circa Andreoviam, minoris Poloniae oppidum, etiam tetrius spectaculum incurri. Declinans moenia, intra quae gravissime laborari acceperam, flexi ad sinistram iter. Aufugerant ex urbe magna pars populi, quos inde ita invaserat pestifera lues, ut pauci, & haud scio an ulli, evaserint. Strati, maxime circa viam, erant agri cadaveribus, tabo jam fluentibus: nec superstites ulla cura sepeliendi suorum corpora tangebat, similem vitae suae exitum jam jamque expectantes. Mihi, in re-

Pericula ex pestilentia.

1 In utroque exemplari *iterregni*.

re tam faeda, tam terrifica, deprehenso, non aliud scilicet consilium fuit, quam, incitatis quadrigis, propere periculo me, & periculi aspectu fuga eripere. Atrox certe res, & cujus etiam cogitationem horreas! Adeo diffusum erat malum, ut Commendonus, saluti meae jam magnopere timens, domi me retinuerit, nihil tanti esse sibi ferens, ut vitam meam tam ancipiti periculo objectaret. Tandem huic calamitati finem attulit tempestivus adventus hyemis. Nam octobri mense, afflare ab aquilone praegelidi ac tenues venti, & maxime salubres, caepere. Iis discussa statim oppressaque dirae contagionis labes, & universo simul regno sua reddita sanitas. Secuta est hyems, apud ipsos quoque Polonos, frigoris magnitudine, insignis. Tam solide constricti glacie amnes, ut ego, Dantiscum profectus, saepe media Vistula, quod est maximum Poloniae flumen, curru devectus sim. Vestium & ferinarum pellium munimento facile vis frigoris a corpore arcetur, & iisdem pellibus vultus quoque caputque munitur. Caetera jucundum hyeme per poloniam iter. Quippe Polonicus currus, cujus est ovalis forma, & undique egregie occluditur oppilaturque, detractis rotis, trahae imponitur, &, parvo equorum labore, per duratas gelu nives, quibus stratae viae campique sunt, cursu tam leni delabitur, ut non mollior Venetiis cymbarum gestatio sit, nec insulse *terrestrem navigationem* Commendonus appellaret. Sed nos ad consilia, quae de creando novo rege agitabantur, redeamus; quae (1) quidem sic Commendono praeparata praemunitaque, ut exposuimus, in Polonia erant.

Frigida hyems.

Vectatio per nives.

Consilium de rege eum Lithuanis:

In Lithuania, quae magis faedere ac legibus, quam animis, Poloniae adjuncta erat, etiam certiorem asciscendi Catholici Principis rationem instituerat. Duae in ea gente familiae longe caeteras opibus ac dignitate anteibant (2), Radgivilla & Cothchievicia (3): atque hae (quod fere fit) aemulatione potentiae in Rep. diffidebant. Harum principes erant Nicolaus Christophorus Radgivillus, & Joannes Cothchievicius (4). Nicolai hujus pater Catholicae Ecclesiae adeo infensus infestusque fuerat, ut opes, quibus reliquos regni prin-

Radgivilli.

ci-

1 Quae sequuntur sunt ipsa capita III. V. VI & VII lib. IV. Vitae Commendoni: nisi quod alio ibi initio Gratianus est usus, hoc nempe: „ Atque „ haec sic comparata praemunitaque „ in Polonia Commendoni cura acin- „ dustria fuerant. At in Lithuania „ [pars haec altera regni est, magia „ foedere ac legibus, quam animis, „ Poloniae adjuncta] erant certiora „ creandi regis consilia habebant. „ Duae &c.

2 Ib. *tum ant.* ..

3 Ib. *Co ebevicia*.

4 Ib. *Cotchevicius*. itemque infra saepe.

cipes longe eſt ſupergreſſus, ad evertendam Chriſtianae pietatis fidem, omnes contulerit, haſque, nuper conflatas, de Sacrorum ratione (1) opiniones non invexerit modo in Lithuaniam primus, ſed per omnes Poloniae provincias unus maxime diſperſerit. Filii huic quatuor fuere, quorum (2) natu majorem Nicolaum, admodum adoleſcentem, in Germaniam, ut in Calvini doctrina, quam ipſe maxime ſectabatur, institueretur, miſit. Sed juvenis, ubi ſapere per ſe aliquid caepit, inconſtantia ſentiendi Haereticorum offenſus, averterat (3) a paternis erroribus animum, & confuſus opinionum varietate, magis tamen quid fugeret, quam quid ſequeretur, inveniebat. Nam Catholicae diſciplinae rudis plane atque expers erat. Sic affectus, patre mortuo, cum, luſtrandi ſtudio exteras (4) nationes, in Italiam Romamque veniſſet, ac ſubjeciſſet oculis, quae longe ſecus tradita ab impietatis magiſtris acceperat, cum aliorum proborum hominum, tum maxime Commendoni conſuetudine ſermonibuſque commotus, adeo Catholicae fidei placita mente amplexus eſt, ut in patriam reverſo nihil prius fuerit, quam ſublatum a patre verae pietatis cultum reſtituere, & ſuas ſacerdotibus res honoremque, ejectis novitatis doctoribus, reddere. Fratres (5) inde ita imbuit bonis opinionibus, ita in priſcae pietatis ſtudiis educavit, ut alter eorum, Georgius nomine, etiam (6) ſacerdos & Epiſcopus Vilnenſis fuerit, & mox a Gregorio XIII. (7) Pontifice Max. petente Stephano rege, in Cardinalium numerum relatus. Et primus Lithuanorum eum honorem in familiam patriamque ſuam intulit filius, cujus pater, ad conturbanda Sacrorum jura, divinaſque ceremonias polluendas, praviſſimarum opinionum atque haereſum diſciplinam primus importaverat (8). Atque eum honorem ita geſſit, ut religionis (9), probitatis, totiuſque ſacerdotalis vitae ſpecimina egregia dederit. Cothchievicius haereſis (10) labe infectam primam juventam egerat: maturior aetas ſaniorem attulerat mentem; & ab eodem Commendono penitus cum Eccleſia matre in gratiam fuerat reductus. Quibus obſtricti (11) pietatis vinculis uterque ei, ut decuit, parentis cultum atque obſervan- Cotchievicius.

Aa 2 tiam

1 In ſecundo exemplari omiſſa a Libratio fuit haec vox, nec ab Gratiano addita.

2 In Commend. Vita omittitur *quorum*.

3 In ſecundo exemplari *averteret*.

4 In Commendoni Vita *caeteras*.

5 Ib. *fratreſque*.

6 Ib. omitt *etiam*.

7 Ib. omitt *XIII.*

8 Ib. *importarat*.

9 Ib. *innocentiae*.

10 Ib „ eadem haereſis. „

11 Ib. *obſtrictus*.

tiam tribuebat (1). Inter ipſos nulla propria ſimultas: disjuncti (2) magis familiae, quam ſuo diſſidio, erant. Hos, in quorum manu ſita Lithuana (3) res eſſet, jungere amicitia gratiaque Commendono in magno negocio fuit; aſſecutuſque eſt, ut etiam diligerent inter ſe, & ex eo cum Nicolai (4) patruo (5), Vilnae Palatino, a quo hoſtiliter diſſenſerat, in gratiam Cothchievicius rediret. Cum hos igitur Commendonus haberet ſui perſtudioſos, ac nihil non tuto committi ab ſe eorum fidei intelligeret, ſaepe, vivo adhuc Auguſto, ſed jam graviter decumbente, cum utroque, ſeparatim ab altero, occultos ſermones de Catholico creando rege, deque obviam eundo Haereticorum conatibus, ſi Auguſtum morbus oppreſſiſſet (6), contulerat: &, cum quaerendum externum regem conveniret, quando neminem eſſe in (7) popularibus appareret, cui ſe caeteri ſubjecturi eſſent, ſatis exploratis eorum ſenſibus, mentionem de Maximiliani Caeſaris filiis intulit: eos eſſe adoleſcentes longe nobiliſſima totius Europae ſtirpe regum Caeſarumque genitos, indoliſque (8) probae, atque ea aetate, quam facile ad Poloniae mores formaturi eſſent. Maximiliano enim egregia ſoboles: ſex filiorum erat, quos Maria mater (Philippi haec regis ſoror erat) ſanctiſſima diſciplina inſtituerat, permittente viro conjugi educandorum (9) liberorum curam, & charitate ejus, & Philippi reſpectu, cui ſuam ſuſpectam religionis fidem eſſe ſciebat. Primus Radgivillus, cujus familiae vetus erat in Auſtrios ſtudium, nudavit animum, monuitque Commendonum, eodem Cothchievicium perduci poſſe, vel auctoritate ejus, vel metu Moſchorum Principis, cum quo graves inimicitias gereret, & quem antea, ob (10) Auguſti orbitatem, ad Poloniae res ſciret aſpirare. Cum is quoque Commendono eſſet aſſenſus, via ac ratio perficiendae rei ineundа ſtatuendaque erat. Dicitur dies, quo (11) omnes ſimul in colloquium venirent: &, quia res premenda ſilentio erat, ne, ſi ad Commendonum conveniſſent, aut (12) interpellarentur, aut productus, quod neceſſe videbatur, in multas horas ſine arbitris ſermo ſuſpitionem praeberet, proximam deligunt ſilvam, in quam (13) Commendonus per dies aeſtivos exi-

Commendantur Maximiliani Caeſaris filii.

Congreſſus de rege cum Lithuanis.

1 Ib. *exhibebat*.
2 In ſecundo exemplari *disjuncti*.
3 In Commend. Vita *Lithuanica*.
4 Ib. *Nicolao*.
5 Ib. *quoque patruo*.
6 Ib. *extinxiſſet*.
7 Ib. *e*.
8 Ib. *indolis*.
9 Ib. „ omnem educ. .... filiorum „ curam &c. „
10 Ib. *ab Aug. .... orbitate* &c.
11 Ib *qua*.
12 Ib. omitt. ad *productus*.
13 In ſec. exempl. *qua*.

exire, paucis comitatus, animi causa, solebat. Eo uterque Princeps, cum singulis servis a pedibus, venit: & Commendonus ipse, me uno assumpto comite, quem solum conscium consilii habebat, rheda vectus, ad condictum tempus adfuit. Servis traditis equis, atque opperiri cum auriga jussis, in maxime abditum silvae locum est secessum. Data acceptaque fide, & a me quoque exacto jurejurando, postquam diu collocuti, omnia satis expedissent, tandem in haec est ab omnibus consensum: Vt Lithuani unum e Caesaris filiis, quem ipse dedisset, Magnum Ducem [sic enim suum ipsi regem appellant], Polonis non expectatis, statim crearent; pro creato, si res posceret, viginti quinque millia equitum in armis haberent [nam rudes illae gentes ad pedestrem militiam tantum equestri bello habiles sunt]. Neque vero (1) dubium habebant, quin Poloni, Lithuanorum praejudicium secuti, quod ante in Sigismundo primo aliisque fecissent (2), eundem regem & ipsi acciperent. Cupiverunt Lithuani non creare solum sibi separatim a Polonis regem, sed etiam habere, memorantes detrimenta, quae perpessa (3) eorum Resp. ab hostibus suis esset, ex quo se Polonis junxissent: proque eo vehementer contenderunt. Sed Commendonus, si hae gentes in duo dividerentur regna, neutrum satis firmum fore ratus, ac veritus praeterea, ne mutuis inde se bellis atterent, tenuit, ut ejus rei arbitrium Caesari permitteretur. Privatim illi sibi nihil cautum voluerunt, publice haec postularunt; Vt Lithuanis salvae suae leges inviolataeque manerent; Lithuaniae magistratus, praefecturae publicaque alia munera nemini, nisi Lithuanis mandarentur, externi omnes excluderentur; quod agri paulo ante Augustus, Lithuaniae ademptum, Polonici juris fecisset, id Lithuanis restitueretur; Episcopos non Princeps daret, sed Canonici, prisco more repetito, liberis suffragiis eligerent. Id juris suaserat Commendonus adimi regibus, expertus, non optimos, & scientia divinarum rerum & religione spectatos, ab iis, sed, quos gratia aut ministeria aulae commendassent, Episcopos dici solere; unde eos, non custodes legum, errantiumque regum monitores, quod antea fuerant, sed beneficio speique obnoxios, plerunque regum ipsorum nutibus cupiditatibusque, nihil discernentes, aequae an iniquae essent, servire: ex quo maxima Ecclesiastica res damna detrimentaque accepisset. Haec

Statuta cum Lithuanis.

Postulata Lithuanorum.

1 Ib. *enim*.
2 Ib. *factum esset*.
3 Ib. *passa*.

Haec omnia, ficuti acta ftatutaque inter ipfos erant, rogatus [1] Commendonus, ut in Italiam rediens ad Caefarem, quem ex itinere conventurus erat, referret. Si Auguftus mortem ante obiiffet, quam ille e Polonia decederet, tum me, qui haec eadem ad Caefarem perferrem, Viennam ftatim mitteret, ipfe, omiffa profectione, futuri regis comitia in Polonia opperiretur: five autem me, feu [2] Commendonum ire ad Caefarem contingeret, ipfi ftatim aut per eundem me, aut per litteras, quibus conventum erat, notis fcriptas, ac certis hominibus, qui tuto perferrent, datas, de Caefaris voluntate edocerentur: quo dictis fides fieret, uterque chirographo fuo promiffa firmaret. Atque ita a colloquio eft difceffum. Nec multo poft Auguftus Varfovia Chnifinum, ad fines Lithuaniae, deferri voluit; ubi, aggravante morbo, ut fupra docuimus, vita exceffit. Et Commendonus, Varfovia profectus, lento itinere, id [3] ipfum opperiens, venerat Cracoviam; ubi illi praefto Andreas Sborovius aliique [4] fuere amici, orantes, ne, imminente cafu regis, Poloniam relinqueret, cum illius maximus, graviffimo Reip. tempore, ufus effet futurus. Commendonus, aliquot moratus dies, ne diutius terere fruftra tempus, ac mortem Augufti captare videretur, Cracovia eft profectus. Vix duarum horarum iter progreffum nuncius, exceffum afferens regis, affequitur. Ergo apud Tignitium [5] [monafterium, id eft ad [6] decem millia paffuum a Cracovia] fubftitit, &, ut conftitutum cum Lithuanis habebat, eadem nocte, me ad Caefarem proficifci, juffit. Profectus magnis itineribus, feptima die attigi Viennam, quo tamen mortui regis fama [qua nihil eft in talibus rebus celerius] meum adventum antecefferat. Deductus ad Caefarem, & cupide ab eo & perhumaniter acceptus, quae acta conftitutaque cum Lithuanis erant, quoque modo, quaque folertia Commendonus & junxiffet amicitia inter fe, quos vetus aemulatio diductos haberet, & in eam fententiam perduxiffet, &, quos praeterea e Poloniae proceribus in idem confilium praeparatos haberet, expofui: executufque inde alia, de ftatu rerum, quae factiones, quae factionum capita, quo cujufque fpectare confilia crederentur, qui certi competitores regni, quibus cujufque petitio niteretur, denique, qui maxime Caefari, quaque ratione, conciliandi effent, differui. Addidi poftre-

Miffus ad Caefarem Auctor.

1 Ib. *rogatur*.
2 Ib. *five*.
3 Ib. omitt. *id*.
4 In fec. exempl. *aliifque*.
5 In Commend. Vita *Tegnitium*.
6 Ib. omitt *ad*.

ſtremo conſilium, Commendoni verbis, legationem quamprimum, quammaxime ſplendidam mitteret; legatos homines ſpectatos, nec niſi Catholicos deligeret [ad Catholicos enim, ac per Catholicos rem omnem [1] dirigi agique oportere]; Laſchium, pollicentem operam, miſſo ſtatim nuncio litteriſque, liberali oratione confirmaret; pecuniae quoque aliquid ei, qua retinere [2] maxime militares viros poſſet [3], ſummitteret; aut ipſe Vienna Vratislaviam [Sileſiae haec eſt urbs, imminens Poloniae finibus] tranſiret, aut Erneſtum filium [huic enim regnum petebatur] cum aliquot equitum turmis mitteret; ante omnia, maturaret Cothchievicio & Radgivillo mentem aperire: ſi enim hinc occuparent Lithuani regem renunciare, hinc in Polonia Laſchius cum valida factione conſurgeret, & Caeſar ipſe, aut filius, ex propinquo arma opemque faventibus promptam oſtentaret [4], ante filium ejus regem futurum, quam alii commovere ſe, aut explicare ſua conſilia poſſent; &, quod alterius regni inſtar eſſet, de manu Catholicorum liberum, nullis novis pactionibus, nulla nova lege, contra quam Haeretici molirentur, obſtrictum regnum habiturum. Sed cuncta praevertenda celeritate eſſe, dum nova, nec dum [5] ſatis cognita libertas, & turbatae & immaturae res opportunam intento audentique occaſionem praeberent atque in eo verti totius conſilii ſummam [6]: ſi enim multitudini ſpatium trahendi ſub arbitrium ſuum Remp. daretur, difficiliora omnia fore: a Germanorum enim nomine Auſtrioque vulgo mirum in [7] modum abhorreri. Caeſar non attente ſolum, ſed avide etiam, omnia audivit, meque ad quintum Viennae diem, percunctando quotidie, quaerendoque de ſingulis, detinuit. Poſtremo, cum effuſe gratias Commendono egiſſet, miſſurum ſe dixit propediem in Poloniam legatos, ut ille monuiſſet; iis de omnibus rebus mandata daturum, futuraque omnia cum eo communia; neque ſe ab ipſius conſiliis, ſapientiae & fidei plenis, diſceſſurum. Cum hoc dimiſſus reſponſo, non, qua veneram, ſed longe diverſis itineribus, mihi penetrandum in Poloniam atque ad Commendonum fuit, quod omnes jam in regnum aditus, certis militum ſtationibus, undique cuſtodiebantur. Hi non arcebant modo aditu exteros, ſed excutiebant etiam ac ſcrutabantur omnia. Et mihi cavendum illud quoque, erat,

Commendoni conſilium Caeſari allatum.

Reſponſum Caeſaris.

1 Ib. *motam*.
2 Ib. *ratione*.
3 Ib. *cogere poſſet*.
4 Ib. *oſtentarent*.
5 Ib. omitt. *dum*.
6 Ib „ ſummam credere Commen-
„ donum. „
7 In ſec. exempl. *immodum*. &c.

Deviis itineribus in Poloniam reditus.

erat, ne mea ad Caesarem profectio vulgaretur, ne qua inde incommoda de nobis suspitio multitudinem, quae jam (1) sola dominabatur, incesseret. Comparatis pecunia ducibus, maxime deviis ac silvestribus viis, itinere facto, in Siradiensem Palatinatum, cui (2) Laschius, amicissimo in nos animo, praeerat, & quo se Commendonum recepisse acceperam, tutus inobservatusque perveni. At (3) Maximilianus Caesar (4) me cum eo, quod supra memoravimus, responso dimisso, longe aliam, quam qua (5) oportuit atque ostenderat, petitionis viam est ingressus, ab iis primo in errorem inductus, quibus mos est omnia ad voluntatem Principis loqui, quique grata, quam vera, afferre auribus malunt. Tantum enim spei assentatores ei (6) fecerant, ut prope expectarit, ut priores ad se Poloni legatos mitterent, regem (7) sibi ab eo dari postulantes (8). Id adeo persuaderi sibi est passus, ut, cum ego, adhortans eum ad rem accelerandam, plerosque dicerem alieni ab eo animi haud (9) parva indicia dedisse, & nomina etiam quorundam ederem, ipse, simulare eos, mihi responderit, quia rogari ab se, & carius aestimatam operam suam venditare vellent. Deinde, sive tantas Catholicorum opes haudquaquam esse crederet, quibus niti petitionis suae spem vellet, seu pronus in Haereticorum causam animus rebus eorum faveret, hos promissis pellicere, atque omni conatu adjungere sibi constituit. Sed totum consilium nihil aeque, ac tarditas ejus & procrastinatio, turbavit. Natura enim cunctator rem tantam, nisi praetentatis exploratisque omnibus, incipere non ausus, celeritatem, in qua perficiendi negocii unica spes erat, ita omnem remisit, ut multos (10) dies expectando novos e Polonia nuncios, qui certiora afferrent, movere quicquam distulerit, &, morantibus iis, quia clausa omnia, nec intrare fines, nec egredi ulli per custodes licebat, certos ipse homines de suis in omnes provincias cum litteris & mandatis miserit (11). Jam ante Cracoviae, in concilio (12), quod Minores Poloni (13) Nobilitatis suae provinciae de communibus re-

Caesar petitionis suae rationem evertit.

1 In Commend. Vita *tum*.
2 Ib. omitt. ad *quo se*.
3 Ib. omitt. *At*.
4 Ib. omitt *Caesar*.
5 Ib. omitt. *qua*.
6 Ib omitt. *ei*.
7 Ib *regemque*.
8 Ib. *postularent*.
9 Haec & sequens vox omitt.

10 Ib. *& multos*.
11 Ib ,,ad primores cujusque regio-
,, nis tentatum exploratumque ani-
,, mos miserit. ,,
12 Ib ,, eodem Conc.. a quo lega-
,, tos ad Commendonum missos osten-
,, dimus, initium &c. ,,
13 Hunc ego locum vacare mendo non putabam; adeo mihi sive abunda-
re

rebus habuerant, initium nudandi animos erat factum. Ausus enim Joannes Miscovius pro sententia dicere, *A Caesare, vicino ac finitimo Principe, & Polonico nomini amico, in tam dubiis rebus, petendum consilium esse*, adeo aversis auribus auditus, adeo a tota concione increpitus fuerat, ut parum abfuerit, quin a conventu (1) ejiceretur. At eorum, quos Caesar ad explorandum miserat, alii cum in stationes militum, custodiendis finibus dispositas, incidissent, capti, ac proximis traditi senatoribus sunt, alii ab iis ipsis, ad quos adiverant, callide caventibus, ne quid proprii consilii cum externis habere crederentur (quod maxime (2) invidiosum ad multitudinem erat) in concionem producti, dicere palam, quid (3) venissent, sunt coacti. Qui enim aut accepisse litteras, aut separata colloquia cum illis habuisse dicebantur, ii in magna invidia ac suspitione erant, ut etiam Caesaris fautores litteras proferre, ac nunciorum verba prodere necesse habuerint, ne, omni inde apud multitudinem auctoritate dejecti, jacerent. Et eodem tempore Abbas (4) quidam Cisterciensis familiae (5), nomine Cyrus, qui multos annos apud Augustum Ma-

Capti Caesaris nuncii.

Cyrus orator Caesaris captus.

se sive deesse in utroque exemplari omnino aliquid videbatur. Postea diligentius singula expendens statui nihil in eo, nisi perspicuitatem, desiderari. *Minores Polonos* igitur eos ab Gratiano appellatos reor, qui esse et ex Minore Polonia, cujus princeps urbs Cracovia est. Hos concilium *Nobilitatis suae provinciae*, hoc est, Nobilium suae ipsorum provinciae, nempe Minoris Poloniae, de communibus rebus habuisse dicit, in eoque concilio initium nudandi animos, &, quid nonnulli de Caesare sentirent, aperiendi, esse factum. De iis certe, qui Minores Poloni hoc loco appellantur, Gratiani mentem me assequutum, declarat Commendoni litterarum die 12 Sext. Cracovia datarum, haec particula: „ Se in quella provincia [*di* „ *Lituania*] si viene a far la elet„ tione di Gran Duca, il negotio è vin„ to, massime in questi dissidii, che già „ comineiano fra i Maggiori & i Mi„ nori Poloni, havendo i Minori anul„ lati tutti gli atti del Convento ge„ nerale di Lovix, dove sono stati „ non solo i Maggiori, ma ancho al„ chuni de i Minori, & indittone essi „ un altro a li 24 di questo a Cnis„ sin...... Da che è necessario, che „ nascan molti disordini; e già i Si„ gnori di Polonia Maggiore si met„ ton' in arme &c.

1 Ib. *concilio*.

2 Ib. *tum max.*.

3 Ib *ad quid*.

4 Ib „ Monachus Cistereiensis, Cy„ rus nomine, qui &c „

5 Fuerit sane Cisterciensis familiae Monachus hic Cyrus: at Georgius ille, quem in primi Voluminis pagina 200 ejusdem familiae Monachum fuisse Gratianus adfirmavit, certe non Cisterciensis, sed S. Paulli eremitae Monachus fuit. Testatur, praeter caeteros, Sfortia Pallavicinus, in Historiae Concilii Tridentini libro XIII. idque ex Actis concistorialibus. Sed Florentini coenobii hujus Cistercienses Monachi, a me ea super re haud ita pridem interrogati, nihil familiae suae cum Georgio umquam fuisse responderunt. Atqui scire debuerunt, praesertim de Cardinale commemorabilique virtute praedito viro.

Maximiliani orator fuerat, cum, deposito Monachi cultu, in militari sago (1), ne noscitaretur, plerosque Principum prehensando (2) circumiret, a Joanne Costca (3) in Prussia comprehensus, in custodiam est traditus; interceptaeque cum eo litterae commentariaque publice sunt recitata, quibus & pecuniarum promissiones, & aliarum pactiones rerum continebantur. Hi omnibus regni partibus deprehensi nuncii, quasi manifesti corruptores, tantum invidiae incendium in multitudinis animis adversus Caesarem Austriamque familiam excitarunt, ut gravi se suspitione onerasset, quicunque ejus filiorumve mentionem fecisset; ingentemque multitudinis gratiam Costca aliique traxerunt, qui nec accepisse litteras, & nuncios a secreto colloquio repulisse ferebantur. Iisdem pene necessitas imponebatur rem a Caesare, spreto ab se laesoque, avertendi. Toto, per haec errata, perverso & corrupto ordine atque consilio rei, alienatisque maxime multitudinis animis, mittendae quoque legationi, dum praemissi redirent e Polonia nuncii, diuturnam moram interposuit; ut, cum in regnum legati ejus venere, jam suum cuique staret consilium, initaeque & inter se & cum exteris certae de rege pactiones faederaque a plerisque essent. Legati fuere praestantes sane viri, ac regni Bohemiae longe principes, Guilelmi (4) Rosembergius & Pernesteinus (5), quibus, magno ac splendido comitum numero, in Poloniam adventantibus eadem fere, quae praemissis antea nunciis, fortuna occurrit.

Sero missi legati.

Legati aegre admissi.

Cognito enim illorum adventu, Petrus Sborovius, Palatinus Sandomiriensis (is maxime aversus a Caesare semper fuerat) ex auctoritate Senatus obviam ad fines fuit, ac primo eos conatus est aditu in regnum arcere, petens, ut dum gentis concilium, quod comitiorum causa habituri essent, cogeretur, in Poloniam ne intrarent, quando ante illud tempus audiri ipsi publice non possent. Instantibus tamen legatis, ut Caesaris mandata, utrisque regnis utilia, ad Senatum ordinesque afferentibus pateret in Poloniam aditus, ita Sborovius assensus est, ut Sandomiriam deductos, dissimulata quidem, sed diligenti, custodia habuerit, ut nec adire ad eos, se inscio, quisquam, nec suos ipsi alio uspiam dimit-

1 Ib. *veste*.

2 Malim *prensando*. Usitatius certe est.

3 In Commend. Vita *Costa*; neque aliter infra. Optima lectio esset *Kostka*. Et fortasse Joannes hic fuit pater sanctissimi adolescentis Stanislai, qui an. 1568. migravit ad superos, quatuor nempe annis ante, quam haec, de quibus Gratianus agit, contingerent.

4 Ib. *Gulielmus*.

5 Ib. *Pernestenius*.

mittere, nisi aut consulto aut certe sciente se, possent. Id aegre passi legati, ubi Sborovium senserunt infensiorem Caesaris rebus, quam ut ullis promissis conditionibusque vinci posse sperarent, eo forte ad conventum, qui ejus provinciae equitum habebatur, profecto, ipsi, nemine consulto, appellatove (1), Sandomiria, ante lucem, discesserunt. Quod cum nunciatum Sborovio equitibusque, qui convenerant, esset, missi propere ab iis, qui legatos ab instituto itinere retraherent. Ita unius diei viam progressi consistere coacti, ac, praesidio equitum apposito, datoque negocio, ut alioquin eis necessariarum rerum copia suppeteret, ac benigne in speciem, atque hospitaliter haberentur, arctius etiam, quam antea, custodiri sunt jussi. Quae res eos magnis difficultatibus affecit Caesaris jussa patrandi, cum jam nec iis invidiosius suspectiusque esset quicquam, & nemo ob id adire aut alloqui eos auderet. Et, quanquam summisere clam aliquot e suis ad sollicitandos maxime Haereticorum principes, tamen, cum, dempto libero commercio, nec cum Commendono congredi, nec colloqui cum praeparatis antea amicis possent, quin omnis de Caesare filioque spes corrueret, sustineri non potuit. Cupivere (2) illi quidem magnopere, ut, quando intercluderentur ipsi, ne convenire Commendonum possent, ego penetrandi ad eos rationem aliquam inirem, deque eo clam cum Cardinale & mecum egerant. Sed magni res consilii erat. Namque adeo septi ipsi custodiis, adeo obsessae viae omnes, eo ferentes, habebantur, ut occulte pervadendi spes nulla ostenderetur, & conandi discrimen anceps. Quippe non modo mea ipsius salus, sed Cardinalis dignitas, & negocii totius summa in eo periclitabatur. Tam incensis enim irritatisque adversus Caesarem multitudinis animis, si tentata res non successisset, par inde videbatur indignationis atque invidiae flamma in nos eruptura. Veruntamen, ut nihil omissum a nobis, nihil inexpertum relictum videretur, ortam ex casu occasionem sumpsimus. Inciderat forte in morbum apud nos Aloysius Justinianus Venetus, ille, qui paulo post Patriarcha Aquilejensis est designatus, vir cum genere & virtute praestans, tum Commendono fide ac necessitudine conjunctissimus; & medicus noster, Cracoviam iis diebus profectus, aberat, & Neapolitanum quendam, nomine Lamam, artis ejus scientia nobilem, qui Ma-

Legati clam abire conantur.

Difficile adire Legatos.

Tentatur occasio adeundi legatos.

1 Ib. *appellatoque*.

2 Haec ad locum de Lithuanis, consilium mutare coactis, praetermissa sunt in capite V. Commendoni Vitae, quod totum huc translatum esse supra monuimus.

Maximiliano Caesari Viennae operam navabat, ab eo legatis traditum, in Poloniam cum iis venisse acceperamus. Visa justa ad praetexendum causa, cur ego ad legatos mitterer, rogatum, ut medicum nobis commodarent. Et dignitas aegri, & anxia Commendoni cura, & inopia talium ministrorum, ut operae pretium videretur, efficiebant. Palam profectus, recta ad ipsum Sborovium Palatinum, tridui inde itinere, perrexi: qui, per Andream fratrem, quem ego ante conveneram, adventu meo cognito, misit, qui me perbenigne suis verbis invitarent, honorificeque hospitio acciperent. Atque ea die, quasi fessum de via, quiescere me voluit. Die postera, deductum ad se, data, ut mos genti, dextra, discumbere jussit, & sane familiariter, *Antequam*, inquit, *colloquamur*, *aequum est hospitali mensa sanciri inter nos amicitiam*. Peracto demum convivio, quod lautum & apparatum fuit, cui alter Palatinus Lublinensis, & senatores praeterea tres, & Andreas (1) frater adhibiti sunt, ministris remotis, dicere me, quid venissem, jussit. Ego, quam potui apte, & Justiniani dignitatem, & familiae ejus amplitudinem, & intimam cum Commendono amicitiam, & gravitatem morbi, & ex eo incensos dolore ac metu nostrum omnium animos, & medici, quem petitum veneram, doctrinae atque usus praestantiam exposui; postulavique, ut adeundi legatos potestatem mihi faceret. Belle res composita contextaque videbatur. Sed profecto cum haud minus callidis negocium nobis fuit. Palatinus, cum, & permolestum esse sibi casum tam justae Commendoni sollicitudinis, ostendisset, collaudata item ejus erga tam praeclarum virum, tam amicum, tam omnibus sensibus conjunctum, pietate, *Se quidem nihil libentius facturum* dixit, *quam ut morem ei mihique gereret: ac, si plane in eo perstarem, non permissurum modo se mihi, sed daturum itineris duces; daturum equites, qui eunti redeuntique praesidio essent: sed tamen etiam atque etiam monitum me velle, viderem, quid rei agerem, quid susciperem; quam id suspectum Polonis tempus, quam nihil tuto externis tum credi existiment homines, quam omnia timenda circunspiciendaque illis essent, ne me quidem fugere: sed, cum ab omnibus finitimis regibus cavendum sibi, tum maxime suspectam Senatui Ordinibusque Poloniae Maximiliani Caesaris esse fidem, quem insidiari eorum Reip. & largitione, promissis, ac non bonis artibus affectare regnum ex nunciis, chirographis litterisque ejus, quas intercepissent, ita com-*

Causa belle composita, Palatinus appellatur.

Palatini responsum haud minus callidum.

1 In utroque exempl. *Andrea*.

compertum exploratumque haberent, ut etiam praesidiis custodiaque circundare legatos ejus necesse habuerint, ne vagari, ac libere, cum quibus vellent, colloqui, neve muneribus & pactione pecuniarum tentare ac labefactare animos, & omnia corruptelis miscere ac polluere possent: ad hos si ego adirem legatos, perinde vulgo Polonos esse habituros, ac si ipse cum iis Commendonus Cardinalis congrederetur; neque enim eum esse me, quem ad accersendum medicum hoc tempore missum credituri essent homines: quid autem haec parere suspitio in tanta multitudinis licentia tantaque rerum omnium impunitate posset, me pro mea prudentia satis intelligere: at ipsum se, cuius fides cognita spectataque patriae suae esset, ad colloquium admittere me sine arbitris non esse ausum, ac, dedita opera, vicinos illos, qui adessent, senatores, primarios viros, accersivisse, ut, non nisi iis coram, me audiret: Commendoni quidem eximium erga Polonos & plane patrium animum praedicari, & pari nomen ejus gratia apud omnes ferri: quanti haec illi, & quam tuenda hoc tempore foret, judicari a me melius, quam dici ab ipso posse: & se quidem, quod in re gravissima consilii habuisset, amice atque ingenue prompsisse: quid autem ego statuerem, mei judicii esse. Provectus inde impetu, ut erat sui parum potens, & aperto liberoque ingenio, *Renuncia*, inquit, *meis verbis, Cardinali, si quid forte spei de Caesare Caesarisque filio animo illius adhaesit, eam ut abjiciat. Nam nimis multi sumus, quibus vivis, nunquam ex illa familia quisquam regno apud nos potietur.* At ego, ex his perspecto satis hominis animo, paucis in hanc sententiam respondi: *Quam simpliciter cum eo egerimus vel inde conjecturam facere eum posse, quod adire ad legatos ne conati quidem, nisi de ipsius scitu voluntateque essemus: consilio ejus, quod & prudens & ab optimo profectum animo intelligerem, me usurum, & profectionem ad legatos penitus omissurum: sed quod coram cum iis acturus de medico fueram, id aut per litteras significaturum, aut ipse de suis aliquem, si videretur, mitteret, qui, verbis nostris, id a legatis postularet.* Vtrumque se facturum recepit, & litteras missurum, & eas certo homini perferendas daturum. Ita ego, haud dubie intimo pudore suffusus, qua veneram, ad Commendonum reversus sum.

At Radgivillus & Cothchievicius, qui conventis cum Commendono staturi, multa in illud (1) consilium apud Lithuanos praestruxerant, cognito, Commendonum in regno esse, **Lithuani mutare consilium coacti.**

1 In Commend. Vita „ id cons. in Lithuania praestruxerant &c. „

esse, ac me statim profectum magnis itineribus Viennam contendisse, diu, quid Caesar statueret, expectarunt. Ac prius moram ipsam pro re omissa acceperunt. Post, ubi nuncios ejus pluribus locis interceptos, Cyrum captum, litteras publice recitatas, legatos pene in custodiam traditos, abalienatos omnium animos, & Caesarem ipsum & fautores ejus in summa invidia malaque fama esse, intellexere, nec tamen sibi ab eo litteras aut nuncios venire, & gravi rumore laborare rem, quod uni ante omnes Haeretici appellari ambirique dicerentur, unique eorum, Zafragnetio nomine, qui, repudiato, contra (1) Majorum morem, senatorio loco, ab Senatu ad equites transierat, magnaeque ob id illius in eo ordine opes erant, triginta nummum aureorum millia oblata remissaque ab eo dicebantur, penitus ab inito consilio recesserunt; &, ut omnia sibi quammaxime integra essent, operam dederunt. In Polonia autem cum idem de Haereticis & (2) Zafragnetio percrebuisset, additum iis, quae supra attigimus, adeo Catholicorum animos a Caesare avertit, ut Cujaviensis & Laschius, qui duces se praebituri Ernestum dicentibus regem erant, spretos se posthabitosque querentes, mutata voluntate, cum Sboroviis pro Henrico, Galliae regis fratre, societatem conjunxerint. Itaque, cum ventum ad comitia est, & copia fuit legatis, cum quibus vellent, colloquendi, ne ipsi quidem inficiabantur, exigua stare spe, quod Caesar pro non dubio, asseverantibus, qui assentati cupidini ejus fuerant, crediderat. Ac tum demum senserunt, quam peccatum ab eo fuisset, qui in re gravissima adulantium somniis decipi se passus, non, ex Commendoni sententia, omnium studia consiliaque celeritate antevertisset. Tum sero & ipsi & Caesar, his cognitis, blandiri Catholicis, quos antea neglexerant; tum litterae, manu Caesaris scriptae, veniebant, tum magnifica promissa ingerebantur, cum facta in aliam partem inclinatio sustineri amplius nequiret. Ad haec incommoda, etiam proditi ab suis dicuntur. Nam, qui ab Germanorum Principibus iis, penes quos creandi Caesares jus manet, legati suffragatum Ernesti petitioni advenerant (3), dehortando privatim, quod publice orabant, contrariis orationibus haud parum offecisse Caesaris rationibus sunt crediti. Legatos quoque ejus, ut gentis principes, magnus nobilium Bohemorum numerus se-

Abalienati a Caesare Catholici.

Proditus etiam a suis Caesar.

1 Ib. omitt. ad *senatorio*.
2 Ib. haec et sequens vox omitt.
3 Ib. *venerant*.

secuti [1] fuerant. Hi, commercio linguae, quae eadem est utrique genti, crebros cum Polonis sermones miscebant [2], & large vino, ut mos illis, indulgentes, invicem se amice ac familiariter colebant. Et Bohemi [credo, conspecta species magnae libertatis in Polonis, arbitriique regem sibi deligendi, desiderium usurpati quondam ab ipsis quoque ejusdem juris, iramque adempti refricabat] memorando pristinam Bohemiae dignitatem, spoliatosque ea se, & gravibus praeterea tributis vectigalibusque premi querendo, aliaque, quae fere populi indignantur, incusando, monebant Polonos, ne in idem jugum ipsi se ultro induerent [3]. Quae, a sollicitis ac suspiciosis facile credita, haud leve momentum, ad deterrendos a Caesare multorum animos, habuisse putantur.

Competitores erant regni permulti, claro omnes genere. Neque enim [4] saepe accidit, ut Imperium, ea amplitudine, stet, nullo certo successore, alienae ambitioni expositum, cessurum ei, quem multitudinis favor, fallax [5] semper atque inconstans, praetulisset, quae ne norat quidem aut viderat unquam eos, de quibus tantum judicium factura, quibus summam de se potestatem traditura erat, solam famam, vel ex vano levibusque auditionibus haustam, vel callide fictam jactatamque secutura. Primus, sermone vulgi, Moschorum Princeps ferri est caeptus, cujus regnum, Polonis finitimum, a Borysthene, quo fere a Lithuanis dirimitur, ad usque ultimas septentrionis plagas, ignotasque gentes & glacialem [6] oceanum latissime patet, atque inde a finibus Suetiae [7], ac Finlandiae sinu, per feras plerasque ac barbaras nationes, ad Caspium mare Tanaimque flumen extenditur, Scytharum quoque populos aliquot, proximis annis domitos, continens. Hunc vota magis, quam studia hominum expetebant. Sicut enim, conjunctas sub unius imperium regis tot gentes nationesque habere, magnificum Polonico nomini omnes rebantur, ita regis ipsius saevum atque

Competitores regni.

Moschorum Princeps.

1 Ib. „ secutus fuerat. &c „

2 Ib. „ misc.. unaque convivia celebrantes. „

3 Ib *induerent*.

4 Huius loci, certe paullo obscurioris, haec est sententia. Ideo Polonici regni competitores multi erant, quod raro acciderat, ut tantum Imperium, quantum Polonicum est, vacuum ac sine certo haerede ac successore [nam certe in Jagellonica stirpe, proxime in Augusto rege exstincta, ducentos prope annos perpetua successione perstiterat] petitorum ambitioni expositum, atque ab imperita multitudine deferendum, pateret.

5 Ib. omitt. ad *praetulisset*.

6 Tum Commendoni Vita, tum utrumque exemplar *glaciale* praeferunt.

7 In Commend. Vita „ Sueciae & Firlandiae &c. „

que atrox ingenium, & impotenti dominatui, omnibusque soluto legibus assuetum, reformidabant. Quidam filium ejus respiciebant, dictum (1) Sigismundi regis memorantes, (2) *Polonis e septentrione petendos reges*. Sed neque Moschus, ab insita superbia, legatos, qui peterent, misit, & utriusque mentionem Cothchievicius, cujus supra meminimus, privatis etiam odiis illi (3) infensus, auctoritate sua discussit. Proximus huic rex Suetiae (4) fuit, qui (5), quia sororem Augusti in matrimonio, atque ex ea filios habebat, & peropportune duo regna adversus Moschum, communem hostem, conjuncturus erat, haud vana spe in eam petitionem descendere videbatur. Atque hunc, jam inde a paterna defectione corruptum haeresi, Haeretici fere (6) provehebant. Iidem, ab eadem causa, etiam Duci Prussiae studebant, adolescenti, neque aetate, satis ad id ferendum onus matura, & valetudine mentis, ne suo quidem habendo, nedum alieno quaerendo regno, habili. Sed neque puerum, neque stolidi ingenii regem Firlejus complurésque alii aspernaturi (7) videbantur, dum in disciplina, contemnente (8) Catholicae pietatis jura, institutum, & eorum beneficio obnoxium haberent. Quin hunc, opportunum rationibus suis, vel ob id maxime expetebant, quod ei nomen modo regium relicturi, regimen rerum ipsi habituri essent (9). Quanquam sunt, qui Firlejum, ex Prussi spe, tantum pecuniae aliquid captasse credunt, cujus & ipse egens, tali tempore, erat, &, ad patranda consilia, magna vi opus esse sentiebat. Gentilem quoque hujus Brandeburgium (10), qui ab Amspachio (11) oppido, cui dominatur, cognomen habet, Haereticorum quidam subjiciebant. Alii item Augustum Saxonem, magnae regulum dignitatis, magnarumque apud Germanos opum. Sed utrunque multitudo, abhorrens a Germanis, ut fere finitimarum gentium discrepant animi, respuebat. Injecta quoque mentio est a quibusdam Stephani Bathorii, qui paulo ante, mortuo intra adolescentiam Stephano (12), Joannis filio, Transilvaniae rege, ad provinciae illius imperium (13) popularium studiis fuerat evectus. Sed ille, vixdum firmato do-

Rex Suetiae.

Dux Prussiae.

Amspachius.

Stephanus Bathorius.

1 Ib. *dictumque*.
2 Ib. *memorabant*.
3 Ib. *illis*.
4 Ib. *Sueciae*.
5 Sec. exemplar omitt. *qui*.
6 Idem sec. exempl. *fore*.
7 In Commend. Vita *rejecturi*.
8 Ib. *contemnenti*.
9 Ib *esset*.
10 Ib. *Brundeburgium*.
11 Ib. ,, oppido Anspachio, cui ,, &c ,,
12 Ib. ,, Joanne Transylvaniae regulo, ad &c. ,,
13 Ib. *dominatum*.

domi principatu, novum foris quaerere regnum, maturum rebus ſuis non ratus, petitione in praeſentia abſtinuit (1). Atque hic eſt Stephanus (2), qui, biennio poſt, hoc ipſum regnum eſt adeptus, cui tantum fortuna, quae plerunque verae virtutis eſt comes, indulſit, ut honeſto quidem inter ſuos genere, ſed re (3) pertenui, natum, & contentum modico amicitiae gradu, quem apud Principem (4) ipſe ſibi, per induſtriam atque bonas artes, fecerat, nec ultra ſpes ſuas proferentem, quam ut rem domeſticam ſub illo augeret, & partam gratiam dignitatemque tueretur, ad patriae prius ſuae, deinde Poloniae (5) regnum extulerit. Stephanus (6), Joannis filius, in fide Turcarum erat, beneficiariamque ab iis Tranſilvaniam habebat, quorum fretus opibus etiam Vngariae regem ſe ferebat: unde illi crebrae cum Maximiliano Caeſare contentiones erant, &, ut raro bellis, ita mutuis in fines excurſionibus latrociniiſque, quibus Vngarorum gens gaudet, ſaepe ſe infeſtabant. Per has occaſiones, ut cuique mala mens, malaeque domi ſpes incidiſſent, ab utroque ad alterum frequenter transfugiebant (& ſunt Vngari fide, ad omnia variantis temporis momenta, mobili). Sed & Stephanus (7) Princeps & Tranſilvani omnes, pravis religionibus, communi malo huius aevi, infecti animos, a Catholicae Eccleſiae fide deſciverant. Stephano autem (8) Bathorio eximium geminae laudis decus tribuitur, neutram, neque pietatis, quam Deo, neque conſtantiae, quam Principi debebat, fidem fefelliſſe. Adjecerant (9) etiam Polonorum plerique animum ad Guilelmum (10) Roſembergium Bohemum (11), **Roſembergius.** principem legatorum Caeſaris. Hic, Romano ſanguine, gente Vrſina ortus, clara nobilitate apud Bohemos eminens, genus opibus, opes animo atque (12) virtute aequabat. Sed illi omni ſpe potior fides, quam Caeſari debebat, fuit; mentionemque ſui ullam in comitiis fieri vetuit. Verum hos omnes longe, & generis amplitudine, & Catholicae pietatis laude, & praeclarae indolis fama, anteibant duo adoleſcentes, Erneſtus, Caeſaris filius, & Henricus, regis Galliae frater. Erneſtus, & opes patris non magnae ſolum, ſed, propin- **Erneſtus Caeſaris filius.** quitate ipſa, maxime opportunae Poloniae res affectanti, & Ca-

1 Ib. *abſtitit*.
2 Ib. *ille Steph.*.
3 Ib. *fortuna*.
4 Ib. *Ioannem Princ.*.
5 Ib. *ad Pol.*.
6 Ib. *Ioannes in* &c.
7 Ib. „ Joannes ipſe & Tranſilvani &c „
8 Ib. „ haec & ſequens vox omitt.
9 Ib. *Adjecerunt*.
10 Ib *Gulielmum*.
11 Ib „ Bohemum Principem, legatum Caeſaris &c. „
12 Ib. *ac*.

Henricus, regis Galliae frater.

& Catholicorum studia, ante, ut docuimus, a Commendono comparata, facile ut caeteris praeferretur, tenuissent, ni cessatum a Maximiliano primum, deinde etiam turbatus ordo agendae rei, & cuncta aliis super aliis erratis corrupta, sicuti demonstratum a nobis est, fuissent. Henricus ad regnum, quod ei summis omnium studiis est delatum, pene per jocum, a paucis est accersitus. Affirmari certe potest, nemini ante cognitum visumve eorum, a quibus expetitus creatusque rex fuit. Venerat forte in Poloniam e Gallia pumilio quidam, Polonus natione, & [1] natus etiam honeste (Crasoschio nomen fuit), qui adolescentulus, rara parvitate, in Galliam abductus, dono datus reginae, diu inter oblectamenta, regum fuerat. Scitus ipse, & ingenio solertior callidiorque, quam pro modo corporis, & [2] captu pumilionis, ita rem suam naviter egit, ut pecuniosus & locuples [3], paucis annis, evaserit. Senex factus, revisere patriam, suosque agnoscere, agnoscique cupiens, in Poloniam, vivo adhuc Augusto, redierat, multaque, ut fit, de Regia Galliae, de regni opibus, de rege, deque Henrico, tum forte regis fratris exercitus, adversus quotannis rebellantes Haereticos Galliae, secunda bellicae laudis fama, ductante, magnifice, omnibus conviviis, quibus saepe a proceribus adhibebatur, praedicabat: et, mortuo demum Augusto, cum omnibus prope sermonibus de futuro rege quaereretur, palam, ut Henricum sibi regem asciscerent, omnes sollicitabat: donec, Andreae Sborovii instinctu, qui [4] aeque potentem competitorem objicere Caesaris filio cuplebat, ab aliquot Nobilitatis proceribus [5], qui consilia cum Sboroviis sociaverant, in Galliam est missus, &, datis ad regem Henricumque litteris, quibus operam pollicebantur, ire propere, eosque ad mittendos legatos, qui peterent Henrico regnum, adhortari est jussus. Tanta tum alienatio a Caesaris domo fuit, ut, quem in limine regni atque in oculis prope suis habebant regem, regibusque [6] natum, regia indole, petentem, offerentemque se, rejicerent; e Gallia longissime dissitum ignotumque ultro accerserent. At [7] nec homunculus defuit rei, nec reges aut nuncium aut nuncii auctores sprevere. Illo igitur, eadem celeritate, qua venerat, ad Polonos redire,

1 Ib. *ac*.
2 Ib. omitt. ad *ita*.
3 In utroque exemplari *locuplex*: quod tamen vetustorum MSS. codicum scriptura possim defendere.
4 In Commend. Vita omitt. ad *ab aliquot*.
5 Ib. *principibus*.
6 Ib. *regibus*.
7 Ib. omitt. *At*.

re, &, adfuturos in tempore legatos, renunciare jusso, haud segniter Galli negocio institere [1], aemulatione in Austrios incensi, & magnopere ad gloriam gentis suae rati pertinere, si bellicosissimae nationes ab ultimis Europae terminis regem sibi petitum in Galliam misissent. Et Carolus rex, cum fratris potentiam & infringere parum fraternum parumque tutum putaret, & ferre grave [2] sibi regnoque sentiret, per speciem honoris amoturus Henricum, Galliamque prope altero jam rege exoneraturus videbatur. In Polonia serpebat quidem in dies magis per hominum ora Henrici mentio, sed locorum interjectarumque terrarum longinquitas consistere in illo magnopere animos non sinebat, & eum Ernesto potius opponi [3], quam veris studiis expeti, plerique credebant. At, ubi, adventare ex [4] Gallia legatos, & mox ingressos fines, est auditum, & vulgata promissa commodaque sunt, quae genti publice privatimque allaturum Henricum legati fautoresque eorum studiose dispersérant, omnis illa animorum a Caesare defectio vertit in favorem Henrici. Et ipsi etiam Radgivillus, Cothchievicius, Laschius, Cujaviensis [5] aliique, qui se initio Caesari obtulerant, qua indignatione adversus eum, qua praemiis promissisque ingentibus Gallorum illecti, multitudini se junxerunt: adeoque inde inclinatio voluntatum omnis in Henricum incubuit; hinc studio illius, quem summis laudibus efferri a Principibus suis audiebant, hinc alienatione a Caesare: adeoque hic ardor animorum pariter omnes Senatores, Equites, Catholicos, Haereticos traxit, ut, si tum habita comitia forent, ne dubitatum [6] quidem esset, quin, sine ulla aliorum mentione, unus omnium suffragiis Henricus rex fieret. Tanto impetu multitudo, venti ingruentis instar, quo semel inclinavit, praeceps fertur! Spatio atque mora (nam ipsum prope annum interregnum tenuit) ardor paulum elanguit. Et Gasparis Colinii Ammiralii [7], multorumque cum eo Vgonoviorum [8] in Gallia caedes, plerosque Haereticorum ab Henrico avertit. Is enim Colinius, cum magnam Galliae partem nova religione, & Calvinianae haeresis pestiferis erroribus opplevisset, cui pro disciplina est legum magistratuumque omnium reverentiam exuere, impia Sacrorum jura vi atque armis

Inclinatio in Henricum.

Gaspar Colinius.

 vin-

1 Ib. *institerunt*.
2 In utroque exempl. *gravem*.
3 In Commend Vita *objici*.
4 Ib. *e*.
5 Ib. omitt. *Cujaviensis*.
6 Ib. *dubitandum*.
7 Ib. omitt. haec vox.
8 Ib. *Vgonotorum*, neque aliter infra.

vindicare, divina humanaque libidini suae subjicere, ita se ducem novantibus inde res, & omnia saevis seditionibus bellisque turbantibus praebuit, ut tota civili sanguine conspersa Gallia, per funestas patriae gentisque suae calamitates, perque clades & vulnera robustissimi ante illum regni, ad eas pervenerit opes, quibus metu sui regem terreret. Regiam certe domum nemo unquam acrius oppugnavit, nemo exitio ultimo propius adduxit. Hunc, sive aliter mederi publicis malis, quam, eo sublato, Galliae vexatore, non posse regis mater putavit (1), seu ipsum, parantem fraude atque insidiis regi fratribusque ac matri ipsi necem afferre, occupare opprimere, captatum ficta gratiae reconciliatione, Luthetiamque cum factionis principibus pellectum, magna cum omnis generis Vgonoviorum caede, trucidari jussit. Ea caedes Poloniae Haereticos (nam Henrico id facinus imputabant, cujus esse insigne in Colinium sectamque illam odium didicerant) ab eo vehementer alienavit; & (2), nisi lenivisset paulatim rem rumor, & Catholici pro Henrico constantissime stetissent, peragi comitia sine magno certamine nequivissent. Haeretici igitur, deserto Henrico, rem ad regem Suetiae (3) trahere conati sunt. Sed, ubi, consentientibus Catholicis, & alium, quam Catholicum regem, ne auribus quidem admittentibus, non satis ad id opum in se (4) esse senserunt, alia via solvere consensionem Catholicorum, & studia in Henricum rescindere sunt aggressi. Omnibus caetibus consiliisque monebant hortabanturque multitudinem, ut, spretis alienigenis & externis regibus, e sua potissimum gente rectorem Reip. darent: *Tot esse inter ipsos nobilissimarum familiarum proceres, seu robore ac* (5) *dignitate corporis, seu vi atque praesentia animi, cuivis externo regi pares, suae certe Reip. multo, quam illos, peritiores. Deligerent ex his, qui una secum, eadem disciplina, eadem* (6) *lingua, eodem more, iisdem sub legibus nutritus altusque crevisset, qui hanc terram, ut patriam, incolas ejus, ut cives suos, coleret, non, qui Poloniae regnum accessionem modo suae potentiae existimaret. Majores suos, olim destitutos, ut nunc, regum stirpe, cum haud facile, propter multorum ambitionem, in unum Principem consentirent, potius, quam imperium in se alienigenis cre-de-*

Colinii caedes alienat ab Henrico Polonos Haereticos.

Pro Piasto, idest, uno e civibus, in regem eligendo contenditur.

1 Ib. *putaverit*.
2 Ib. *et*.
3 Ib. *Sueciae*.
4 Ib. *sese*.
5 In utroque exemplari *seu*. Corrrexi ut est in Vita Commendoni
6 In Commend. Vita haec & sequens vox omitt.

derent, ad Piastum illum, non humilis modo, sed (1) *sordidae fortunae hominem, e caupona abstractum, regnum detulisse: nec ipsos illius, nec Remp. posterorum ejus, in quibus ad multa secula propagatum est regnum, paenituisse. Cur ipsi se ultro alieni sanguinis regi subiicerent, petito ex iis gentibus, quibus virtute nunquam concessissent? cur suis alienos praeferrent, &, quorum cognitam, & bello paceque spectatam industriam haberent, iis ignotos, & vanis tantum rumoribus commendatos, anteponerent? cur denique Polonicum nomen ea ignominia notarent, idque judicium prope in conspectu orbis terrarum ferrent, neminem Polonum aptum regno esse? Advenae ergo regi, ignaro legum, ignaro patrii moris, linguae etiam patriae experti, dedent se, veluti pecora, nutu ac sonitu regenda? Quo nam modo parituri ei & dicto audientes futuri sint, quem ne intelligent quidem loquentem? Quae nam illi cura custodiendarum legum esse possit, qui leges ipsas ignoret? Ecquid intelligerent, cum peregrino rege peregrina jura, peregrinos ritus, peregrina omnia accipienda esse? & patriam disciplinam, majorumque instituta, quibus stetisset in eamque amplitudinem crevisset Resp. oblivi scenda illis* (2) *esse?* Hoc genere orationum Haeretici disturbare consilia Catholicorum, aperire spei suae aditum, & munire sibi ad regnum viam conabantur. Et movissent haud dubie multitudinem, nisi docta a principibus fuisset, *Non posse regem Polonici generis fieri: nullius enim ita eminere virtutem fortunamque* (3), *cui alii cessuri, subjecturique se essent; neque posse in id descendi certamen, sine gravi &* (4) *prope certo civilis belli periculo; neque civile bellum, sine peste ac pernicie Reip. excitari. Quae quidam* (5) *de ea re disserèrent, magis vere dici, quam factu facilia esse: & eos quidem alio spectare, quorum cogitatis, non pacata & concordi, sed divulsa ac discrepante Rep. opus esset.* Et Archiepiscopus Gnesnensis, apertius in eorum impotentem ambitionem impudentiamque invectus, qui per haec sibi ad regnum atque ad vanas, quas affectarent, spes, munire viam conarentur, *Quem* inquit, *nostrum* (6) *putatis alteri cessurum, aut, si cederemus in praesentia, quam auctoritatem ad regendos tot populos habiturum novum creditis regem, in privata nuper fortuna conspectum? Semel feliciter insanitum sit* (7) *a majoribus nostris, qui,*

1 Ib *sed etiam.*
2 Ib *ire.*
3 Ib *fortunamve.*
4 Ib. *ac.*
5 Ib *quidem.*
6 Ib. *nostrorum.*
7 Ib. *sic.*

qui, quo aliquem tandem finem discordiis suis invenirent, quendam Hultai (1) (haec vox Polonice *cauponem* significat) *regem fecerunt. Non tali rectore Reip. tempora egent, sed, cui, regio genere orto, regio cultu, regiis artibus instituto, regi ipsi, parere nemo dedignetur.* Sic agi de comitiis est caeptum, in quibus ipsis (2) non tam de rege creando inter principes, quam per quos crearetur, certamen fuit; dum quisque hanc facultatem ad suam potentiam trahere studet, & auctor quisque & princeps gratiae apud novum esse vult regem. Sed (3) ante, ut quisque sciret, quem in locum, quamque (4) ad diem, ad creandum regem, conventuri essent [nam suffragii jus universa ex aequo Nobilitas, toto fusa regno, nullo census (5) aut honoris discrimine habet] indicitur ad Cal. Jan. (6) Varsaviam concilium, in quo, consultis ordinibus, ex omnium sententia ea res statueretur. Et adfuere frequentes, Senatus equitesque. Disceptatum de utroque non nihil est cum Lithuanis, qui & tempus in Majum mensem rejiciebant, & locum Parzoviam, Lithuaniae oppidum, in finibus Russiae situm, destinabant. De tempore concessum iis est, ut non ante Cal. Aprilis convenirent 7: locum mutari non placuit; designatique jacentes ante Varsaviam campi, quos ab urbe interfluens Vistula dirimit. Hic locus, praeterquam quod in ipso prope umbilico est regni, & inter Polonos Lithuanosque medius, Commendonus auctor amicis fuerat, ut potissimum eligeretur, quod in plenissima Catholicorum provincia esset [nusquam enim Nobilitas ab haeresum contagione ac labe intactior, quam in Masovia erat]. Quae res usu etiam, quam specie, utilior evasit. Masovii enim, propinquitate ipsa invitati, frequentissimi comitiis interfuere, quippe, quo minus confluerent (8), nemini domestica inopia impedimento fuit, cum ex remotiori-

Tempus comitiorum statuitur.

Locus delectus Catholicis opportunus.

1 In secundo exempl. *Haltai*: in primo incerta lectio. Sequutus sum tum editam tum MS. Commendoni Vitam. Et certe *Hultai* Polonicum verbum est, sed nunc quidem *hominem nequam* significans.

2 In Commend. Vita omitt. *ipsis*.

3 Ib. haec cum sequenti voce omitt.

4 Ib „ quodque ad tempus ad „ cr. &c „

5 Ib. „ censu aut discrimine &c. „

6 Commend. Vita, tam edita, quam scripta, exhibet *Iunii*; manifesto peccato, minore quidem in scripta, ubi non *Iunii*, sed *Iun.* perscriptum est. Sed certe in Januarium, non in Junium mensem concilium id, quo de hic agitur, incidisse testimonio sunt Commendoni apud me litterae, Sulcovia die 2. Oct. an. 1572. & die 6. Nov. ejusdem anni, datae. Sed & argumento certissimo illa sunt, quae infra sequuntur; „ qui et tempus in „ Majum mensem rejiciebant... De „ tempore concessum, ut non ante „ Cal Aprilis convenirent. „

7 Ib *conveniretur*.

8 Ib. *omnes confl.*

ribus regni partibus non, nisi, quibus commoda domi res esset, venire per se facile possent. Ita ipso quoque numero suorum Catholicis animi addebantur. Hoc (1) loco non omiserim consilium sane abhorrens a Christianae pietatis more Haereticorum. Dicta (2) die locoque habendis comitiis, aliisque, quae praesens exigere tempus est visum, constitutis, discesserant Varsavia domum quisque suam, priusquam dimitteretur concilium, plerique senatorum equitumque. At Haeretici, quibus in exigua spe regis creatio ex suo corpore esset, nec dubitarent, quin, superantibus Catholicis, arbitratu eorum sibi accipiendus rex esset, occultissima inter se consilia habuerant, quonam modo sibi sectisque ac rationibus suis caverent, ut, si novus rex patriis legibus, quas severissimas adversus desertores Catholicae pietatis Poloni habent, agere secum, & se paenis quaestionibusque, quas eaedem leges jubent, subjicere vellet, ne posset. Et, cum hae leges ut abrogarentur, postulare ipsis quoque impudens videretur, viam, qua furtim eodem pervenirent, & legum vis sine legum mentione eluderetur, callide excogitatam, inierunt. Primum, ipso concilii initio, ne legationes exterorum ullae eo tempore Varsaviam accederent, quarum interventus ambitusque consultantibus de sua Rep. morae atque impedimento esset, suaserunt; quando eas Aprili mense, sub ipsum comitiorum tempus, audire ante decretum fuisset: idque ab omnibus est probatum, nemine, subesse fraudem, suspicante. Sed illi eo scilicet spectarunt, ne Commendonus tum Varsaviae adesset, quem occulta quoque eorum odorari, ac remediis praevertere solitum scirent. Deinde, abeuntibus aliis, ipsi, infrequentiam Senatus & Catholicorum aptiorem doloso consilio arbitrati, dum a magistratibus conventus dimitteretur, de industria pene omnes restiterunt. Cum ergo de publica pace custodienda actum esset, decretumque, ut publice conspiraretur, & omnes se chirographo suo & jurejurando obligarent, pro hoste patriae habituros, quicunque alteri vim attulisset; Haeretici ipsi faederis hujus formulam conscripserunt, caeteris rebus sane tempori accommodatam, & magnam mutuae charitatis & benevolentiae speciem, & egregium studium concordibus animis Remp. administrandi, praeferentem. Sed unum erat caput, quo illis in perpetuum cavebatur, &, ne cui novam asciviſſe religionem, ad novasque doctrinae ac Sacrorum rationes animum traduxisse, fraudi

Impia Haereticorum fraus.

1 Ib. omitt. ad *Dicta die*. „ dicta, aliisque &c. „
2 Ib. „ Loco dieque hab. com..

di esset, sciscebatur; sed cuique de divinis rebus sentiendi, Deumque, quibus placeret, ritibus ceremoniisque, dum pure casteque, colendi jus ac potestas esset. Atque hanc impietatem verbis adeo aptis occuluerant (1), ut aliqui, dulci pacis & concordiae nomine decepti, prius nomen suum decreto adscripserint, quam dolum animadverterint. Cum deprehensa res esset, aegre tamen Episcopis, qui in concilio aderant, postulantibus concessum est spatium ad decreti capita inspicienda: tanto impetu clamoreque Haeretici, ut perscriberetur, institerunt. Vociferabantur denunciabantque (2), nunquam passuros comitia creando regi haberi, nisi prospectum foret sibi, ut tuto in communi patria vivere liceret; identidem quaerentes, an crederent, se expectaturos, dum eadem fraude, qua nuper in Gallia Gaspar Colinius totque cum eo praestantes viri caesi essent, circunvenirentur? Atque adeo exarserunt, minas, arma, bellum abnuentibus intentantes, ut haud procul a vi atque seditione res abfuerit. Episcopi magis, se impelli ad rem nefarii exempli probandam, non sunt passi, quam, pro suo munere, fortiter tam impia audentibus obstiterunt; &, veriti turbas, alii venire in senatum recusarunt, alii Varsavia domum discesserunt. Jacobus Vcangius, Archiepiscopus Gnesnensis, & ordinis sui & Senatus princeps (3), biduum dari sibi ad deliberandum rogavit, fassus, sibi nihil satis liquere, & varie distrahi impellique animum suum. Huic Vcangio (4), superioribus annis, haud dubie inhaesisse novae damnataeque opiniones credebantur; quibus inquietabatur animus, sua sponte varius, inconstans & novis usque studens rebus. Ac, si perturbata Rep. invecta nuper disciplina religioque praevaluisset, exclusa Romani Pontificis auctoritate, summum se Antistitem ac Principem Sacrorum in Polonia fore, ad summasque opes perventurum (ut suae quisque cupiditati blanditur) sibi persuaserat. Neque ex Haereticis defuerant, qui assentando spei illius alimenta subjicerent: alueratque domi suae Fritium quendam, haud obscuri inter Haereticos nominis, a quo etiam edita in vulgus adversus Catholicae pietatis rationem monumenta extabant. Sed ab tam inquinati animi sententia non nihil recepisse sese, ac deferbuisse in eo haec no-

Deprehensus Haereticorum dolus.

Vcangius Archiepiscopus.

1 Ab utroque exempl. & a Commendoni Vita discessi, in quibus *occuleranr*.

2 In sec. exempl. *denunciabantque*.

3 In Commend. Vita „ princeps, „ de cujus ingenio moribusque supra „ a nobis est memoratum. „

4 Eadem iisdem paene verbis ad illa usque *alueratque domi suae* habes in Vita Commendoni lib. II. cap. 8.

novarum rerum ſtudia videbantur, ſeu ſcelere deterritus (1), ſeu meliorem mentem aetas & ſenium attulerat. Huic igitur, ſpatium ad deliberandum poſcenti, haud inviti Haeretici morem geſſere, ſatis ſperantes, quia is tam (2) multa proni in eorum cauſam animi ſigna (3) tam ſaepe dederat, metuque magis, quam ſponte, a nudanda ſententia hactenus ſe abſtinuiſſe (4) credebatur, nactum tempus, poſtulatis ſuis fauturum, adjutoremque futurum. Catholici idem magnopere timebant; ſiquidem ipſam dubitationem in tali re quid aliud, quam manifeſtam defectionem, eſſe? & eum (5) talium conſiliorum, ex ſuperiori vita, auctorem ac ducem, non ſolum approbatorem, jure timere videbantur poſſe: & magnum erat periculum, ne, ſi ille gratificatus Haereticis fuiſſet, grave aliquod atque inſanabile vulnus Reſp. acciperet. Aderam ego tum Varſaviae, a Commendono miſſus, ut, quoniam venturus ipſe ad id concilium non eſſet, ad pleroſque Principum mandata ejus perferrem; & praeſens, quae aut (6) publice ſtatuerentur, cognoſcerem, aut, privatim de futuro rege quae agitarentur, explorarem. Cum ad caeteros Epiſcopos & (7) Catholicos ſenatores, tum (8) maxime ad Archiepiſcopum, in tam ancipiti re, adivi, ſimul excitans eos ad muneris ſui partes, ſimul, quo ſcirent omnes, quod quiſque aut dixiſſet aut egiſſet, perſcripturum me omnia ad Commendonum eſſe, ut ſaltem aliqua ejus verecundia tenerentur (9). Ac Vcangius quidem mecum commodiſſime eſt locutus. Cum, tertia inde die, in ſenatum ſerus poſtremuſque omnium veniſſet, & alii aliter, quid acturus, quamque ſententiam dicturus eſſet, opinarentur, & Haeretici ſpe omnes & expectatione erecti penderent, ipſe orationem habuit nequaquam illius Vcangii, qui occaſiones novandi (10) res captaſſet, qui ſaepe (11) Pontificibus Max. obtrectaſſet, qui nationale concilium machinatus eſſet, qui Fritium Haereticum domi ſuae in praecipuo honore habuiſſet, qui capita cum Haereticis contuliſſet (12), ſed verae pietatis & (13) conſtantiae pleniſſimam, qualis ab Stanislao illo (14), Cracovienſi Epiſco-

Vcangii Archiepiſcopi ſententia, ſuo loco digna.

1 Haec eſt utriuſque exemplaris lectio, mihi non ſatis probata.
2 In Commend. Vita haec & ſequens vox omitt.
3 Ib „ multa ſaepe ſigna dediſſet, metuque &c. „
4 Ib „ abſtinuiſſet, nactus &c. „
5 Ib. *cum*.
6 Ib. *ut*.
7 Ib. *Catholicoſque Senat.*.
8 Ib *cum*.
9 Ib. *continerentur*.
10 Ib. „ novandi turbandique. „
11 Ib. omitt *ſaepe*.
12 Ib *ſaepe cont.*.
13 Ib. *atque*.
14 Ib. omitt. *illo*.

po, qui mortem pro fide ac religione oppetiit, & (1) in Divorum numerum, sanctitate ac miraculis, referri meruit, si viveret, expectanda fuisset. Adeo nostrae mentes in manu sitae sunt Dei, &, ubi, paulum a contagione humanarum cupiditatum sevocatae, ad ipsum se Deum, studio veri, verterunt, nunquam non, ejus sanctissimo numine, ad cognitionem sui illustrantur! *Deliberatum a se diu multumque esse*, dixit, *ut de re tanta maturum consilium patriae suae afferret; sacrificatum item ab eodem se, ac preces ad Deum factas, sacratas Virgines, ac singula sacerdotum collegia ad id appellata; omni cibo, praeterquam quo sustentari tenue corpus suum potuerit, temperatum; pecunias, hujus rei causa, egentibus distributas; omnia denique pie ac religiose peracta, quibus placari coeleste numen, ab Deoque impetrari posse speravit* (2), *ut, quod factu* (3) *optimum in tali re, quodque cum sua ac Reip. salute coniunctum esset, sibi, divino praelato lumine, demonstraret; postremo adhibitos* (4) *amicorum fidelissimum ac prudentissimum quenque; nec denique aliud, eo biduo, pervolutum agitatumque animo ab se esse: tandem ita apud se statuisse, salva fide, quam Deo homines debent, neminem posse ei faederi decretoque assentiri, quo Dei maiestas ac numen gravissime violaretur. Quid enim aliud esse tantum novarum ac pravarum religionum admittere, quam totam funditus evertere ac tollere Christianae pietatis rationem, divina humanaque confundere, & Christi Dei cultum, unicam salutis mortalium spem, opem, columen, sine qua constare boni rectique ratio non potest, e vita auferre? An ergo, si Mahometanus, atque adeo Epicureus, &* (5) *omnis religionis contemptor aliquis existat, quales gigni ab tali impunitate necesse esset, ne hos quidem coercere legibus liceat? Istis quoque sua sentiendi licentia inulta maneat? An concipere animo tantum impietatis virus potuit quisquam, ista ut postulentur?* Multa in hanc sententiam cum dixisset, & quaesisset etiam ab iis, *Ecquid* (6) *crederent, stare Poloniae regnum, hac permissa, & publico decreto sancita, licentia, posse? & an eam perdendae communi libertati, ac Reip. penitus dissolvendae esse intelligerent?* Testatus postremo est, *Ita hanc animo stare sententiam, ut dexteram amputari potius sibi esset passurus, quam eam ad nomen suum huic decreto adscribendum admoturus, nec solum dexteram, sed, si res ferat, caput ipsum gladiis non dubitanter*

obje-

1 Ib *ac*.
2 Ib *speravit*.
3 Ib. *facti*.
4 Ib. *adhibitum*.
5 Ib. *omnisque rel*.
6 Ib. & *quid*.

obiecturum. Quid enim seni, exacta jam aetate, aut salutarius aut gloriosius evenire posse, quam pro patria, pro fide sua, pro Sacris, pro religione mortem occumbere, & vitam, quae naturae propediem exolvenda esset, pro civium suorum salute ac pro Dei cultu, Deo ipsi repraesentare? Haec dicens, cum Haereticorum clamoribus minisque incesseretur, adeo furori eorum violentiaeque non cessit, ut in publicas tabulas referri decretum vetuerit, &, quia per vim relaturi videbantur, ipse, ex sua reliquorumque Episcoporum & (1) totius Ecclesiastici ordinis & Catholicorum omnium auctoritate, id decretum contra Remp. paucorum conspiratione ac fraude conflatum esse, edixit, edictumque in publicas referri tabulas jussit. Idem postea factum in singulis provinciarum conventibus ab Catholicis est. Ita (2) Haereticorum conjuratio nihil publicae auctoritatis traxit. Vcangium cum ego, post dimissum Senatum, domi convenissem, collaudaremque eum, & eximiam constantiae ac pietatis gloriam, quam ea die nomini suo peperisset, illi gratularer; fassus, agitatum opinionibus diu animum suum tandem in commonstrata sibi divinitus veritate conquievisse, ab illa approbanda conspiratione, visis etiam atque insomniis (3) se deterritum fuisse affirmavit. Atqui ab hoc facinore, quod praetereundum silentio non videtur, ita immutatus est Vcangius, ut postea, quam diu vixit, in amplissimo illo munere administrando, atque in omnibus cum Archiepiscopi tum Principis Senatus officiis obeundis egregie bonis ac piis hominibus & Reip. amantibus satisfecerit.

Mutatus ab hac die Vcangius.

1 Ib. *ac.*
2 Ib. *illa Haeret.*.
3 Ib. *in somniis.*

ANTONII MARIAE
GRATIANI
A BVRGO SANCTI SEPVLCRI
DE SCRIPTIS INVITA MINERVA
AD ALOYSIUM FRATREM
LIBER XVIII.

Ppetente (1) deinde vere, quo (2) tempore conventuri Poloni ad comitia regis erant, Commendonus Varsaviam (3) venire maturavit, & Episcopos & aliquot Catholicorum principes, ut idem facerent, per litteras monuit, quo spatium communicandis consiliis haberent, antequam advenirent alii, & aestu comitiorum occuparentur animi. Cum plerique in tempore adfuissent, omnes, in domum suam coactos, magnopere hortatus est, ut animis (4) ac religione, quantum magnitudo rei, & abhorrens a Christiano nomine scelus Haereticorum posceret, ad resistendum impiae conjurationi sese (5) compararent. Acceperat enim, Haereticos, nisi ei fae-

1 Translata a Gratiano huc sunt integra capita VIII. & IX libri IV. Vitae Commendoni, quae quidem progrediuntur ad locum usque de gravi morbo, quem ex labore Auctor contraxit.

2 Ib omitt. ad *Commendonus*.

3 In utroque exempl *Varsoviam*.

4 In Commend. Vita „ animo atque rel. „

5 Ib. *se*.

faederi Catholici assentirentur, morituros se potius, quam comitia haberi, & Catholicum regem creari passuros, ferociter minari. Episcopi caeterique, pro se quisque, polliciti sunt, daturos operam, ne eorum officium, in re maxime fidem Catholicae pietatis attingente, desideraret. Convenit autem, ut totum negocium constanter quidem, sed leniter amanterque, tractaretur, temporis causa, ne, si in Haereticos ab ipsis pari impetu itum esset, ea contentio in periculosam aliquam seditionem erumperet, comitiaque impediret. Sinendo, eos incassum furere, quam objiciendo se furentibus, tutius conatus elisuros. Privatis inde colloquiis singulorum de futuro rege sensus explorans, praeter admodum paucos, Henrici esse omnes intellexit. Atque ipse jam ante, sicuti sponte sua, dum licuit & integrum fuit, rem ad unum e Maximiliani filiis trahere fuerat conatus, maxime e communi re utriusque gentis id esse existimans, ita, defectione ab eo, & inclinatione in Henricum perspecta, contraxerat vela (1), intelligens, sibi ita moderandum esse, ut neque, nimium pro Caesare tendendo, adversa studia multitudinis incurreret, neque, damnando Gallorum spes, refragari favori in Henricum crederetur; cujus nomen non gloria solum bellicae virtutis, ex victis ter justa acie profligatisque magnis Haereticorum copiis, commendabat, sed Catholicae religionis eximiae laudes illi omnium consensu tribuebantur. Et Commendono vitanda omnis animi, ullis infecti partibus, suspitio erat, nec ultra, quam, ut Catholicus rex crearetur, Pontificis Maximi, communis Christianorum regum parentis, legato curae esse videbatur debere; &, repulso Caesare, si Henricus quoque spe dejiceretur, nullus, qui fieri posset, Catholicus alius e petentibus erat. Igitur, ubi labefactatam convulsamque petitionem Maximiliani sensit, qua alienatione gentis ab eo, qua cunctatione atque erratis ipsius, timens jam, ne Haereticis inter Ernesti Henricique contentionem locus e suis aliquem intrudendi aperiretur (2), subsequi suo quoque studio rem, ad Henricum inclinatam, statuerat; eaque res Catholicis, qui jam ad Gallum flexerant animos, ac perinviti tamen Commendono non obsequebantur, oppido quam grata fuerat: quos quidem ille, dum de Caesare non desperaret, & temere concitatis in Henricum studiis haud satis fideret, retentare non destiterat. Cum ergo, quo multitudinis aura ferret, eo princi-pum

Commendoni consilium, perspecta in Henricum inclinatione.

1 Ib. *vella*. 2 Ib. *daretur*.

pum studia sequerentur, nec, qui inclinatos retineret, amplius esset, quin Henricum renunciaturi regem essent, haud sane dubium videbatur. Venere & Caesaris legati Varsaviam, frequenti jam conventu, ac postera die ad Commendonum adiere, expositisque, quae mandata a Caesare habebant, quaeque post adventum suum in Poloniam egissent, & maxime tarditate excusata, petierunt ab eo, ut, quorum antea comparaverat studia, eos in fide Caesaris retineret, & se ad reliqua consilio & (1) opera juvaret. Commendonus, neutra re se iis defuturum, pollicitus, vereri se tamen ostendit, ne serus esset jam omnis conatus; siquidem & multitudo cuncta arbitrii sui fecisset, & Principes cum aliis alii de suis rebus transegissent, quos, sicuti ipse, quam diu licuit, hortando monendoque, & spem ostentando, varie sustinuerat, ita certis pactorum vinculis, & inter se obstrictos, & competitoribus obligatos, vix sperandum videri a decreta constitutaque sententia eos revocari posse. Jam frequens undique toto e (2) regno Nobilitas armata proceresque, magnis amicorum clientumque comitatibus, convenerant, positisque in campo, ante habendis comitiis delecto, tabernaculis, omnia castrorum similia fecerant. Nec gladiis modo succincti omnes vagabantur, sed gregatim armati cum hastis, sclopis, sagittis telisque aliis incedebant, & quidam, praeter armatorum praesidia, bombardarum quoque ac bellicorum tormentorum apparatum, quo se communirent, adduxerunt, ad bellum euntinm magis, quam ad comitia civilemque conventum venientium more, prorsus, ut ad invadendum alienum, non ad suum dandum regnum, venisse viderentur. Speciem certe praebuerunt, tanquam vi atque armis, non sententiis & (3) suffragiis, decreturi eventum illorum comitiorum essent. Nec sane quicquam mirabilius nobis visum, quam, quod inter (4) tot armatorum agmina, in tanta omnium rerum impunitate, cum nullum jus legum, nulla magistratuum auctoritas esset, non caedes ulla facta, non strictus gladius, non ulla, ultra verborum certamen, contentio rixave saevierit. Adeo gens sui sanguinis abstinens est, & civili dissidio, quod armis decernendum sit, abhorret! Ante omnia placuit, legationes audiri, contendentibus Haereticis, ut inde protinus, dato responso, extra fines regni summoverentur, ne comitiorum libertati exterorum ambi-

Adventus legatorum Caesaris.

Mirum, servatam inter tot armatos pacem.

1 Ib. *atque*.
2 Ib. omitt. *e*.
3 Ib. *ac*.
4 Ib. *inter inter*.

ambitus & corruptelae officerent. Alii, aut retinendas Varsaviae [1] omnes, aut, si utique abesse comitiis placeret, legatos, qui ad petendum regnum venissent, dimittendos in proximas urbes, ubi hospitaliter ac benigne habiti creationem novi regis opperirentur, censebant. Atque haec accepta sententia est, qua haud fefellit Haereticos, Commendonum Varsaviae retineri. Itaque nominatim de eo retulerunt, negantes, libera comitia fore, si unus ille adfuisset, qui, tametsi nemini peteret palam regnum, neminem tamen ignorare, plurimum momenti allaturum, quocunque favor ejus inclinasset, ac ne reliquis quidem Reip. consultationibus praesentiam auctoritatemque illius non magnum pondus, qua intendisset, additurum [2], & maxime Episcopos notantes, *Gallinas*, *superinstantem* [3] *aquilam formidantes*, appellabant; ejusque respectu, nec liberas sententias dicere solitos, nec libera suffragia laturos, criminabantur: ac, in senatu eorum interdum dicta refellentes, ea non domi concepta, sed aliunde afflata, ac tales non apud se nasci, sed ab Italia flare ventos (Commendonum designantes) dictitabant. Sed, Catholicis decretum tuentibus, nihil est immutatum. Ad VI. Id. April. omnium primo Senatus Commendono est datus. Deduxere eum domo, missi a Senatu, tres Episcopi & [4] totidem alterius ordinis senatores, & multi praeterea, privati officii causa, principes Nobilitatis. Senatus iisdem in castris, ultra Vistulam, quam sublicius pons jungit, habebatur, tenso ad id, in media planicie, regio ingenti tabernaculo. Commendonum e curru, quo vectus erat, descendentem, ante tentorium Palatinus Cracoviensis & Cothchievicius accepere, alter Poloniae, alter Lithuaniae Mareschallus [sic enim ipsi eum magistratum, magna praeditum potestate, appellant]. Ii, quod officium uni regi praestare consueverunt, cum baculis Commendonum antecedentes, turbam ei summoverunt, cui, intranti in [5] tabernaculum, consurgens universus Senatus obviam est factus. Ipse ad principem sedendi locum deductus, claudentibus latera hinc Gnesnensi Archiepiscopo, hinc Cracoviensi Episcopo, consedit. Idem senatus fecit, circumfusa nobilium multitudine, quantum capere locus poterat. Silentio facto, litteras Pontificis Max. Senatui reddidit, quibus recitatis, ipse orationem est exorsus, in qua non solum de

Senatus Commendono datus.

1 In utroque exempl. *Varseviae*. Emendavi ex Commend. Vita.
2 In sec. exempl. *additurum*.
3 In Commend. Vita & utroque exemplari *super instantem*.
4 In Comm. Vita *ac*.
5 Ib. omitt. *in*.

de rege Catholicae fidei cultore creando disseruit, sed etiam de inita ab Haereticis adversus eam fidem societate, verba fecit, quam ea a Christiani animi sensu ac religione abhorreret, ostendens. Id vero adeo conspirationis auctores pupugit, summo silentio attentisque audiri animis eum cernentes, ut Palatinus Sandomiriensis contineri, quin dicentem interpellaret, non potuerit. Quo cum honore appellato, *Tu* [1] *vero*, inquit, *legati officium transgressus, consiliarii ac senatoris partes agere videris. Quaesumus te, ut, Reip. nostrae quae utilia aptaque sint, judicare nos sinas, neque tu curiosius te in nostras res, quam peregrinum decet, intrudas, sed tantum, si qua a Pontifice mandata habes, ea exequare.* Sub eam vocem exurrexere [2] universi Catholici senatores, fremitusque increpantium, & silere Palatinum jubentium, undique est ortus; tantaque indignatio circunfusae Nobilitatis fuit, ut minae conviciaque jactarint in Haereticos, & prosilientes a sedibus suis Cothchievicius & Laschius manum ad gladii capulum injecerint: secutusque periculosus aliquis tumultus foret, nisi & ille conticuisset, & Commendonus rem minime ad offensam injuriamque vertisset, sed manu vultuque aeque, ac antea, pacato, nec ullam in partem commoto, considere & conquiscere omnibus jussis, conversus ad Sandomiriensem, *Neque ego*, inquit subridens, *me ipsum, neque muneris mei officium quale sit, ignoro, & id ipsum, quod tu mones, ago, ut Pontificis Max. mandata exponam: Neque enim ille magis de rege, quam de vobis, deque vestra Rep. ut salva florensque sit, laborat: neque ego ex hoc loco tecum, aut singillatim* [3] *cum ullo* [4], *sed universe cum omnibus loquor. Quod si ipse senator non sum, ne tu quidem Senatus.* Perrexit inde, quae caeperat, adeo non interrupto ordine orationis, ut ne verbum quidem ullum exciderit eorum, quae dicturus erat, auditusque est summo omnium silentio. Nos, quo res notior esset, ipsam orationem ejus subjiceremus, nisi ea exscripta editaque (5) in vulgus legere

Sandomiriensis legatum interpellat.

1 Concepta Palatini verba haec fuisse, Commendonus in suis litteris ad Card. Novocomensem die 9. Apr. an. 1573 Varsavia Romam datis, memorat. „ Illustritas vestra est orator, et „ agit nostrum Consiliarium. „

2 Ib. *consurrexere*.

3 Ib. *sigillatim*.

4 Ib. *illo*.

5 Editam quidem in vulgus dicit eam orationem, non tamen typis. Quo ea primum tempore, quamquam non integra, typis excusa prodierit, id, ex hoc Parisini Commendoni Vitae editoris an. 1669. ad Lectorem monito, possumus intelligere. „ Orationis, *inquit*, habitae a Commen„ dono in comitiis de rege Poloniae eli-

cupientibus pateret. Cum haec Commendonus peroraffet, Senatus principes in medium tentorium coivere, &, pauca inter se collocuti, ad suum quisque locum rediere. Tum consurgens Archiepiscopus Gnesnensis, Senatus nomine, Pontifici Max. & Commendono gratias egit, quod Poloniae salutis tantam curam gererent; daturumque operam Senatum dixit, ut a consiliis monitisque ejus, paternae benevolentiae atque officii plenis, ne discederet. Post haec Commendonus discessit, prosequente (1) usque ad currum universo (2) Senatu, praeter illum ipsum Sandomiriensem interpellatorem, & paucos Haereticos: qui quidem Sandomiriensis & gravissimis postea verbis a Senatu est objurgatus, & magnae ea res invidiae illi fuit. Contra Commendono moderatio animi ingentem gratiam apud omnes ordines conciliavit. Neque enim dubitabant, nisi ille rem, tam lente leniterque (3) accipiendo, sedasset, ea die turbari comitia, & caedis initium fieri, & magnam discordiarum flammam excitari potuisse. Quod periculum, impotentia ac temeritate Sandomiriensis contractum, unam avertisse Commendoni gravitatem constantiamque (4) praedicabant. Postera die audiri Caesaris legati a duobus senatoribus, Palatino Lublinensi, & Castellano Gedanensi, deducti. Hi antea magnopere contenderant, ut Petrus quoque Fasardus (5) Hispanus, Philippi regis legatus, qui ad commendandum Ernestum venerat, una in senatum introduceretur, quando (6) & una venisset, & eadem mandata afferret, nec in ea re separatim quicquam a Caesare Philippus esset acturus. Sed impetrare nequiverunt, contra tendentibus Galliae regis legatis, qui se loco praestare, & Hispano praeferri debere ajebant. Ita Fasardus, ne concessisse Gallis videri posset, Senatu non convento, domum discessit; &, post Caesaris legatos, Galli introducti sunt: ac deinceps aliae ordine auditae legationes. Datis singulis brevibus responsis, paucos post dies, senatusconsultum afferri ad eos jusserunt (7), quo

Auditae & aliae legationes.

„ eligendo, cujus auctor noster meminit pag. 369. exemplar integrum „ nancisci non potuimus. Majorem „ tamen ac potiorem ejus partem ecce „ tibi producimus ex Andreae Maximiliani Fredro historia gestorum „ populi Poloni sub Henrico Valesio, „ pag 43. 44. et seq. editionis Dantiscanae 1650 „ Nos integram in Voluminis hujus calce exhibebimus, et quidem duabus paene partibus auctiorem, quam quantum Dantiscanum fragmentum fuit, ac multo etiam, quam illud, ex ipsius Gratiani MSS. adversariis, emendatiorem.

1 In utroque exempl, *prosequentque*.
2 In primo exempl. *universa*.
3 In sec. exemp. *leviterque*.
4 In Commend. Vita *& constantiam*.
5 Ib *Fassardus*: & sic infra.
6 Ib. *quod*.
7 In utroque exempl. *jusserant*.

quo omnes abire Varſavia, atque alios (1) alibi comitiorum opperiri eventum jubebantur, editis urbibus, in quas cuique decedendum eſſet. Germani Lovicium (2), Galli Plotiam profecti ſunt. Tum iterum Haeretici a Senatu poſtularunt, cum Commendono ageretur, ut extra Varſaviam aliquo & ipſe ſecederet, eoſque pateretur rem ſuam publicam, ſine externis arbitris, agere: nam neque comitiorum libertati cujuſquam debere auctoritatem officere, & alios legatos, inde ſummotos ſe, minus aegre laturos (3), ſi ipſe quoque diſceſſiſſet. Contradicentibus Catholicis, cum quotidie de ea re altercaretur (4), nec aliud aeque Senatum diſtineret, Commendonus, ne quid cauſae publicis diſſenſionibus ex ſe oriretur, Varſaviae me relicto, & (5) omnibus, quae agerentur, intendere juſſo, ipſe Schernovitiam, bidui inde itinere, ſe recepit. Poſt diſceſſum ejus, cupientibus omnibus, ut, omiſſis aliis, habendi comitia initium fieret, Haeretici, ut prius leges, communi libertati firmandae, ac minuendo regio imperio, novae ferrentur, veteres inſpicerentur, & ad Reip. uſum tempuſque corrigerentur, ſumma ope nixi ſunt. Hac ſpecie publici juris ordinandi, & (6) muniendae publicae libertatis, abrogare aut infirmare antiquas de Haereticis leges cupientes, & acceſſurum eorum licentiae rebantur quicquid detractum regiae poteſtati foret: atque, altius etiam cogitationem intendentes, ſi regem ſuo jure diſpoliaſſent, exteros Principes putabant petitione abſtituros (7); ita ipſis ſpes ſuas proceſſuras. Huic conatui Catholici repugnabant, atque haec plures dies contentio tenuit, Haereticis id quoque ſtudio agentibus, ut tempus fruſtra tereretur: ſic, aut diſſoluturos, quod praeoptabant, ſine ullo effectu comitia, ſperantes, aut Catholicorum frequentiam taedio diuturnae morae diminutum (8) iri. Sed Maſovii, quorum numerus ingens ad comitia venerat, caetu ſuorum coacto, negocium dederunt uni e popularibus ſuis, nomine Coſſobutio, homini diſerto atque induſtrio, Haereticos refutandi, & palam in concione, quae fraus in eorum ficto (9) libertatis ſtudio lateret, aperiendi. Quod ab eo copioſe atque accurate pro ſua fide cum eſſet factum, denunciavit inde Senatui, ni, caeteris

Dimiſſi legati.

Haereticorum artes.

Maſovii Haereticis ſe objiciunt.

1 In Commend. Vita omitt *alios*.
2 Ib. et in utroque exempl *ad uſque*; ſed in ſecundo ita auctor correxit, ut edidimus.
3 Ib *eſſe laturos*.
4 Malim *altercarentur*. Sed & *altercare* latinum eſt.
5 In Commend. Vita omitt. ad *ipſo*.
6 Ib. omitt. ad *abrogare*.
7 Ib. *abſtituros*.
8 Ib. & in utroque exemplari *diminutam*
9 In ſec. exempl. *ſictae*.

omissis rebus, de rege creando, cujus unius rei gratia id coactum concilium esset, ageretur, equites sibi ac Reip. quae diutius carere rectore non posset, sine Senatus auctoritate, consulturos. Catholici senatores plerique Masoviorum orationi favebant. Haeretici conquesti [1], omnia sui arbitrii facere Masovios, & Senatui etiam audere, quae agenda omittendave essent, praescribere, sero, locum comitiorum pro se non esse, senserunt. Extractis tamen hac contentione aliquot diebus, tandem clamoribus minisque multitudinis, regem poscentis, victus Senatus, ad IIII. non. Maji, iri in suffragia jussit. Id hoc maxime modo atque ordine est factum. Concessere diversi in suam quisque tribum [ipsi Palatinatum [2] vocant]. His singuli [3] fere Episcopi praesident. Iidem de unaquaque re, cujus deliberatio sit, ad concilium referunt. Iidem primi sententiam dicunt: & suffragia, non tabellis, non [4] fabis, sed palam voce feruntur; & cuique facultas est suam sententiam longa [5] oratione exequi. Episcopi, in sua quisque tribu, antequam de rege referrent, humi procubuere, &, genibus nixi, quod & circunfusa concio fecit, Deum adorarunt, & solemne illud carmen, quo divini numinis praesentia imploratur, cecinere: *Veni creator spiritus, Reple* [6] *tuorum corda fidelium*. Caeptae inde sententiae dici, atque, in omnibus fere tribubus, ab singulis Principibus Ernesti, cum magno verborum honore, facta mentio [7]. Quidam Suetiae regem, multi unum e Poloniae Principibus, quem *Piastum* appellabant, pars longe maxima Henricum regem dixere. Ne singulorum Palatinatuum sententias percenseamus, quod longum molestumque legentibus esset, sat fuerit, apud Masovios quo modo acta res sit, retulisse. Hic comitia habebat Petrus Miscovius, Episcopus Plocensis, vir gravis, prudens, & dicendi in primis peritus, qui, cum Ernesto maxime studeret, eumque, nullo suo merito, sed praejudicato quodam in Henricum studio, a multitudine respui intelligeret, sententiam ita dixit, ut Ernestum describeret, nomen reticeret. Ac primum familia ortum ostendit, longe totius Europae nobilissima, quae, cum latissime propagatum haberet imperium, tum omnes prope reges ac Principes Christianos affinitatibus & clientelis complecteretur. Deinde, quae

Suffragia creando regi inita.

Sententia Episcopi Plocensis pro Ernesto.

1 In Commend. Vita *quaesti*.
2 Ib. *Palatinatus*.
3 Ib. *singulis*.
4 Ib. *aut*.
5 Ib. omitt. *longa*: itemque in utroque exemplari, sed secundo additum a Gratiano.
6 Reliquum carminis est. „ Mentes „ tuorum visita &c. „
7 In Commend. Vita *mentio est*.

quae ex ipso commoda utilitatesque, quas ex propinquis & maximis suis & familiae opibus res Polonorum[1] captura esset, memoravit. Postremo ipsum juvenem omnibus regiis laudibus cumulavit. Exigentibus inde clamore omnibus, ut nomen ederet, *Faciam*, inquit, *si haec probari a vobis, & vos rebus, non nominibus, addictos esse intellexero*. Hinc, de Gallis exorsus, magniloquentiam legatorum, & vanitatem promissorum irrisit, quae tanta atque ejus generis esse dixit, quae, ne si velint quidem, Galli praestare possint. Efflagitantibus inde omnibus, ut promeret tandem, quem tantopere oratione extulisset, Ernestum, adeo aversis omnium auribus, nominavit, ut vulgus Henricum nudum, & nihil eorum, quae legati polliciti essent, praestantem, quam quenvis alium, aureos montes afferentem, malle se fremeret. Tum Volscius, unus senatorum, quae dicta ab Episcopo erant, vehementer refutavit, & multis invidiose in Austriam familiam conjectis, illam ipsam propinquitatem opportunitatemque paternorum regnorum, illas ipsas opes & affinitates, quas Miscovius in praesidio atque ornamento Poloniae ponebat, opprimendae eorum libertati fore, si Ernestum sibi regem imponi paterentur, disseruit. Henricum deinde laudibus ferens, non regium solum genus, sed regiam indolem, humanitatem, liberalitatem, bellicae rei scientiam, victorias decoraque, bello parta, magnifice percensuit. Atque in hujus sententiam adeo discessum est[2], ut perseverantem Episcopum in sua, ad extremum etiam familiares & domestici ministri desererent. Tantum praejudicata opinio ad multitudinis animos impellendos valet, ut in Ernesto, quae amplificando ornandoque Poloniae regno haud dubie erant, patris et familiae opes, eas ad invidiam suspitionemque tyrannidis verterent; de Henrico, etiam, quae ab ipsis Galliae legatis jactata, quaeque vanus distulerat rumor, credita pro veris omnia penitusque accepta sint! Sic, quae allicere ac pertrahere ad Ernestum rem debuerant, propinquitas & mutua finitimorum regnorum opportunitas, & ipse adolescens, visus cognitusque multis, ea maxime avertere: Henrico ipsum intervallum tot interjectarum provinciarum, quod maxime nociturum petitioni suae ipsi crediderant Galli, solum prope rem juvit. Regem enim, longe ab domo petitum, nec ullis propriis, quas in promptu habiturus esset, opibus

Volscii sententia pro Henrico.

ful-

1 Ib. *Polono*. 2 Ib. „ ab omnibus est. „

fultum (1), magis se habituros in potestate, quam ipsos (2) futuros rebantur, &, quae de ipsius laudibus fautores dispserserant, iis vim fidemque longinquitas addidit; natura famae, quae, fluminum instar, quo longius a fontibus labuntur, eo (3) majores eundo vires colligentium (4), cuncta in majus ex longinquo affert. Etsi omnibus (5) tribubus pars longe maxima Henricum regem dixerat, tamen, quia, & Ernestum quosdam, quosdam Suetiae regem, haud negligendum numerum Piastum postulasse, constabat, quo in unum ab omnibus consentiretur, placuit de singulis iis ad Senatum referri. Cum opinione plures Piasto studere compertum esset, neque is facile refutari oratione videretur posse, haec ad eum explodendum ratio a Catholicis est inita. Primo postulatum, ut nomen profiteretur, palamque peteret quicunque idoneum se regno putaret, quo de eo jus suffragii ferendi tribubus fieret. Audente profiteri nemine (etenim impudens videbatur eximium se dignumque judicare, cui dominatus in caeteros mandaretur), & Haereticis, pudore impediri homines, nec ausurum id de se facere judicium quenquam, & ab ipsis deligendum (6), consensuque cogendum accipere regnum e proceribus unum, dicentibus, responsum est: *Ut, quando nemo de se profiteri auderet, ederent ipsi eorum nomina, quos maxime aptos regno censerent*. Cum diu, ne quem nominarent, pugnassent, coacti tandem flagitantium consensu, primum quidem, quos minime fieri volebant, Catholicorum aliquot nomina ediderunt: quibus abnuentibus omnibus, eorum unus, *Ego vero*, inquit, *vestra isthaec in me studia vobis remitto, qui me haudquaquam ulla re ita excellere alios puto, ut praeponi omnibus debeam, aut adeo velim: neque me quisquam ei oneri subjiciat, quod ferre cujusquam privati humeri non valent*. Idem cum (7) de se quisque praedicaret, etiam, quorum non ignota cupiditas atque ambitio erat, pudore deterriti abstitere. Nam & in ludibrium adducta res est, aliis alios, & humillimi & indignissimi cujusque nomen per jocum ac risum subjicientibus. Ita Piastus regno, Haeretici sua

Ad explodendum Piastum.

1 Ib omitt. ad *et quae*.

2 In utroque exemplari, itemque in Commend Vita, tum typis edita tum manu scripta *ipsi futuros*: quod a me etiam edi Gratianus nollet. Est autem haec sententia: Rebantur homines, magis habituros se in potestate regem tam longe ab domo petitum, quam seipsos in illius potestate futuros.

3 Ib *et*.

4 Ib. *colligunt*.

5 Ib *ex omnibus s*. certe melius, quam in utroque exemplari, atque adeo in MS. Commend. Vita.

6 In sec. exempl. *diligendum*.

7 In Commend. Vita *dum*.

sua spe dejecti. Creati inde novem viri, qui de Henrico & Ernesto & rege Suetiae in senatu disceptarent, ternique mandatam cujusque causam agerent. Henrico Cujaviensis Episcopus, Sandomiriensis Palatinus, et Castellanus Gedanensis; Ernesto Episcopus Plocensis, Palatinus Mariaemburgensis, & Castellanus Lublinensis; Sueco Cracoviensis, Ravensis, & Podoliae Palatini sunt dati. Ab his repetita eadem, quae in sua quisque dixerat tribu: & Episcopus Plocensis gravissima oratione, cum lenire ac trahere animos ad Ernestum, cujus etiam depictam (1) imaginem Senatui ostendit, tum deterrere ab aliis est conatus. Sed potius ipse laudem constantiae atque eloquentiae tulit, quam moverit quicquam aut Senatum aut Equitum multitudinem, quae Senatum corona circumdederat: quin saepe fremitu aspernantium orationem ejus est interpellatus. Haereticos, & maxime Palatinum Cracoviensem, regem Suetiae commendare conantes, interfatus Cothchievicius adeo acribus verbis futilem spem illius est insectatus, ut mentionem de eo amplius facere nemini opus fuerit. At Cujaviensis Episcopi, pro Henrico dicentis, oratio secundissimis auribus a multitudine accipiebatur, quae, identidem obstrepens aliis, huic mirificum silentium praestabat, dictaque ejus non assensu solum & approbatione, sed clamoribus laetis plausuque, prosequebatur. Atque adeo illi animis studiisque favit, ut, quoties reclamandum plaudendumve orantibus esset, signum ab eo acciperent, sudariolumque nunc fronti nunc ori admoventi obsequerentur. Satis igitur perspecta multitudinis voluntate, conclamatum undique est, ut redirent in suam quisque tribum, unamque inde sententiam ad Senatum referrent. Sic principibus Nobilitatis pro Henrico adnitentibus, cum in senatum reditum esset, ad IIII. Id. Maji, Henricum omnes regem dixerunt, praeter Cracoviensem Palatinum & aliquot Haereticorum principes, qui, ne assentiri cogerentur, senatu egressi, in sua se tabernacula receperunt, accepturos eum regem, quem Senatus consensu declarasset, denunciantes. Jus regis denunciandi, more antiquitus tradito, est penes Archiepiscopum Gnesnensem (2), qui idem praeses est publici consilii. Is, quia nox disceptantes oppresserat, non videri sibi dixit regem noctu renunciari debere, & rem in sequentem diem distulit, qui dies quia festus Pentecostes fuit, haberi Senatus non potuit. Atque hunc Archiepiscopi errorem pene magno malo Resp. luit. Hae-

Disceptatio de tribus competitoribus.

Favor in Henricum.

1 In utroque exempl. *depinctam*. 2 In utroque exempl. *Gnesensem*.

Haeretici enim, hoc nacti spatium, coiverunt [1], & consilia disturbandi comitia agitaverunt, ac postera die vocati in senatum venire recusarunt, privatumque caetum suorum apud Firlejum, Palatinum Cracoviensem, habuerunt. Haec secessio in exitiosam seditionem bellumque erupisset, si Haereticis pares turbidis infensisque animis vires fuissent. Nam Catholici adeo illa defectione sunt irritati, ut non jam verbis certandum, sed vi domandam contumaciam, subigendosque omnes Senatus auctoritati parere [2] clamantes, senatu se ad expedienda arma proripuerint: & Cothchievicius aenea tormenta produci, quorum haud negligendam copiam adduxerat, & suos capere arma, & conscendere equos jusserat. Idem Laschius, idem alii Catholicorum principes fecere: quibus alacris [3], & cupida pugnae, Masoviorum egregia manus se conjunxit. Hi omnes medio in campo instructis turmis, ac directa acie, paratam vim separantibus a Senatu consilia, & regem, consensu creatum, abnuentibus, obstentavere [4]. Haeretici quoque armati campum tenebant, sed, neque numero neque animis pares, haud temere arma atque vim experturi videbantur. Seniores principum & Episcopi, hinc Catholicos rogando, ut vim [5] abstinerent, hinc monendo Haereticos, ne consilia ab aliis dissociarent, rem praecipitem sustinuerunt. Ad Catholicos, & maxime Laschium & Cothchievicium, exorandos [6] ego quoque ab Episcopis adhibitus sum. Vterque quietum expectare me exitum rei jussit: non enim ad caedem illa esse sumpta arma, sed ad metum adversariis injiciendum, quo incusso, non dubitabant, eos in potestate Senatus futuros. Neque eos spes fefellit. Hoc [7] subacti metu Haeretici cessere [8], depositisque utrinque armis, in concordiam reditum, &, Senatu coacto, Henricus rex ab Archiepiscopo est renunciatus. Acciti post haec [9] Galliae regis legati, atque in senatum introducti, in leges Poloniae, conceptis verbis, designati regis nomine, jurarunt. Quod factum circumfusa multitudo plausu prosecuta, laetis clamoribus fausta novo regi precatur. Palatinus Cracoviensis, inter tumultum strepitumque confusae turbae, quae, mixta senatoribus, tentorium impleverat, a Monluco, le-

Haeretici in auctoritate Senatus manere metu coguntur.

Henricus rex renunciatur.

1 In Commend. Vita *coiverant*.

2 Pendet hoc verbum a superiori *subigendosque*.

3 In utroque exemplari *alacer*: itemque in Commend. Vita, tum edita tum MS.

4 In Commend. Vita *ostent*..

5 Ib. *vi*.

6 Ib. „ exor.. apud quos summa „ Commendoni erat auctoritas. „

7 Ib. *Hoc enim*.

8 Ib. omitt. *cessere*.

9 Ib. *hoc*.

legatorum principe, in id quoque jusjurandum exegit, nemini priscae religionis cultum deseruisse fraudi paenaeque futurum. Id cum Archiepiscopo nunciatum esset, rediens propere eo, ubi haec agebantur, edixit, regem nulla, nisi quae communi consensu lata esset, lege teneri. Designati deinde (1) viginti legati, qui ad regem, e Gallia in Poloniam deducendum, mitterentur: cujus legationis principes fuere Adamus Conarchius, Episcopus Posnaniensis (2), & Albertus Laschius, Palatinus Siradiensis, & Nicolaus Radgivillus, Dux Olicensis (3), qui diversi omnes, qua cuique commodum fuit, Metim, nobile oppidum Lotharingiae, convenere, atque inde, uno agmine, Lutetiam Parisiorum petiere (4).

Legati in Galliam missi.

Gravi morbo ex labore auctor correptus.

At mihi, frater, hoc comitiorum, totque praeterea negociorum aestu, quibus occurrere me quotidie oportebat, curaque non solum cognoscendi, quae fierent, omnia, quaeque per singula pene momenta inibantur, consilia odorandi explorandique, sed etiam occupatione assidue faciendi Commendonum de omnibus rebus certiorem, adeo fessae quassataeque vires sunt, adeo omnis convulsa valetudo, ut, cum ad eum, peractis demum comitiis (5), rediissem, gravi statim correptus morbo decubuerim, tam vehementi quidem perpetuaque febri, ut nihil propius fuerit, quam ut supremum obierim diem. Nihil certe me, periculosissime laborantem, & corpore jam simul animoque fatiscentem, secundum Deum, tam levavit juvitque, quam solicitudo, assiduitas, charitas Commendoni. Ipse dies noctesque assidere mihi, ipse solari, ipse aptis detinere sermonibus, & saepe fractum labentemque animo ad spem revocare, ipse abnuenti cibum sua manu admovere, ipse ad omnia praesto esse, denique nullum, quod expectari a parente posset, amoris ac pietatis officium praetermittere. Desaeviente tandem malo, cum recreatus satis jam validas recepisse vires viderer, Commendonus per litteras (6) a Pontifice Max. postulavit, ut, creato rege, sibi e Polonia decedere, atque in Italiam Romamque redire liceret, quando adventum Henrici expectare longum videretur futurum, qui neque itineri se, per tot feroces & infestas Germaniae nationes (7), committere, nisi conciliatis prius exploratisque regulorum animis, per quorum fines transiturus esset, ne-

Commendonus, ut sibi decedere Polonia liceat, a Pontifice petit.

1 Ib. *inde*.
2 Ib. *Posnaviensis*.
3 Ib. *Elicensis*.
4 Hactenus Commend. Vita.
5 In sec. exempl. *comitii*.
6 Translata huc a Gratiano sunt capita X. XI. XII. Vitae Card. Commendoni.
7 Ib. *gentes*.

neque ex (1) Gallia movere fine magno molimine apparatuque rerum posset. Et Pontifex, quanquam cupivisset, ut Commendonus regi, novum ineunti regnum, opera consilioque, cujus ille indigens videbatur futurus, adesset (2), tamen, post diuturnam biennii ipsius in ea legatione moram, negare tam bene de Republica merito, tantis laboribus, ac tam insigni opere perfuncto, reditum non est visum. Datis igitur ad eum litteris, & amplissimis verbis fide virtuteque ejus collaudata, qua effectum esse ajebat, ut, in tantis opibus audaciaque Haereticorum, Catholicum sibi regem gens, in primis nobilis, delegisset, ei permisit, ut suo arbitrio uteretur, sive Romam redire, sive expectare in Polonia adventum regis, eumque bonis atque utilibus consiliis, ad novum regnum salubriter habendum, imbuere mallet. Si decedendum sibi statuisset, tum me Pontifex in Galliam ad regem proficisci, eum (3) de omnibus rebus edocere, & cum eo (4) in Poloniam redire, & initiis ejus praesto adesse, jubebat. Sed Commendono satius visum, morari me in Polonia, donec, profectum e Gallia regem, allatum esset, ut, turbidis adhuc rebus, nec Haereticis, si occasio daretur, satis quieturis, esset interea in regno, qui ex Pontificis Max. auctoritate monere, si usus posceret, & excitare Episcopos Catholicosque posset, ne quid (5) secus per negligentiam de jure Sacrorum, ac religione consuleretur (6). Interea legati Polonorum Luthetiam venere, tantis ab universa Gallia regibusque accepti honoribus, quantum ad se redire gloriae ex tam clara legatione & legationis causa, haud vana aestimatione, rebantur. Et praebuere legati spectaculum, non numero solum suo comitumque, sed ipso etiam cultu atque ornatu, novo insuetoque, Gallorum oculis. Cum enim ferarum pellibus, quas (7), ut diximus, immenso parant pretio, caput corpusque amicti erant, tum auro purpuraque & gemmis ipsi equique fulgebant. Reddunt inde Henrico senatusconsultum, quo ipse ad accipiendum Poloniae regnum vocabatur, & jusjurandum, suo more, in patrias leges exigerent (8). Quo accepto, faedum inter legatos certamen est ortum, in quibus erant Haeretici aliquot, primarii homines, a sociis ad id ipsum missi: cum hi, per-

Ad regem in Galliam proficisci Auctor jussus.

Legati Poloniae Luthetiam ineunt.

Contentio inter legatos.

1 Ib. *e*.
2 Ib. „ ad.. & Galli ipsi id enim „ magnopere rogarent. „
3 Ib *suum*.
4 Ib *ipso*.
5 Ib. „ quid per neglig....aliorum „ de &c. „
6 Ib. „ secus consul.. „ Tum quaedam de Commendoni e Polonia profectione interferuntur.
7 Ib „ quas magno parant &c. „
8 Ib. *exigeret*.

permitti sibi de Deo ac de religionibus liberum sentiendi arbitrium, atque in id jusjurandum jurari, quod legati ejus in Polonia fecissent (1); postularent; Catholici negarent, aliis, quam quae publice offerrentur (2), legibus, regem obligari debere, aut privatorum postulata eximere de publico jure quicquam posse. Cum Haeretici solito clamore ac tumultu rem agerent, rex ita iis morem gessit, ut se, cum in regnum venisset, statuum consensui ac voluntati Senatus de ea re diceret. Secundum haec, Poloni, epulis festisque ludis armorum equorumque, & nobilium faeminarum choreis, aliisque Regiae Galliae voluptatibus, culti, & ipsi laetabantur illo regum reginarumque more, sese liberali ac benigno alloquio usque (3) in omnia familiaritatis jura cum suis pariter & cum hospitibus miscentium. Dona quoque legatis, regali munificentia, singulis data, nec ullum in eos comitatis ac (4) liberalitatis officium praetermissum Agi inde de discessu regis caeptum, Catholicis legatis monentibus, praesente (5) rege indigere Poloniam, resque ibi ex recenti comitiorum atque interregni jactatione adhuc in motu esse, nec, nisi rege viso, quieturas. Et Galli, dum advenas tantum viae emensos ad petendum e sua gente regem, advenarumque cultum ac morem mirantur, & ad Galliae gloriam vertentes, rem sermonibus tollunt, laeti & ipsi legatos ludosque concelebrarant. At, ubi discedendum Henrico, appararique profectionem videre, tum animum ad cogitationem rerum suarum contrahunt. Et Catholici, eo duce, usque a puero, omnibus cum infesta Vgonoviorum (6) factione bellis, feliciter usi, omni vi illum in Gallia retinebant. *Quid enim ei, amplissima fortuna, opulentissimo in regno, nato, quaesito in ultimis terris, ac prope alio in orbe, regno opus esse? &, cui dubium videri possit, solutiusne (7) ipse in suos imperium habeat, an a suis promptius obedientiusque illi pareatur, eo se abduci ab domo, a patria, ab tot fidelissimis amicis, charissimisque rebus sinat? ubi arctissimis legum vinculis obstrictus, non rex, sed nomen inane ac ludibrium regis sit futurus; ubi, a barbarico Senatu obsessus ac veluti captus, non publicae pecuniae, non pacis, non belli, non denique sui ipsius jus atque arbitrium sit habiturus; et, quod gravius sit, unde reditus ei liber in Galliam, si patriae necessitates revocent, non sit futurus. Quid? si* fra-

Galli Henricum retinere conantur.

1 Ib *jurassent.*
2 Ib *offeruntur.*
3 Ib. *usque.*
4 Ib. *et.*
5 Ib. *praesenti.*
6 Ib *Vgonotorum.*
7 Ib *solutiusne.*

fratrem, carentem liberis, nec firma valetudine, defungi fato contingat, an, dum ipse longe gentium agit, neminem in Gallia fore novae spei, novae potentiae inhiantem credat, qui minorem natu fratrem ad regni cupiditatem sollicitet? cum eum jam nunc haud obscuris discordiae atque aemulationis seminibus ab Vgonoviis (1) *imbutum constet.* Moverunt his sermonibus animum juvenis: & jam segnius iter instruebatur, morandique ac differendi causae quaerebantur. Jam Poloni ipsi senserant (2), refrixisse in Henrico studium profectionis, ac prope sordere ei regnum, quod sibi, tantis viarum rerumque incommodis, esset habendum. Sed, cum regi fratri matrique indignum, & indelebilem notam levitatis habiturum videretur, magno studio petitum, majori pene delatum, fastidire regnum, ac, per mollitiem atque desidiam, abjicere, & gentis nobilissimae spem expectationemque frustrari, auctoritate sua evicerunt, ut porro itineri instaretur. Quam quidem in rem immanis est pecunia insumpta, gravisque Galliae Polonica haec actio fuit. Cum igitur stetisset profectionis consilium; non tamen prius e Parisiis movit Henricus, quam eum frater, in suorum concilio (3), legatis Poloniae & matre & proceribus coram, haeredem ac successorem regni Galliae, si prior ipse sine liberis decessisset, declaravit. Tum praemissis, qui a Caesare ac Germaniae Principibus (4) fidem acciperent, tutum per eorum fines transitum fore, iter est ingressus.

Ex mora regis novi in Polonia animorum motus.

At in Polonia id modo nunciatum erat, venisse in Galliam legatos, magnificentissimeque acceptos a regibus esse. Expectatio inde adventus ejus tenebat hominum animos: & res poscebat, & ex re spes erat (5), regem nihil sibi ad iter morae facturum, nec quicquam discessui suo praeversurum. Sic affectis, & jam intrasse Germaniam eum, & multum viae progressum opinantibus (6) [nam quintus, post eum renunciatum regem, mensis excesserat] missus e Lutetia nuncius litteras ab eo attulit, quibus Senatui de regno, ad se delato, gratias agebat, erantque litterae caetera (7) quidem ad tempus apte scriptae, sed nulla cum mentione discessus sui. Id vero tantum, toto regno, animorum motum fecit, ut incertiorem tum regem, quam antequam crearetur, haberemus. Nam Haeretici, arrepta occasione, ad quam semper

1 Ib. *Vgonottis.*
2 In utroque exemplari *senserunt.*
3 In Commend. Vita *consilio.*
4 Ib. *regulis.*
5 In sec. exempl. omitt. *erat.*
6 In Commend. Vita *credentibus.*
7 Ib. *caeteras.*

per intentissime excubant (1), effictis etiam atque ementitis litteris, rumores incommodissimos dissipatant (2), nunc *impediri regem novis Galliae motibus ;* nunc *aspernari regnum, ad quod, nisi immensis sumptibus, infestisque itineribus, pervenire non posset ;* nunc *inopia pecuniae laborare, eaque a populis Galliae corroganda occupari, nec, nisi insequenti aestate, venturum.* Et ad haec, ipsum moresque ejus carpentes, nunc mollem & (3) amoribus deditum, nunc saevum, auctoremque omnium Galliae seditionum distrahebant, idque adeo licenter, ut Sacris (4), caetibusque suis palam hortarentur concionem, Deum precari, ut talem Polonia regem averteret. Coitiones quoque ab iis caeptae fieri, & haud dubie novis rebus studeri. Languebant ex his bonorum spes, &, cum rumoribus mora regis fidem astrueret, nec Haereticos crederent ausuros ei tum aperte maledicere ac male precari, ni, non venturum, exploratum haberent, multi etiam Catholicorum [ut impetu animi potius, quam certa ratione, patrata pone paenitentia sequitur] nova consilia respiciebant, ut nobis magnum negocium fuerit, penitus diffidentes quosdam erigere et continere, ne ex fama, vanissime orta, aut arte adversariorum dispersa, de summa Rep. statuerent. Nec sisti potuisset res, nisi praemissi a rege Joannes Sborovius, unus legatorum Poloniae, & Rambovillettus Gallus, offusas credulis animis suspitionum nubes, adventu suo, dispulissent. Et Sborovio in senatu, non profectum modo Luthetia regem, sed de praestantibus ejus animi atque ingenii ornamentis multa praedicanti, eo plus fidei fuit, quod erat ipse inter capita Haereticorum longe acerrimus Christianae (5) religionis hostis, etsi Andreae fratris, de quo supra a nobis mentio facta est, auctoritatem secutus, suffragatus Henrici regno fuerat. Hi labantes spes Catholicorum in praesentia sustinuerunt, Haereticorum cohibuerunt. Sed penitus hos repressit, & reliquos confirmavit adventus Cracoviam Joannis Cothchievicii, qui, iisdem primo rumoribus [nam in Lithuaniam quoque pervaserant], deinde meis atque Andreae Sborovii, qui unus omnium constantissime pro Henrico stetit, communibus litteris excitus, quibus, quam sustulissent adversarii animos, quam nostri demisissent (6), certior fiebat, in Poloniam contenderat, & ex publica Lithuanorum au-

Cothchievicii oratio nutantes confirmat.

1 Haud aliter utrumque exemplar & Commend. Vita, tam edita, quam scripta.
2 In Commend. Vita *dispeserant*.
3 Ib *atque*.
4 Ib *in sacris*.
5 Cur non potius *Catholicae*?
6 In sec. exempl. *dimisissent*.

auctoritate suaque, quae haud minor, quam publica, erat, *Auditum in Lithuania* dixit *esse, novis rebus studentes quosdam infirmare, atque adeo, si possent* (1), *infringere creationem regis conari, & non venturum eum in Poloniam, multitudini persuadere. Sed* (2) *neque ab se, neque a Lithuanis facile creditum: quippe, tam improbum civem esse quenquam, existimari non debere. Sed, si qui essent, qui, patriae fideique obliti, talia moliri, atque ea semina discordiarum ac seditionum jacere auderent, quae haud dubie perdendae Reip. essent futura, hos sibi ac Lithuanis omnibus pro communis salutis proditoribus hostibusque futuros. Regem illos ea gente stirpeque sibi delegisse, ea ipsum specimina sui dedisse, ut sperare optimum iure possent, & hoc de illo consentientem famam polliceri. Sed, qualemcunque Deus dedisset, habendum, ferendumque iis esse, neque imitandum* (3) *Barbarorum morem, pari levitate deserentium regna, atque auferentium*. Haec periculum, ex dilato regis adventu Poloniae imminens, avertere, &, ut quiete expectaretur (4), effecere: quanquam februarius mensis sequentis anni, qui fuit MDLXXIIII. ante pene effluxit, quam ille Poloniae fines attigerit.

Ast (5) ego, cum, egressum Gallia transisse Rhenum, certis nunciis allatum esset, profectus Cracovia, conventisque ex itinere Archiepiscopo Gnesnensi, atque aliquot Catholicorum principibus, & ab (6) singulis acceptis ad regem litteris mandatisque, ad sexcenta millia passuum a Cracovia obviam progressus, in Saxonia illi occurri. Cum eo, praeter Poloniae legatos, quorum suae quisque privatim rei intendebat, nemo erat, qui Poloniae rerum, sed minime, qui hominum gnarus esset. Nam, e tribus legatis, qui ad petendum regnum venerant, Lillius per Russiam & (7) Valachiam perrexerat in Thraciam, ut Constantinopoli apud regem Turcarum moraretur: Lansachius, cum navim apud Dantiscum (8) conscendisset, sperans, maturius per Balticum mare, si venti aspirassent, in Galliam se perventurum, a rege Daniae (9) Copenagii (10) fuerat retentus. Monlucus [is princeps legationis fuerat (11)] tam multis se in Polonia ingentibus promissis obstrinxerat, ut, cum omnes non elusisset

Regi obviam progressus Auctor.

1 Ib. *possint*.
2 Ib. *Id*
3 Ib. *imitandi*.
4 Ib. *rex exp. st.*.
5 Ib. omitt. *Ast*.
6 Ib. *a*.
7 Ib. *ac*.
8 Ib *Gedanum*.
9 In utroque exempl. *Daniae*.
10 In Comoend. Vita „ retentus
„ Copinagii fuerat. Monlucus &c. „
11 Ib. *fuit*.

ſet ſolum reverſus in Galliam, ſed, quo ſua unius opera induſtriaque carius aeſtimaretur a regibus, omnium reliquorum ſtudia meritaque verbis maligne elevaſſet (1), adeo in ſe Polonorum accenderat iras, ut rex, tutius conſultiuſque eſſe, ſtatueret, eum in Gallia relinquere. Gratior ob id adventus meus regi, hiſque, qui regi in conſilio erant, fuit: quippe ab experte (2) odii amoriſque, nec privatim ulli aut parti aut homini addicto, certa omnia, atque ex vero hauſta, audituri aliquando videbantur. Apud quos, praeſente ac jubente rege, pleniſſime, quantum tenuitas noſtra tulit, de tota illius Reip. forma ſtatuque (3) diſſerui, & , quod juvenis ipſius auribus jucundum in primis accidit, *haudquaquam regis vim poteſtatemque tam mutilam comminutamque eſſe oſtendi, quam jactaretur a quibusdam; neque idem in cohibendo moderandoque rege jus ditionemque, quod in creando, Polonorum eſſe: quin, permiſſa regi* oſtendi (4) *rerum omnium arbitria, omniumque vitae ac necis poteſtatem* (5) (quemadmodum ſuperius abunde eſt demonſtratum). Id quidem magnopere monui, *in magiſtratibus mandandis, ſenatoribuſque legendis, magnam* (6) *ut ſibi curam cautionemque adbibendam* (7) *eſſe ſtatueret. Suorum, id eſt, Catholicorum, qui maxime ſui eſſent, optimos quoſque provehendos ornandoſque, magno quidem* (8) *ſtudio atque delectu, quo caeteri ad promerendam paribus artibus ejus gratiam excitarentur. Illud reſpuendum callidorum hominum conſilium, qui Haereticos ſuaderent leniendos, praemiiſque adiungendos ſibi: id enim in nullam partem fidele aut tutum conſilium eſſe. Nam, quod iis rex tribuiſſet, dupliciter nociturum, primo, adverſarios ſuos potentiores facturum, & in ſe ipſum confirmaturum; deinde perſuaſurum eis (idque illos jactanter prae ſe laturos) ipſum in eos, non ſponte, ſed metu, liberalem* (9) *& munificum eſſe. Qui enim conſcii ſibi ſint animi alieni infenſique, ne ipſum quidem aliter in ſe animatum exiſtimaturos. Atque hanc eſſe populorum de rege opinionem, longe importuniſſimam, ſi beneficia metu ac neceſſitate extorquenda, non fide atque obſequio promerenda, crediderint. Ad id illud quoque incommodum acceſſurum, quod, dum communes adverſarios indulgentia atque* (10) *bonoribus pellicere ſtudebit, alienabit ſuos, qui*

Quae apud regem Conſiliumque ejus diſſeruit.

Haeretici ut habendi.

1 In utroque exempl. *elevare*.
2 In Comm. od. Vita *experti*.
3 Ib *ſtatuſque*.
4 Ib. omitt *oſtendi*.
5 Ib quibusdam aliis de regum Poloniae poteſtate interiectis, ad illa venitur: „ Ergo ſummam in magiſtratibus mandandis &c. „
6 Ib omitt. ad *curam*.
7 Ib *regi adhib. ſuorum* &c.
8 Ib. omitt. *quidem*.
9 Ib. *ac*.
10 Ib. *ac*.

qui, debita sibi, navatae operae atque fidei praemia deferri ad alios, aequo animo laturi non essent. Contemnenda illi deridendaque haec terricula monentium, si Catholicos unos complectatur, unisque (1) *maxime utatur, periculum ab Haereticis ei fore. Quod periculum? aut a quibus? aut quo duce? aut quibus viribus? Quin, si omnes intelligent, eum Remp. non nisi Catholicis, commissurum, ipsi quoque Haeretici Catholici fient, ac, si se ipse indicarit, & honores praemiaque, bonorum & dicto audientium, non seditiosorum & contumacium, fore declaraverit, brevi hos spiritus, quos Augusti negligentia prius, deinde corrupta mens aluit, fractos, summittentesque se, visurum.* Hic unus Gallorum, nomine (2) Bibrachius, *At tu*, inquit, *hostili esse animo regem in omnes Haereticos vis? eosque tua sententia exigis Regia, ac tota Rep. expellis? quod, nisi bello & armis, fieri non videtur posse. Ego vero*, inquam, *nihil hostiliter censeo in eos consulendum; neque enim vi atque armis est opus, ubi idem lege atque disciplina assequi possis: ac, ne abigi quidem Regia quenquam, volo: hoc sentio, Haereticos comiter a rege esse habendos, atque explorata spe non solum gratiae, sed, quae gratiam sequuntur, si perniciosos errores & sectas, quibus Resp. scinditur & infirmatur, abjecerint; sin pertinaces esse, & in suscepta pravitate perstare voluerint, tum jaceant, & hanc saltem poenam ferant, ut desertae Catholicae pietatis culpam honori sibi fore non sperent: atque hoc lenissimum & maxime praesens hujus mali remedium esse, & in manu situm regis. At, cum omnes magistratus honoresque melioribus probatioribusque mandandos, nec in senatum, nisi spectatae fidei viros, legendos, tum summam curam delectumque in Episcopis regi esse adhibendum; in quo pariter & populorum & ipsius ageretur salus: hos enim senatus, & dignitate & auctoritate, principes esse, hos provincialium conventuum & omnis publici consilii praesides, hos Sacrorum &* (3) *religionis antistites, hos denique patres pastoresque omnium esse, ut improbum Episcopum designare rex non possit [quando deligendi eos jus, usurpatione superiorum regum, ad ipsum reciderit] quin se gravi crimine noxaque Deo obstringat, & malos Episcopos graves saepe adversarios experturum* (4), *bonis semper obsequentibus, semper sui &* (5) *Reip. studiosis usurum. Per hos in senatu, per hos in*

Summam in deligendis Episcopis curam adhibendam.

1 Ib. *unis*.
2 Ib haec consequensque vox omitt.
3 Ib. *ac*.
4 In utroque exempl. & in utraque Commend. Vita, tam edita quam scripta, *experiturum*: quod, minime latinum ducens, emendavi.
5 In Commend. Vita *ac*.

in provinciis omnia, quae velit, quaeque utilia Reip. sint, perfecturum. In summa, maximum ad omnia momentum ipsi in Episcopis fore, eoque plus curae studiique in iis cooptandis adhibendum esse. At, cum hoc studiose curandum, tum non negligendum illud esse. Ab singulis praefecturis, in quas est omne divisum Poloniae regnum, legatos ex equestri ordine ad publica concilia mitti solere (Terrestres Nuncios ipsorum lingua appellari) & ab equitibus (plebem (1), *servorum loco habitam, in nullam Reip. partem admittunt) cujusque praefecturae, hujus rei causa coactis, creari unum aut plures, ut visum mittentibus fuerit; & antea quidem hos ad id modo mitti solitos, ut consulta Senatus acciperent, & ad suos quisque renunciaret; ne qua pars regni, quae publice decreta essent, ignoraret. Sub Augusto rege tantam auctoritatem assumpsisse sibi, ut cuncta pene sub arbitrium ditionemque suam contraxerint, simillimique evaserint Tribunis plebis veteris Romanae Reip. quorum potestas, tegendis* (2) *ab injuria potentiorum civibus inventa, turbandae vexandaeque civitati plerunque fuit. Eandem enim viam ingressos Terrestres hos* (3) *Nuncios, & praescribere Senatui, quae decernenda sint, & decretis intercedere audere; & turbulenta inde consilia saepe prodire; & inter hos plurimum Haereticos audacia ac seditiosis orationibus valere. Horum minuendam paulatim auctoritatem, cobibendamque licentiam regi esse. At* (4) *in praesentia dandam operam, ut Catholici, & sui & Reip. cupidi, non turbulenti &* (5) *novarum rerum machinatores ad concilia mitterentur. Quod ut fieret, excitandos, ac beneficiis invitandos Catholicos, ne id ipsi munus refugiant, nec, vitandi causa turbas & contentiones cum Haereticis, domi se contineant, & publicos provinciarum conventus obire negligant. Sic enim fieri, ut Remp. a melioribus desertam pessimi* (6) *invadant, & sapientium munera audaces praeripiant. Quod si ipse Catholicos monuerit, ne se operamque suam, inerti aut certe indecoro ocii studio, subtrahant Reip. & navos inde industriosque honoribus ac praemiis illexerit, brevi totam in Catholicorum manum* (7) *rem Polonam venturam, brevi hunc novarum opinionum amorem restinctum iri, & omnes, sua sponte obsolescentes, haereses brevi interituras; cunctaque in-*

Terrestres Nuncii apud Polonos.

1 Ib. *pl.*, *enim.*
2 In primo exempl *tegendis.*
3 In Commend Vita & in utroque exemplari omitt. *hos*; quam vocem secundo addidit sua manu Gratianus.
4 Ib. *ac.*
5 Ib &.
6 Ib. *Haeretici.*
7 Ib. *manus.*

Quanti ad omnia exemplum regis.

de auctoritati ac nutui ejus paritura. Sed enim ita statuere secum eum debere, talem Senatum habiturum, qualem ipse fecerit, non legendo solum eum, sed exemplum ex moribus suis praebendo, neque Senatum solum, sed universam Nobilitatem ad ipsius se similitudinem moremque formaturam. Unos enim ex omnibus gentibus maxime regum suorum imitatores Polonos esse, & (1) Mobile mutatur semper cum Principe vulgus. Duarum igitur rerum specimina statim in ipso eluceant: primo pium se metuentemque Dei, & in Catholicae religionis cultu, divinisque cerimoniis diligentem observantemque praestet; qua una re tantum ad sanandas, & ad Ecclesiae auctoritatem revocandas Haereticorum mentes profecturum se speret, quantum multi simul doctores, & sacrarum litterarum scientia, & dicendi facultate excellentes effecturi non essent. Deinde bellicarum rerum studiis deditum animum praeferat; de his disserentes & libenter audiat, & ultro sermones provocet. Juventutem in militaribus exercitationibus assidue habeat; decurrentes in equis, aliaque militiae simulacra edentes, quibus gens suapte natura (2), vel sub negligente talium rerum rege, exerceri erat (3) solita, & spectet libenter, & edoceat; in moremque patrium aliquid instituat; & ipse talibus ludis, quod ejus & ferre & postulare aetas videtur (4), saepe intersit (5), & praesit. Mirum, quantum hae parvae res & gratiae illi & auctoritatis apud universam gentem facturae (6) sint; mirum, quantum & in restituenda religione, & in revocanda militiae disciplina, utraque (7), Augusti crimine, collapsa, valiturae. Adjeci inde, ex consilio Commendoni, *ut, primo quoque tempore, belli adversum Moscbos, aeternos Polonorum hostes, & exercendae continendaeque in militari disciplina genti natos, gerendi cogitationem susciperet, quando (8), cessante ipso, pacem inquietus hostis laturus non videretur. Ad multa id aptum consilium videri. Primum enim Imperia & regna nullam rem aeque tueri, ac regum ipsorum nomen atque famam, maxime si bello parta fuerit. Deinde regi novo, longinquo, alienigenae, genere, aetate, expectatione florenti, quae res alia regnum confirmet, nisi quae peperit? quam commendationem sui praesentis appetat aliam, nisi per quam absenti regnum conciliatum sit? Bellum, initio regni susceptum,* non

Bellum in Moschum.

1 Ib omitt. ad *Duarum*.
2 Ib. *nat.. dedita*.
3 Ib. *est*.
4 Ib. *videretur*: fortasse non male, sed contra utrumque exemplar.
5 Ib. & *int.*.
6 Ib. *facturae*, ut edidi. at in utroque exempl. *futurae*.
7 Ib. omitt. ad *valiturae*.
8 Ib. omitt. ad *Ad multa*.

non ad opinionem modo hominum gloriosum, sed, muniendis domi rebus, prope necessarium a peritis praesentis rerum status Poloniae duci, ut, si quies & pax teneat, nulla satis efficacia remedia sint, quibus sanari ac stabiliri regnum posse videatur. Si enim illae gentes diutius in eo ocio luxuque, quo marcescerent, relinquerentur, alterutrum sequi necesse fore, ut aut intestino morbo contabescerent, aut externa aliqua vi concciderent. Bellum omnia haec turbulenta consilia, quibus crescere ex commota atque inquieta Rep. quidam volunt, concocturum discussurumque; idem erudita illa pocula, inter quae de divinis rebus quaerunt, disserunt, statuunt, exhausturum (1)*, ipsasque haeresum radices, quas, ocio natas, licentia, intemperantia, luxus, convivia aluere, disciplina atque bello excisum* (2) *funditusque extirpatum iri. Id suam Reip. formam, id pristinam legum, magistratuum, regis reverentiam, pravo consuetudine delapsam, redditurum; id propagando Imperio viam aperturum; id verendam maiestatem nominis sui Polonis simul ac finitimis regibus populisque facturum, id denique expeti vulgo poscique ab omnibus, praeter eosdem illos, quibus seditiosae domi conciones conciliaque honori atque emolumento sint. Huic communi studio laetantium, se nactos aliquando regem, quo duce, superiorum annorum incommoda, Augusti ignavia, accepta, ulciscantur, nisi respondisset rex, verendum esse, ut satis gloriae partum in Gallia foret. Si enim se iis conciliorum fluctibus, quae alia ex aliis nascuntur, committat, si illis laqueis irretiri ac circumveniri se patiatur, haesurum implicatiorem, quam ut facile inde se unquam expedire atque extricare possit. Materiam autem belli causamque nec defuturam, et de eventu, nisi res oscitanter administrarentur, dubitandum non esse; quippe rem cum hoste, viris, armis, arte militiae longe impari, fore.* [Hoc postea consilio usus Stephanus rex, qui Henrico successit, tota Livonia expulsis Moschis, pacata (3) pernobili provincia, magnum nomen suum per omnem Europam fecit: atque homo novus, nec privata solum, sed etiam tenui, fortuna ortus, Polonos severiori imperio, quam si natus rex eorum esset, plures inde annos rexit]. Laetus haec disserentem audivit Henricus, sed nihil libentius, quam & Commendonum aggrediendi belli auctorem esse sibi, & regiam vim non usque

 adeo

1 Ib. *exhausturum*.

2 Sic correxi *excisas* & *extirpatas* utriusque exemplaris, & editae scriptaeque Commendoni Vitae: itemque infra *aperiturum*, quae vox in illis omnibus haerebat, in *aperturum* mutavi.

3 Ib. *pacataque*.

adeo constrictam hebetemque esse, ut inculcatum ei a quibusdam fuisset. Percunctatio inde regis amicorumque, primum (1) de ipsis Poloniae legatis, deinde de singulis (2) Principibus fuit: in quo juvenis sensus enituit sane egregius, qualis quisque esset, haud alia re magis, quam religionis fide, distinguentis, ac nihil prius, quam Catholicus, an Haereticus quisque esset, quaerentis. Et nos quidem, cum ingenium uniuscujusque moresque, tum, quae inter ipsos necessitudines (3) conjunctionesque, atque unde initae, quae item simultates, quae inimicitiae, quibusque (4) ex causis, qui verum studium regi in comitiis praestitissent, qui adversati palam fuissent, quorum probata fides, quorum suspecta fraus esset, qui statim admovendi rebus, qui spe alendi, qui denique cavendi, quique amplectendi viderentur, late (5) disseruimus. Atque haec nosse regi, regique (6) qui in consilio aderant, tam jucundum fuit, ut & (7) hi tribuere exinde nobis aliquid viderentur, & rex scripto (8) comprehensa tradi sibi utique voluerit, nec destitit (9), ut quidque (10) in deliberationem venisset, a nobis, quid sententiae haberemus, exquirere. Trigesimo inde die Cracoviam est ventum.

De singulis Principibus rex edoctus.

Ad primos regni fines, Francfordiam (11) inter & Miesiritiam (12), Cujaviensis Episcopus, & decem cum eo Principes, a Senatu legati, advenientem accepere regem, frequenti ac splendido (13) comitum agmine. Multi enim nobiles Poloni, alii privatim officium in regem occupantes, alii legatos secuti, cum delectis quisque equitum turmis, aderant. Conspecto rege, equitatus omnis (14) flexit ad dexteram, omnes (15) clivos [multi enim illhic molliter assurgunt tumuli], quantum patebat conspectus, [& erant ad quindecim millia equitum] extensis longo ordine alis, occupavere. In sinistra Germani constitere [tria millia equitum erant, regem, honoris ac praesidii causa prosecuti, ac redituri domum (16)]. Porrexerunt & ipsi, intra suos fines, aciem (17), ostentavereque regi. Vtrosque

Acceptus in regnum rex.

1 Ib. omitt. ad *de singulis*.
2 Ib *sing.. paene*.
3 Ib. „ conjunctionea, atque &c. „
4 Ib. *quibus*.
5 Ib. *abunde*.
6 Ib. omitt ad *tam jucundum*.
7 Ib. omitt. ad *scripto*.
8 Quod scriptum in Adnotationibus ad Gratiani Vitam in I. Vol. adtulimus pag XXXVIII. cujus quidem scripti hic est titulus: „ Memoriale „ lasciato al rè di Polonia a li 6. di „ Giogno in Cracovia. „
9 Ib. *dest.. inde*.
10 Ib. *quidquid*.
11 Ib. *Francfordium*.
12 Ib *Mieseritiam*.
13 Ib. *Comitatum*.
14 Ib. omitt. *omnis*.
15 Ib. „ omnesqoe collium clivos, „ quantum &c. „
16 Ib. „ domum perrexere, & ipsi „ &c. „
17 Ib. „ aciem struxere. „

quo spectantibus nihil videbatur simile. Germanis graves equi, & in sua terra nati, ac fere nigri, nigrae ocreae, nigra vestis brevisque & uniusmodi; ipsi item vultus nigri, &, inculta & (1) promissa barba, truces [unde eorum lingua *Suarzrheiter* (2) dicuntur]: arma quoque eadem omnibus, oblongus gladius, ac bini, equorum ephippio (3) pendentes, sclopi: & quidam (4), praeter haec, ferreum malleum eodem ephippio suspenderant. Apud Polonos cuncta variabant. Non equi, non cultus, non armatus idem. Equis ipsis non (5) color, non genus unum: &, quanquam equorum nulla feracior terra, tamen tanto eorum studio gens tenetur, ut (6) maxime ex Italia atque Thracia adducti, ac magno comparati pretio, multi viserentur, quibus nobiliores equites insidebant, aut, sine sessore, in pompam loris ab agasonibus ducebantur. Ornatus quoque multiplex, aliis patrius, aliis Vngaricus, aliis Scythicus, permultis Italicus, quibusdam & Gallicus. Tanta genti inest libido externos (7) imitandi! Eadem in armis dissimilitudo. His Scytharum pharetra & arcus & acinaces, illis Epirotica hasta & longum (8) scutum & in alae modum cacuminatum, alteri lorica & galea, paucis graviora arma. Vt enim varia, ita levi omnes, & expedita ad cursum agitationemque equorum, armatura laetantur. Ne in corporis quidem cultu similes erant, cum (9) quidam capite tonso, quidam raso, capillati alii, brevi (10) alii coma, promissa hi (11) barba, illi, praeter superius labrum, penitus abrasa; cunctis ad eum fere habitum sese effingentibus (12), quem in suos quisque fines attingentibus populis conspexissent. Sed haec ipsa varietas, hanc in caerulea veste turmam, illam in viridi, aliam in rubra, omnes variarum ferarum pellibus, & serico auroque (13) splendentes, totamque versicolorem aciem procul spectantium oculos quadam admiratione tenebat. Et Henricus, illo aspectu militarium virorum, atque illo omni in honorem sui apparatu, &, mixto tubarum cantu ingentibus laetisque clamoribus, quibus late omnia (14) personabant, venerantium ac veluti amplectentium

Germanorum equitatus.

Polonorum equitatus.

1 Ib. *ac*.
2 Ib. *Suarzreitri*.
3 In utroque exempl. *ephipio*: itemque infra.
4 In Commend Vita *quidem*.
5 Ib. „ nec col. nec genus &c.
6 Ib. „ ut e Thracia, ex Italia „ adducti &c. „
7 Ib. *exteros*.
8 Ib. „ longum & in alae modum „ scutum alteri &c. „
9 Ib omitt *cum*.
10 Ib. „ brevia aliis coma &c. „
11 Ib. „ his barba; illis praeter &c. „
12 Ib *affingentibus*.
13 Ib. *et auro*.
14 Ib. *cuncta*.

tium advenientem regem suum, adeo est delectatus, ut, tum demum regem se sibi visum esse, fateretur. Cujaviensis Episcopus caeterique legati, corona nobilium juvenum circundati, viso rege, omnes equis descendere (1): & ipse, conspectis iis, propius accedens, exiluit (2) equo, summittentesque se ad genua, *Patre* Episcopo appellato, perhumaniter singulos est amplexus. Hic, habitis mutuae gratulationis orationibus, dataque iis, qui adire voluerunt, dextra (3), repetitis equis, ac Germanis cum donis domum dimissis, ire perrectum est; adeo laetis aspectu, oratione, comitate novi regis omnibus, ut secunda illi faustaque non sonu (4) vocis, plausuque magis, quam animis & votis, precarentur. Incessit inde per confertas multitudine vias; effusis (5) undique ex urbibus agrisque virorum mulierumque agminibus, passimque nobilibus, cum instructis equitum turmis, occurrentibus: & Cracoviam, sub finem februarii mensis (6), pervenit. Atque hic, biduo post, nequicquam, varia arte, rem impedientibus Haereticis, qui, per speciem muniendae libertatis, novas ei imponere leges, & regiam vim novis arctare & (7) constringere vinculis cupiebant, diadema regi, solemni ritu, ab Archiepiscopo Gnesnensi est impositum (8)... Neque enim vere rex quisquam, nisi illo accepto insigni, legibus eorum, habetur. Tum de praemiis, pro cujusque merito dandis, &, quae tum praefecturae aut loca in senatu vacua, morte senatorum, essent, supplendis, aliisque publicis muneribus (9), agi est caeptum (10). Etenim, eo biennio, quod ab (11) excessu Augusti ad adventum ejus intercesserat, multi, suo functi fato, facultatis alicujus intum remunerandi, quibus maxime delati regni gratiam debebat (12), reliquerunt. In quo (13) plus pene, quam vellem, testimonio nostro rex tribuere est visus. Quanquam enim ea bonitas ejus erat, ut petenti negare (14) ulli quicquam, vel male de se merito, nesciret, tamen identidem de me, qualis quisque esset, & quantum illi fidendum, quaerere solebat. Quod cum emanasses, caeptus ad me fieri concursus erat, nisi ego secuturam mox invidiam praevertissem. Ac pri-

Diadema regi imponitur.

Praemia data merentibus.

1 Ib. descenderunt. „
2 Ib. „ exiliwit „
3 Ib. dextera „
4 Sisenna apud Nonium auctoritatem in hac voce sequutum esse Gratianum credamus.
5 In Commend Vita *offusis*.
6 Ib. omitt *mensis*.
7 Ib. „ constringereque vinculis „ &c. „
8 Ib. „ traditum. „
9 Ib. „ mun.. distribuendis. „
10 In sec. exempl. *captum*.
11 In Commend. Vita *prope ab*.
12 Ib. „ habebat. „
13 Ib omitt. ad *At ille quidem* &c.
14 In utroque exempl. *negari* quod corrigi debere existimavi.

primo Regia me, quantum licuit, Aulaque abſtinui, & acceſitus, non, niſi noctu, aut alio intempeſto tempore, adivi: haecque mihi a rege venia dabatur. Deinde, cum, ne ſic quidem ſatis comprimi rumorem, viderem, & ipſos quoque Gallos ſenſiſſem commoveri, per ſpeciem valetudinis, Cracovia tantiſper ſeceſſi, donec diſtributa eſſe omnia accepi. At (1) ille quidem nihil non large ac munifice eſt largitus. Sed cum hominum cupiditati ac ſpei res publica non (2) ſufficeret, &, quae dari poterant, longe petentium, ac (3) pro debitis poſcentium, numerus ſuperaret, praeter praeſentis pecuniae magnam vim, etiam de privatis ſuis vectigalibus Gallicis annua ſtipendia conſtituere permultis eſt coactus; ut Haereticorum quoque, & eorum, qui dignitati ac regno illius adverſati fuerant, plerique ab facili, & neminem liberalitatis ſuae expertem dimittere cupiente, multa abſtulerint. Nec tamen aſſequi, ut cujuſquam expleret ſpem, potuit; etiam, qui magna acceperunt, majora deberi ſibi, ut de ſe quiſque ample ac prolixe judicat, praedicantibus. Audire tum fuit graves acerbaſque voces querentium, gratiam ſibi pro merito non redditam, &, ſuis praemiis adverſarios ſuos inflatos cerni, indignantium: et, qui modo, manus ad coelum tendentes, grates (4) Deo agebant, quod creandi eum regem mentem Polonis dediſſet, ipſumque, haud ſecus quam divinitus datum ſibi, ſtudiis laudibuſque ferentes, colebant, & gloriabantur, nulla privatim ſpe, ſed unica Reip. charitate, juvenem, florentem annis, vetuſta regum ſtirpe, regiis ipſum animis, ex longe gentium diſſita terra ad regnum accerſiviſſe, tum, veluti alii repente homines facti, ſeque ſuumque infelix ſtudium, & data ſuffragia execrabantur. Adeo Remp. verbis jactamus, re fructui eſſe eam nobis omnes volumus! Sed, ubi nihil amplius, quod donaret, ſuperfuit regi, & eum, ſtudio bonitatis ac beneficentiae, ſua quoque dilargitum, magnumque (5) alienum aes contractum conſtitit, damnatis querelis ſuis, ad novam gratiam, per obſequia & cultum regis, promerendum, & priores ſpes novis officiis tuendas, pro ſe quiſque, animum convertit. Jam rex, dimiſſo concilio, quod, ad diadema illi (6) tradendum, frequentiſſimum Cracoviam convenerat, cum iis ſenatoribus, qui huic conſilio maxime vi-

Querentes, gratiam ſibi non relatam.

1 In Commend. Vita „ & ille q. „ large ac munifice omnia eſt dilar- „ gitus. &c „

2 Ib. „ nihil. „

3 Ib. &.

4 Ib. „ gratias. „

5 In ſec. exempl. „ magnum. „

6 In Commend Vita „ ei impo- „ nendum frequent.. &c. „

visi sunt idonei, de bello inferendo Moschoviae deliberabat; videbaturque regni sui fundamenta bene ac firmiter posuisse: cum repente properi e Gallia nuncii, alii super aliis (1), attulere, *Carolum regem, tabe consumptum, diem suum obiisse* (2), *& Alansonium, minorem fratrem, rege Navarrae Haereticisque impulsoribus, res novas moliri, aegreque a matre coerceri, quae, custodibus, cum firmo praesidio militum, appositis, utrunque apud se, veluti captos, asservaret: sed rem* (3) *maturum reditum ejus exposcere; neque, si cunctetur aut impediatur, credi, motum Galliae sustineri diu posse:* matrisque omnes litterae filium obtestabantur, *ut, posthabitis rebus omnibus, quacunque ratione posset, celeriter se Polonia explicaret: ipsa enim suspitione, non futurum in potestate sua discessum, magnopere spem cupiditatemque incitari Vgonoviorum* (4), *& vehementer ab iis fratrem ad capessendam fortunam, quae offerretur, vacuum invadendi regnum, sollicitari.* Confusus re subita rex, noctu cum paucis Gallis, quos fidissimos (5) habebat, summotis aliis, quid facto opus sit, consultat; &, cum pro nihilo jam Poloniae regnum duceret, nec discessui ac celeritati quicquam (6) praevertendum censeret, ex eorum sententia, fugae (7) consilium caepit. Postera die, avertendae suspitioni, adeuntes solantesque luctum suum Polonos benigne affatur: *Rediisse ad se, jure haereditario, regnum Galliae, eoque statu res ibi esse, ut praesentem se magnopere desiderent. Ad eas constituendas, excurrendum* (8) *sibi necessario in Galliam esse. Sed ita meritos de se ac de nomine suo Polonos esse, ut eos charitate aequare patriae suae deberet, nec minorem sibi ejus, ad quod accitus, quam in quo natus rex esset, curam regni habendam. Eos ergo se, quae ratio regendae Reip. dum ipse abfuerit, statuenda sit, consulere.* Qui eum creandi regem auctores fuerant, summasque de eo spes ceperant, maerentes attonitisque similes stabant: caeteri, pro cujusque habitu animi, sententias variabant. Omnes respondere, *Statui de re tanta, nisi in concilio gentis, nihil posse: dimittendos extemplo per provincias, qui conventum Cracoviam indicerent.* Et rex quidem ita fieri jussit. Nocte insequenti, claudi regia cubicula, ac mane admitti neminem: si qui adire vellent (9), *aegritudine ac luctu fessum* *re-*

Mors nunciata regis Galliae.

Rex fugae consilium agitat.

1 Ib. „ alios. „
2 Obiit die 30. Maji an. 1574.
3 In sec exempl. *rei.*
4 In Commend. Vita „ Vgonotorum. „
5 Ib. fidelissimos. „
6 Ib. *quid*
7 Ib „ nocturnae fugae. „
8 Ib. „ currendum. „
9 Ib. *velint.*

regem quietem capere, respondere janitores Galli jubentur. Ipse cum decem admodum comitibus, quo noctis tempore altior omnes somnus habet, postica Regiae parte egressus, praeparatos equos conscendit, &, ubi excessere urbe, quantum ire equi poterant, calcaribus subditis, rapiunt iter. Pernox luna erat, & forte puer in area Regiae transeuntem agnoverat regem, dominoque narraverat. Is primo dicta pueri est aspernatus, sed, ubi, iterare jusso signa, quibus agnitum sibi ajebat regem, fides affirmanti fuit; metuens, ne ipse contra Rempublicam fecisse argui posset, si rem tantam senatores celasset, vel vanae rei auctorem esse, quam veram non indicasse, tutius ratus, sub lucem Tencini (1) Comitem, Principum unum, adiit. Ille, domo egressus, rem cum aliquot senatoribus communicat. Nulli quicquam credi aut agi temere placuit. Tencinum (2) ipsum pergere in Regiam, & rem explorare jubent [& erat forte ille cubiculo regis praepositus, quanquam ei muneri exercendo nondum adhibitus]. Orto jam sole, & ipse Regiam intravit, & totam pervasit urbem rumor, *conscisse fugam regem*: & concursus in Regiam caeptus est fieri. Janitores excitati a Tencino (3), quae praecepta erant sibi de claudendis foribus, ne quis quiescentem turbaret regem, edixere. Tum haud dubia res visa, & Tencinus (4) regis cubiculum irrupit, nec aliud in eo, quam binas super mensa litteras, ad Senatum alteras (5), alteras ad Cujaviensem Episcopum scriptas invenit, quibus causam consilii sui rex reddebat, negans, aliter utriusque regni rationibus consuli potuisse. Tum, re vulgata, discursus per urbem, ac trepidatio ingens fuit, &, pro se quisque, arreptis equis, fugientem persequi regem, Poloni, ut, si (6) possent, retinerent, Galli, ut sequerentur. Sed ille, spatium nactus, multum antecesserat viae, nec eum ante adeptus est quisquam, quam extra Poloniae fines in Slesiam evasisset. Nam Cracovia, paulo plus unius diei itinere, ab iis finibus abest. Polonos suppliciter, ut maneret, deprecantes, redire Cracoviam, & (7) nunciare Senatui jussit, se, nisi summis patriae necessitatibus adductum (8), ad id consilium non descendisse, sed brevi, constitutis Galliae rebus, in Poloniam rediturum: ac benigne omnes appellatos, flentes

Rex noctu aufugit.

Vulgata regis fuga.

1 Ib. „ Tencinii. „
2 Ib. „ Tencinium. „
3 Ib „ Tencinio. „
4 Ib. „ Tencinius. „
5 Ib „ alteram, alteram ad &c. „
6 Ib omitt. *si possent*.
7 Ib. „ ac renunciare &c. „
8 Ib. omitt. „ adductum. „

tes plerosque, ac suam fortunam incusantes, dimisit. Poloni, in priores revoluti difficultates, cum, stare diu Remp. eorum non posse sine rege, sentirent, legatione in Galliam ad eum missa renunciataque, ubi reditum ejus desperarunt, habitis iterum comitiis, sed nequaquam concordia pari peractis, duos reges crearunt. Pars maxima Senatus, litteris, legationibus, donis conciliata, Maximilianum Caesarem, Nobilitas reliqua Stephanum Bathorium (1), Transilvaniae Principem, regem dixit. Is cunctantem Caesarem, & tantum vanas spes sui ostentantem, consilio ac celeritate antevertit: & Poloni eum, vel modico popularium praesidio Poloniam ingressum, relicto Caesare, quem nihil au surum apparebat (2), regem consensu (3) acceperunt. Henricus Gallis, quos Cracoviae reliquerat, se subinde assequentibus, & ipsis quoque regulis, quorum per fines (4) iter habebat, sese officii causa associantibus, haud indecorum jam regi agmen trahens, Viennam petebat, adeo contento cursu [seu cura Galliae urgeret, seu spatium de se hostiliter quicquam consulendi Germanis praeripiens], ut ad Maximilianum simul, & excessisse Polonia & appropinquare Viennam eum, allatum sit. Laete utrunque Maximilianus audivit; & (5) ausos e suis quosdam suadere, aemulum familiae regnique comprehendendum custodiendumque, nec ante dimittendum, quam Poloniae & (6) Galliae res arbitrio suo constituisset, non repulit modo, violandi communem gentium fidem, & faederum & hospitii jura fallendi auctores, sed acribus verbis castigatos etiam imprudentiae (7) redarguit, abeunti in Galliam, Poloniamque relinquenti Henrico vel aureos pontes faciendos esse, ferens. Itaque, missis extemplo, qui Rodulphum & Ernestum, majores natu filiorum, ex Vngaria accirent, ipse curru vectus [erat enim pedibus aeger] obviam Henrico processit, eumque, transmittentem Danubium, in citeriori ripa opperiens, accepit tanta comitate, ut contentio regum, alterius alterum praeferre sibi honore cupientium, fuerit. Et Maximiliano quidem in obeundis omnibus humanitatis officiis mira inerat dexteritas, mira in omni sermone comitas. Cultus ergo splendide ac liberaliter ab eo Henricus, per Stiriam (8) Carinthiamque, in forum Julii atque in

Caesar Henricum hospitio accipit.

1 Sic edidi, constantiae causa. Sed in utroque exempl. est *Batborum*, in Commend. Vita *Batboreum*.

2 In Commend. Vita „ sperabant. „

3 Ib. *omnes*.

4 Ib. *agrum*.

5 Ib. *ac*.

6 Ib. „ Galliaeque. „

7 Ib „ impudentiae. „

8 Ib. „ Styriam. „

in Italiam magnis itineribus transcendit, nec ante de instituto cursu remisit, quam Venetias venit. Hic, concurrentibus undique ad eum Italiae Principibus [1] legationibusque, aliquot subſtitit dies, tantis a civitate, omnis benignitatis atque magnificentiae [2] cultrice, honoribus, tantisque omnium ordinum studiis acceptus habitusque, ut, cum nullum neque in ipsum venerationis & obsequii, neque in comites ejus humanitatis atque hospitii jus [3] praetermitteretur, unius humani & comis amici atque hospitis animum induisse universa illa civitas videri potuerit. Atque hinc profectus Henricus, in Galliam est reversus. Quae autem acta Venetiis ab eo sunt, perſecuti nos eo libro [4] sumus, quem *de adversis clarorum virorum casibus* scripsimus, in quos quidem miserabilem exitum ejus maxime retulimus.

Henricus in Galliam.

9 Ib. „ regulis. „

10 Ib. „ munificentiae. „

1 Ib „ praetermitteretur genus, „ unius &c „

2 Duo sunt apud nos libri hujus MS. exempla; alterum, de quo, in quarto, & tricesimo ad Gratiani Vitam adnotamento multis egimus; alterum, quod heri [qui fuit dies nonus & vicesimus mensis Jan. an. a Chr N 1746.], ab humanissimo Antonio Maria Gratiano transmissum, ad nos ad latum est, quo in ejusdem operis editione, de qua cogitare nos illi scripseramus, uteremur Hoc quidem vetustius est, & Auctoris ipsius manu multis locis emendatum, &, quod jam nunc ab eruditis hominibus non ignorari volumus, in hujus Henrici, quo de Gratianus hoc loco meminit, *Casu*, aliquanto, quam aut illud aut vulgata exemplaria, auctius. Illa enim his verbis absolvuntur: „ longe gravissimum atque maximum fuit. „ hoc autem ita progreditur. „ Navarrus datam regi fidem haud sanctiorem habuit, quam antea, cum „ caesa Ammiralii factio est, Carolo „ se regi atque ipsi Pontifici Max. „ obligaverat: apud quem publice per „ legatos professus fuerat, perpetuo „ se in ejus potestate futurum, nec „ unquam obsequium, quod ei divino „ jure deberet, exuturum. Nam, & „ post reditum e Polonia Henrici, „ cum primum licuit, per speciem „ venandi, Luthetia egressus, in „ suum regnum aufugit, pristinamque Calvini disciplinam repetiit, „ & Henrico, ut supra ostendimus, „ extincto, maluit de regni successione, a qua, ob id ipsum haeresis „ crimen, decidisse arguebatur, armis decertare, quam in fidem Catholicae Ecclesiae, ejuratis erroribus, redire. Qua pertinacia magis impie in Deum, an minus prudenter in se consulat, haud facile „ quisquam discreverit. Eo certe bello se Galliamque implicuit, cujus „ nec exitus ullus cernitur, nec, nisi „ nobilissimi et clarissimi regni interitu, finiri posse videtur „ Quibus etiam ex verbis, quo tempore Gratianus illa scriberet, intelligimus.

ANTONII MARIAE

GRATIANI

A BVRGO SANCTI SEPVLCRI

DE SCRIPTIS INVITA MINERVA

AD ALOYSIVM FRATREM

LIBER XVIIII.

T ego, frater, paucis ante fugam regis diebus, bona illius cum venia, Cracovia discesseram, & in finibus Austriae Alexandrum del Bene Florentinum, obviam habui, qui in Poloniam, ab Sabaudiae Duce conjugeque ejus, quae regis amita erat, missus, contendebat. Ab eo de Caroli regis morte, deque summo Gallorum studio, quo Henricum reposcebant revocabantque ad paternum regnum, cognovi. Et ipse, omissa declinataque Vienna, quia Caesarem, cum ob repulsam filii, tum ob diuturnam meam in Polonia moram, non Commendono solum, ut in ejus vita memoravimus [1], sed mihi vel maxime irasci intellexeram, ad dextram iter in Bavariam averti. Hic ab Alberto, gentis Duce, de fuga Henrici edoctus, Oenipontem progressus sum. Vbi redditus mihi a Jesuitis fasciculus Pontificis Max. littera-

ra-

1 Lib. IIII. cap. 13.

In Poloniam Nuncius Apostolicus Auctor destinatur.

rarum est, novis cum mandatis. Nam Pontifex, accepta Caroli regis morte, redire me in Poloniam, atque Henrico suis verbis novum gratulari regnum, jubebat. Sed jam ego de Ferdinando Austrio, qui tum Rhetis Alpinisque circa populis imperitabat, Viennam venisse regem, et magnis itineribus Italiam petere acceperam. Perrexi igitur Tridentum, atque inde Venetias; quo paulo post ipse quoque rex, ut supra ostendimus, appulit. Et Pontifex Max. ad colendum eum, & ad Alpes usque deducendum, Venetias miserat Philippum Cardinalem Sancti Sixti, fratris sui filium.

Cardinalis legatus ad regem.

Regem ego Venetiis adivi; a quo quid dicam, perinde humaniter acceptum me, ac in Polonia cum essem? Sed omittere praestat, frater, quae de me, deque navata illi in Polonicis rebus opera, honorifice, principibus viris coram, est locutus; ne majorem fortuna mea laudem affectare videar. Satis sit non reticuisse tibi, quod, cum retinendae Poloniae spem adhuc aleret, per Foxejum, Archiepiscopum Narbonensem, quem statim Venetiis Romam miserat, cum Pontifice, me sane inscio, egisse, ut me Apostolicum Nuncium in Poloniam remitteret. Sed Pontifici, quia paulo ante eo

Rex in Poloniam remitti Auctorem postulat.

Vincentium Laurum, Episcopum Montis Regalis, quem postea Cardinalem vidimus, legaverat, revocare eum, & mandato munere amovere [quod fieri sine viri nota non videbatur posse] non est visum. Miraris tu, frater, & saepe, me data fortuna uti nescivisse, conquereris, qui sterilescere atque incallum abire tam opulenti regis gratiam siverim. Ast ego longe majora spectavi, quam quae carpere ipse potuissem.

Quo consilia Auctoris spectarint.

Quippe unius mihi Commendoni dignitas cordi erat, maximeque animo insidebat meo; atque huc omnem consiliorum meorum summam direxeram, in eo mihi esse omnia statuens, si ille aliquando ad summum honorem pervenisset: cujus rei haud vanam spem eximia viri virtus, et excellens maximarum rerum cognitio ususque faciebant. Ad hanc rem haud parvo adjumento fore regis maximi opes, quae Romae quoque haud modicae erant, videbantur. Atque hunc ego gratiae fructum petebam, &, nisi mors importuna intervenisset, etiam adeptus eram.

Aloysius Estensis.

Nam rex Aloysio Estensi Cardinali, Ferrariae Ducis fratri, cujus fidei res Gallicae Romae commendatae erant, etiam atque etiam mandaverat, ut in unum Commendonum omnia sua studia conferret, ac, si casus incidisset, summa ope, ut Pontifex Max. fieret, adniteretur. Et erat Aloysii perillustris, cum inter Patres tum inter omnes, gratia auctoritasque, non

so-

solum ob familiae suae, sed magis ob vitae splendorem, & effusam in omnes liberalitatem blandosque mores, & ingenium, ad promerendas hominum voluntates mirifice eruditum. Sed Commendonum paucis mensibus, antequam Gregorius Pontifex, senio confectus, excederet, vis improba comitialis morbi ex necopinato praeripuit, totumque procedentium consiliorum apparatum evertit. Scilicet sic se res hominum habent! Magno molimine diu laborantes anhelantesque spes nostras struimus, &, cum vel maxime tutae fundataeque nobis videntur, repente, levi fortunae reflatu impulsae, collabuntur ac ruunt: nec facilius aut frequentius quicquam, quam mortem cogitatis nostris subitam inexpectatamque intervenire, & cuncta interpellare, cuncta intercidere, cuncta incassum mittere. Hujus viri si gloriam, & actam per legationes & maximarum rerum munera vitam spectes, haud ei immatura mors contigit; si firmissime constitutam valetudinem & robur, nullo unquam labore victum, si aetatem, nondum sexagesimum attingentis annum, nec ullum antea morbum passi, si spem expectationemque, quae de illo apud omnes summa erat, reputes, inique ab ipso jam limine supremae dignitatis repulsus, ac praeceleri suo suorumque fato sublatus videri potest. Hoc loco non est, frater, quod expectes, ut non enarrabilem dolorem meum ex necopinato casu ejus exponam tibi: tum quia difficillimum est tantae acerbitati paria verba invenire, tum quia ex his, quae de illius patrio in me animo, meaque in eum summa pietate memoravi, facile intelligi potest: & tu satis meministi, quae afflictatio nostra, quae desperatio fuerit; qui saepe non tuas modo, sed summorum quoque virorum, nos consolari, & ab perpetuo luctu lachrimisque revocare conantium, voces respuentem, nec ullum salubre remedium fracto abjectoque animo admittentem, & tantum ex ipso fletu ac maerore meo aliquid requietis capientem, vidisti. Sed nos vulnus, quod tam alte in animum descendit, & sponte sua tam saepe, tam facile recrudescit, ne memorando refricemus. Satis habeamus, quae tenuitas nostra praestare memoriae ejus potuit, proprio volumine persolvisse. Certe, qui antea, agendarum rerum cupiditate flagrantes, ultro officiis, ultro negociis occurrere solebamus, jam urbis, jam Aulae, jam honorum atque ambitionis tantum nos taedium caeperat, ut nihil secreto, ac secessu optatius haberemus. Multa igitur salute his rebus omnibus di-

Commendoni Cardinalis mors.

Quam fluxae humanae res.

Auctoris dolor ex Commendoni morte.

dicta [1], in Sentinates proficiscebar, ut in Abbatia Sanctae Crucis, cujus ipse Antistes, vel, ut nunc loquuntur, Abbas Commendatarius eram, solitudine atque ocio, non quidem inerti ac desidi, sed honesto, &, pro captu ingenii nostri, haud experti litterarum, fruerer; quam nihil fortunae credendum, quam difficile ejus vitare insidias, ejus non capi laqueis esset, jam satis expertus. Id quidem consilium protinus exequentem Sixtus quintus, Pontifex Max. qui Gregorio successerat, interpellavit, abeuntemque retraxit in urbem, & scribendis epistolis adhibuit, adeo non libentem, ut, cum ejus verbis mecum ea de re ageret Hieronymus Rusticucius Cardinalis, tempus ad deliberandum ceperim, mirante Rusticucio, id a me segniter & cunctanter suscipi, quod alii summis studiis appeterent. At meus ad rem omittendam abnuendamque prorsus inclinabat animus. Amici, ad quos retuleram, contra sentiebant omnes, suadebantque, ut offerenti se fortunae ne deessem, & munus honestissimum, ultro delatum mihi, ne detrectarem: in quibus Antonius Saulius Cardinalis, acerrimi vir ingenii, quicum vetus mihi & perfamiliaris usus erat, cunctationem meam castigatione excepit. *Non*, inquit, *tuum hoc solitudinis atque ocii studium, ab certo judicio susceptum interpretabuntur homines, sed ab infirmo atque imbecillo animo, quo mollius, quam virum decet, Commendoni mortem fers, ortum existimabunt. An luctui tuo, licet justo, nullum terminum pones? An, quod ille mortuus minime vult, opinionem, quam de te boni omnes habent, abjicere paras?* Ita Saulius non auctoritate solum, quae merito maxima apud me erat, sed pene convicio, parere suo amicorumque consilio coegit, iterumque me Aulae fluctibus tempestatibusque objecit.

A Sixto Pont. Max secedens revocatur.

Antonius Saulius Card.

Sixtus V

Sixtus, ut id quoque obiter attingamus, in Piceno, apud oppidum Asculani agri, cui nomen Montalto, est natus, parentibus adeo humilibus, ut ipse gloriaretur saepe, se pecora suesque paterni heri pastum deduxisse. Pater Peretus vocitabatur, qui, apud Firmum cum honestae matronae hortum foderet coleretque, ancillulam ejus, amore illectam, consentiente domina, matrimonio sibi junxit, ex quo ortus Sixtus;

1 Verba ipsa, quibus Romae Romanisque rebus valedixit Gratianus, illa sunt, quae MS Commendoni apud me Vitae sua ipse adscripsit manu:

„ Tandem parta quies. Valeant
„ fors spesque metusque:
„ Tuque horum nutrix, ludicra
„ Roma, vale. „

tus; quem parentes *Felicem*, auspicato sane omine, appellarunt. Adolescens in Franciscanorum disciplinam, eorum, qui *Conventuales* dicuntur, concessit. Inter hos institutus tantos in litteris progressus habuit, ut disserendi de divinis rebus, dicendique facultate excellere praedicaretur. Hinc, per omnes prope gradus succrescens, tandem ad summum familiae magistratum [*Generalem* ipsi appellant] est provectus. Et Pius quintus, approbata magnopere viri industria, primo Episcopum, deinde etiam Cardinalem creavit: & mortuo demum Gregorio XIII. adnitente maxime Aloysio Estensi Cardinali, cujus paulo ante meminimus (qui, post excessum Commendoni, hunc ante omnes proferendum susceperat) Pontifex Max. est renunciatus. Dum Cardinalem ageret, Mariam, Camillae sororis filiam, Fabio Damasceno, Romae quidem, perhonesto loco, nato, sed ab Tifernatibus oriundo, collocavit. Ex ea Fabius quatuor liberos suscepit, faeminas duas ac totidem mares. Magnum inde dissidium ortum inter Fabium & Camillam socrum, quod, sponte sua in muliebri animo accensum, insecuta mors Mariae inflammavit efferavitque ad implacabiles iras, quibus, haud minus infenso animo, Sixtus quoque accessit. Nam morosius a Fabio asperiusque habitam Mariam querebantur. Quocirca Sixtus, creatus Pontifex, abductos antea ab eo filios in familiam suam adoptavit; abdicatoque Damasceni, cognomentum Pereti, quod ipse a patris nomine sumpserat, tradidit, ac Fabio domo sua penitus interdixit. Sic ille conspexit magis in magna atque ampla fortuna suos, quam ejus particeps fuit. Puellas Sixtus longe nobilissimis adolescentibus, Romanae juventutis principibus, nuptui tradidit. Flaviam quidem, natu majorem, Virginio Vrsino, Pauli Jordani filio, de quo supra [1] mentionem fecimus, Cosmi, Magni Ducis Etruriae, nepoti; minorem, cui Vrsinae erat nomen, M. Antonio Columnae, Neapolitani regni equitum Magistro, sive, ut nunc, Gallico vocabulo, appellant, *Conflestabili*. Vtraque excelluit forma: & Flavia matronali venustati admirabilem gravitatem, cum pari modestia & suavitate morum conjunctam, adjecit. Demum, singulari gloria castitatis ac faecunditatis, decem enixa partus, in undecimo, quem immaturum edidit, juvenis decessit, septem virilis stirpis filiis, tribus faeminis [2], & ingenti non fratribus solum & viro, sed omnibus, desiderio sui re-

Fabius Damascenus.

Damasceni filii a Sixto in familiam asciti.

A Sixto collocatae Damasceni filiae.

1 Pag. 120. Vol. I.

2 Subaudiendum *relictis*.

Alexander Card. Montaltus.

relicto. Filiorum Fabii Sixtus Alexandrum, admodum adolescentem, vixdum quartumdecimum explentem annum, sed non dubiae spei, initio Pontificatus, in summum ordinem cooptavit, Cardinalemque creavit, ipsis certatim petentibus & rogantibus Patribus, praevalido jam more assentandi Pontificis propinquis, & ejus voluntatem, in iis ornandis amplificandisque, praevertendi. Montaltus cognominatus est [hoc enim Sixtus ipse, dum Cardinalis fuit, a patria indiderat sibi cognomen]. Fulgentem inde senatorio honore Sixtus opulentissimis sacerdotiis auxit usque adeo effuse, ut in eo nimius plerisque sit visus; etsi, magno temperamento, multa aliis quoque liberaliter fit impartitus. Sed (1) non probandarum rerum exempla vel eo maxime nocent, quod semper latius valent, semper in deterius trahunt. Caeterum Montaltus Cardinalis, quanquam ex primae aetatis fervore, subjicientibus (2) quibusdam, avidius haurire voluptates sit visus, celeriter tamen se ad ingenium suum, natura probum & honesti aequique amans & maxime religionis colens, recepit. Hunc certe juvenem, tenui atque humili fortunae innutritum, opes & potentia & secundarum rerum proventus, quibus difficilius homines, quam adversis, moderantur, non solum non corrupere, aut de statu bonae mentis deduxere, sed, ad promerendam eximiam Christianae liberalitatis laudem, aditum ei aperuerunt. Et, quod in nova fortuna magnaque perrarum est, invidiam superavit, superavit dico? etiam in gratiam vertit: licet initio, quia parcus sermonis, adducto fere vultu, inanium atque ambitiosorum officiorum negligens, nec plane facilis aditu videretur, elati atque tumidi animi suspitionem praebuerit. Nam propius tractantibus adeo expers omnis superbiae atque tristitiae compertus est, ut, nihil eo humanius, nihil familiarius, nihil facilius esse, omnes praedicarent. Patuere & solidiores virtutes: petentibus opem suam plus praestare quam polliceri; firma atque immota promissorum fide esse; multos, sola doctrinae aut probitatis fama commendatos sibi, et auctoritate & gratia, qua pollebat apud Pontifices Max. proferre; navatam ab se operam non solum, quod fere fit, non venditare, sed ne verbo quidem indicare iis, quos studiose juverat: & plerique, adjutos se provectosque commendatione ejus, de aliis resciverunt. Scilicet officiosus & munificus esse, quam haberi, malebat. Per haec

Exempla semper latius valent.

Montalti humanitas atque facilitas.

Liberalitas, constantia, doctorum proborumque patrocinium.

1 Rerum deinceps in his libris narratarum summa capita, marginibus inscripta ab ipso Auctore hactenus fuerunt: hinc ad operis calcem, ab illo omissa, supplebuntur a nobis.

2 Subaudiendum puto *voluptates*.

haec tantum gratiae auctoritatisque, cum apud vulgus tum apud Principes Romanamque Nobilitatem, collegit, ut moribus ipsius fideque, quam majoris avunculi imperio, plus in urbe polleret, opesque familiae ab eo multo firmius fundatae constitutaeque fuerint. At in exercitatione Christianae benignitatis, egentibusque sublevandis, non in eos solum largus & beneficus, qui ostiatim mendicant, aut a praetereuntibus, cava manu praebita, stipem exposcunt, sed in eos maxime, qui a profitenda paupertate ingenuo pudore deterrentur, suaque in occulto miseria anguntur: quibus omnibus per idoneos homines subveniebat, magnamque in id pecuniam impendebat. Nec in regione urbis, circa domum ejus satis patente, erat quisquam, domesticis pressus angustiis, quem liberalitas ejus non sublevaret. In magna frumentariae rei inopia, magnaque annonae gravitate, cum ultima prope fame civitas urgeretur, ipse egestate suprema laborantium trecentos, in unam coactos domum, singulis vestimentis donatos, aluit. Proxime uni opificum tres nubiles filiae erant, liberali omnes forma. Harum pater sortis ejusdem homini grandiorem natu locaverat, pollicitus pro dote ducentos aureos nummos. Ad hanc illi summam pars quarta, quinquaginta nummi, deerant. Atque ille, diligentissime rebus suis circumspectis pensitatisque, ubi promissam dotem praestari ab se conficique nulla ratione posse intellexit, ad Montaltum Cardinalem confugit. Per Deum, per pietatem, per liberalitatem suam obtestatur, ut sibi quinquaginta aureos, ad supplendam filiae dotem, erogaret. Cardinalis nihil ultra, quam quantum pollicitus genero esset, percunctatus, accepto, quem ille obtulerat, libello, vultu modo, ut mos illi fuit, annuens, hominem dimisit. Postridie, tradito chirographo, adire mensarium, & pecuniam accipere jubetur. Exhibito chirographo, mensarius, ut imperatum erat, ducentos ei aureos numerat. Negat ille, tantum deberi sibi, qui non plus quinquaginta petiisset, & erratum credens receptum chirographum ad Cardinalem retulit, & rem actam exposuit: *Satis magno se liberalitatis suae munere affectum, satis subventum eo tempore sibi*, praedicans, *si, quantum petiisset, acciperet, & ipsum ita de se meritum esse, ut nihil sibi per errorem cumulatum vellet*. Cardinalis, admiratus fidem & modestiam hominis, quaerit ab eo, quot filios (1) habeat, & cognito, tres illi filias, maturas nuptiis omnes, esse, subridens chirographum suum recipit, & red-

Auctoritas in Urbe.

Beneficentia.

Rara in opifice fides & moderatio.

 ire

1 Miror, Gratianum non potius liberos scripsisse.

ire ad se post triduum, jussit (1). Interea explorat, an vera narrasset sibi, &, comperto, virum bonum esse, & nihil mentitum, sexcentos aureos nummos ei numerari, ad omnes collocandas filias, mandavit. Ad visendum Neapolim profectus, cum, dissimulata persona, rheda per urbem vectaretur, carnevalibus diebus, in turba lascivientis populi, medici mali conjectu petitus ac in vultu percussus est. Agasones ejus & servi a pedibus, qui currum circumstabant, eductis gladiis, impetum in percussorem illum fecerunt, & multis vulneribus concisum pro mortuo reliquerunt. Tulit id factum aegerrime Montaltus, &, ut saucius ille diligentissime a principibus Medicis curaretur, in magno negocio habuit, & convaluisse adeo laetanter accepit, ut ei, dextera manu & altero crure ex vulneribus debilitato, ducenos aureos nummos in victum, quotannis e suo fisco solvendos, constituerit.

Injuriarum perpessio in Montalto.

Sed minuta haec & vix advertenda prae immani illa pecunia, quam in Dei Divorumque templa, & in templa colentes sacerdotes, profusissime erogabat; quae quadraginta millia aureorum, annis singulis, excessisse, sunt, qui pro comperto affirment. Nuperrime, qui aedem (2) Divo Andreae ad Val-

Ejusdem in Dei cultu munificentia.

1 Mallem *jubet*.

2 In hac aede Sacris religiosissime operantur Clerici Regulares, quos vulgo Theatinos vocant. Huic ego sanctissimae clarissimaeque familiae quum vehementer faveam simque, merito ejus eximio ac singulari, addictissimus, dolebam jampridem, nullum mihi in toto hoc Gratiani Opere testificandi judicii mei declarandaeque voluntatis locum accommodatum dari. Quo magis, tandem aliquando oblatum, mirifice gaudeo; praestantiamque hominum, & ingentes ab iis Christi Ecclesiae adlatas utilitates, non unius Cardinalis Montalti de illis judicio, sed etiam gravissimo duorum summorum, item Cardinalium, testimonio atque sententia, in hisce Commendoni ad Carolum Borromaeum, ineunte mense Majo anni 1570. Roma datis, litteris, quas primus edo, intelligi ab omnibus volo. „ Havendo V. S. Illustrissima, per maggior servitio de la sua Chiesa, constituito in Milano un collegio de' Theatini, il Capitolo di quella Congregatione ha determinato, che „ da Venetia vengano, a servire, il Padre Don Gio. Pavolo, & il Padre Don Hieremia. Da la quale deliberatione molti gentilhuomini et gentildonne di quella città, persone pie et date al servitio di Dio, si sono messe a tentare di ritenere li detti Padri in Venetia, con tutti quei prieghi, che possono. Sopra che a me sono state scritte molte lettere da gentilhuomini principalissimi: i quali non solo per loro spirituale commodo desiderano la presentia di quei Padri, ma per servitio commune di quella città, la quale veggono haverne troppo bisogno, tal che da la partita loro sia per patire un notabil danno: come la S. V. Illustrissima potria facilmente intendere ancora da Monsignor nostro di Torcello . . . . Il che ho „ ve-

Vallem magnifice, ac majori, quam quanto suffecturae vires videbantur, sumptu aedificabant, ipsum adierunt, ac magnis precibus egerunt, ut, qui tam multa sacris & locis & hominibus largiretur, tam multos annuis salariis prosequeretur, aliquid de unoquoque detraheret (quod facturus nullo pene, aut permodico, eorum damno esset) atque, quod ex singulis decerpsisset, id universum Apostolo Andreae contribueret: ita fore, ut & sibi nihil, & illis parum decederet, & novo templo non sane parum ad perficiendum opus adjiceretur. Ad haec juvenis haud minus pie respondit, quam liberaliter fecit: *Non*, inquit, *tam arcte rationes mecum contulit Deus, neque in me augendo tam exiliter calculos exegit, ut ego datum & acceptum quasi scrupulose exaequari velim, &, quod ad pium opus conferre juvat, id, non nisi aliis, aeque piis, operibus detractum, conferam. Quod dederim vobis, mihi, non aliis, demptum volo*. Atque ita iis sena millia aureorum, in annos singulos, menstruis pensionibus solvendorum, ad usque perfectionem templi, attribuit, & spem atque opinionem eorum eximia pietate ac largitate longe superavit. Nimirum, quod perpauci norunt, juvenis ad officia pietatis natus, intelligebat, divitiarum non dominos esse nos, sed procuratores ac dispensatores, nec traditas eas nobis, sed commodatas esse, & nihil tam esse nostrum, quam quod merentibus, & maxime, quod Deo, idest, divino cultui, erogamus. Nam beneficium, bene locatum, nunquam non eo, unde profectum est, revertitur; aut certe fructum (1) dantis vel maximum existimari debet, dedisse. Et egregia in hanc sententiam & celebrata scriptoribus est Alphonsi, re-

„ voluto far sapere a V. S. Illustrissima, „ solo, perchè essa, la quale con la singolar carità sua, et con il grado, „ che meritamente tiene ne la Chiesa universale, abbraccia molto più „ di quello, che si contiene ne la „ principale sua Chiesa, consideri „ il presente pericolo, anti la certa „ perdita, che farà de l' anime di „ Venetia, et lo compensi col novo „ acquisto, che ne farà di quelle di „ Milano la Chiesa sua, le quali „ hanno da V. S. Illustrissima no' „ assiduo et un sì gagliardo ainto, „ et si contenti di concedere a tanto „ evidente necessità questi due Padri, „ o al manco Don Hieremia, che „ pur hora cominciava a rivolger molti al buon fine de la nostra vita. „ Io veramente sono astretto di dirle, che il mandar altrove Don „ Hieremia, è un levar il medico „ da un Spedale, molto ben pieno „ di infermi et di infermità, poco „ conosciute da altri, che di novo „ vi si adoperasse. Con tutto ciò „ mi conviene rimettermi a la carità et al zelo di V. S. Illustrissima „ verso la salute commune. Con che „ pregando il Signor Dio, che di „ continuo le accresca la sua santa „ gratia, humilmente le bacio le „ mani. „

1 Aut subaudiendum est *esse*, quod quidem duriusculum est, aut *fructus* ... *maximus* corrigendum.

regis Neapolis, vox, qui assentatori cuidam, quaerenti ab eo, *ecquid sibi reliquum faceret, qui quotidie tam multa tam multis largiretur;* respondit, *ea ipsa, quae largitus sum*. Et Martialis, nihil intactum versiculis suis relinquens, hoc idem brevi epigrammate perbelle est complexus:

Praeclara Alphonsi, regis Neapolitani vox.

Callidus effracta nummos fur auferet arca:
Prosternet patrios impia flamma lares:
Debitor usuram pariter sortemque negabit:
Non reddet sterilis semina jacta seges:
Dispensatorem fallax spoliabit amica:
Mercibus extructas obruet unda rates.
Extra fortunam est quicquid donatur amicis:
Quas dederis, solas semper habebis opes.

Montalti sanctitas & continentia.

Atque haec pietatis & beneficentiae pauca exempla egregii hujus juvenis recensere non piguit. Quid? illud sanctitatis & continentiae, cum quovis Antiquorum facto comparandum, si narratorem, ingenio parem, inveniat, omiserim? Cuidam Romae, gente haud obscura genito, cujus praestat reticere nomen, filia fuit, corpore & pulchritudine excellens, atque eo flore aetatis, ut vix decimumoctavum annum attingeret, educata liberaliter & ingenue, verecundas per artes. Pater, ad supremam delapsus inopiam, ne quo aleret quidem filiam, nedum, quo collocaret, habebat; &, vitandi imminens pudicitiae periculum, in tam conspicua forma, in urbe, corruptorum plena, ubi, novis semper aggestis muneribus, dites quoque, ac pudore septae domus, saepe expugnantur, spes nulla erat. Itaque, quod futurum providebat, antevertere statuit, ad vitam sibi quoque sustentandam fructui fore quaestum ex filiae corpore sperans, si non vulgaretur, ac si amatorem ipse delegisset. Circumspectis multorum conditionibus, vertit ad Montaltum animum. Hunc, juventa facilem, magnis pollentem opibus, si ad cupidinem virginis, haud humillimo loco natae, & insigniter formosae, illexisset, satis & suis & filiae necessitatibus prospectum credebat. Idoneum nactus interpretem, quo ultimae egestatis vi adigeretur, ostendit, & eum deferre rem ad Montaltum, & venturam, quoties vellet, puellam polliceri, nec praemium aliud, quam quod sponte dedisset, pacisci jubet. Virginitatem incorruptam, eximiam formam, adolescentulam rudem omnis meretricii moris, praedicantem internuncium irrisit ultro Montaltus: *Scilicet formosam, offerentem sese,* ul-

ultro viros sollicitantem, *virginem*, inquit, *credas*. Illo eadem, quoties locus daretur, repetente, obtundenteque eum, & probam & integram nec ulli tactam & virginali modestia affirmante, fatigatus Montaltus, & consilii sui jam certus, adduci eam imperat. Qua visa, etsi perculsus primo nonnihil sit splendore formae, quam exortus statim rubor, haud dubius intimi pudoris index, auxit, tamen non tam ad libidinem [quipped adversus hanc obfirmaverat animum] quam ad misericordiam est commotus. Placato ac benigno vultu acceptam percunctatur, *Ecquid ad se venisset, & an virginem id aetatis in viri alieni potestatem se committere puderet* (1)? Ad haec illa, demisso ad terram vultu, oborttis lachrimis, *Non sponte sua, sed imperio coactam patris venisse*, respondit. Tum sciscitari pergit Montaltus: *Quid ita pater eam alicui in matrimonium, aut, si id minus posset, in virginum sacratarum convictum disciplinamque non traderet?* Neutrius rei facultatem suppetere patri, ob domesticam difficultatem, causante puella, exequitur Montaltus: *An ipsa, si pater in septa Monialium dederet, conditionem subitura, ternisque se votis Deo, ut disciplinae ratio postulat, obligatura esset?* Illa, *obligaturam vero, nec in vita optatius quicquam evenire posse sibi* asseverat: et, *An*, inquit, *mala paupertatis, & solitudinem* (2) *afflictae domus vitare, meque ab improba alienorum libidine, in quam praeceps pellor, vindicare atque in arcem pudicitiae ac religionis recipi, non unicum Dei munus, non summum vitae columen* (3) *ducam?* Montaltus, nihil jam ultra quaerens, deduci puellam ad fratris sui uxorem, & ab ea diligenti cura haberi jubet, donec ab obstetricibus, quas peritissimas acciri mandarat, exploraretur inspicereturque, violata ne, an virgo esset. Quod ubi constitit, protinus libentem laetantemque in monasterium Monialium tradit, ac in ejus dotem mille aureos nummos numerari jubet, & puellae ipsi aureos quinquaginta in annos singulos assignat. Quod veterum exemplorum huic specimini anteponas, si rem aequis ponderibus expendere, ac si non antiqua tantum mirari, nostra fastidire, quod fere fit, velimus? Majori Africano in Hispania oblatam e captivis nobilem virginem, insigni forma, sponso, cui pactam com-

Montalti cum Africano majore comparatio.

1 Omnino legendum contra autographum puto *non puderet*. est autem totum hoc de Montalti continentia ipsius Gratiani manu perscriptum.

2 In autographo *solitudine*.

3 Ib. *culumen*. Sed rescripsi *columen*: quam vocem de familiae subsidio Terentius, de reip. praesidio Cicero usurpavit.

comperit, inviolatam reddidisse, tantae gloriae fuit, ut hodie quoque memoria ejus facinoris celebretur. Quid ita? quia laudatorem T. Livium, Romanorum Scriptorum disertissimum, habuit. Nostrorum benefacta in obscuro jacent, quia luculenta ingenia desunt (1), quorum studio copiaque illustrentur. Sed haec hactenus: quae nos non auribus ejus, non benevolentiae atque observantiae, qua illum coluimus, sed veritati dedisse, facile, quibus cognita vita moresque ejus sunt, fatebuntur. Fratrem habuit natu minorem, cui Michaeli fuit nomen. Huic, admodum adolescenti, desponderat Sixtus Pontifex Margaritam Sommaliam Mediolanensem, Alphonsi, unius e civitatis principibus, filiam, quae, paulo ante amisso patre, haereditatem, longe opulentissimam, ad quinquies centena aureorum nummum millia, creverat. Hispana matre erat genita, cujus frater, Cinconii Comes, intima Philippi regis gratia magnaque potentia florebat. Ad has peragendas nuptias, verbisque praesens tempus definientibus (2), jungendas, & puellam ad sponsum Romam adducendam, ego Mediolanum missus sum (3). Atque in urbe amplissima, & ce-

Michael Peretus.

Mediolanum nuptiarum Margaritae Sommaliae cum Michaele Peretto causa Gratianus mittitur.

1 Sed Montalti certe benefacto luculentissimum ingenium in Gratiano nostro, cujus studio copiaque illustraretur, non defuit.

2 Verba ipsa, quibus peragi ea sponsalia debebant, habeo Gratiani ipsius manu descripta, ac profero: „ Dimando a voi, Signor Abbate „ Gratiani, se il Signor Don Mi „ chele Peretti, Marchese d' Inci- „ sa, vostro Principale, vuole et ac- „ cetta, et voi, suo Procuratore, a „ nome suo volete et accettate per „ vera et legitima sposa et moglie „ d' esso Signor Don Michele per „ verba de praesenti, secondo l' uso „ de la santa Romana Chiesa, la Si- „ gnora &c.

„ Il Signor Don Michele Peretti, „ Marchese d' Incisa, mio Principa- „ le, vuole et accetta, et Io, come „ suo Procuratore, in nome suo et „ per esso, voglio et accetto &c. „ Tum subditur ab eodem Gratiano: „ Fat che le sopradette interrogationi „ et risposte siano de verbo ad ver- „ bum scritte nel libro solito, nel „ quale si notano i matrimonii. „

3 Mense Martio an. 1589. de quo itinere exstat haec apud me autographa ad Aloysium fratrem epistola: „ Carissimo fratello. Ordinai a „ Gio. Batista, che vi scrivesse, che „ voi attendeste a metter denari in- „ sieme, quanto più potete. Ve lo „ replico, perchè ne doverò haver bi- „ sogno, et converria, che fossero „ pronti. Io partirò di quì fra due „ o tre giorni, mandato da N. Si- „ gnore al Grandoca, al Duca di „ Mantova, et di là poi a Milano „ a sposare la Signora Contessa de la „ Sommaglia, a nome del Marchese „ nostro. Io mi trovo, Dio gratia, „ assai bene sano del corpo, per far „ questo viaggio et non mi s' impone necessità di correre le poste, „ nè di molta fretta. Anderò a gior- „ nate, et a commodo mio. Et non „ posso dire, se non che questi Si- „ gnori tutti m' habbino molto favo- „ rito a servirsi della persona mia in „ cosa, ne la quale per l' ordinario so- „ gliono i Principi adoperare i più intimi „ et i più accetti servitori. Io vado vo- „ lentieri, et spero di servire a lor satis- „ fattione. Piaccia al Signor Dio, s' è „ suo servitio, conservarmi la sanità. „ Di Roma a li 18. di Marzo 1589.

celebritate populi maxime insigni, hinc Pontifici Max. hinc Cinconii Comiti, in regis Aula homini in primis gratioso, assentantibus certatim cunctis, tantis adveniens honoribus acceptus sum, ut non solum, qui novam nuptam necessitudine aliqua & propinquitate attingebant, in quibus civitatis principes erant, sed universa prope Nobilitas, frequentissima obviamitione, mihi, portis appropinquanti, occurrerit. Die inde nuptiarum ipse adsuit in sponsae domo Mediolanensium Archiepiscopus, & religiosis amictus vestibus, argenteo insignis paludamento (1), pontificali insula caput redimitus, edito in solio, superpendente tentoriolo, sedens, solemnia verba, quibus matrimonii faedus Sacrumque sancitur, peregit; praesentibus, ad cohonestandam rem celebrandamque, non civitatis modo proceribus, sed ipso, cum magna Senatus parte, regio praetore, qui tum erat Dux Terraenovae, homo Siculus, & amplissimae vir dignitatis. Dum inde ego, ad arcana quaedam Ferdinando (2), Etruriae Ma-

1 In autographo *paladamento*.

2 Habeo autographas aliquot epistolas, de hisce Gratiani legationibus agentes, sed vulgaria officia potius, quam quicquam arcani consilii, continentes. Eas tamen, temporum, queis scripta quaeque est, ordine servato, edendas censui.

I. „ All' Illustrissimo & Eccellentissimo Signor mio Osservandissimo „ il Signor Don Pietro di Medici &c.

„ Illustrissimo & Eccellentiss. Signor mio Osservandiss. Bacerà le „ mani di V. Eccellenza in mio nome „ il Sig. Abbate Gratiani, havendogli io ordinato, che faccia questo „ officio di riverenza con lei per parte mia, & le significhi la buona „ & continua dispositione, in ch' io „ vivo di servirla sempre. Degnisi „ V. Eccellenza di ricevere con l' humanità sua il testimonio, che le „ farà del buon' animo mio, et di „ mantenermi nella sua buona gratia, „ nella quale mi raccomando, quanto „ posso, rimettendomi al predetto, „ con baciarle di nuovo le mani. „ Di Roma li 15 di Marzo 1589.

„ Di V. Eccellenza.

„ Affettionatissima Serva
„ Flavia Peretti Orsina. „

II. „ Alla Serenissima Signora mia „ Osservandiss. la Signora Duchessa „ di Mantua &c. „

„ Serenissima Signora mia Osservandiss. Venendo a Mantua l' Abbate „ Gratiani, per satisfar co 'l Serenissimo Sig. Duca al debito dell' osservanza & servitù mia, m' è parso di valermi della medesima occasione in far riverenza all' Altezza „ V. come fò, et co 'l mezzo di „ questa, et con la viva voce del „ predetto gentilhuomo, il quale hà „ ordine da me di baciar le mani di „ V. Altezza in mio nome, et di „ farle nota la prontezza dell' animo „ mio, et il debito, in ch' io vivo, di „ servirla sempre. La supplico, che „ si degni di gradir il presente officio, „ riconoscendolo da vero affetto di „ riverenza d' un servitor obligatissimo et deditissimo al suo servitio; come pienamente le referirà „ il predetto gentilhuomo, al quale „ rimettendomi bacio all' Altezza V. „ le mani, raccommandandomele in „ gratia. Di Roma li 15. di Marzo „ 1589.

„ Di V. Altezza.

„ Affettionatissimo Servitore
„ Michele Peretti Marchese. „

gno Duci, enuncianda, Sixti missu, Florentiam excurro, atque reversus Mediolanum, Vincentium quoque, Mantuae Ducem, qui tum Monferatum ac Subalpinos populos ditionis suae obibat, convenire, non parvis de rebus, jussus sum; atque item, dum puellae profectio instruitur, multaque, itineri tam illustrium faeminarum ornando, necessaria comparantur, Sixti Pontificis morbus, & mox excessus affertur.

III. „ All' Illustrissimo & Eccellentiss. Signore il Signor Don Pietro de' Medici.

„ Illustrissimo et Eccellentiss. Signore. Hò commesso a l' Abbate Gratiani, ch' io mando a Fiorenza a dar gratie a S. A. de' continui favori, che ci fà ogni giorno, che venga a baciar le mani de l' Eccelenza V. in mio nome, le dia conto de le cose nostre, et le dimostri in quanto pregio io tenga l' amore et voluntà, che le piace portarmi, et quanto me ne senta obligato a l' humanità sua. La prego a gradir quest' officio, & a prestare intera fede a quanto le dirà il detto Abbate, al quale rimettendomi, prego il Signor Dio, che guardi et prosperi l' Eccellenza Vostra lungamente. Di Roma a li 18. di Marzo 1589.

„ Di V. Eccellenza.

„ Servitore
„ A. Card. Montalto. „

IV. „ Al Serenissimo Signor mio Zio Osservandiss. il Gran Duca di Toscana &c.

„ Serenissimo Signor mio Zio Osservandiss. Io hò veduto & ascoltato volentieri l' Abbate Gratiani, sì per venirmi da N. S. dalla sorella & Pronepoti della Santità S. sì anco per il testimonio, che mi fà V. A. delle buone sue qualità, & altri rispetti, che concorrono nella persona di esso lui, ma particolarmente per essere Vassallo, & cosa dell' A. V. alla quale desidero di mostrare in ogni occasione, quanto mi sia d' infinitu gusto il fare tutto ciò, che conosco essere di sodisfatione di V. A. alla quale bacio le mani, con augurarle felice corso di longa vita. Di Maorova a' 10. di Aprile 1589.

„ Di V. Altezza.

„ Nipote & Servitore di cuore
„ Il Duca di Mantova. „

V. „ Al Serenissimo Duca di Mantova Signore & Nipote mio Osservandiss. &c.

„ Serenissimo Signor mio Nipote Osservandiss. L' Abbate Gratiano, che se n' andava a Roma, se ne torna a dietro per ordine havuto di venir in Piemonte, per la liquidatione del negotio. E' homo di buona conditione, & io ho voluto raccomandare a V. A. non solo il negotio, ma la persona di lui, pregandola di usar, come sò, che farà per se stessa, ogni buon termine con esso & nel negotio & in ogn' altra cosa, sì che habbia cagione di lodarsi della volontà di V. A. nell' un' & nell' altro; che n' harò piacere ancor io. Et le bacio la mano. Di Fiorenza li XIII. di Giugno M.D. LXXXVIIII.

„ Di V. Altezza.

„ Zio et servitore affetionatiss.
„ Il gran Duca di Toscana. „

VI. „ All' Illustre & Reverendo Signor Monsignor Abbate Gratiani &c. Milano.

„ Illustre et Reverendo Signor. Per risposta della lettera, scrittami da V. S. a' 21. del passato, bastami a dirle, ch' io hò havuto & havrò „ he-

tur. Quo ego accepto nuncio, Romam, dispositos per equos, statim recurri. Post Sixtum creatus Pontifex est Jo. Baptista Castaneus, Cardinalis S. Marcelli, qui se nomine Vrbanum septimum nuncupavit, vir habitus magnae probitatis, & qui, inito Pontificatu, magnam quoque spem sui moverat: sed vel ex eo felix, quod intra duodecimum diem raptus opinionem de se bonam reliquit, experimentum nullum dedit. Non enim semper in imperio summaque potestate retinemus, quam privati laudem gratiamque meruimus.

Vrbanus VII.

Ego autem, frater, post Sixti exitum, Montalto Cardinali, invitatu quidem ejus, sed & mea sponte, adhaesi, non tam fortunae amplitudinem, quam naturae bonitatem seminaque haud dubia virtutis, quae in adolescente elucebant, & nonnullum etiam in me studium secutus. Et statim incidit tempus fidem illi meam operamque approbandi. Pontifices Maximos uno anno quinque, quod rarum in omni antiquitate, vidimus. Nam Vrbanus, qui Sixto successit, intra duodecimum diem, ut memoravimus, obiit. Secutus Gregorius nonum mensem vix explevit. Huic proximus Innocentius ad sexagesimum Pontificatus diem vitam non produxit: in ejusque locum Clemens est suffectus. His creandis, veteri instituto, Cardinales in Vaticanum coeunt, certisque palatii conclavibus includuntur, singulisque eorum ministri, haud plures duobus, quos ipsi elegerint, e familiarium suorum numero, assignantur: & quisque, quorum animis industriaeque plurimum fidit, eos sibi assumit. Montaltus, quia multi, a Sixto cooptati, Cardinales auctoritatem ejus sequebantur, ejusque beneficio in eum ordinem pervenerant, magnis aliorum, alios con mendantium, studiis obtundebatur. Sed ille me, vel ob id, ut reor, quod hujus omnis ambitus expertem intellexit, omnibus praetulit, secumque conclavia intrare jussit. Honorificum id mihi, in tanta familiarium turba, in quibus excellentes ingenio doctrinaque viri permulti erant, caeteris anteponi. Sed ipsa res specie, quam usu, optabilior. Me certe multorum invidiae odiisque objecit. Nam, unum in suffragiis plurimum posse, tanta Cardinalium parte beneficio ejus obnoxia, palam erat, & quocunque vertisset ipse stu-

Card. Montalto post Sixti mortem adhaeret Auctor.

Quinque eodem anno deinceps Pontifices Max.

Conclave Vaticanum cum Card. Montalto Auctor ingreditur.

„ benissimo consideratione sopra i particolari, contenuti in essa sua, „ sicome ne potrà far larga fede il „ Sig Conte Alberto Scotti, co 'l „ quale n' hò discorso lungamente. „ Intanto, pregando Dio, che conservi „ V. S. me l' offero, & raccomando di cuore. Di Brescia a' 7. „ d' Ottobre 1589.

„ Alli commodi di V. S.
„ Il Duca di Mantova. „

ſtudia, eo res inclinatura credebatur. Ea autem aetas ipſius erat, quae vix tanto ſuffectura oneri videretur. Itaque me rectorem adoleſcentiae aſcitum homines opinabantur. Quod certe ſecus erat. Nam & ipſe, natura tectus occultuſque, ſua ſemper vi ſtetit, ſuoque ingenio conſilia direxit; & ego, adjutor & adminiſter voluntatis ejus, quam auctor, eſſe & haberi malebam. At (1), quorum animos edax ambitio dies noctesque urebat, ii nihil praetermiſſum ſibi, nihil neglectum, nihil intentatum patiebantur. Non Montaltum ſolum, omni genere officiorum aſſentantes, percolebant, verum & ad me ſpes ſuas deferebant; mihi promiſſis, obteſtationibus, prenſationibus blandiebantur, tam cupide quidam, ut me ad indecoras ſe preces demittentium puderet interdum, magnopereque taederet. Viſu mihi intellectum eſt, vere olim dictum, *Omnia ſerviliter pro dominatione*. Conabar quidem ego modeſtia & magno verborum honore omnibus ſatisfacere, ſed uni tandem impendendum erat, quod multis expetebatur, quod omnium intererat. Arduum ſane negocium atque operoſum! & cui nullum ab contenta cura vacuum tempus concedebatur. Quippe modo occulte & callide ſe inſinuantium caeptis erat occurrendum, modo palam irrumpentibus magna vi obſiſtendum. Quidam, languore (2) deſides, excitandi; quorundam efferens ſe plus aequo ardor retundendus; aliorum alendae ſpes; aliorum ducendae atque arte eludendae. Per haec vitari multorum, & quidem ſummorum virorum, offenſiones nullo modo poterant, quas Montaltus dignitate ac magnitudine opum facile ſuſtinebat contemnebatque: in me gravius incubuerunt, & inde diutius, quam vellem, exercuerunt. Sed ego, quod unum initio ſpectavi, aſſecutus ſum, ut fidem mihi eſſe antiquiſſimam, & vel potentiſſimorum hominum gratia potiorem, teſtatum omnibus facerem, &, ante omnes, ipſi, cui me obſtrinxeram, ado-

Petitorum ſupremae dignitatis contentio.

Offenſa multorum voluntas.

1 Horum comitiorum, quibus Clemens VIII. Pontifex Max. renunciatus eſt, rationem hinc deſcribere Gratianus, qui et *vidit*, quae agebantur, et eorum *pars magna fuit*, inſtituit. Confer, quae de iiſdem comitiis in opere, quod anno 1667. ſine loci mentione prodiit, hoc titulo: „ Conclavi de' Pontefici „ Romani, quali ſi ſono potuti „ trovare, fin' a queſto giorno. „ quorum quidem ſeries a Clemente V. hoc eſt, ab an. 1305. ad Alexandrum VII. hoc eſt, ad an. 1655. deducitur. Alia conſilia, alia acta, alios ſententiarum auctores, aliam denique prope rem, non ſine admiratione, deprehendes. Atqui liber ille, ridiculis plerumque commentis, imperitorumque aut etiam malevolorum hominum ſermonibus conſtans, pro legitima arcanaque quadam hiſtoria atque in deliciis a nonnullis habetur

2 In autographo *langore*: quod vetuſtis bonorum Latinorum manuſcriptis codicibus tueri tamen ſe poſſet.

adolescenti. Ea tempestate in magno motu res Galliae erant, regnumque, totius Christiani orbis vetustissimum atque opulentissimum, civili rabie, cujus causa atque origo in turbatis religionibus residebat, dilacerabatur. Hispani, qui, si concidisset Gallia, suisque accessisset opibus, rerum imperio spe atque cupidine imminebant, nec ultra fore, quod iis caeptum ad summam potentiam cursum moraretur, intelligebant, Gallorum furori ac tanto intestini dissidii incendio faces materiamque subjiciebant, eoque rem adduxerant, ut nihil propius esset, quam ut optatis suis potirentur, nisi pot tos se jam ipsi credidissent, usque adeo, ut, cum, sublato per insidias rege, de novo adsciscendo Principe Galli Lutetiam Parisiorum convenissent, Hispanorum legati in concilio gentis postularint, ut regnum ad Isabellam, Philippi, Hispaniae regis, filiam, quae sorore occisi regis orta erat, deferretur, ipsique eum demum acciperent regem, cui illa nupsisset. Ab hujus postulati insolentia prima spei lux sanandae Galliae affulsit. Tanta enim indignatio gentis, natura elatae ac superbae, incessit animos, eo recidisse jam se, ut mulierculae dos fierent, stomachantes, ut, repudiatis Hispanorum consiliis, de reconcilianda cum Henrico Borbonio gratia, ac, si ipse pravam Calvinianorum sectam abjecisset, seque avitae atque Catholicae religioni reddidisset, de regno, illi tradendo, cogitationem susceperint: eo quidem propensius, quod illi, vetustis Galliae legibus, successio in regnum debebatur, nisi, defectione a priscorum Sacrorum fide, ac novae atque pestiferae haeresis noxa, eo jure decidisset. Quod postea utrunque, magno Galliae bono, est factum. At Romae interea, in creatione tot Pontificum, nullum Gallorum nomen, nulla auctoritas intercesserat, quae alias esse non parva consueverat. Agitati scilicet tantis domi seditionum procellis ad externa minus vacarunt: nec ulli in urbe Gallici sanguinis Cardinales eo tempore fuerunt, praeter unum Pellevejum, qui Hispanos ipsos studio in Philippum regem anteibat; ac ne legatus quidem gentis, cujus vox audiretur, ullus fuit. Ab Hispanis eo munere fungebatur Olivarii Comes, haud parvo vir ingenio, sed plus aequo regi suo tribui postulans, plus, quam ferri posset, arrogans sibi: qui usque adeo factionis studio efferebatur, ut non solum, si qui cupere Gallis, & juvare eorum res dicerentur, hostili odio insectaretur, sed in eos quoque infesto esset animo, qui, partium expertes, uni Reip. operam studiumque impenderent. Is igitur, tempus nactus, omnia audenti oppor-

Galliae motus ac bellum domesticum.

Hispania occulos Galliae adjicit.

Hispanorum postulata a Gallis rejecta.

Olivarii Comes Hispanorum Romae legatus.

portunum, cum & interregnum esset Romae, & abessent suis fracti distentique dissidiis Galli, & nulli patrum tantum aut animorum aut auctoritatis fore videretur, qui objicere se tanti regis nomen vimque praeferenti auderet, postquam singulos domi convenisset, & aliis spe illectis, aliis metu deterritis, cunctos pene obsequio atque adeo servitio paratos sensit, ad id arrogantiae confidentiaeque processit, ut, editis novem Cardinalium nominibus, quos regi suo maxime probari, maximeque tanto fastigio pares censeri ajebat, uni eorum, nec alteri extra eum numerum ulli, Pontificatum Maximum mandari petierit, & quasi praescripserit, manusque injecerit amplissimo ordini. Nemo tam subacti ingenii, nemo tam patiens jugi fuit, quin indignitate tam impudentis ausi gravissime offenderetur, nemo, ne eorum quidem, qui nominatim designabantur, qui in privatis congressibus, novi, nec ulli ante usurpati, exempli rem non execraretur. Nemo tamen palam adversari atque obtrectare conatui, praeter Montaltum Cardinalem, est ausus. Is, etsi novem illos non aspernaretur, &, honore aetatis, & virtutis opinione, praestare intelligebat, tamen & aversabatur Olivarii facinus, &, multos paribus laudibus praeteritos esse, iniquum putabat, & diu, ne quis eorum renunciaretur, contendit pugnavitque. Verum sensere mox Hispani, quanta Romae in invidia, cum apud Patres tum apud vulgus atque apud omnes, Olivarii temerarium consilium fuisset, & rex, de eo multorum litteris admonitus, incaeptum penitus omitti imperaverat: & Olivarius ob id, inter suos quoque, diu adverso rumore fuit maleque audivit. Commutata igitur ratione, quem nuper ut adversarium aspiciebant, adjungere regi Montaltum, & omni ope adniti, ut sibi cum eo conveniret, statuerunt. Et juvenis, aequi bonique cultor, dum de Pontificum Maximorum jure atque majestate nihil derogaretur, suaque Senatui libertas inviolata sartaque ac tecta maneret, promptam suam in regem maximum, & Catholicae pietatis maxime colentem, observantiam, fidem, obsequium fore praeseferebat. Et jam abierat Urbe Olivarius, in quem odia hominum incubuerant, successeratque ei ad legati munus Antonius Corduba, Dux Suessanorum, temperatior suopte ingenio vir, &, quantum offensae sua Olivario insolentia conflasset, satis gnarus. Igitur, mortuo Innocentio, cum nova instare certamina viderentur, tam dexter se Montalto junxerat, ut, data inter se acceptaque fide, in id consenserint, ut, quos quisque eorum non probaret, ii ab utroque rejicerentur. Pollice-

Ejus arrogans postulatum.

Montaltus obsistit.

Antonius Corduba, Olivarii successor.

cebatur Montaltus, se Julio Santoro Cardinali, qui a Sancta Severina cognominabatur, quem Hispani maxime commendabant, omni studio fautorem adfuturum. Suessanus contra, si summo, ut par erat, adhibito conatu, Julius tamen renunciatus non foret, se Montalto gesturum morem, studioque ejus obsecuturum, recipiebat. Montalto igitur haec erat consiliorum summa, si crearetur Pontifex Julius, suum praecipuum beneficium, suam praecipuam gratiam, suam perfectae rei gloriam fore; & devinctos in posterum habiturus Hispanos videbatur: si evadere, quo nitebatur, Julius nequisset, tum se, adjutantibus Hispanis, unum e suis, quod maxime optabat, ad summum honorem perducturum. Inter suos autem ab eo, praeter caeteros, diligebatur colebaturque Hippolytus Aldobrandinus Cardinalis, cujus & modestiam & singulare in se obsequium & fidem cognitam spectatamque habebat, unique plurimum fidebat, uni plurimum tribuebat. Et sane excellebat magnis animi atque ingenii ornamentis. Cum hoc viro mihi etiam multo ante, quam Cardinalis fieret, omnia familiaritatis jura intercesserant, &, postquam est in amplissimum ordinem cooptatus, unus mihi maxime cultus semper observatusque est, & non pauca nec obscura ejus erga me benevolentiae pignora habebam. Itaque Montaltum ad hunc suscipiendum, atque omnibus studiis amplectendum provehendumque, assidue adhortabar, & sponte sua flagranti currentique calcar identidem admovebam. Ergo in occasionem bene gerendae rei & ipse excubabat, & ego studium ejus, pari cura animoque intentus, subsequebar. Atque ille nostris utriusque tam congruentibus sensibus impense gaudebat, nec mecum ulla de re hilarius libentiusque loquebatur: &, quia adducta eo res erat, ut non vanam fovere spem videremur, interdum, cum jocari familiarius liberet, *Si felicem illum diem viderimus, tu vero caveto*, inquiebat, *ne ita efferaris, ut insanisse prae gaudio videri possis*. At his, quae Suessano pollicitus fuerat, quod suae fidei esse ducebat, stetit Montaltus, promissaque egregia constantia persolvit. Nam, postridie, quam ingressi septa conclavium Cardinales fuerant, nondum orta luce, singulos ambiens appellansque Patres, auctoritate sua studioque effecerat, ut quinque & triginta eorum in Pauli sacellum, ubi suffragia feruntur, delaturi Julio summum honorem, convenirent. Qua in re plus negocii sustinendum nobis, plus laboris exsudandum fuit, quam facile existimari potest. Mos & lex postulat, ut e tribus Cardinalium partibus duae ad

Julius Santorus Card. S. Severinae.

Card. Hippolytus Aldobrandinus.

De eo creando Pontifice Max agi coeptum.

De Santoro quinque et triginta Cardinales consentiunt.

Pontificem Max. creandum consentiant: & conclavibus inclusi Cardinales unus & quinquaginta erant. Itaque, quos Montaltus adduxerat, numerum abunde implebant. Sed erant inter eos quidam, quorum in magnam suspitionem fides vocabatur, parumque sincero animo assensisse Montalto credebantur; in quibus erat Ascanius Columna & Alphonsus Gesualdus, quorum, minoribus saepe rebus, inconstantia levitasque perspecta erat, & Scipio Lancellottus, quem metum magis, quam studium, attraxisse satis constabat. Sed maxime timebatur Ludovicus Madrucius, cui credita ab Suessano, ex auctoritate regis, cura rerum iis comitiis erat, cujusque ob id eminebat ipsos inter Patres auctoritas. Is, quia Hispani Julium proferebant, palam ei suffragari ac studere videri volebat, in occulto hominem oderat, minimeque fieri Pontificem cupiebat, &, eo dejecto, non desperabat, locum se nancisci potie spes suas (1) ad eum, quem optabat, exitum pertrudendi. Adversabantur autem Julio, atque ad ejus impediendum honorem conspiraverant sexdecim Cardinales, primarii homines & magnae dignitatis. Hi secesserant audaciter ab aliis, & in Sixti aedem coiverant, sed studio Montalti, & numero eorum permoti, qui auctoritatem ejus secuti fuerant, ita in suscepto consilio perstabant, ut haud dubie labare jam animi & metu torpere viderentur, cum repente ad eos ab Julio transfugit Ascanius, iisque haud mediocriter vim atque pertinaciam addidit: &, quod multo magis spem de Julio debilitavit, Madrucius cupientes rem exequi Patres, &, omissa tabella, voce palam suffragia inire (nam etiam post Ascanii fugam justus constabat numerus) rem consensu agendam ferens, morabatur trahebatque; donec subjecere quidam, ut ipse & Gesualdus ad discrepantes in concordiam reducendos irent. Id consilium Julio Pontificatum, quem haud dubie adeptus videbatur, ademit. Nam Madrucius & Gesualdus, quanquam conspiratos ad conveniendum cum caeteris apta oratione palam fuerant adhortati, tamen, separatim cum multis collocuti, confirmasse eos atque animos ad obsistendum Julio addidisse credebantur. Certe ad renuncianda, quae cum adversariis egerant, neuter eorum in sacellum rediit, nisi post acceptam conditionem, in quam diffidentes quoque consenserunt, ut, non voce aut acclamatione aut discessione, in quam cuique libuisset partem (ut Montaltus & Julii fautores volebant), sed obsignatis tabellis suffragia ferrentur: sic enim

Ascanius Columna, Alphonsus Gesualdus.

Scipio Lancellottus.

Ludovicus Madrucius.

Julii Santorii adversarii.

Julius de spe Pontificatus dejectus.

1 In autographo *sua*.

enim numerum suffragiorum facile iniri, & ferentium nomina, in quo sita omnis eligendi libertas sit, non prodi. Sed usu compertum est, hac ratione, propter fictas ac simulationum involucris tectas hominum voluntates, raro aut nunquam accidisse, ut quisquam creatus Pontifex sit. Quid enim sinceri, quid constantis expectes in tam soluta facultate de unoquoque aliud pollicendi, aliud ferendi? Vox, discessio, acclamatio, gratulatio, & quovis modo palam edita voluntatis significatio, quae fallendi locum excludat, non expeditior solum, sed prope necessaria ad rem perficiendam videtur; & mos fere tenet, ut ita fiat. Caeterum hoc maxime modo excussus Pontificatu Julius est; cum a prima luce ad inclinatum in vesperam diem ea contentio tenuisset.

Voce ac palam commodior, quam per tabellas, suffragatio.

Offendi tu, frater, aut certe demirari, videris, ad Pontificem Max. deligendum, qui humani generis caput & arbiter & divinae potestatis inter homines vicarius creditur, tantum humanae ambitionis moveri, ac tantis saepe studiis certari de re, quam, priscis temporibus, totam coelestis instinctu Spiritus, atque adeo delapsae e coelo columbae indicio, solitam decerni memoriae proditum est; & quosdam interdum malis quoque artibus conniti. Mirari desines, si homines cogites, & ab hominibus nihil, nisi humanitus, fieri posse reputes. Nam eorum, quae quondam divinitus gesta feruntur, nobis exquirenda ratio non est: et Deus patitur, nos nostris agitari affectibus, nostris provehi studiis, nostris jactari, perturbari, incitari cupiditatibus, quibus tamen non, quo ipsi volumus, ducimur, nec, quo intendimus, pervenimus, sed, quo ex occulto moderans cuncta ac providens Deus conatus nostros direxerit; qui ad id, quod decretum illi est, nostro sive odio, sive amore, sive spe, sive metu, seu quovis alio concitati animi impetu utitur. Si optimum elegit, consultum populis, si malum, irrogatam paenam voluit. Legisse memini me, unum ex sanctissimis illis viris, qui olim, ne qua cupiditatum illecebra labefactari mens posset, procul humanarum rerum aspectu in solitudines se recipiebant, in contemplatione divinae providentiae magno maerore affectum, quod permisisset Deus, regnum Persarum ad saevissimum ac nequissimum mortalium, & Christiani nominis hostem acerrimum, deferri: atque in hac cogitatione defixum suspexisse coelum, quasi quaerentem tacite a Deo, *Ecquid causae esset, cur cultores numinis sui tam immani belluae subjecisset?* tum redditam illi hanc ex horrida nube vocem: *Non inveni deteriorem*. Unde intelligimus, etiam malos Prin-

Ambitionem in hisce comitiis ac dissensiones versari, non mirum.

Malus Princeps populorum paena.

cipes Dei nutu ad expetendam a populis scelerum ultionem imponi nobis.

Montaltus Julio favere pergit.

Sed Montaltus, ut ad propositum revertamur, tametsi illa repulsae specie, quam tulerat Julius, confirmatam magnopere refragantium conspirationem esse, & frustra fore, quicunque novus pro eo conatus susciperetur, intelligebat, tamen & statim Ire me, Juliumque solari atque erigere, si animum abjecisset, & ad resumendam spem adhortari jussit; & ipse, ad continendos cura metuque adversarios, causam ejus se nunquam deserturum, & majori, quam antea, ut virum, omnibus doctrinae ac religionis laudibus cumulatum, adjuturum provecturumque, testabatur. Julius, cum se ad cubiculum suum recepisset, nullum invenit. Sustulerant diripuerantque, quod mos patitur, conclavium ministri. Adeo non dubius Pontifex fuerat habitus! (& sunt cubicula Cardinalium ad tempus aedificata, levi ac parabili materia, ut & figi facile & revelli, castrensium tabernaculorum more, possint): coactusque est in proximum Castrucii Cardinalis lectulum, ut erat mole corporis & senio gravis, sese injicere. Casum tam adversi eventus magno sane ac praesenti animo toleravit, nec se de pristina constantia depelli est passus. Sed, Montalti in se beneficium extollens verbis, mansuram apud se aeternam ejus memoriam praedicabat. At Montaltus, dum spem de Julio ostentat alitque, suum intimum consilium sensim producebat, cujus patrandi maturescens sponte sua tempus operiendum nobis erat. Madrucius, quemadmodum repulsa Julii in arcano fuerat laetatus, ita palam simulabat, se rem aegerrime tulisse. Non enim solum Julius illi, sed maxime Hispani, qui rem ejus commiserant fidei, fallendi erant. Hi neque statim spem de Julio deposuerant, &, ut e conjuratis carperent, auctoritate regis, & pertraherent aliquos, nequicquam adnitebantur. Nam eo obstinatius incaepto haerebant, quod violati ab se repulsique iram merito, si summam potestatem adeptus esset, metuebant; & per Madrucium, aliter animo affectum, nihil pro eo, nisi frigide segniterque, agebatur. Turbulentam Julianae contentionis tempestatem, qua concussi magnopere omnium animi erant, secuta mira tranquillitas est, magnumque, aliquot diebus, ocium fuit, neutris movere quicquam audentibus. Conspirati, ne iterum exardesceret certamen, verebantur, in quo nihil satis tutum sibi cernebant. Montalto prodere se, & in apertum proferre consilia, immaturum (1) videbatur. Proinde, in

Julii cubiculum direptum.

Animi aequitas in repulsa.

Montaltus consilia de Aldobrandino coquit.

Comitiorum quies.

1 In autographo *immaturam*.

in tuenda Julii causa, perseveraturum se, palam ferebat. Mandaverat Philippus rex suis, darent operam, ut Pontificis creatio maturaretur, & nihil ipsi magnopere contenderent, & in longum extrahi rem, quoad possent, ne paterentur. Imminebat enim tum maxime Gallicis rebus, ad quas, e sententia constituendas, Pontifice auctore opus erat. Id regis jussum etsi Hispani studiose occuluerant (1), nos tamen non latebat, odoratusque sagacissime Montaltus erat; eaque res magno inde nobis usui fuit. Erat cum Madrucio in conclavibus Carolus Grotta, homo senex, vegetus, acutus, callidus, & in eo negocio magnopere versatus exercitatusque. Per hunc, quia Madrucius, captus pedibus, ullum obire officium, nisi sella vectus, nequibat, cuncta agebantur; eique pene plus, quam ipsi Madrucio, fidei auctoritatisque erat. Is me, spatiantem forte in Leonis porticu, nactus, remotam in partem seduxit, & multa de nostra amicitia, multa de Madrucii in Montaltum studio praefatus: *Nimium diu*, inquit, *hac septi inclusique custodia, nihil agentes, sedemus. Quin, quando Cardinales segnes ac lenti & suis plus aequo involuti cupiditatibus videntur, aliquam ipsi viam rei expediendae, & nos ab hoc molestissimo negocio eximendi vendicandique, inimus? Quod Montaltus & Madrucius, consentientibus animis, decreverint, ad id non difficulter pertrahi & caeteri poterunt; quod nos suo 2) quisque consilii attulerimus, id facile, ut sequantur, impetrabimus. Deligamus, quos neuter repudiare jure possit; ede tu, quos maxime probes; edam & ipse: in quo convenerimus, de eo ad nostros referemus: & ego recipio tibi, Madrucium utique assensurum nobis esse.* Non me fefellit, astuti senis orationem eo scilicet spectare, ut ab Julio nos deduceret, &, si quid de Hippolyto moliremur, exploraret. Igitur subridens, *Quid*, inquam, *Carole, an intelligis, amplissimi ordinis auctoritatem omnem in nos transferri, duobusque manipularibus, quod reges, quod Imperatores non audeant, mandandi summi honoris potestatem attrectari occuparique? Sed, ne ludere in re tam seria videar, concedo equidem tibi, Madrucium, quod ipse suaseris, facile approbaturum; mihi idem juris apud Montaltum esse, prorsus nego. Sed, quaeso te, quid opus est, nova consilia, novas rationes exquirere? Suessanus, regis verbis, magnopere a Montalto contendit, ut Julium susciperet, eique omni studio suffragaretur. Qua cura, qua diligentia, quo ardore animi gesse-*

De maturanda Pontific s creatione Philippi regis cura.

Carolus Grotta.

Agit de creatione maturanda cum Auctore.

Auctoris responsum.

1 In autographo *occuluerant*.

2 Nempe, Cardinali patrono quisque suo, ego Madrucio, tu Montalto.

rit regi morem, satis, ut arbitror, perspexistis. Si in eo perstare, si renovare conatum, & pari cum illo vi incumbere negocio vultis, haud dubius est Pontifex Julius. Montalto certe stat, ab eo, quod semel pollicitus est regi, nihil discedere, ac, praeter hunc, ne admittere quidem auribus quenquam. Tum, *Idem*, inquit senex, *& nos cupimus; sed & nimis multi sunt, qui ei adversantur, & rex afferri vim renuentibus vetat. Quid autem*, inquit, *si huic spei aliquot adhuc dies demus, & res perduci ad exitum non possit, an senescendum nobis hisce in carceribus erit? Quantum ad Montaltum attinet*, inquam, *senescendum. Nam, mihi crede, certum fixumque juveni est, nisi Julio declarato Pontifice, hinc non abire, & tam multi cum eo consentiunt, ut nec ipse cogi ullo modo possit, nec alius quisquam, illo invito, obrepere.* Ab hoc sermone, quanquam dissimularet, subtristis digressus est senex, credo, laqueis se suis captum sentiens. Verum, si forte hab tum cum privato colloquium accurate nimis recensere videor tibi (1), scito, parvam hanc dictu rem maximum momentum ad optimum Pontificem creandum attulisse. Nam Madrucius, quae ego cum Carolo locutus eram, perinde accepit, ac si ex ipsius ore Montalti missa forent, vehementerque est iis commotus: quippe & a Julio, supra quam dici potest, abhorrebat, & ducere rem morarique, quam rex crebris litteris accelerari praeciperet, non poterat, & constantia Montalti, tamque obfirmato ad Julium proferendum animo, magnopere terrebatur. Igitur, damnatis aliis consiliis, occultas ad Suessanum litteras misit, quibus ostendebat, neque Julium, tot insignibus viris pertinacissime contra nitentibus, fieri Pontificem, neque maturari nogocium, ut jubebat rex, adversante Montalto, & pro Julio haud minus pertinaciter contendente, posse, nec aliter finem rei imponi, quam si suffragia a Julio in Hippolytum Aldobrandinum transferrentur, quem solum credi poterat, Montaltum etiam Julio praelaturum. Ita, admirabili felicitate, sua Montalto consilia processere; &, quod ferendo primum ostentandoque Julio, deinde cunctando moramque injiciendo petierat, assecutus est, ut Madrucius atque Hispani Pontificatus Hippolyti auctores fierent, cui & ante impedimentum obtulerant, & verendum erat, ne denuo offerrent, si Montaltus, deserto Julio, per se Hippolytum provehere conatus esset. Quae mecum Carolus egerat, quaeque ego retuleram ei, statim Montalto, deinde Hippolyto ipsi

Quid contra Grotta.

Quid Auctor reposuit.

Magnum in re parva ad creandum Pontificem momentum.

Madrucius eligendi Aldobrandini auctor.

1 Ad fratrem convertit Auctor orationem.

ipsi renunciavi: quanquam is quidem, per modestiam, imparem se summo rerum fastigio destinari abnuebat, & omnem ea de re sermonem praecidebat. Sed ego, etsi hunc ejus seu pudorem seu pudoris simulationem molestissime ferrem, & saepe conquestus de eo sum, tamen vel repugnantem cogebam audire, & nihil nescire eum, quod ageretur, patiebar. Montaltus vaferrimi senis fallaciam, belle retusam, magno risu accepit. Tertio post die, secretis aditibus (1) illatae, a Suessano litterae Madrucio redduntur, quibus significabat, *Nihil eo tempore Reip. ac regis rationibus tam adversum, quam protrahi Pontificis Max. creationem. Itaque daret senioribus breve spatium experiundi, si quid vellent, & septimo ad summum die Hippolyto concederet* (2), *& Montalto, qui, singulari fide atque constantia, regis postulatis in Julio satisfecisset, parem in Hippolyto ac meritam gratiam referret, quando & is vir Hippolytus esset, cujus non posset Remp. paenitere.* Has Madrucius litteras uni Henrico Caetano Cardinali, necessario suo, quem participem omnium rerum habebat, ostendit, qui, etsi Julii erat cupidissimus, tamen ne ab Hippolyto quidem abhorrebat, &, a Sixto in Senatum lectus, plurimum Montalto debebat. Apud hunc Henricum intimus consiliorum minister, & omnium secretorum conscius, erat Caesar Ricardus, quocum mihi vetus amicitia & plurimus usus intercedebat, & mei in Hippolytum studii haud ignarus erat. Is, eadem nocte, qua allatae a Suessano sunt litterae, ad me adiit, acceptaque fide, tecturum silentio, quae mihi enunciasset, litterarum sententiam, totidem pene verbis, mihi aperuit. Ingenti gaudio perfusus rogavi, ut ea me pateretur Montalto Hippolytoque indicare. Hippolyto utique permisit, Montalto plane negavit, quod ipsum diceret, brevi de ipso Henrico sciturum. Ego, cum me lecto ejecissem (nam intempesta nox erat, & omnes per conclavia somnus habebat) eadem hora ad Hippolytum veni; arctissime dormientem excitavi; quae mihi Ricardus patefecisset, exposui; adjeci, quod me idem Ricardus docuerat, venturum post biduum ad eum, missu Madrucii, Carolum Grottam, monuique, ut se illi aptum commodumque praeberet. Nam, dum abnuit, dum modestiae laudem affectat, &, vires sibi ferendae tantae moli rerum pares esse, pernegat, gravis molestusque studia offerentibus & operam navantibus erat. Quippe suo quisque sen-

Suessani ad Madrucium litterae.

Henricus Caetanus Card.

Caesar Ricardus.

Aldobrandinus de initu sui Pontificatus con[s]ilio edoctus.

1 Autographum *aditis* praefert. illa quidem suspecta, quam libenter
2 Haec est autographi lectio, mihi in *accederet* commutarem.

fenfu alios metitur; & fermo afpernantium, quae aliis fumme appetuntur, plus dignitatis, quam fidei, habet. Elapfo biduo, & Madrucius ad Hippolytum mifit, & Henricus rem ad Montaltum detulit. Nihil nos accuratius rogavimus, quam ut res fummo filentio premeretur, ne ante emanaret, quam patrandae dies adveniffet. Etfi enim nihil erat, quod magnopere metuendum videretur, tamen, in tali negocio, nihil eft, quod non timendum magnopere fit, nec taciturnitate tutius quicquam. Quinta praeterierat dies ab die allatarum ab Sueffano litteratum, cum ex fermone, quem forte habuerant mecum Afcanius Columna & Hieronymus Mattheus, Cardinales, magna mihi incuffa fufpitio eft, ne quid illi noviffimi confilii noftri odorati effent, eo quidem magis, quod Julius quoque a me magnopere petierat, ut, fi quid de Hippolyto moveretur, eum certiorem facerem; quod vehementer cuperet, inter primos ad fuffragandum ei adeffe: & idem me Francifcus Maria a Monte Cardinalis rogaverat. His commoto anxioque & verenti, ne, quod maxime occultum habebamus, patefcere inciperet, & ex eo majus aliquod negocium nobis exifteret, Hippolytus, ad cubiculum fe fuum recipiens, mihi forte occurrit, &, poft dictam falutem, *Quid eft*, inquit, *quod fufpenfo ac follicito animo effe videris?* Rem narro, quae ne ipfum quidem non commovit: fed, apprehenfa dextra, duxit me in cubiculum, ut fecum, quod factitare eram folitus, pranderem. Difcubuimus: & ego, nondum manu cibo admota, poculum popofci, avideque exhaufi, fiti, ut arbitror, ex ipfa animi commotione exorta. Sed omnis jam morae impatiens, ftatim exurrexi, &, *Non eft*, inquam, *ultra cunctandum nobis. Ego Montaltum adeo, ut eum ad rem exequendam repraefentandamque incitem.* Conantem me retinere, &, ut ante aliquid cibi caperem, hortantem deferui. Montalto, quae mihi Cardinales dixerant, quaeque ipfe fufpicarer, & quam cavendum, ne quid majoris periculi nobis ex fupervacua mora crearetur, oftendi, magnopereque fuafi, ut, abrupta omni cunctatione, rem aggrederetur, fuumque opus abfolveret, nec fpatium coeundi confiliaque mifcendi, rem interpellare cupientibus daret. Montaltus, approbato confilio, Henricum accerfit, &, demonftrato periculo, protinus una ad Madrucium adeunt, eoque in fententiam pertracto, ad convocandos amicos diverfi abeunt, meque & Carolum & Ricardum idem facere jubent. Re jam palam facta, non amici celerius, quam univerfi Patres adfuerunt, arreptumque Hippolytum uno agmine in Pauli

Nihil taciturnitate in conjiciorum ratione tutius.

Timor, ne arcanum vulgetur.

Ne res interpelletur, nihil ceffatur.

Ad Pontificem renunciandum convenitur.

li aedem gratantes intulerunt; tantaque festinatio aliorum, alios praevertere in officio cupientium, fuit, ut strepitus discurrentium prandentem adhuc Hippolytum deprehenderit. Ingressis sacellum Cardinalibus, clausae fores sunt, aliique omnes limine prohibiti; atque ita, summa cum quiete concordiaque, suffragia, non tabellis, sed voce palam, ex suo quisque loco tulerunt: locatumque inde in solio, pontificalique veste indutum, & pontificali infula tempora revinctum, accessere [1] singuli Patres, ac, de more, novum Pontificem, cui Clementi octavo est inditum nomen, venerati sunt: & ipse, singulos amplexu excipiens, perhumaniter est osculatus. Interea, refractis undique conclavium claustris, proceres urbis, qui custodias excubiasque agebant, & cum his omnis generis ingens multitudo, irrupere, ac, vixdum diductis sacelli postibus, dum quisque primus spectare novum Principem, & haurire oculis gaudium avet, tanto impetu, tamque conferti sese intulerunt, ut me quoque & alios, qui ante valvas observabamus, intro abripuerint. In illa irruentium seque magis atque magis contrudentium turba, aspexit me e sella sua Pontifex (& aderant jam, qui sublatum in humeros deportaturi in templum erant), & nomine appellans, manu queque, ut ad se adirem, innuit. Quanquam, veluti undantis freti fluctibus, illa multitudo agitaretur, tamen audita Pontificis vox, & conspecta accersentis manus, ut sponte sua se quisque summoveret, aditumque mihi viamque aperiret, effecit. Accidenti ad pedes, *An ego te non amplectar*, inquit, *antequam hinc auferar?* arctissimeque constrictum, atque utrinque exosculatus, *Abi jam*, inquit, *&* *Toleto nostro a me osculum ferto*. Is erat Toletus, homo Hispanus, e Societate Jesu, clarus doctrinae atque sapientiae laudibus, qui aliquot jam Pontificibus Max. in concionibus, de divinis rebus habendis, operam impenderat, eratque, ob insignem virtutem, in magno apud omnes honore. Et Clemens quidem eum tanti fecit, ut non multo post, magna bonorum approbatione, Cardinalem crearverit [2]. Huic ego diuturna multorum annorum amicitia arctissime junctus eram; idque haud ignorabat Pontifex, qui pari illius amicitia ac familiaritate utebatur. Ingens Aulae ac populi Romani laetitia ex creatione Pontificis, Romae educati altique, fuit. Sed Montalti gloria gratiaque cuncta supereminere videbatur: & Clemens, in eum mire effusus, palam ferebat, se uni omnia debere, unius

Hippolyti Aldobrandini in Pontificem Max. renunciatio.

Ad se Pontifex accedere Auctorem jubet.

Toletus e Soc. Jesu Theologus, atque Apostolicus Concionator, deinique Cardinalis.

Card. Montalti gloria atque gratia.

1 Autographi lectionem retinui. 2 An. 1596.

unius causa omnia velle. Contra juvenis, quod proprium ingenii ejus fuit, tanta, tam omnibus testata, in se Principis benevolentia, & tam laxe permissa omnium prope rerum auctoritate, aut nihil aut certe non nisi summa moderatione modestiaque est usus. Paucis post renunciationem diebus, universa prope deducente civitate Aulaque, onustus supplicibus libellis aliorum alia petentium, Pontificem adiit, pluresque cum eo horas consumpsit, & nihil, quod vellet, aut certe, quod paulum modo contenderet, non impetravit ab eo abstulitque. Cum domum rediisset, vixdum deposita veste, vocari me jussit, &, cum multa mihi de sermone, cum Pontifice habito, libere, ut solebat, enarrasset, *At crebra*, inquit, *de te quoque mentio fuit*, *& Pontificis in te voluntate nihil mihi videtur esse commodius*, *nihil prolixius*; *de te ornando*, *deque tua ad res gravissimas opera adhibenda cogitat*. At ego gratiis, ut fit, actis, *Isthaec*, inquam, *quaeso te*, *tacita omnia clausaque apud te habeto*, *nec iis magnopere fidito*. *Nam*, *quae nunc est Pontificis mens*, *atque haec ipsa*, *quam praedicas*, *propensa prolixaque voluntas paucis diebus mutabitur*, *aut certe hebescet sensimque effluet*, *non vitio ipsius*, *quem virum optimum gratumque esse scimus*, *sed natura potentiae*, *priores amicitias brevi obliviscentis*, *aut adeo etiam fastidientis*, *novasque ac praesenti fortunae aptas asciscentis appetentisque*, *tuam quoque gratiam*, *quae nunc flagrantissima*, *florentissimaque est contra quam tu fortasse opinaris*, *restingui in singulos dies ac senescere flaccescereque senties*; *quanquam & ante Cardinalatus & nunc Pontificatus ipse tuum unius munus*, *tuum beneficium sit*. *Nemo libenter totam fortunam suam alteri debet*, *&*, *ut non invitus ille tuorum in se meritorum memoriam retineat*, *propinqui ejus*, *ubi potiri rerum caeperint*, *neminem*, *ne te quidem*, *potentiae socium ferent*: *nec illis fere invisior aut suspectior quisquam*, *quam cui maxime patere Pontificem intelligunt* (1); *licet illi nunc ad te concurrant*, *tibi blandiantur*, *atque in tua auctoritate locatas esse spes suas velle videantur*. *Fruere tu gloria*, *quam tibi nulla auferet aetas*, *dati per te humano generi ejus rectoris*, *qui maximarum virtutum laudibus praestet*; *Imperii*, *opum & mandati honoris fructum penes eos esse finito*, *quibus fortuna alienae virtutis praemia destinavit*. Audivit haec attente Montaltus, atque animo ejus magnopere haesisse sunt visa. Quin & paruit iis: sed

Pontificis erga Auctorem propensa voluntas.

Potentium studia facile mutantur.

1 Edi jussissem *intelligent*, si autographum fuisset.

ſed tamen evitare offenſionem propinquorum Pontificis, poſtquam ſimul ejus, ſimul aliarum rerum potentes eſſe caeperunt, ut mox oſtendam, non valuit.

Sed, ne quid, quando ita vis, reticeam tibi, quod me ipſum attingat, qua die renunciatus eſt Pontifex, nondum Divi Petri fano egreſſum adiit Dominicus Grimaldus, Archiepiſcopus Avenionenſis, nunciavitque, mortuum in ſua provincia eſſe Epiſcopum Cavalionenſem, eaque de re certum ad ſe tabellarium, diſpoſitos per equos, veniſſe magnopereque Reip. intereſſe oſtendit, ut Italici ſanguinis vir, fide atque induſtria ſpectatus, ei muneri praeficeretur. Pontifex, collaudato Archiepiſcopi ſtudio, ſubjicere ipſum ſibi, ſi quem idoneum haberet, juſſit. Ille, benevolentia, ut credi par eſt, adductus, me nominavit, quem tum forte animo ſuo occurriſſe ajebat. *At iſtum*, inquit Pontifex, *probamus nos quidem, ſed retinere apud nos in Italia, non amandare in Galliam, volumus*. Grimaldus, pro noſtra amicitia, eodem momento, quo digreſſus a Pontifice eſt, domum ad me venit, & rem mihi expoſuit. Quaerenti, poſt redditas grates, *Vnde ſciret, me Epiſcopatum, etiam ſi ultro Pontifex obtuliſſet, non repudiaturum? Equidem*, reſpondit, *neque id ſcire, & illud multo minus divinare potui, Pontificem mandaturum mihi, ut ei quem ſuggererem. Tuum autem nomen propterea eſt a me editum, quia, in re ſubita & necopinata, ſolus mihi in mentem veniſti; & item quia multus jam de egregia Pontificis erga te voluntate, deque navata illi ab te ad Pontificatum opera, rumor diſperſus erat*. At ego, pluribus exactis diebus, viſere tamen Pontificem differebam, partim quia quotidiano Patrum, legatorum, procerumque aliorum, & totius Aulae concurſu fatigari aſſidueque opprimi eum cernebam, partim ne quid ipſe ſpei praeferre aut praeripere velle viderer: donec ipſe ab Antonio Saulio Cardinali, qui eum forte adierat, cuique perfamiliarem me eſſe ſciebat, quaeſivit, *Quid agerem? & deſertum ſe a me tali ſuo tempore eſſe* [hoc enim verbo eſt uſus], humaniter queſtus, ſignificari mihi ſuis verbis juſſit, ut ad ſe adirem. Et Saulius, ut erat ingenio vehemens, & mei peramans, moram meam increpans, &, *An expectarem, ut precario accerſerer?* quaerens, etiam objurgatione me extruſit. Vanus vel tibi videar, frater, ſi, quam familiariter, quam comiter, quam jucunde acceptus ab eo ſim, referam. Omiſſis jocis blandimentiſque, quae ingenio ejus inerant, multa de ſuis conſiliis, de ratione adminiſtrandae Reip. quam inſtituere cogi-

Dominicus Grimaldus Avenionenſium Archiepiſcopus.

De Cavalionenſi Epiſcopatu actum, at non perfectum.

Arceſſit ultro Auctorem Pontifex.

Pontificis benigna oratio.

tabat, mecum disseruit. Postremo, *Tibi*, inquit, *hoc etiam atque etiam mando, ut saepe mecum sis, & penitus nihil de pristina familiaritate nostra detrahi remittique patiaris. Nam ego idem sum, neque mihi animum Pontificatus, sed personam mutavit*. Haec etsi cum Montalti oratione congruebant, nec erat, cur ficte loqui eum suspicarer [quis enim ego eram, quem Pontifex Max. tam blandis verbis permulcere, adulari, aut adeo fallere vellet ?], tamen ne ipse quidem me fallebam, neque his illecebris hominis, profusi quidem ad omnem comitatem, sed intimos animi sensus mira arte tegere soliti, deliniri ac sollicitari cupiditatem meam, aut omnino me ad majorem ullam spem inescari sinebam, satis multis exemplis, satis longo usu edoctus, vera esse, quae cum Montalto disserueram: nec me hujus aut judicii aut consilii paenitet. At Clemens in senatu, quem primum, post initum summae potestatis fastigium, habuit, honora me oratione prosecutus, Episcopum Amerinorum designavit. Vnde & postea praedicare solebat, primum me Pontificatus sui partum esse Cum eum, postera die, adissem, ut, de more, inditam ipsius manu linteam vestem, quam Romani *Rochetum* vocant, sumerem, incredibile dictu est, quam intimo animo laetari videretur, primum pontificale opus suum meum ornamentum fuisse. Excusavit, Episcopatum minime opulentum datum ab se mihi, quia vacuus eo tempore alius nullus fuisset, praeter Cavalionensem. *Sed ego te*, inquit, *in civitate, haud amplius unius diei iter ab Roma distante, collocare ad manumque habere, quam longe hinc relegare in Galliam malui*. Deinde consilium de me suum mihi aperuit: *Quia*, inquit, *te in Belgas mittere, ut meus ibi Nuncius sis, cogito. Ornandus nobis hujus honore muneris fuisti, quo tua conspectior apud exteras nationes dignitas esset*. Verum hoc consilium, mittendi me in Belgas, primo distulit, post penitus omisit. Nec facile conjectare fuerit mutati consilii caussam. Quidam instinctu potentium quorundam, quos nominare ad rem non pertinet, abductum ab ea mente Pontificem suspicati sunt: aut forte distraxere Cardinales duo, Radgivillus Polonus & Morosinus Venetus, qui magnopere ab eo contenderunt, alter, ut in Poloniam, alter, ut Venetias mitterer. Sed qui tum illis legationibus fungebantur, facile amoveri mandatis muneribus non poterant. Motum interea a Turcis Vngaricum bellum fuerat, & Rodulphus Caesar aegre hostem finibus suis arcebat, gravissimique belli sumptibus impar, ad omnium opem confugiebat. Clemens non so-

Amerinorum Episcopus Auctor designatur.

De legando in Belgas Auctore Pontifex cogitat.

solum ipse eum pecunia liberaliter juvit, sed Italiae Principes ad idem faciendum est cohortatus; quique ea de re suis verbis cum singulis agerem, ac praesenti oratione incitarem, me, Ameria evocatum, quo jam ante concesseram, misit: obeundaque mihi, in ea legatione, maxima Italiae pars fuit. Et adjecerat mandata Pontifex de reducendis in concordiam Ducibus Sabaudiae atque Mantuae, qui de finibus ita disceptabant, ut spectare ea contentio ad vim atque arma videretur. Sedata tamen non nihil in praesentia est, auctoritate Pontificis, & postea certius stabilita, Sabaudi filia, Mantuano in matrimonium tradita. Quartus abierat Pontificatus annus, cum me Clemens acciri ad se jussit, &, *Diutius*, inquit, *in ocio fuisti, quam aut putabam, aut adeo volebam. Quocirca tempus est, ut accingaris ad operam nobis ac Reip. navandam. Venetias ire te, atque ibi legatum nostrum agere volumus. Quod quidem nunc demum indicavimus tibi, sed non nunc deliberavimus: pridem enim id nobis stetit consilium. Verum, & quod initio statueramus de tua in Belgas profectione, justis de causis, mutavimus, & hanc ipsam Venetam legationem necessario ad hoc tempus distulimus. Versatum te diu in ea urbe, mores civitatis, ingenia civium, instituta illius Reip. nemini, quam tibi, notiora esse scimus. Si alium eo missurus essem, abs te, ut de singulis rebus edoceretur, optarem: adeo supervacaneum duco te instruere.* Mandata deinde occultiora quaedam cum dedisset, crebro admonitum, ut bono atque alacri animo munus subirem, &, quae ad me pertinerent, curae suae relinquerem, suaeque benevolentiae penitus fiderem, dimisit.

Ad Italiae Principes de armis contra Turcas conjungendis legatur.

De reconciliandis Ducum Sabaudiae ac Mantuae animis mandata.

Venetias Apostolicus Nuncius Auctor destinatur.

ANTONII MARIAE
GRATIANI
A BURGO SANCTI SEPULCRI
DE SCRIPTIS INVITA MINERVA
AD ALOYSIUM FRATREM
LIBER XX.

Riennium in ea legatione detentus sum, in quod tempus multa inciderunt, quae munus, sponte sua grave, molestis operosisque negociis exercuerunt: bellum Vngaricum, & copiarum, quas Pontifex auxilio Caesari, annis singulis, misit, per Venetos fines transitus, qui gravate ab iis morosque concedebatur, & alia praeterea, aeque molesta. Sed nihil tam spissum & pluribus scatens nodis, quam Ferrariae motus, fuit. Hanc urbem, ab Ateste, Patavini agri oppido, cognomen adepta gens Estensis, beneficio Romanorum Pontificum, plura per secula obtinuit. Eorum, ad quos id beneficium perveniebat, postremus fuit, Alphonsus, Herculis filius. Is ex tribus uxoribus, quas amplissimis familiis duxerat, nihil liberorum tulit: & Caesar, gentilis ejus, quem haeredem instituerat, quia altero Alphonso, non justo matrimonio suscepto, ortus erat, legibus ab Ferrariae dominatu excludebatur; nec, ut iis solveretur, impetrari a Pontificibus Max. potuerat, vetante lege a quinto Pio lata, de bonis Reip. non alienandis. Quam legem & Cardi-

Ferrariae urbis motus.

Alphonsus, Herculis filius.

Pii V lex de Ecclesiae bonis non alienandis.

dinales cum in senatum leguntur, & ipsi, cum summum honorem accipiunt (1), Pontifices Max. ita sciscunt, ut, & ejus se jure teneri profiteantur, & sanctam habituros, nec unquam ulla causa violaturos, sanctissimo sese jurejurando obstringant. Quanquam Alphonsus, quod aliquid spei ab Gregorio XIIII. ostentatum erat, Romam, ut postulatis suis praesens vim adderet, venerat, & Pontifex, ab infirmitate atque imbecillitate ingenii, ad omnia facilis, parvo negocio perductus, quo Alphonsus cupiebat, foret, nisi incredibili constantia consensuque Cardinales indulgentiae ejus se opposuissent, acerrimasque in senatu sententias pro lege, adversus Alphonsi postulationem, dixissent. Discessit igitur ab Vrbe domum, irato atque infenso animo, nec vi atque ultione temperasset, si irae ejus pares suppetiissent vires. Verum odio tumens, atque ignominia repulsae agitatus, ut, quo poterat modo, dolorem suum ulcisceretur, Virginium Vrsinum, Latini filium, qui a Nomento, oppido Romani agri, cognominabatur, subornavit, ut, per speciem Gallici belli, ad quod profecturum se simulabat, coacta circa Padum exulum ac facinorosorum manu, caedibus ac latrociniis Romanae Ecclesiae fines infestaret, &, ut se res darent, ita progrederetur. Hic Virginius, etsi ferox erat juvenis & parum consultus, &, quia alieno aere & malis domi rebus premebatur, novandarum rerum percupidus, tamen id ausurus non videbatur, nisi Alphonsi spe fultus; qui & pecunia eum juvit, & tutum, si pelleretur, in suae ditionis oppida receptum pollicebatur. Horum consiliorum, etsi studiose celabantur, Gallicaque iis profectio obtendebatur, tamen ad me, haud dubio auctore, delatum indicium est. Erat Venetiis Pierconte Gabutius a Montalboto, agri Piceni oppido, qui saepe capitalia ausus, publicatis bonis, exilio multatus fuerat, & tum Reip. militabat, &, ob audaciam & fortitudinem, ad honestos ordines pervenerat. Is frequens apud me erat, agebatque mecum de suo in patriam reditu. Et ego, quia ab aetate, jam in senium devexa, & ab militari honore, quo fungebatur, deferbuisse in eo turbida consilia videbantur, susceperam ejus causam, ratus, haud inutile hominis factiosi, & magnae apud Picenos omnes auctoritatis, spem alere, & detrahere hunc exulibus, & avidis grassandi caedibus, quorum magnus semper in ea gente est numerus, ducem. Quae cum ipsi quoque Pontifici, impendente tum maxime Ferrarien-

Alphonsi postulato Cardinales intercedunt.

Virginius Vrsinus ab Alphonso sollicitatus.

Alphonsi consilia Auctori innotescunt.

1 *Occipiunt* exhibet autographum.

rienſi bello, probata cauſa eſſet, etiam reſtitutus ab exilio eſt. Haec res dum peragitur, Virginius crebris eum litteris nunciiſque, ut ſecum iret, multa pollicendo, ſollicitaverat. Poſtremo, quantum in eo momenti ad omnia eſſet, intelligens, ipſe Venetias venit, nec tamen tum maxime in non dubia ſpe recuperandae patriae verſantem permovere aut de ſententia deducere potuit. Is ergo, cum ſaepe mecum de ſuis rebus loqueretur, demum, ut fidem faceret, ad quieta conſilia vertiſſe animum, quid agitaret Virginius, &, quanto ſtudio, quantis promiſſis trahere ſe in ſocietatem tam ſeditioſi incaepti conatus eſſet, mihi aperuit. Ego, cum hominem pro merito conlaudaſſem (1), & ſapienter conſuluiſſe eum rebus ſuis, & bono eam rem illi futuram, oſtendiſſem, celerrimum tabellarium, dedita opera, eadem nocte, Romam ad Pontificem miſi, omniaque ordine perſcripſi. Itaque Virginius, navigiis, ſecundo primum Pado, deinde per ſuperum mare, devectus, in Piceno, cum, haud longe Aſculo, in terram exſcendiſſet, ita exceptus eſt a quingentis militibus, quos Pontifex e Corſica inſula mercede conduxerat, ut ipſe inter primos audaciſſime pugnans Virginius, ſclopeti glande trajectus, caderet, & caeteri, amiſſo duce, in fugam verſi, caeſi ad unum aut capti ſint. Virginii caput, delatum ad urbem, in aditu Aelii pontis, ignominiae cauſa, affixum cuſpidi, diem unum tetro ſpectaculo civitati fuit. Et non multo poſt ipſe quoque Alphonſus, Ferrariae Dux, morbo abſumptus, interiit: cujus morte Ferraria ad Imperium Romanae Eccleſiae redibat, a qua Eſtenſes Principes beneficiario jure acceperant. Quo ſpreto jure, Caeſar, quem haeredem Alphonſus inſtituerat, audacter ſe Principem ac Ducem Ferrariae appellarat, ſumptiſque principatus inſignibus, urbem circumierat, ignara plebe, fictis cum clamoribus, proſequente. Nulli fere Italiae Principum placebat, novi Imperii acceſſione augeri Pontificis Max. opes, quae caeteris inde formidini fore videbantur. Nemo tamen adverſum ire, aut eum in tam bono ac minime ambiguo jure impedire audebat. Itaque Philippus, Hiſpaniae rex, qui caeteros potentia atque auctoritate anteibat, in neutram partem ſe interpoſuit. Rex Galliae nihil ſe Italicis rebus miſcebat, ſed, ſi Hiſpanus vim afferre Pontifici, & ſuo eum jure prohibere conatus eſſet, defuturus Clementi, cujus ſe beneficio devinctum praeferebat, non videbatur. Quae cau-

Virginius Venetias venit Gabutium in partes tractaturus.

Prope Aſculum deprehenditur atque occiditur.

Alphonſi, Ferrariae poſtremi Ducis, obitus.

Caeſar Ateſtinus Ferrariae principatum occupat.

Philippus rex in neutram partem ſe interponit.

1 Haec eſt autographi lectio. Mo- a me in hoc opus orthographiam inneo: ne forte quis putet, novam nunc duci.

causa fuisse creditur, cur toto illo negocio se Hispani abstinuerint. Ferdinandus Magnus, Etruriae Dux, cujus soror in Caesaris matrimonio erat, palam nihil se commovere ausus, in occulto Caesari addere animos credebatur. At Veneti, in quibus multo plus momenti erat, qui minime omnium Ferraria potiri Pontificem volebant, ne haerentem lateri praevalidum Principem, cum quo nunquam defuturae contentionum causae videbantur, haberent, maxime Caesarem incitabant (1), & ne se abstrahi dominatu pernobilis, & tot per annos majoribus suis possessae, civitatis, quod magnam nomini suo notam allaturum esset, sineret, hortabantur, certumque hominem, a quo coram, Senatus verbis, assidue confirmaretur, Ferrariam miserant. Ad haec eum omnibus rebus, quibus occulte poterant, juvabant. Arma omnis generis e Brixia asportandi, & e subjectis Reip. populis milites pretio conducendi copiam illi fecerant: & mihi, ea de re in senatu saepe expostulanti, nec pro amicitia facere eos querenti, *Nihil publica voluntate fieri, nec facile, quin privatim pauci militiae finitimi atque amici Principis ascriberentur, prohiberi ab se posse*, respondebant: & nobis voranda dissimulandaque multa erant, ne illi apertius, quam ratio temporis postulabat, in causam descenderent. Nam usque adeo in eam partem propensi inclinatique erant animi, ut verendum magnopere esset, ne plus cupiditas avertendi a Ferraria Pontificem, quam honesti aequique verecundia apud omnia suis commodis metientes valeret. Non cessabant interea ipsum quoque sollicitare Pontificem, miscendo consilia precibus, *Ut vi atque bello tantisper supersederet, dum, quod cuique juris esset, cognosceretur:* Caesaremque pollicebantur *Ferraria sponte cessurum* (2), *si legibus excluderetur. Satius esse rem, quae semper integra illi futura esset, sustineri, quam nimia celeritate eo praecipitari, quo diuturna Italiae pax turbaretur, idque excitaretur bellum, cujus incendium, proxima quaeque corripiendo, latius inde, quam ipse vellet, fundi posset*. Haec scilicet eo spectabat oratio, ut, re ad disquisitionem juris revocata, Ferraria interim Caesari confirmaretur. Id Clementem non fugiebat, qui, cum peritissimus legum esset, stultum esse ajebat, de re perspicua ac mi-

Ferdinandus M. Dux Etr. favere Caesari creditus.

Veneti in Caesaris causam propendent.

Clementis Pontifici sententia.

1 Si haec, quae ab Auctore commemorantur, quae certe alicui suspecta esse, atque ab animo hominis non satis aequi profecta videri possunt, Veneti fecerunt, non dubium est, quin probabili ratione justisque causis, etsi vulgo ignoratis, homines sapientissimi fecerint.

2 In autographo *cesurum*.

minime dubia ambigere. Itaque, rejecta omni concordiae mentione, quae Ferrariam Romanae Ecclesiae non redderet, diem Caesari praestituit, intra quam, nisi Ferraria excessisset, solemni ritu, Sacris eum ac piorum caetu arcebat, diraque execratione, ut nunc loquuntur, excommunicabat, & populos fidei sacramento, quo Principi suo obligantur, exsolvebat, ipsumque, quique sectam ejus sequebantur, hostes judicabat. Et, ne verbis tantum ferox videretur, evocatis veteribus tribunis militaribusque viris, quorum bello claruisset nomen, depromptaque pecunia, & large distributa, egregium exercitum comparavit, adeo impigre delectu habito, ut concusserit hominum animos tantarum admiratione opum. Quippe paucioribus, quam quisquam existimare posset, diebus, quinque & viginti millia peditum, duo equitum ex proprio ac voluntario milite confecit; atque omnes in Flamminiam, circa Bononiam, destinatum ad locum convenire jussit. His copiis cum summa potestate imperator datus Petrus Aldobrandinus Cardinalis, Pontificis fratris filius, adolescens egregiae ad omnia indolis, magnis negociis intentus nec impar, bellandi artium rudis, sed qui peritorum consiliis facile levaretur. Militibus plerisque arma, & maxime sclopi, deerant, quos petere e Brixia, ubi frequentissimae armorum officinae sunt, cupientibus, appellati a me Veneti, quod Caesari large concesserant, nobis negabant, *In tanto rerum motu armandos suos, & instruendas necessario armorum apparatu urbes*, causantes (1): ut mihi clam carius, ab ipsarum urbium praefectis coempta, ad quatuor scloporum millia furto exportare, ipsis quoque nautis, quorum utebar navigiis, corruptis, necesse fuerit. Pontifici consilium erat oppugnatione Ferrariae abstinere, & quia firmitate maenium & situ ipso longe munitissima erat,

Exercitum comparat.

Petrus Aldobrandinus, exercitus imperator.

Armorum paenuria.

Pontificis consilium.

(1) Atqui satis legitima maximeqoe justa haec cuivis non iniquo rerum aestimatori causa videri debuit. Quae alteri concessi, tum concessi, quum abundarem; nunc, quum ego indigeam, negare me tibi necesse est. Non indigerem autem, tibique concederem, nisi alteri ante concessissem. Itaque vides, quod tu mihi, ut tibi concedam, adfers, in eo ipso, cur tibi negare debeam, causam exsistere. Quod si Gratiani narrationem ipsam attente, immo et negligenter, consideraverimus, concessum illi etiam, quod sibi negatum queritur, reperiemus. Fatetur enim, ab se ad quattuor scloporum millia, de urbium praefectis empta, furtim fuisse exportata. Quid? urbium praefecti illi, Veneti nonne erant? tot millium autem scloporum emtio atque exportatio potuit ne Venetae ipsius civitatis vigilantissimos magistratus latere? Atqui emi atque exportari siverunt. Manifestum igitur est, quidquid ab Pontificio Nuncio Veneti rogabantur, fuisse ab iis illi prolixe concessum.

erat, & quia urbi, suae mox futurae, parci volebat. Itaque mandaverat suis, ut Mutinam & Regium Lepidi, propria Caesaris oppida, transferrent bellum; iis expugnatis, facili negocio ipsam quoque Ferrariam in potestatem venturam; & interim belli clades, incendia villarum (1), populationem agrorum, praedas hominum pecudumque, & caetera militaris licentiae mala hostilem terram sensuram. At Caesar, ubi, & sua & omnium opinione celerius validiusque, se oppugnatum iri, &, id quod res erat, de Pontificis consilio conjectura judicans, in sua terra sedem belli deligi, & de suo Imperio, de suis fortunis, non de alienis, certandum sibi esse videt, vehementer ea re conterritus, legatos Venetias misit, petitum a Senatu, ut in Reip. fidem reciperetur, &, ut se ope atque auxiliis palam, non amplius ex occulto, juvarent: neque enim se, si solus destitueretur, parem tantis armorum terroribus, qui sibi intentarentur, fore. Ante omnia, ut pecuniam (2), ad impensas belli sustinendas, Ferrariam mitterent, quando ipse in summa ejus inopia versaretur, postulavit. Inde ab initio excessus Alphonsi, falsa incesserat omnes

Caesar opem Venetorum implorat.

1 Autographum exhibet *vellarum*, quod ego non respuissem, nisi urbaniorem Gratianum esse cognovissem, quam ut rusticorum Latinorum vocabulis uteretur. Varro Lib I. cap. 2. sect. 14. de re Rust. „ Vilicus, *inquit*, agri colendi causa constitu„ tus, atque appellatus a villa, quod „ ab eo in eam convehantur fru„ ctus & evehuntur, cum veneunt. „ a quo rustici etiam nunc quoque „ viam *veam* appellant, propter ve„ cturas, & *vellam*, non *villam*, „ quo vehunt et unde vehunt. „ In quem locum Jo. Matthias Ille Gesnerus, qui novissimam Auctorum rei rusticae editionem Lipsiae an. 1735. curavit, vir egregie de litteris meritus, in Varietatibus lectionum, quas adfert, testatur, *in editionibus ante Victorium pro* veam *legi* veham. Quod de quibusdam, ut de Aldina an. 1514. verum sane est, de omnibus non item. Nam certe Bononiensis an. 1504. cum Philippi Beroaldi adnotationibus, non *veham* sed *vebeam* exhibet. Utinam vero unum hoc, aut, si plura, saltem hujus generis peccata editionis illius essent! Nunc dolendum est, & saepissime & gravissime in ea esse peccatum; ut omnino appareat, ingeniosum, doctum diligentemque editorem non tantum, quantum potuerit, ingenio, doctrina, diligentia in sua illa editione contendere voluisse. Sed brevi futurum est, ut, sublatis omnibus priorum editionum mendis, cum magnaque variarum lectionum, ex vetustissimis optimisque MSS codicibus, Politiano praesertim, qui idem Victorianus est, depromtarum, eruditissimarumque animadversionum accessione, auctores hi rustici prodeant. Hoc tantum munus tibi, Juli Pontedera, vir omnibus ingenii, doctrinae, fortunaeque ornamentis praestans, studiosi bonarum litterarum quotquot sumus, maxime libentibus animis singulasique cum gratia, uni acceptum referemus: quod quidem ego, a te mihi tam saepe ostensum atque promissum, ut ne diutius magnopere exspectantibus summeque cupientibus debeas, pro nostra amicitia rogo quaesoque.

2 In autographo perstat *pecunia*.

mnes opinio, penitusque occupaverat animos, magnam vim auri ac signatae pecuniae, multos per annos ab eo congestae conditaeque, relictam Caesari esse. Nam Alphonsus, tributis & portoriis acerbissime semper exactis, gravis populis fuerat, & multis, indecoris Principi, quaestibus rem auxerat. Sed corradere & rapere de alieno, quod inde per regalem opulentiam luxuriamque prodigeret, laetabatur; &, sicuti fortasse aliquid in privatos usus sepofuerat, ita nihil, quod immanibus belli sumptibus sufficeret, repertum in fiscis illius erat. Veneti, communi errore, ingentes pecuniae acervos esse Caesari, opinantes, postulatum ejus irrisere, parcere eum nummis suis, & bellum alieno aere propulsare ab se velle, arbitrati. Respondere igitur legatis, *Senatui in animo esse Caesaris res non negligere, sed & ad nudanda consilia nondum maturum tempus videri, & ipsum aequum esse, quibus rebus abundaret, earum onus in amicos non rejicere*. Legati, antequam Venetiis discederent, ut praeceptum eis fuerat, me quoque adierunt, summamque Caesaris erga Pontificem Max. observantiam praedicantes, non aliud cupere eum, quam, ut, si quid aequi juris afferret, periti legum cognoscerent statuerentque, atque interim vi atque armis absisteretur: idemque ajebant optare Ferrariensem populum, qui nunquam suam in Romanam Ecclesiam & Pontifices Max. fidem constantiamque passurus esset desiderari. Ad haec ego, *Sapientius rebus suis consulturum Caesarem*, respondi, *si, quam verbis praeferret erga Pontificem Max. venerationem, re praestaret, ipsumque unicum arbitrum ac dominum rei, de qua disceptaretur, agnosceret; qui idem & vir summa integritate summaque religione praeditus, & communis juris unus omnium consultissimus esset, neque eos audiret, qui, quia rebus suis ita conduceret, eum ad praecipitia consilia impellerent. Videret, ne, dum alienis pertinacius incubaret, de suis ancipiti eventu periclitaretur*. Ipsos vero monui Ferrarienses, *Cogitarent, quam grave iis vulnus inflictum esset, adempto Sacrorum jure, & devotis dira execratione animis; unde eos divini numinis ira premeret, quam solere infestiorem calamitosioremque spernentibus incidere, gravioraque ab his piacula exigere, facile petitis ex omni memoria exemplis, doceri posse. Viderent, ne pravis Principum cupiditatibus ipsi se veluti materiam certaminis praeberent. Nam inter victum victoremque in medio positos, & miseriis, quas bellum habet, afflictos, nihil aliud, quam praemium eius, qui plus posset, futuros. Revocarent ad animum, quae, dum Principes de sua potentia contendunt, perpetienda sibi essent;*

Venetorum ad Caesaris legatos responsum.

Legati Auctorem conveniunt.

Quae iis Auctor responderit.

sent: visuros, res suas ferri agique, suos diripi agros, sua igne ac ferro vastari rura; neque haec damna, seu vincat, pro quo steterint, seu vincatur, sarciturum eis quenquam esse.

Legatorum discessus.

Illi hoc, ut videbantur, icti sermone, per silentium tristes, magis nutu, quam verbis, assentientes, discesserunt. Caeterum Caesar, cum Ferrariam legati rediissent, Senatusque (1) responsum renunciassent, hinc in Venetis & Ferdinando nihil opis esse sibi, & tantum verbis se ac vanis irritamentis ab iis assidue incitari, hinc Pontificis viribus, suisque pensitatis, quam dispar sibi cum eo dimicatio futura esset, cernens, & populum etiam religione commoveri, vocesque nutantium animorum, & verentium divinam ultionem, saepe audiri intelligens, Leonoram, Alphonsi sororem, quae & ipsa Pontificis causae impense studebat, ire protinus Faventiam ad Aldobrandinum Cardinalem, & pacem cum eo componere jussit. Ita Caesar, tradita Ferraria, Mutinam abiit, & a Pontifice postea impetravit, ut Alexander frater in Cardinalium collegium cooptaretur. Aldobrandinus, recepta Ferraria, cum, solemni pompa ingressus, urbem valido praesidio firmasset, exercitum dimisit. Nec multo post Venetias venit, studio visendi urbem, insignem situ, & magnitudine opum conspiciendam, atque etiam, ut labefactam non nihil Ferrariensi motu Venetorum amicitiam reconciliaret, atque in pristinam gratiam restitueret, quando utrique Principi utilis animorum redintegratio conjunctioque esse videretur. Venetiis diversatus apud me est; visitque eum Marinus Grimanus, Reip. Princeps, cum agmine senatorum, purpura sua fulgentium. Inde, aditis templis, navalibus, portubus, armamentariis caeterisque, quae urbs, mediis ex undis emergens, visenda mirandaque habet, decimo, postquam venerat, die, ab omnibus, publice privatimque, benigne atque hospitaliter cultus, Ferrariam rediit.

Caesar Ferrariam Pontifici tradit.

Aldobrandinus Card. Venetiis honorifice exceptus.

Clemens Pont. Ferrariam se confert.

Atque eadem aestate Clemens ipse Ferrariam venit, simul ut Ferrariensem rem per se coram ordinaret, simul ut civitas, magna cum gloria sub ditionem (2) Rom. Ecclesiae ab se redacta, novum imperium, ipsius Pontificis Maximi aspectu affatuque allecta, & non nihil oneribus levata, hilarius libentiusque subiret. Magnus in ea civitate concursus fuit non ipsius modo Romanae Aulae & Pontificiae cohortis, sed multorum praeterea, cum privatorum, quos studium

1 In autographo *sunatusque*, sive *sanctusque* quod librarii negligentia factum putavi.

2 Autographum exhibet *ditione*;

dium spectandi tam celebrem tot illustrium virorum conventum traxerat, tum Principum legatorumque, qui ad officium cultumque (1) in Pontificem Max. confluxere. Veneti, qui nuper omni conatu, ne Ferrariam reciperet Clemens, obstiterant, receptam qui ei gratularentur [adeo ludunt officiis inter se Principes!] quatuor oratores, aetate ac gestis honoribus Senatus longe primos, Ferrariam misere. Ego quoque, accitu Pontificis, eodem veni. Cupiebat enim ille Christiani nominis reges certis inter se amicitiae faederibus jungere, & ad bellum in Turcas, qui tum maxime Vngariae reliquias persequebantur, summa ope suscipiendum, impellere. Consilium specie pium, & magna laude ferendum, sed conatu arduum, spe inane, effectu irritum. Hujus consilii bellique socios habere, ante omnes, Venetos expetebat, quod hi navalis rei scientia, opportunitate insularum, quas obtinent, & maritimis opibus, qua parte virium maxime oppugnandus hostis erat, longe alios praestare crederentur. Multus hac de re mecum Pontificis sermo fuit, in quo cum a me, quid spei de Venetis haberem quaesivisset, ego, *Et natura sua laetari pace Venetos, & ab omni mentione belli cum hoste, longe potentissimo violentissimoque, cujus ipsi faucibus maxime objecti expositique, & maxime ad invadendum opportuni essent, mirum in modum abhorrere, nec, nisi summa necessitate coactos, abduci se a colendae pacis studio passuros, omnesque ad nihilum recasuras Pontificis adhortationes*, respondi. *Ante explorandos regum animos; ac, si Gallus, si Hispanus, si Polonus (nam de Caesare, qui tum maxime Turcarum bello premeretur, dubitandum non videri) Pontificis Max. auctoritati precibusque concederent, certisque inter se faederum legibus consentirent, & hostem communibus viribus animisque terra marique aggrederentur, tum Venetos consensum Christianorum regum, transmissasque in Graeciam classes haud minus, quam Turcarum vim, formidaturos, eodemque metu cum caeteris ad arma ituros, quo, ne arma caperent, continerentur. Sin reges cunctabundi, quod alias fecerant, ab prava inter se aemulatione Pontificis studium hortamentaque eluderent, quicquid apud Venetos conaretur, leve atque inane futurum: quippe ad id bellum sequi eos, non anteire, velle.* Clemens, quanquam ita esse intelligeret, tamen, ut aliquid spei ab ipsis eliceret, quod inde caeteris regibus praeferret, hanc causam agere me in senatu suis verbis jussit. Ego, Ferrariae quindecim admodum moratus dies, ac sueta comitate acceptus a Pontifice dimissusque, Venetias redii; &, paulo post, ut

Belli Turcis inferendi consilia agitat.

Quae de hoc bello Auctoris sententia.

Agere de bello cum Veneto Senatu jubetur.

1 Videtur desiderari *testandum*, *declarandum*, aut tale aliquid.

Senatus habendi apud Venetos ratio.

ut praeceptum mihi erat, apud Senatum de Turcico bello disserui. In senatum, ex Venetorum more, nemo externus admittitur. Legati, & quicunque agere aliquid cum Rep. volunt, Principem adeunt. Principi in consilio adsunt primarii senatorum, numero ad quinque & viginti, omnes, praeter paucos adolescentes, quibus disciplinae causa id juris tribuitur, aetate ac rerum usu adeo spectati, ut ab re *Sapientes* vocitentur. Apud hos quae dicuntur aguntur que, scripto accurate excepta, ad Senatum referunt scribae, atque ex ejus auctoritate inde responsa dantur. Ita, qui Principem consiliumque adeunt, Senatum adire dicuntur. Cum his

Oratio in senatu.

igitur de Pontificis postulatis egi, orsus a Pontificis ipsius eximio in rem Christianam studio, & pari in Venetos animo, quorum Remp. quamamplissimam, opibusque & imperio florentissimam, esse cuperet: *Totum in eo Pontificem esse* ostendi, *ut discrimen metumque, qui a Turcis impenderet Christiano nomini, averteret; & Barbarorum vim aliquando retunderet & a nostris cervicibus repelleret. Id haud difficile futurum, si Christiani reges arma animosque consociarent, & communibus consiliis bellum aggrederentur. Factum hujus rei periculum, proximis annis, ad Echinadas insulas, ubi, collatis ex aequo viribus, supra triginta millibus hostium occisis, universam eorum classem, magna Venetae virtutis gloria, aut cepimus aut demersimus, atque imperio maris, quo diu potiti Barbari fuerant, unius pugnae successu, exegimus: atque adeo ad unum ictum navales opes eorum concidisse, ut nuper, totius Imperii conatu, quinquaginta longarum navium classem aegre conficere potuerint: & Ferdinandus, Magnus Etruriae Dux, singulis prope annis, ingenti Turcici nominis ludibrio contumeliaque, ex intimo saepe eorum Imperio, cum paucis, licet celeribus & egregie armatis navibus, praedas agat, nec onerarias solum, aliaque omnis generis navigia, ad varios usus commeantia, variisque onusta mercibus, intercipiat, sed urbibus quoque, mare attingentibus, non in Graecia solum, sed in ipsa quoque Asia Ciliciaque ac Syria, identidem vim afferat, expugnatasque diripiat, reducemque inde, ac pretiosis divitem rebus, classem ad Liburni portum recipiat, frendentibus quidem, sed ad ultionem torpentibus, Turcis. Tentatos Clementi regum animos, pronos in tam salubre consilium omnes repertos, nec quenquam credi fore, qui Pontificis Max. singulari studio rem Christianam amplectentis vindicantisque, auctoritatem detrectare ausit, aut moram tam glorioso, tam omnibus non utili solum, sed prope jam necessario, incaepto*

Christianorum de Turcis navalis victoria

Turcarum vires debilitatae.

Parati ad Turcicum bellum Reges.

af-

afferre. *Nec tempus unquam tam opportunum incidisse, cum rex hostibus imbellis* (1), *& luxuria & voluptatibus mersus, & segni ocio torpens, esset, cum turbata convulsaque, discordiis procerum, Regia, cum omnes, exemplo regis corrupti, ita degenerarint ab dura priscorum disciplina, ita ab diuturna fortunae indulgentia collapsi ad mollitiem mores sint, ut omnes belli artes apud eos obsolevisse videantur.*

Militaris disciplina apud Turcas obsoleta.

Non amplius ad bellicas procurationes, per singulos militiae gradus, ut cuiusque virtus enituerit, ascendi, sed ante imperatores plerosque, quam milites, fieri; nec merentibus, & per fortia facta nitentibus, militares honores partiri, sed cuncta gratiae tribui; non denique, quos industria aut bellicus vigor & robur & magnitudo animi commendarit, sed adolescentes, flore aetatis conciliatos regi, produci, ut saepe aut spadones & semiviros, ab custodia atque excubiis faeminarum abductos, aut regis ipsius exoletos, turpi favore provectos, magnis exercitibus praepositos viderimus: unde oblitteratis veteribus parendi institutis, libidine ac licentia militum plura, quam arbitrio atque imperio ducum, in castris eorum administrari; militesque ipsos, non ex veteri instituto (2) *a prima adolescentia laboribus & militaribus exercitationibus duratos, asciscι, sed, sine delectu ullo, passim ex omni genere collectos, omnis militaris moris expertes, uno praedandi ac latrocinandi studio militiam sequi. At magna Imperia, fundamentis subtractis earum artium, quibus parta constitutaque sunt, facile corruere.*

Turcarum reges ducere per se ipsi exercitus desiterunt.

Extinctam vero indolem illam, qua superiores reges, bellicosi ipsi viri & acres, strenuos & arcta disciplina roboratos milites ducentes, tot regna provinciasque subegerunt, & cum inertibus regibus successisse desides ac solutos milites; idque adeo non dubium esse, ut Rodulphus Caesar, qui, domi clausus, hostem aut castra nunquam viderit, nullis externis auxiliis fultus, nulla ope aliena innixus, ipse per se non sustinuerit modo, aliquot jam annis, Turcicum bellum, sed & validas aliquot in Ungaria urbes, loco atque opere permunitas, vi atque armis ademerit hosti, & cum eo justis pene praeliis ex occasione saepe congressus, victor semper apparuerit.

Turcas terra marique simul adoriri utile.

Quod si ab terra Caesar, validis aliorum auxiliis subnixus, acri impressione in Pannoniam irrumperet, Poloni, ferox bello gens, & equitatu pollens, adjunctis Moldavis, Transilvanis & Va-

1 Subaudiendum, sive potius huc revocandum, infra positum, verbum *esset*, hac quidem sententia: *quum hostes*, nempe Turcae, *imbellem regem haberent*.

2 Qua de institutione vide Vol. I. pag. 330.

Valachis, qui jam sponte sua in armis essent, Thraciae latera ad Euxinum Pontum incursarent, & a mari junctae Venetorum atque Hispanorum classes Graeciam invaderent, ipsisque Imperii claustris instarent, quibus tandem viribus ocio atque desidia enervatus rex ternis uno tempore bellis occursurus esset? aut quae victoriae dubitatio restare vobis posset? Ita ne de eo quidem dubitandum, quin, summotis Graecia atque Europa Turcis, Veneti Imperii sui fines, quod maxime cuperet Clemens, latissime propagaturi essent. Haec atque alia hujus generis permulta, quae magis pulchre atque magnifice, ad testandum Pontificis Max. & commune omnium votum, quam vere, ad spem perficiendi quicquam, dicuntur, cum disseruissem, attente quidem ab illis auditus sum, sed, re in senatu agitata, aeque speciosis verbis responsum mihi est datum. Collaudata enim Pontificis in rem Christianam pietate, se, si consociata caeterorum regum arma conspexissent, communibus studiis non defuturos dixerunt. Atque ita, ut praedictum a me fuerat, omissa penitusque rejecta res est. Et Pontifex, regibus nequicquam appellatis, ubi omnes publicae rei incuriosos, suae tenaces, inter se invidia atque aemulatione infensos, & tantum verbis sibi spem ostentare sensit, incaepto destitit.

Belli Turcis inferendi consilium omissum.

Sub exitum autumni Clemens iter ad Vrbem caepit. Tenuerat eum Ferrariae paulo diutius illustrium hospitum expectatio adventusque. Nam Catharina [1] Austria, Caroli Archiducis filia, Philippo, Hispaniae regi, Isabella, regis ipsius soror, Alberto Austrio, item Archiduci, qui ex eo Belgis cum summo imperio praeficiebatur, nupserant. Horum sponsalia, ipso Pontifice Max. honoris causa regum [2] verba praeeunte, peragenda erant; diverterantque ob id ex itinere Ferrariam Catharina & Albertus, cum magno principum virorum comitatu, in quibus Catharinae

Regales nuptiae.

1 Et hic semel, & infra iterum ac tertio *Catharinam* Gratianus appellat, quam *Margaritam* fuisse reliqui scriptores testificantur. Exstat Veronae in sacello aedis principis, in honorem S. Zenonis dedicato, hoc in marmorea tabula insculptum monumentum, quo Scriptorum testificatio confirmatur: „ Dum Margarita „ Austria, Philippo III. Hispaniarum „ regi desponsata, ad Clementem „ VIII. Pontif. Max. Ferrariae tunc „ commorantem, contenderet, ut ab „ eo per Albertum, Archiducem Austriae, procuratorem, matrimonio „ jungeretur, idem Augustinus Valerius S. R. E. Card. in insula „ scalarum adstante Margarita regina, cum Maria matre, Alberto, „ Rodulphi Imp. fratre, maximaque „ principum virorum frequentia, Sacra „ fecit V. Id. Novembr. 1598. „

2 Haud alia est autographi interpunctio.

nae mater, erat faemina clarissimo Bavariae regum genere orta. Hos Clemens summis honoribus & accepit advenientes, & prosecutus est (1). Veneti contra duriores (2) ru-

1 Fortasse desideratur *discedentes* aut *abeuntes*. Ego ab autographo non discessi.

2 Immo tu mihi, Gratiane, durius rusticiusque, quam tua aut natura aut consuetudo fert, Venetos, hominum humanissimos, *duriores rusticioresque* adpellare videris. Quid? Utrum, nullam Gratii in Stiriaque pestilentiae suspicionem, quum inde *tanti fastigii hospites* in Italiam proficiscerentur, fuisse dices? an Venetos de sua, immo vero de totius Italiae salute atque incolumitate sollicitos esse non debuisse? Jam de pestilentia tuas ipsius litteras, per eadem tempora Venetiis datas, profero: die quidem VIII. Sextilis an 1508. ad Cardinalem S. Georgii: ,, Circa la peste, vederà V S Illustriss. oltre ,, l' incluso bando, fatto quì da l' Offitio de la sanità, un capitolo d' una ,, lettera scritta da Udene (*sic*) ad ,, un mio di casa di (*sic*) V. per ,, la quale si vede, che il male camina inanzi, & è, per quel, che ,, pare, di molto cattiva natura. ,, Quì si dice, che a Milano si sia ,, levato il comertio anco di Torino e ,, del Piemonte. ,, Die vero XV ejusdem mensis ad eundem. ,, Fui a posta in Collegio hieri mattina a far ,, l' offitio, impostomi da V. S. Illustriss. intorno alla peste, & dissi, ,, che Nostro Signore, avvisato di ,, questo periculo, che s' era non solo accostato a i confini d' Italia, ,, ma intrato già nel Friuli, tenendone quel conto, che l' importanza de ,, la cosa meritava (massime, che ,, il medesimo si sentiva anco da la ,, parte di Piemonte) oltre che l' haveva messo strettissime guardie per ,, tutti i lochi suoi, haveva anco ,, deputato una Congregatione, che ,, habbia particular cura di tutto ,, questo negotio, & vi faccia tutte ,, le provisioni . . . Et ancora che ,, sia avvisata la Santità sua de la ,, molta vigilanza di sua Serenità in ,, questa materia . . . nondimeno, ,, che essendo questo un pensiero di ,, tanto momento a la salute di tutti, m' haveva commesso ch' io . . . ,, essortassi in suo nome la Serenità ,, sua a non rimetter punto di que' ,, buoni & efficaci ordini, ch' è solita ,, di dare in questi casi. . . . . . & che ,, non sia permesso, che per qual si ,, voglia causa passino robbe nè persone, da le quali possa haversi alcun sospetto . . . . Mi risposero ,, quei Signori, che ringratiavano ,, tanto più nostro Signore di questa ,, communicatione & di questa diligenza, che faceva usare in negotio ,, tanto pericoloso, quanto questo periculo premeva più a la Republica, a la quale più soprastava: che ,, havevano dato bonissimi ordini, ,, perchè il male non passi più oltre, ,, & che il Locotenente del Friuli, ,, huomo diligentissimo, non fidandosi de l' opera d' altri, era stato ,, in persona a essequirli (*sic*): che ,, il male era intrato in un villaggio ,, di 30. o 40. case, le quali s' erano fatte tutte abruciare, insieme ,, con le robe, che v' erano dentro, ,, le quali s' erano fatte pagare a quei ,, poveretti, ch' erano rimasti, & provedoto al vitto & bisogno loro . . . ,, Non s' è parlato cosa alcuna del ,, passaggio de la Sposa di Spagna. ,, Ma io sò però, che questo dà ,, molto fastidio a questi Signori, i ,, quali vorrebbono, che questo passaggio si facesse per la via del Tirolo, & da Trento si calasse nel ,, Milanese, con toccare manco che ,, fosse possibile questo Stato. Ma il ,, desiderio loro sarà in questo caso ,, regolato con gran rispetto. Venendo la sposa per il Friuli, attraversarà necessariamente, per andare a Milano, tutta la Terraferma; ,, & una compagnia grossa, quante ,, convien credere, che seguitarà al

,, gra-

fticioresque in tanti fastigii hospites visi sunt. Cupientibus enim iis a Gratio Stiriaque recta per Carinthiam & Forum [illegible] Ju-

,, gran principessa, si può non poco temere, che lasci qualche male nel camino ,, Et die XXVIII. ejusdem mensis ad eundem: ,, ,, Questa mattina essendo ritornato ,, in Collegio il sudetto Ambasciator di Spagna per la risposta ,, di quanto espose a nome de l'Arciduca, questi Signori, dopo havergliela data con parole molto ,, cortesi, li fecero lungo ragionamento intorno a lo stato de la ,, presente peste & del passaggio de la principessa, mostrandoli, con ,, quanto pericolo di questo dominio ,, passarebbe una compagnia cosi ,, grande, che viene da lochi infetti, & quanto questo pericolo sia ,, commune anco con tutti gli Stati ,, d' Italia; et han proposto partito, che la principessa passasse con ,, pochi et con quel numero solamente, che fosse necessario per ,, il suo servitio, et agli altri si ,, ordinasse, che pigliassero altro viaggio; che essi procurerebbono, ,, che la principessa havesse nel dominio loro tutte le commodità, ,, et tutto l'honore, che se le deve. etc. ,, Sunt ne haec *duriorum* officia ac *rusticiorum?* an non potius facillimorum urbanissimorumque? Sed de pestilentia, quae sunt reliqua videamus. Die V. Sept. ad eundem S. Georgii Cardinalem haec, Gratiane, scripsisti. ,, La terra di ,, Cividale con tutto il territorio suo ,, fù qui publicamente bandita l' ,, altro hieri, per causa de la peste. ,, Si dice, che vi sono molte case ,, serrate, et che un macellaro apestato, havendo aperta per forza ,, la casa, dov'era chiuso, era saltato fuora, et con grand' impeto ,, s' era studiosamente avventato adosso a tutti quelli, che haveva ,, incontrato, per apestarli, & n'haveva tocco et offeso molti, et ,, n' harrebbe offeso molti altri, se ,, d' ordine del Proveditore non ,, fosse stato ammazzato con archibusate. Sono stati sequestrati et ,, rinchiusi tutti i tocchi da costui, ,, et alcuni d' essi s' intende, che ,, erano ammalati .... Nel serrar di ,, questa hò inteso, che il Rettor ,, destinato al governo di Cividale, non havendo voluto intrar ne ,, la Terra cosi apestata, se n' è ritornato indietro; et che per haver ,, un servitor suo praticato in una ,, villa suspetta, gionto a Venetia ,, è stato insieme con tutta la sua ,, famiglia sequestrato in casa. ,, Die VIIII ejusdem mensis ad eundem: ,, Del passaggio de la principessa il Principe mi disse, che no ,, stavano in gran travaglio, non potendo da l' un canto mancare di ,, ogni dimostration di honore & di ,, osservanza verso il rè Catholico, ,, & da l'altro premendogli, quanto conviene, & il pericolo proprio ,, & il terrore di questi populi.... ,, Si dice, che l' Ambasciator di ,, Spagna habbia fatto officio per il ,, passo, & dato una nota del viaggio, nel quale non si toccherà ,, loco alcuno infetto. Ma par, che ,, questo non basti; perchè una compagnia cosi grossa non anderà tutta dentro la linea prescritta. ,, Eodemque ejusdem mensis die ad eundem; ,, Han creato alla Sanità due Sopraproveditori, che insieme col magistrato ordinario hanno suprema potestà di tutte le cose, pertinenti a questo negotio, ,, *cum potestate vitae et necis* sopra tutti quelli, che non obedissero a gli ordini loro. S' è trattato molto strettamente di bandire tutto il Friuli dal Tagliamento in là, et prohibire affatto il ,, commertio oltre quel fiume, con ,, far tirar le barche in terra, et ,, metter le guardie sù la ripa di ,, quà, et con gli archibusi tener a ,, dietro chiunque tentasse passare... ,, Massime, che le piazze affermano, ,, che

Julsi Patavium atque inde Ferrariam petere, quia rumoris aliquid emanarat, pestilentiam esse Gratii, transitum per

Oo 2 fi-

,, che in Gratz sia la peste molto ,, grande.... Veramente pare, che ,, volendo pur venir hora, sarebbe ,, miglior consiglio, che quei Prin- ,, cipi pigliassero il camino verso ,, Tirolo: che se ben sarebbe al- ,, quanto più longo et più aspro per ,, un pezzo, sarebbe però più si- ,, curo per loro, et manco suspetto ,, ai populi d' Italia, non solo a ,, quelli, per i quali doveran passa- ,, re, ma agli altri ancora &c. ,,. Die denique ejusdem mensis tricesima ad eundem: ,, Scrissi quel che ,, haveva inteso da sicuro autore de ,, le cose di Gratz, dove mi sono ,, anco chiarito meglio, che la pe- ,, ste fà tanto progresso, che non si ,, può più ascondere da i medesimi ,, Austriaci, nè più negarsi: et al ,, medesimo Ambasciator di Spagna, ,, che questa mattina è stato a ve- ,, dermi, et hà ragionato un pezzo ,, meco di questo negotio, pare, che ,, si mettano ad un gran rischio le ,, cose d'Italia con questi passaggi... ,, et mostrò di stimar tanto questo ,, pericolo, che hà fin scusato que- ,, sti Signori de le difficultà, che han ,, posto ne la concessione del pas- ,, so &c. ,, In tanto igitur Italiae periculo, quod vel ipse Hispani regis legatus videbat et fatebatur, propterea que sapienter facere Venetos confirmabat, qui Hispaniensi reginae ejusque comitibus transitum per suos fines negarent, quid tibi in mentem, Gratiane, venit, sapientissimos homines providentissimosque *duriores in tanti fastigii hospites rusticioresque* adpellare? Sed, ne Gratianum meum videar, quem toto hoc Opere, ubi res tulit, acriter defendi vereque laudavi, in extremo denique accusare atque reprehendere, ejus hoc loco etiam brevis, attamen probabilis, nobis suscipiatur defensio. Non ipse *duriores rusticioresque* sententia sua Venetos dixit, sed tales *visos* adfirmavit. Quibus? Ignaris rerum atque imperitis hominibus, qui saepe propter stultitiam consilia Principum iniquissime interpretantur. Stultorum autem, quam late patuit semper, patebitque ostio, tam nihili faciendum judicium est. Caeterum Venetos Gratianus semper et dilexit et coluit, multis eorum in se ac magnis meritis. Id in extrema, quam in senatu habuit, oratione testatus est, cujus orationis summa capita in hisce ad Cardinalem S. Georgii Venetiis Romam die 24. an. 1598. datis litteris percensuit: ,, Finalmente ar- ,, rivò Monsignor mio di Malfetta ,, a li 20. S'è trattenuto due gior- ,, ni a S. Spirito, per dar ordine a ,, la sua casa; nel qual tempo io ,, sono stato a longo con sua Signo- ,, ria Reverendissima ragionando a ,, pieno di quanto è stato bisogno. ,, Hieri andammo in Collegio, con- ,, dotti et ricevuti con le solite ci- ,, rimonie. Io, secondo il costume, ,, fui il primo a parlare, sì per toc- ,, care alcuna cosa de la persona del ,, nuovo Nuntio, et sì per licentiar- ,, mi da sua Serenità, et dissi, che ,, essendo stato astretto da molte et ,, urgenti necessità de le cose mie a ,, supplicar nostro Signore, che mi ,, facesse gratia di liberarmi dal ca- ,, rico di questa Nuntiatura, Sua ,, Beatitudine, secondo il solito de ,, l' infinita sua carità, se n' era be- ,, nignamente contentata, et mi ha- ,, veva mandato successore Monsi- ,, gnore Reverendissimo Vescovo di ,, Malfetta, Prelato per le molte ,, qualità sue accettissimo a sua Bea- ,, titudine, et che in carichi simi- ,, li et in negotii gravissimi haveva già ,, più volte dato con sua gran laude ,, larghissimi saggi del valore, de la ,, prudenza & de la destrezza sua; ,, Che io, per la mia singolar devotio- ,, ne verso sua Serenità et verso que- ,, sto Serenissimo Dominio, sentiva ,, in questa mia partenza molta con- ,, solatione di vedermi succedere in

,, que-

fines suos negaverunt. Omisso igitur Foro Julii, per Tridentinas Alpes, Italiam ingressi; Ferrariam descenderunt;

At-

,, questo loco un personaggio tale,
,, che con la molta sua virtù fos-
,, se per emendare le imperfet-
,, tioni mie, et per supplire a tut-
,, to quello, in che io per il mio
,, poco sapere havessi mancato nel
,, servitio de la Serenità sua; la
,, quale però io ero certo, che ha-
,, vendo maggior consideratione a l'a-
,, nimo et al desiderio mio, che al
,, mancamento de l' altre conditio-
,, ni, accettaria da me per servitio la
,, volontà perpetua, che havevo havuto
,, di servirla. Che io potevo affer-
,, mare a sua Serenità, che sicco-
,, me il ridurmi a la cura de la
,, Chiesa et de le cose mie, m' e-
,, ra di non poco contento, per il
,, gran bisogno, che n' havevano,
,, così il dipartirmi da la Sereni-
,, tà sua non sarebbe stato senza
,, gran sentimento di dispiacere.
,, Che mi sarei nondimeno consola-
,, to con la memoria, che havrei
,, portato meco de' continui favori,
,, che havevo ricevuto da sua Sere-
,, nità et da quei Signori Eccellen-
,, tissimi, la qual memoria si come
,, sarebbe restata ne l' animo mio
,, sempre viva et sempre verde,
,, così nel medesimo animo sarebbe
,, stato sempre più acceso il deside-
,, rio di servire in tutto quello, a
,, che le mie deboli forze si esten-
,, dessero, non solo a sua Serenità
,, et e la Republica, ma e ciasche-
,, duno, che in qualunche modo &
,, in qualunche loco havesse depen-
,, denza da lei; et che se e l' hu-
,, mile et tenue fortuna mia fosse
,, mancato il modo et l' occasione
,, di farlo, l' havrei ben certo fat-
,, to con una affettuosa devotione
,, in pregare cotidianamente il Si-
,, gnore Dio, che per gloria del
,, suo santissimo nome, et per orna-
,, mento et presidio d' Italia, con-
,, servasse, accrescesse et prosperasse
,, sempre con la sua santa gratia
,, questo religiosissimo et sapientissi-
,, mo Governo. Dopo queste po-
,, che parole, le quali parve, che
,, fossero sentite con piacere et con
,, assenso da tutti quei Signori, Mon-
,, signor di Malfetta presentò il suo
,, Breve &c. ,, Inter merita autem
Venetae erga Gratianum Reip. il-
lud minime praetereundum silentio
est, quod ipse hisce ad eundem
Cardinalem S. Georgii die 31. Jan.
an. 1598 Venetiis Romam datis lit-
teris commemorat. ,, Non debbo la-
,, sciar di dire a V. S. Illustrissima,
,, che io questa misera occasione de
,, la morte di mio fratello, il Prin-
,, cipe et questi Signori non solo
,, hanno mandato a far meco tutti
,, gli officii d' humanità, che in
,, simili accidenti sogliono farsi per
,, consolar gli afflitti, ma hanno an-
,, co messo partito in Pregadi di
,, farlo sepelire con solenne pompa
,, a spese del Publico; et, essendosi
,, vinto il detto partito in Prega-
,, di, per quanto intendo, con qua-
,, si tutte le balle, mandorno subito
,, un Secretario a far meco officio
,, consolatorio, a nome del detto Pre-
,, gadi, et a significarmi il decreto
,, fatto circa la sepeltura. Io ringra-
,, tiai ben grandemente la Republi-
,, ca di questa carità et benignità,
,, che dimostrava verso di me, et
,, accettai l' obligo, in che ne do-
,, vevo restar con sua Serenità, ma
,, ricusai però d' usar la gratia, che
,, mi facevano, mostrando, che io
,, volevo, che il corpo di mio fra-
,, tello fosse portato e S. Giorgio
,, Maggiore, dove s' haveva a depo-
,, sitare, con molta simplicità, sen-
,, za alcuna pompa, conforme a quel-
,, lo, ch' esso medesimo haveva or-
,, dinato ne la morte. Et così s' è
,, fatto. &c ,, Libenter feci, ut
Venetam nationem non modo ab o-
mni *inhumanitatis rusticitatisque* su-
spicione purgarem, quam legentibus
injicere Gratiani verba potuissent, sed
etiam humanissimam officiosissimam-

que

Atque hinc, factis sponsalibus, Mediolanum profecti sunt. Mediolano Genuam (1), Genua, conscensis navibus, Galliae oram legentes, in Hispaniam trajecerunt.

que erga Gratianum ipsum ostenderem. Animadversa saepe mihi in aliis Venetorum ea laus est, et in me ipso aliquando perspecta Nam, quum vehementer mihi, ante aliquot annos, Aldi Manutii Senioris Tullianorum operum editione opus esset, qua in emendando Cicerone novae editionis abuterer, nec ulla aut mea aut amicorum diligentia, necessarium illud meorum studiorum instrumentum possem comparare, factum, nescio quo casu, est, ut de indigentia mea, de curaque, in qua versabar, Marcus Foscarenus, Reip. Venetae tum apud Pontificem Max legatus, forte cognosceret. Quid dicam, amplissimum virum mihi, petenti ab eo aliquid, non denegasse, qui me, ignotum hominem, ultro liberalitate sua et splendidissimo munere oppresserit? Aldinam nitidissimam rarissimamque editionem illam, e sua locupletissima Bibliotheca detractam, ad me, per Cl. V. Franciscum Ant. Zaccariam S J Venetum et ipsum, hoc est, humanissimum hominem, continuo mittendam, singulari cum suae erga me voluntatis significatione, curavit. Hanc ego tantam ac tam prope incredibilem, insitatam certe ac plane singularem, praestantissimi Viri, nobilissimis legationibus ad Pontifices Maximos Regesque potentissimos perfuncti, aedis S. Marci Procuratoris, Bibliothecae Praesidis, Reip. Historici, omnibus ingenii, doctrinae virtutisque ornamentis praediti, humanitatem expertus, poterone umquam tanta illum, quanta a me debetur, observantia colere, paribus studiis atque officiis prosequi, merita benevolentia complecti? potuine aequo animo, aut etiam tacitus ferre, a quoquam Venetam, ex qua ille est, Gentem *duriorem rusticioremque* adpellari?

1 Commodum ad hunc Gratiani de Genua locum deveneram, quum ex eadem urbe adlata ad me sunt Jo. Jacobi Cavalli, praestantissimi Genuensis poetae, vernacula lingua elegantissime scripta, poemata, eximium mihique gratissimum nobilissimi eruditissimique adolescentis Jacobi Philippi Duratii, Marcelli filii, munus. Editionem nitidissimam emendatissimamque vir doctissimus mihique amicissimus Josephus Maria Prianus, e Matris Dei inclyta Sodalitate, curavit: idemque egregium plane ac pernobile Italicum Carmen, Serenissimo Genuensis Reip Duci Laurentio Mario nuncupatum, praemisit! Felix, cui tantus vir laudandus, tantarumque laudum seges atque materies obtigerit? Sed etiam bene ac feliciter cum Mario actum, qui summae virtutis suae parem in Priano praeconem invenit.

F I N I S.

PAgina hujus Voluminis 54. polliciti ſumus, exhibituros nos, in calce Operis, Pii V. Pontificis Max. de Philippi, Hiſpaniarum regis, profectione in Belgium, ſententiam, Apoſtolico Nuncio, interprete Commendono, ſignificatam. Eam igitur hoc loco, nuſquam antea editam, ex Gratiani MSS. Collectaneis diligenter deſcriptam, ſubjicimus.

Inſtruttione mandata in Spagna per conſigliare la venuta di quel Rè in Fiandra, del Cardinal Commendone. 1567.

Noſtro Signore, benchè habbia ſempre tenuto & tenga per certo, che la prudenza humana intanto ſolamente ſia prudenza, in quanto è ſubordinata alla Sapienza Divina, & da queſta indrizzata al ſervitio di Dio; nondimeno ricevute le voſtre lettere di . . . . hà voluto maturamente conſiderar con le medeſime ragioni & riſpetti humani, che voi ſcrivete, i partiti & i mezzi, che ſi prendono coſtì, per riparare alli tumulti di Fiandra. Appunto vede le coſe della Chriſtianità, così ſpirituali come temporali, ridotte a termine, che ſ' hà da temere, che in queſta attione ſi tratti della ſalute di tutti; & m' hà commeſſo, che ne ſcriva a V.S. il mio parere, acciò che lo communichi al Rè con quella ſincerità & carità, che Sua Beatitudine uſa in ſervitio publico, & particolarmente di S. Maeſtà Catholica.

Il fine, propoſtoſi coſtì, pare, che ſin' hora ſia di ridurre quei paeſi di Fiandra alla obedienza politica; & li mezzi ſon' armi & negotio, con la preſenza del Rè, o vero con l' opera di qualche Signore d' autorità; & la riſolutione preſa ſin quì, che venga innanti il Sig. Duca d' Alva, a metter in ordine uno eſercito, & a ſcoprire quello, che ſi poſſa fare, & il Rè ſegua di poi; & in ogni modo ſi diſſimuli la cauſa della Religione; la quale diſſimulatione però non ſi dichiara eſpreſſa nelle voſtre lettere, come ſ' intende coſtì, cioè, ſe ſi habbia riguardo a facilitarſi la via di ſoggiogare i ribelli, a fine di levar poi ſubito loro i Predicatori & le conventicole, & reſtituire & ſtabilire in quelle parti la Religione Catholica: o pure ſe ſi hà la mira ſolamente a pacificar lo Stato, & a ridurlo alla obedienza politica, con diſſegno di tollerare nel reſto la perverſità & la licentia de' ſudditi nella Religione, ſin' a tempo più opportuno. Nel primo caſo, benchè nella cauſa di Dio non convenga diſſimulare, ma far' arditamente & con ſede tutto quel, che ſi può, & ricorrere a S. D. Maeſtà, ut exurgat (1), & judicet cauſam ſuam, memor improperiorum ſuorum, quae ab inſipiente ſunt tota die: *nondimeno ſino a tanto, che il Rè arrivi armato in Fiandra, ſi potrebbono forſi comportare ſimili diſ-*

1 Pſalm 73 verſ. 22 Quod hic fecimus, etiam interdum faciemus, ut ſanctae Scripturae loci, quos adfert frequenter Commendonus, unde deſumti ſint, indicemus; illud ſemel monentes, ſaepe ab eo non tam ipſa ſacrorum librorum verba, quam ſententias proferri.

dissimulationi. Ma nel secondo caso di permettere o tollerare a' sudditi licentia nella Religione, non vede S. Santità, qual ragione, non pure Divina, ma humana, possa horamai persuadere i Principi a sperare di rendere quieti & pacifici gli Stati loro, senza havere prima restituita & stabilita la Religione: & volentieri vorrebbe, che in tal proposito non fosse stato allegato a V. S. l'esempio delle vie, tenute dall'Imperatore Carlo V. nella guerra de' Protestanti. Ma poichè l' hanno allegato, giova almeno, per ridurre in memoria a S. Maestà Catholica, che parte havesse l' Imperatore, suo padre, in Germania, doppo sì gran vittoria, che pace restasse in quella provincia, qual contagio in pochi anni ne sia passato nelle altre, & in qual pericolo habbia hora condotto gli Stati suoi stessi di Fiandra, solo perchè fù consigliato ad attendere alle cose politiche, & dissimulare quelle della Religione, & non si valse della vittoria, concessali da Dio, per estinguer quel veleno, che hà poi infettato gli Stati suoi di Fiandra, ut cognoscatur (1) Dominus, judicia faciens. *Et se in tempo, che la Republica Christiana era manco inferma, il partito, preso dal sudetto Imperatore, gli nocque tanto, quanto peggior esito ne dovemo temere al presente? Hanno potuto i Principi Christiani ne i primi anni di quelle Sette havere qualche apparente scusa, non dirò del poco loro zelo nel servitio di Dio, ma del non havere anteveduto, dove queste Sette fossero per capitare, sotto pretesto di Religione. Hora, doppo tante seditioni & revolutioni de' Principi, non pure è tolto loro ogni scusa del non essersi da principio risoluti d'opporsi all' heresie, ma, se non vi prendono spedito & gagliardo riparo, sarà loro in breve dagli Heretici tolta ogni difesa; perciò che questo movimento, per causa di Religione, è una sorte di seditione & di congiura, che hà cagione commune a tutti, & nella quale ciascuno pretende eguale interesse, & è la più atta a radunare, & ad unire molte genti insieme, & a mantenerle lungamente unite, & la più facile ad eccitare subiti & gravi tumulti, anco con intelligentie & pratiche di Nationi, non pur diverse, ma per altro inimiche; & appresso è la più potente, per torre l' autorità alli Principi, sotto pretesto*, quod oporteat (2) magis obedire Deo, quam hominibus: *di che costoro si fanno tuttavia scudo*, non ut conservi Dei, sed ut amicam habentes (3) malitiae libertatem. *Con tutto ciò voi scrivete, che per trè ragioni costì si giudica, essere necessario dissimulare la causa della Religione: per acquetare i popoli; per non irritare i vicini; per potersi valere di genti Tedesche in questa impresa. L' acquetare i popoli, con lasciare loro libere le radunanze & conventicole, & le prediche di quei loro seduttori*, faces populorum, *non è altro, che un notrire il foco, & radunare tuttavia materia, per accendere maggior fiamma. Et li Savii antichi videro, che ne' governi, dove fos-*

1 Psal. 9. vers. 17.
2 Act. Apost. cap. 5. num. 29.
3 I. Petr. c. 2. num. 16. „ Quasi liberi, & „ non quasi velamen habentes malitiae libertatem. „

fosse a ciascheduno lecito di ragionare al popolo, & di proporre partiti & leggi ad arbitrio suo, di necessità conveniva, che seguissero di continuo turbolentie & mutationi di Stato: & però s'ingegnavano diligentemente di impedire & di torre con le loro leggi & ordini di governo questa pestilente licentia di seditiosi oratori. Il che molto più ci è hora necessario di fare, perchè le seditioni per causa di Religione, essendo, come si è detto, di sua natura le più gravi d'ogni altra, hanno portato sempre gran revolutione negli Stati, prima ancora, che il Signore Iddio ci havesse fatto tanta parte della gratia & gloria sua, quando gli huomini peccavano manco nel culto Divino, & gli peccati, che in ciò commettevano all' hora, non provocavano tanto l'ira di Dio. Ma al presente sono senza comparatione più pericolosi, & ricercano molto maggiori & più presti rimedii: &, se non vi si pigliano, tosto converrà alli Rè & altri Principi Christiani abbandonar ogni speranza di mantenere gli Stati loro, perchè nella nostra Religione, che sola è vera, come la fermezza della fede & l'amor di Dio & del Prossimo è cagione di una vera obedienza verso li Superiori con pace & tranquillità degli Stati, così all'incontro lo spirito della heresia, rinchiuso dentro delle conscientie d'ogn'uno, porta grandissimi movimenti, convellens [1] fundamenta orbis: *& ben danno troppo spessi segni gli fermenti delle rebellioni, che per tale cagione a' nostri tempi si sentono in più provincie.*

Quanto al secondo rispetto di non irritare per hora i vicini, più tosto pare, che si harebbe a render gratie a Dio, che con il presente bisogno habbia congiunto tanta opportunità di condurre hora questa impresa: primo, perchè la Corona di Francia per suo interesse non doverà aiutare, nè fomentare li ribelli del Rè Catholico: il che in ogni altro tempo, & per qualunque altra cagione, che hà portato & porta alla Francia il medesimo pericolo, sarebbe stato difficile a sperar; & li Principi di Germania si trovano esausti di denari per la presente guerra col Turco; & la guerra mossa in Sassonia contra il Duca di Vinaria doverà tenere impediti alcuni di loro, & principalmente l'Elettore Palatino, suocero del detto Duca di Vinaria, & capo de' Calvinisti in Germania. La Regina d'Inghilterra, oltre li rispetti, che le conviene havere per quiete del suo Regno, si ritrova havere gettato molti denari indarno per gli Ugonotti di Francia, & se ne mostra satia & stanca. Il Rè di Dania fà guerra col Rè di Svetia, & è ridotto a tale povertà, che hà poco il modo di mantenere il suo paese, non che di offendere il Rè Catholico. Et se quelli Principi stanno adietro, poco si hà da temere di movimenti o di aiuto de' popoli vicini: anzi il vero & sicuro rimedio, di tenere in freno così li popoli come li Principi, è arrivare in Fiandra con tali forze, & con tale prestezza, che levi il tempo & l'ardire ad ogn'u-

 no

1 Isaiae cap. 24. num. 18.

no di moverſi. Sà il Rè le pretenſioni di alcuni ſopra li ſuoi dominii de' Paeſi Baſſi, & la mala contentezza, che ne hanno dimoſtrato più volte, & che non gli hà ritenuti ſe non il timore, & il poco modo, che hanno, d'effettuare i loro diſegni; & però, non havendo S. Maeſtà a confidare, che queſti, potendo, non vogliano, deve sforzarſi di fare, che, volendo, non poſſano; &, per ragione di governo, prendere volentieri queſta giuſta occaſione, che gli è data, d'entrare armato in Fiandra, & ſtabilirſi meglio il dominio ſuo in quei paeſi.

La terza ragione è, per poterſi ſervire in queſta impreſa de' ſoldati Tedeſchi. Circa che primamente ſi potrebbe forſe dire, che ſaria bene valerſi di altri; ma, poſto che ſia neceſſario di valerſene, ſia ſolo per una giornata, la quale per ſorte conveniſſe di fare, per ſoggiogare i ribelli, & levare loro le armi, & per pigliare piede di eſeguire il reſto: perchè, havendoſi una gagliarda banda di Spagnoli, non è dubio, che ſi potrà poi, ſenza l'opera de' Tedeſchi, ſtabilire quanto di più ſarà ſervitio di Dio & di S. Maeſtà: nè di ſoldati Tedeſchi ſono molti Calviniſti, nè Anabattiſti [le quali due Sette regnano in Fiandra], nè ſogliono eſſi dimoſtrarſi tanto zeloſi della hereſia, nè ſi poco fedeli a chi li piglia a ſuo ſtipendio, che per conto loro ſia neceſſario diſſimulare la cauſa della Religione, o di temere, che eſſi non ſiano per venire contra Sette, così nemiche della loro Luterana, maſſime ſapendoſi i Capi ſervire prudentemente & a tempo delle genti Tedeſche.

Ma, poſto ancora, che le ſudette ragioni haveſſero forza di perſuadere al Rè queſta diſſimulatione di Religione, pare a S. Santità aſſai difficile di vedere, come lo poſſa fare: perchè, non havendo i ribelli altro velo da coprire la loro rebellione, nè altra fortezza da ritirarſi & difenderſi, ſe non queſta della Religione, nella quale non pure ſi tengono ſicuri, ma atti a potere muover per queſta via a loro piacere nuovi tumulti, ſenza dubio verranno a trattare ogni coſa con il medeſimo preteſto, & la più parte delle loro dimande, & ogni negotio d'accordo ſarà di Religione. Onde converrà, che ogni accordo, che ſi prenda, o veramente ſegua, rieſca pernitioſo: perchè, ſe non ſi vorrà conſentire alle loro dimande, ſequiranno toſto le diſſimulationi, & conſentendoſi, ſi vedranno ſtabilire & creſcere le hereſie, & con eſſe la forza & l'audacia di ribellione, la mala reputatione & la impotenza del Rè. Miſero veramente a' noſtri tempi è lo ſtato della Chriſtianità, perchè, pretendendo gli Heretici ogn' hora più arditamente la cauſa della Religione, i Catholici ſtudiano diſſimularla, & ſeguono di caminare per le medeſime vie, che ſi ſono tenute ſin da principio di queſte Sette, & Dio ſegue di mandarci ogni dì peggiori ſucceſſi, perdens (1) prudentiam prudentum, & diſſipans (2) conſilia gentium, ut videntes (3) non videant, & audientes non intelligant:

1 Ad Corint. I. cap. 1. num. 19.
2 Pſalm. 32. v. 10.
3 Luc. cap. 8. num. 10.

gant: *che il dissimulare per hora la causa della Religione non è altro, che un lasciarsi obligare a dissimularla per sempre.* Declinantes autem in obligationes, adducet Dominus cum operantibus iniquitatem, (1) & Potentes 2. potenter tormenta patientur. *Non terria il Rè per suo vassallo colui, che non si recasse a vituperio il lasciarsi condurre a dissimulare il vassallaggio & l'obligo suo, non che a fare pregiuditio alle ragioni & honore di S. Maestà; & quello, che il Rè non tollerarebbe in vassallo, non ci è chi esorti pure il Rè medesimo a non fare contro il Signore dell' universo*, qui (3) erubescet erubescentes se coram patre suo in die ultionis justus Judex. *Non è Capitano del Rè, chi, durandogli ancora spirito & vita, & qualche modo di resistere agl' inimici del Rè, tollerasse mai di accordarsi a tenere gl' inimici armati dentro d' una Fortezza: più tosto, per conservar la fede & l bonor suo, vorrebbe morire. Et in quella sola Fortezza, che ci resta tra l' Inghilterra & Francia & Germania, in quei paesi, i quali per il luogo, dove sono posti, & per la grandezza & ricchezze loro, & per essere d' un Rè sì potente, sì rispettato & sì Catbolico, sono stati fin' bora il presidio della Fede Catholica, si vorrà tollerare Vgonotti & Anabattisti? le quali due Sette, mescolate con consigli & interessi humani, sono le più maligne, & agli Stati le più pericolose di tutte le altre, essendo tutte drizzate alla rovina & estintione d' ogni Principato, d' ogni legge, d' ogni ordine, d' ogni costume. Veramente così fatti consigli de' Principi Christiani fanno tal volta venire S. S. in opinione, che il Signore Iddio doppo l' bavere fin con l' essempio del zelo degli Heretici, suoi ribelli, dimostrato indarno ad essi Principi il loro debito, s' apparecchi bormai col mezzo de' medesimi Heretici, fatti già ribelli anco de' Principi, a sforzarli di dicbiararsi palesemente una volta*, utrum Deo serviant; *& faccia loro giustamente perdere lo Stato per le medesime vie di dissimulationi, per le quali ingiustamente cercano ora di conservarlo senza Dio. Fuggono i Principi di servire a Dio, temono di confidare* in eo, cujus nomen (4) est Omnipotens: *& la Divina giustitia li conduce a servire a i loro sudditi*, ponere (5) firmamentum suum formidinem, & errare (6) in invio, & non in via. *Hanno voluto mettersi sotto i piedi la Religione & la causa di Dio*, qui (7) caput est omnis Principatus, & potestatis, *& per necessità tutte le cose sono rivolte sottosopra, tanto che, turbato boramai ogni ordine, spento ogni dovere, vanno li Principati miseramente riducendosi a Democratia, o per dire meglio ad una borribile Anarchia: & si dissimula, & si spera* (8) in spem contra spem, *non si volendo per una fede sperare in Dio: nè non pure si* tol-

1 Ps. 124. v. 5.
2 Sap. cap. 6. num. 7.
3 Luc. cap. 9 num. 26.
4 Exod. cap. 15. num. 3.
5 Ps. 88. v. 41.
6 Ps. 06. v. 40.
7 Ad Coloss. cap. 2. num. 10.
8 Ad Rom. cap. 4. num. 18.

tollera ne' sudditi di far conventicole & congiure, ma di tenere intelligentie et pratiche con altri popoli; dove che a i Principi non è quasi lecito, non dirò di castigare i disobedienti & ribelli, ma di trattare l'uno come l'altro, o di praticare leghe, anco contra Infedeli. Piacesse a Dio, che quella lega, la pratica della quale scrivete essere dispiaciuta costì, fosse così facile ad effetuarsi, come non nuoce alle cose di Fiandra, ma giova più tosto; sì per dimostrare ad ogn' uno, che i Papi fanno l'offitio loro, & procurano il benefitio universale della Christianità & sì per dimostrare, particolarmente agli Heretici, che S. S. habbia volta la mira contra il Turco: il che doveranno essi tanto più credere, quanto che per mezzo di coloro medesimi, che costì si dicono essere consiglieri di alcuni gran Principi, potranno essere certificati, che non si è tenuto trattato contra altri. Lascio da parte quello, che ciascuno hà potuto vedere in effetto dell' animo di S. S. contra i Turchi, così a Malta, come in Vngheria. Ma in ogni caso l' haver messa questa pratica di lega doverebbe giovare, almeno per far ravvedere i Principi Christiani della miseria del Christianesimo; poichè in tanto pericolo, che ci soprasta da sì potente tiranno, non è quasi lecito di pensare a praticargli contra una lega: di che però vi si scriverà poi con altre lettere.

Hora venendo alli mezzi proposti costì per le cose di Fiandra, Armi, Negotio, Presenza del Rè, & Opera de' Ministri. Dell' Armi non si dubita, che non siano necessarie: nè meno si dee dubitare, che quanto maggiore sarà la forza, & quanto più presta la espeditione, tanto più facilmente potria fare l' effetto, & senza sangue, sopravenendo, & soprafacendo li ribelli, & tenendo adietro i vicini.

Del Negotio si giudica, che, come accompagnato da molte forze, & superiori a quelle de' ribelli, habbia poca difficultà; altrimente non sia per far frutto alcuno: perchè nelle ribellioni negotiandosi senz' armi, non si danno leggi, ma si ricevono, si serve, non si commanda, massime essendo stati quei popoli di sua natura sempre facili a tumultuare, & innanti, che venissero sotto la Casa d' Austria, & allhora, & doppo; & essendo che li Signori principali, che girano a lor voglia quei popoli, si ritrovano per il più tanto implicati nei debiti, che, non potendo haver riparo alle cose loro nella quiete publica, si sono ridotti a cercarlo nella confusione & revolutione di tutte le cose. Per la qual cosa, oltra il rispetto de' parentadi, & altri interessi con altri Principi, pare poco ragionevole, che si conducano volontariamente a tale accordo, col quale si levi loro l' autorità, che hanno coi popoli, & il modo di sollevarli di nuovo, quando ciò fosse per tornare loro commodo. Et se nell' ultima partita, che il Rè fece di Fiandra, in tempo, che non v' erano a gran pezzo tante forze & congiure di Heretici, nè i popoli si erano scoperti ribelli, non vollero

in

in alcun modo patire, che vi rimanesse presidio alcuno degli Spagnoli, quanto meno è da credere, che lo vogliano admettere & patire hora, se non forzati con l' arme? Adoperare in ciò un ministro di gran virtù & autorità, non si vede, che possa rimediare a bastanza: essendo che, per rimediare a tali ribellioni, si richiedono bene spesso subite & importanti resolutioni, & con autorità & facultà suprema di gratiare & castigare: il che non può mai ben fare un Ministro, & quando potesse ancora, non gli viene prestato in ogni cosa fede, & molti non gli cedono così volentieri, nè gli consentono facilmente, come a la persona del Rè, &, fra tutte le provincie, quegli Stati di Fiandra hanno dimostrato di non voler patire magistrati stranieri; & se ne sono altre volte lasciati intendere troppo chiaramente dal Rè.

Il mandare un Ministro innanti, perchè il Rè segua dipoi, hà le difficultà sopradette; & hà di più, che quanto egli sarà personaggio maggiore, tanto più si crederà difficilmente ne' Paesi Bassi, che il Rè sia per seguire appresso: la quale cosa quando riesca poi falsa, nondimeno l' opinione sola, che frattanto si hà, che il Rè non esca di Spagna, non è per portare se non nocumento, & per accrescer molto l' ardire dei ribelli. Diranno forse, non essere volontà, ma necessità questa, che induce il Rè ad adoperare altri in questo negotio, non potendo S. M. partire così presto di Spagna, per dubio, che mentre egli attendesse ad acquetare la Fiandra, non si movessero costì i medesimi rumori; & anco perchè in absentia sua più difficilmente potria cavare di Spagna li denari necessarii per questa guerra: & che, se non si può così presto mettere in ordine l esercito, necessario per una tanta impresa, questa con minor rischio della reputatione di S. M. si comincerà a condurre per mano d altri. Quanto al primo conviene esser certi, che, cadendo la Fiandra, il che Dio non voglia, con la rovina sua tirerà a terra & la Francia & la Spagna; talchè è molto megliore partito opporsi al pericolo maggiore, & con ogni sforzo correre ad estinguere quella fiamma, che, lasciandosi ardere, consumerà anco quello, che più si cerca di conservare.

Le cose di Spagna non sono, per Dio gratia, in tali termini, &, quando fossero, non si hanno da tenere per tanto difficili a sostentarle di lontano col nome & con la reputatione sola di quella impresa, quando si deve tenere per fermo, che con la perdita di Fiandra non passeranno quiete nè sicure le cose di Spagna: anzi il vero & forse unico rimedio d' assicurare la Spagna, & anco le altre provincie, è di fare hora lo supremo & ultimo sforzo di sanare la Fiandra, & con vera prudentia accompagnare, & consentire alla carità Christiana la quale ci essorta, quaerere (1) ovem perditam, relictis nonaginta novem in deserto.

Quan-

1 Matth. cap. 18. num. 12.

Quanto a' denari: l'impresa è tale, che convien fare tutto quello, che si può. Perchè o si hà da vincere con celerità, o con indegnità perdere affatto. Ma, quando anche fusse necessaria in Spagna la presentia del Rè per la provision de' denari, o per qualche altro rispetto, la principale & estrema necessità in questo punto è, che il Rè venga in persona, per acquetare la Fiandra, anzi per ricuperarla, & per mantenere con essa gli altri suoi regni.

Quanto a l'apparecchio dell' essercito: poichè in tanti mesi non si è potuto mettere in ordine, almeno, finchè quello si prepara, S. M. si approssimi, & venga a Milano, & con la vicinanza aiuti l' apparecchio, & lasci appoggio alli ministri, a' quali ne hà dato il carico.

Al rischio della reputatione: conosce S. S. essere ragionevole, che vi si habbia a pensare assai, perchè con essa principalmente si reggono gli Stati. Ma, quando in sì urgente bisogno, il Rè non si movesse a volere per sè stesso soccorrere alla rovina di tanti suoi Stati, il pericolo di perderla sarebbe molto maggiore; perchè nelle imprese pericolose & importanti, quale è questa, è necessario andar più tosto incontro al pericolo lontano, che aspettarlo vicino: &, chi tosto non si risolve in questo, tosto si pente.

Sua Beatitudine adunque per zelo del beneficio universale, & per scarico della conscientia sua vole, che per nome suo essortiate & preghiate di nuovo S. M. non dico a venire in persona, nè con forze gagliarde a quella impresa [poichè, come voi scrivete, hà determinato di farlo] ma ad imitare l' Imperatore suo Padre, di gloriosa memoria, il quale per cagione di minore importanza, che la presente, ardì, per andare espedito in Fiandra, mettersi a rischio di passare per la Francia stessa disarmato. Tanto stimò necessario il riparare tosto al principio delle ribellioni! Et con questa celerità gli venne fatto di opprimere li tumulti d' allhora.

Ma sopra tutto vole S. S., che voi essortiate & preghiate S. M. a torre a i ribelli le vie & i mezzi da poter' eccitare fuoco & rumori contra S. M. Il che farà con levare loro incontinente i Predicatori, con probibire le conventicole & le radunanze loro, secrete & palesi, & con restituire in ogni luogo il regno Catholico, non si lasciando mai in alcun modo indurre a dissimulare la causa della Religione, se non fusse nel modo, che talhora fanno li Chirurgi, I quali, approssimandosi all' infermo, appostano il luogo del taglio, dissimulando quello, che intendono di fare, per benefitio di esso infermo. Tutti gli altri consigli di tollerare, di aspettar tempo & opportunità migliore, & di rimediare a poco a poco, per probabili & per sicuri in vista che si dimostrino, stimi S. M. in effetto perniciosi; perchè contra simili pesti non si fà mai troppo, nè troppo presto: & stimi insieme, nessun tempo essere più accommodato, per riparare a tanti mali, & per sanare quei paesi da sì

gran

gran peste nella prima giunta di S. M. in Fiandra; non solo per quel principale rispetto, che ci conviene havere alla causa di Dio, ma ancora per ragione politica: conciosia cosachè li prudenti del mondo sono sempre stati di parere, che un Principe, o nella vittoria o in simile occasione, quale è questa, di entrare armato in una sua provincia, non habbia espediente migliore, nè più sicuro, per stabilirsi nel dominio, che subito ricercare & purgare & levare affatto quello, da che possono rinascere & resuscitarsi delle novità & tumulti. Onde nella presente ribellione, la quale è nata & fondata sù l' heresia, per la medesima ragione di Stato, harrebbono i buoni & prudenti consiglieri del Rè ad essortare S. M. per servitio suo & dei suoi sudditi, di tutta la Christianità & di Dio, con tanta giustitia a pigliare quella resolutione, che tante volte a filiis hujus saeculi, qui prudentiores sunt filiis lucis (1), *è stata presa con crudeltà, & contra i commandamenti di Dio & solo per particolari & ingiusti loro interessi. Et se il Rè si risolve a farlo, come N. S. si promette dalla bontà & prudentia di S. M. si può & si deve sperare ogni felice successo; massime, che veggiamo chiaramente, che la reputatione sola del nome & delle forze di S. M. hà potuto sostenere la presente rovina, & fare, che ciascheduno de' Signori principali di quei Paesi non si sia ancora scoperto con i ribelli. Ma, se si tarda, se* ab increpatione tua, Deus, dormitaverint, qui ascenderunt equos (2), *se si seguono questi consigli, i quali, nutrendo il veleno & la malignità della piaga, alleggeriscono per un poco il dolore; se con dissimulare la causa della Religione, si conserva acceso il fuoco di questo incendio, smorzandone solamente la fiamma, non si hà più da dubitare,* quia prope fit dies tenebrarum & caliginis (3); *nella quale piaccia a Dio, che non havendo alcuni voluto rimediare in tempo al pericolo, con salute universale, siano almeno a tempo di potersene pentire per salute della propria anima, & di conoscere, che queste afflittioni della republica Christiana non vengono solo per un giusto giuditio di Dio, di dare horamai a i Principi Christiani quella pena, la qual merita il poco zelo, che essi dal principio di queste sette hanno mostrato tenere dell' honore di Dio; ma che sono un successo necessario & ben conveniente alla forma, presa nel governo, & tenuta con dissimulatione & interessi & falsi consigli, per li quali* conturbatae sunt gentes & inclinata sunt regna (4).

PA-

1 Luc. cap. 16. num. 8.
2 Psalm. 75. v. 7.
3 Sophon. cap. 1. num. 15.
4 Ps. 45. v. 7.

Pagina huius Voluminis 217. agit Auctor de oratione a Commendono in comitiis VVarszaviensibus habitae: quam hoc loco, quemadmodum ibi polliciti sumus, integram, ex Gratiani mss. adversariis descriptam, exhibemus.

Oratio ad Senatum Equitesque Polonos, habita in castris apud VVarszaviam VIII. Aprilis, anno 1573.

Quae Pontifex Max. in vestra regis eligendi deliberatione, gravissima atque maxima, a Deo precatur, ut vestrae mentes atque sententiae, divino instinctae spiritu, salutem vobis, & huic regno incolumitatem & dignitatem praestent, eadem mandatorum & legationis meae summam esse voluit. Nam, quemadmodum Sua Sanctitas, indictis Romae ad omnia templa publicis supplicationibus, & suis & populi precibus Deum placare non destitit, quo regem vobis concedat, qualem & vestra & universae Christianae Reip. tempora postulant, ita vos hortatur, ut in re tanta, quanta maior esse vobis nulla potest, non tam, quid in praesentia ipsi possitis, quam quantum momenti in eo sit, quocunque vestra iudicia inclinarint, animo reputetis, atque hac potestate sapienter utamini. Est enim res huiusmodi, ut in unius decreti vi summam aut salutis aut exitii discrimen vertatur.

Quod intelligens Pontifex, sicuti ex eius literis, quae modo recitatae sunt, audivistis, haud minus, quam Christianae Reip. parentem decet, sollicitus de vestra salute, comitiorum consiliorumque vestrorum exitum expectat. Verum ego velim, ut ex eo templo, unde pias ad Deum pro vobis preces mittit, qua pace, qua tranquillitate interregnum hoc, una vos patriae charitate, & legum reverentia continente, fere peregeritis, intueri posset: bonam profecto spem ex vestra virtute praeciperet. Est enim singularis exempli res, in libero regno rege diu caruisse, & silentibus, regis morte, prope omnibus legibus, omnes tamen ex lege vixisse, & suam cuique voluntatem, suum cuique in patriam studium pro lege fuisse; ut, in tot nobilium, & maxime militarium, hominum millibus, nullus tumultus, nulla vis, nullae seditionum turbae extiterint, nullus omnino armorum sonitus auditus sit. Quod cum vobis ipsis salutare, et praeclaro posteris vestris exemplo fuerit, tum certe apud omnes nationes moderati animi admirationem habebit. Quam ego gloriam & vobis ex animo gratulor, & mihi ipsi, meo quodam jure, gaudeo, cui in his, quae de vestris laudibus deque vestra Rep. praedicare consuevi, tam illustre testimonium dedistis. Quod si, qua pietate orbati rege pacem patriamque servastis, eandem hoc loco, in dicendis sententiis, ferendisque suffragiis, retinueritis, si unam animis Remp. complectemini, si nihil, nisi ex veteri more, & ex majorum in-

institutis, quibus hactenus res Polona stetit ac floruit, agi patiemini, equidem non modo spem, sed laetitiam delecti concordissime optimi regis jam animo praecipio. Et vero Reip. vestrae formam saepe considerans, admirari soleo sapientiam majorum vestrorum, qui regni & libertatis modum ita temperarunt, ut, inter supremam unius potestatem & dissolutam multitudinis licentiam, tam firmam tuendarum legum, & propagandi Imperii rationem excogitarint. Hanc illi innumerabilem equitum multitudinem, amplissimo diffusam regno, paribus utentem legibus, & aequo inter se jure ita viventem, ut una aliqua ingens videatur esse civitas, quae multas et longe distantes provincias sit complexa, haud alio imperio, regi posse, quam regio, intellexerunt. Cum vero hoc, quemadmodum est omnium praestantissimum, ita sit periculosum publicae libertati, iidem utrunque viderunt, et rege Remp. indigere, &, ne rex gravis communi libertati foret, providendum esse. Cumque magistratus institui in Rep. nullus posset, qui regem potestate anteiret, sacerdotalem ordinem assumpserunt, eumque in specula libertatis et praesidio Reip. collocarunt, nullumque sine eo publicum consilium esse voluerunt. Cum enim Episcopi constituti in populis sint, tanquam nuncii et interpretes Dei, ad eorum dignitatem, per se maximam, adjecere humanas opes honoresque in Rep. amplissimos, quibus communiti et regem in officio haberent, parentumque majestatem apud eum obtinerent, atque inde custodes ac vindices publicae libertatis existerent. Quod saepe factum esse rerum vestrarum scriptores memoriae prodiderunt, ut efferentem se regum licentiam saluberrima Episcoporum auctoritas coercuerit. Quamobrem, cum ita Resp. sit constituta, ut fundamenta libertatis in religionis et Ecclesiastici ordinis dignitate collocaverit, nemo, ut arbitror, dubitat, quin necessarium sit, ad statum Reip. conservandum, ut regem, avitae et Catholicae pietatis cultorem, habeatis, ne, si spreta fuerit aut etiam ejecta Ecclesiastica auctoritas, tanquam evulsis iis radicibus, quibus primum fixa et confirmata est, salus et libertas vestra evertatur et concidat. Cujus rei exempla utinam nulla haberetis! quae nimis jam multa ad cavendum vobis horum temporum pravitas praebuit. Sed profecto videmus, in quibus provinciis par ratio tuendae libertatis instituta erat, in iis, sublatis per eorum dominatum, qui a Catholica religione desciverunt, Episcopis, non solum libertatem oppressam, sed etiam Nobilitatem extinctam esse, et omnia sub unius arbitrium voluntatemque redacta. Id ne vobis accidat, vestrae in primis prudentiae, vestrae in patriam pietatis est providere; ut regnum hoc nobilissimum, quod semper propugnaculum habitum est Christianae Reip. iisdem rationibus conservetis, quibus initio stabilitum esse intelligitis. Id enim id, fortissimi equites, est firmamentum vestrae libertatis, quod qui communitum et labefactatum cupiunt, nae illi non sentiunt, eodem tempore concuti totam ac dissolvi Rempublicam Multa vos quidem et magna a Deo be-

beneficia habetis, qui regnum vestrum a Baltico mari ad Euxinum, ab Odera flumine, per immensa regionum spatia, Borysthenem ultra, propagatum, tantis rerum opportunitatibus auxit. Sed pulcherrimum illud est, quod eligendi regis facultatem vobis singulariter tribuit, ut regem habeatis non eum, quem sors ex certa haereditatis lege dederit, sed quem vos ipsi dignum, a quo regamini, judicaveritis. Quo profecto, in rebus humanis, nihil videtur esse praestantius. At non hoc solum munus, dignitatis & amplitudinis plenum, vobis elargitus est Deus, sed munus ipsum suum novo & nobiliore munere cumulavit; cum id, non humanis viribus aut opibus [quanquam ne his quidem vos non abunde instructos esse voluit] sed, bonorum omnium maximo & praestantissimo, Catholica religione fundavit. In qua utinam omnes consentientes essetis! neque haec novitas & varietas opinionum, quibus scinditur Christiana Resp. in Poloniam unquam pervasisset, & in hanc gentem, quae, suis conjuncta & consentiens legibus, praesidio esse Christiano nomini potest, hoc malum invectum esset, quo aegrotare vestram Remp. & ipsi sentitis, qui, proximo VVarszaviensi conventu, ei mederi cupivistis (1). Qua in cupiditate sanandi vestra incommoda, sicut ego nemini concedo, qui id vere & ex animo cupiat, ita, cum saepe hac ipsa de re mecum, pro summo meo in vos studio, cogitaverim, duo, praeter caetera, sunt in hac, vobis inita, curandi ratione, quae satis intelligere mihi non videor: alterum, si dissidium in Rep. ex varietate istarum opinionum de religione ortum habet, quonam modo, confirmandis omnibus sectis, aliisque insuper asciscendis, has sedari posse contentiones putent, qui in hujus consilii sententiam iverunt? alterum, quo item modo is, quicunque suam veram religionem, pravas omnes aliorum, ab se dissidentium, credit [nam plus una vera esse non potest], eam ipsam, cui se uni applicuit, & quam unam pro vera approbat colitque, infici & confundi tanta haeresum (2) & errorum turba, sine piaculo, & sine gravi conscientiae morsu, pati queat? Pax, concordia, foedus, grata sunt & jucunda omnium auribus nomina, ut, iis qui resistat, aut ullam omnino moram afferat, is non patriae cupidus, non Reip. amator esse videatur. Et vere, si nominibus res ipsa subsit, si ei paci, ei foederi consulatur, quo vera pax tranquillitasque creetur Reipublicae, non, quo effracta religionis janua, regnum hoc omnibus, quaecunque in quamvis longinqua & aliena terra excogitantur & quotidie conflantur, pravarum opinionum monstris aperiatur & pateat; quo inveniatis requiem

1 Qui hanc primus Commendoni orationem edendam suscepit, ubi ad hunc locum devenit, continuo epilogum, medius praeteritis, adtexuit, ita interfatus: „ Hic de „ una religione longum admodum disseruit „ & facunde: quam felix Resp. futura, „ si vera ei contingat religio, quam infirma „ & ad casum properans, si adulterata & „ varia. Longum foret recitare totam Legati orationem, quam prolixius perorabat. Solum subjicimus epilogum „

2 Autographum praefert *haeresium*.

quiem animabus vestris (1) *non, quo in turbine & tempestate, veluti* per fluctus feri maris despumantis suas confusiones (2), circunferamini omni vento doctrinae (3); *quo dissensionum faces restinguantur, non, quo, omnium permissa licentia religionum, tanquam incendii materia comparetur, & novarum rerum cupidis tum animus & audacia, tum etiam moliendi facultas addatur, iisque instrumenta seditionum, ipsa pene praebente Republica, prompta semper & parata sint. Usu evenisse videmus in aliis Christianae Reip. provinciis, ut haec, expetita multis, licentiae remedia, non secus, quam si ad extinguendum ignem pro aqua oleum infusum sit, ingentes continuo flammas dederint, atque inde omnia funestis bellis discordiisque miscuerint. Duo maxime mala, ut scitis, viri amplissimi, infesta sunt & mortifera Rebuspublicis, tyrannis & licentia. Atque licentia quidem, quanto est singulis jucundior, tanto est periculosior universis; quippe cui plurimorum inest tyrannis. Sed, si etiam religionis & Sacrorum sit, illico legum, illico magistratus, & omnis Imperii jus cadere & conturbari, & confundi omnia, necesse est. Cum enim insit omnium animis erga Deum religio, ejusque causam cuncti ad se pertinere putent, ea attingi & contrectari non potest, quin simul animi omnium commoveantur, atque inde violentissimi & turbulentissimi motus existant, quibus evertuntur ipsae Respublicae, non solum religio solvitur. Cum religionem dico, volo, ut, quae cuique vera videtur, ex aequo dicere me nunc quidem existimetis. Nam novis, & a Catholicae religionis sanctitate alienis, ista maxime nocet licentia. Sunt enim illae ejus generis, quae, ut ait Apostolus* (4) *se* invicem mordent & comedunt, & ab invicem consumuntur; *ut & ad veritatis cultores, & ad novarum opinionum approbatores pertineat, hanc cohiberi & reprimi licentiam, qua reserata, Christiana fides omnium sive cupiditati sive ambitioni sive errori distrahenda & dilanianda praebetur, & inconsutilis illa Jesu Christi tunica, quam ne ipsi quidem ejus interfectores sciderunt, scinditur illorum vocibus, qui dicunt,* Date (5) nobis dimidiam partem, & dimidiam partem aliis. *Veniat vobis in mentem nobilis illius judicii Salomonis, clarissimi regis, qui, ambigentibus apud se de filio duabus matribus, eam injuriae & improbitatis damnavit, quae dividi ac dispartiri puerum postulabat; ei restitui jussit, quae, ut integer & incolumis servaretur, regem obtestabatur. Exquirat nunc & excutiat unusquisque animum & conscientiam suam; sit quisque Salomon sibi, & ex illius viri ratione, qui divino testimonio sapientissimus est habitus, de se ipso judicium ferat.* Nisi (6) enim nosmetipsos dijudicaverimus, ecce (7), plusquam Salomon, hic, qui judicat omnes, Deus,

Qq 2 de

1 Matth. cap. XI num. 29.
2 Judae num. 13.
3 Ad Ephes. cap. 4. num. 14.
4 Ad Galat. cap. 5. num. 15.
5 Reg. III. cap. 3. num. 25.
6 I. ad Cor. cap. 11. num. 31.
7 Matth. cap. 12. num. 42. & Luc. cap. 12. num. 31.

de cujus (1) manu nemo nos potest eruere. *Eligat quisque, utrius animi imitator esse malit, an, ex falsae & adulterinae matris optato, Christianam fidem discindi & disperdi patiatur, an, verae & piae matris exemplo inviolatam atque integram servari velit.* Nimirum commota (2) sunt super puero viscera ejus. *Atque utinam pari nunc pietate commoveantur viscera vestra super puero,* quem dedit nobis Deus (3), filium suum, factum ex muliere, factum sub lege, ut eos, qui sub lege erant, redimeret, & nos adoptionem filiorum acciperemus: *neque, spe falsa decepti, pacis verae datorem, per quem & Deo reconciliati sumus, dividendum lacerandumque praebeamus!* Omnis Spiritus, *inquit Joannes* (4), qui solvit Jesum, ex Deo non est. *Nunquid* divisus (5) est Christus? Vnus (5) est Deus, una est fides: *ut, qui plures approbet ac sciscat, is omnes contemnere videatur, is Christum dividat, is Jesum solvat. Quae cum ita sint, spero vos salubriora his malis remedia quaesituros, quae certe in eo inventuri non estis, quo Dei maiestas & numen violetur, & quo divinarum rerum jus ad hominum studia rationesque accommodetur. Neque enim religio humana res est, ut hominum judiciis subiici debeat. Sectarum ista licentia est novarumque disciplinarum, quarum cum principes & architecti sint homines, hominum voluntate mutari & variari possunt. At Catholicae pietatis fides divinitus tradita est, quam, non ut illi, qui suas rationes, quasi filias, ab se procreatas, in potestate habent, ad nostrum arbitrium revocare, sed ut matrem, quae nos alit atque educat Deo, colere & venerari debemus, eamque normam, ad quam vitam omnem actusque nostros dirigamus, habere perpetuam & immutabilem; non eam facere Lesbiam illam regulam, quam ad omnes cupiditatis nostrae angulos flectamus ac detorqueamus. Ejus nos jussis parere atque obedire convenit, non eam nostris obligare aut laxare decretis. Non enim immutata & violata, sed integra atque incorrupta, salutem & pacem animis rebusque affert. Hac vos ut ratione utamini, &, ne quid, quod supra hominem sit, potestatis vestrae faciatis, pro vestra prudentia videte. Sat opinionum, sat perturbationum illatum, sat gravis est Reip. vestrae hic multorum privatim discessus a veteri pietatis ratione. Quod si huic infelicitati publica etiam accesserit illa auctoritas, pro summo irati Dei argumento accipite; a quo, quae populorum peccatis justae constitutae sunt poenae, eas saepe remoratur illius misericordia tandiu, donec aut nemo expers criminum sit, aut communi aliquo facinore ipsa obligetur Resp. Tum enim praesens est sine retardatione animadversio,* quae declinantes (7) in obligationes adducit cum operantibus iniquitatem, ut (8) justificetur Deus in sermonibus suis, & vincat, cum judicatur. *Meum ani-*

1 Job. cap. 10. num. 7.
2 Reg. III. cap 3. num. 26.
3 Ad Galat cap. 4 num. 4.
4 Epist. I. cap. 4. num. 3.
5 I. ad Cor. cap. 1. num. 13.
6 Ad Ephes. cap. 4. num. 5.
7 Psalm. 124. vers. 5.
8 Psalm. 50. vers. 6.

animum erga vos Remque hanc publicam, viri amplissimi, multis vestrum perspectum esse existimo. Sed in re, quae ad cultum honoremque Dei & salutem vestram pertinet, ipsum, qui dicentis animum intuetur, Deum testor, me haec ex summa salutis & incolumitatis vestrae cupiditate dicere, Deum precatus, ut vera locutum me, bonis vestris rebus potius, quam conversis, intelligatis. De Christianae religionis jussis, fideque ea, quam majores vestri, sanctissime cultam, vobis tradiderunt, etiam atque etiam videte, ne quid vos publice jam immutetis. Optate, ut vobis bona, atque eadem omnibus mens sit. Si quos procella horum temporum abripuerit, eorum noxae ad Rempublicam ne pertineant. At vero his consiliis, quibus privatorum studiis Resp. involvitur, per incolumitatem vestram, equites, abstinete. Cavete, ne speciosa vos, & vacua rebus, nomina libertatis & concordiae religionum decipiant. Cogitate, nequicquam conatum suscipi jungendi verbis, quae dissident rebus. Non ego vos moneo, sed Dominus, non mea sunt, sed Jesu Christi verba (1), Nemo commissuram a vestimento novo immittit in vestimentum vetus: alioquin & novum rumpit, & veteri non convenit commissura a novo; *sed pejor scissura fit. Video, vos incommodis Reip. commoveri, cupere his dissidiis modum invenire. Sed, nimis provecti studiis, remedia ipso morbo graviora exquiritis, venenum pro medicina paratis. Haud levi morbo affectam Remp. esse & vos praedicare soletis, & res ipsa ostendit. Eum depellere subito morbum sicuti humanae opis non est, ita, de illius curatione desperare vos, minime convenit, ut, quasi destituto ab omni spe aegro, ciborum & rerum omnium licentiam indulgeatis. Nam id quidem esset praecipitem ad mortem impellere. Si aeque jam morbum & medicinam non ferre videtur, eam medendi rationem tenete, ut victu salubri & moderato sustentetur, & contineatur ab iis rebus, quarum maxime novitas depravatum eius sensum atque appetitum commovet. Si enim nulla intemperantia vis morbi aucta sit, fieri persaepe videmus, ut ipsa se natura, diligens conservatrix sui, suscitet ac recreet, & omnem morbi vim superet, praesertim ubi validum ac bene constitutum corpus nacta fuerit. Quod sperari in hac Rep. posse, ingeniorum & naturae vestrae vis & probitas non obscure significat.*

Nimirum verecundia legum pulsat intus animos vestros, quarum ut vim non timeatis, majestatem certe veremini. Atque hic, equites, honor, quem, nullo subacti metu, vestra voluntate tribuitis legibus, ad hanc diem saluti Reip. vestrae fuit. Quemadmodum enim pater auctoritate, non poena, filiorum juvenilem licentiam coercet, ita vos legum non tam vis, quam majestas, continuit defenditque hactenus, atque obstitit, ne qui motus in republica exorirentur. Eadem vitalem vim

1 Luc. cap. 5. num. 36.

vim & naturale robur hujus Reip. alit fovetque, ut expectare possit, dum implorantibus, quod assidue faciendum est, irae veniam, misericordiam impartiatur Deus. Miserationes [1] enim Domini super omnia opera ejus. *Quod sentiens communis hostis humani generis, & suo furori vestram integritatem & modestiam, tanquam murum objectum, cernens, quo regnum hoc ab intestinis tumultibus, & ab illis seditionum incendiis, quibus multas provincias Christianae Reip. pervastavit, intactum ad hoc tempus stetit, id agit, id molitur, quo, sublato legum respectu, & veluti eo dejecto probitatis & modestiae muro, omnes omnium haeresum sectae intromittantur, exaequentur, & lege etiam sanciantur; atque illa omnis patrii juris reverentia pudorque solvatur, qui, ad hunc diem, impetum incidentis exitii maxime sustinuit, omnisque antiqui moris disciplina, qua partum & constitutum hoc Imperium habetis, immutetur & corruat; ac vos eandem vobismetipsis fraudem struatis, qua Samson* [2] *Philisthaeos hostes magna olim clade affecit, qui* caudas vulpium cum junxisset ad caudas, faces ligavit in medio, & igne succendens dimisit, ut huc illucque discurrerent, *unde concremata est terra Philisthiim. Quid enim est aliud sectarum varietatem, per speciem civilis concordiae, coagmentare & componere velle, quam nectere* [3] *vulpium caudas, quo, aversis capitibus, gravius inter se asperiusque diffideant & confligentur? Quid vero hanc sectis omnibus licentiam audaciamque addere, nisi faces, ad incendendam Remp. discurrentium vulpium agmini alligare? Ratio finiendarum discordiarum, pacemque tum singulorum animis conscientiisque, tum universae Reip. conciliandi, ex ipsis haurienda est sacrarum litterarum documentis. Cum enim, ut est in Deuteronomio* [4] difficile & ambiguum apud te judicium esse perspexeris, inter causam & causam, lepram & non lepram, surge & ascende ad locum, quem elegerit Dominus. *Quod in novo quoque testamento nos Spiritus Sanctus docuit* [5], *cum*, facta *Antiochiae* seditione non minima, *Paulum & Barnabam*, super ea questione, ascendere *Hierosolymam voluit. Hanc nos legem praescriptionemque Dei si sequeremur, ad hanc si nostros sensus dirigeremus*, in [6] captivitatem redigentes intellectum, in obsequium Christi, *nunquam incerti animis vagaremur*, errantes [7] in invio, *& non in via, sed* inhabitaremus [8] unius moris in domo, solliciti [9] servare unitatem spiritus, idipsum [10] sapere, fidem [11] tenere, *non* praevaricari in adinventionibus [12] nostris,

1 Psalm 144. vers. 9.
2 Judic cap. 15 n 4.
3 In autographo *nectare*.
4 Cap. 17 num 8.
Act. Apost. cap 15. num. 2.
II ad Corinth cap. 10. num. 5.
Psalm. 105. vers. 40.

8 Psalm. 67 vers. 7.
9 Ad Ephes. cap. 4. num. 3.
10 Ad Rom. cap. 15. num. 5.
11 Ad Hebr. cap. 10. num. 23.
12 Psalm. 80. vers. 13. & Psalm. 105. vers. 39.

ſtris, *non* tranſgredi [1] fines antiquos, *non* transferri [2] in aliud Evangelium, quod non eſt aliud, *non* claudicare [3] in duas partes, *non* indui [4] veſte, quae ex duobus contexta ſit, *qua interdixit populo Deus, ut intelligeret, uno ſenſu ſe, una & ſimplici religionis fide, colendum eſſe. Sive enim id agitur, ut licentiae omnium haereſum habenae permittantur, ſive ut in unius alicujus nomine reliquae deliteſcant, perinde conculcatur filius Dei, & ſanguis teſtamenti polluitur, perinde res perturbantur. Quoniam aut omnes ſectas pari jure eſſe neceſſe eſt, aut aliam ab alia exagitari, evinci, expelli. Sic enim Iſaias* [5] *ad eos loquens, qui dicebant* Percuſſimus foedus, *& quae ſequuntur*, Coanguſtatum eſt, *inquit*, ſtratum, ut alter decidat; & pallium breve utrunque operire non poteſt. *Sed ne alter quidem alterum feret. Qui enim poterit, cui aliqua tangat animum religio, aut aliorum haereſes, quas improbas & peſtiferas putat, ſuae diſciplinae pallio obtectas, diu fovere, aut ſuam ipſe ementiri ſectam, fidemque alterius rationi ac nomini obnoxiam ducere? Non haec in Chriſtianum animum cadit pietatis negligentia. Nam fidem tum rite atque pie colere, tum non ſimulate prae ſe ferre, Chriſtianum eſt. Quod ſi hebetentur conſcientiae ſtimuli, ut dent* requiem [6] animabus ſuis, *& dicant* jam [7] non eſt Propheta, & nos non cognoſcet amplius: *quid eſt aliud, quod expectetis, niſi ut, contra quam praecepit in Levitico* [8] *Deus*, ſerentes agrum *veſtrum* diverſo ſemine, in [9] bove & aſino, *in diſſimilium religionum jugo* aretis [10] *vobis* impietatem, *&* dicat [11] inſipiens, Non eſt Deus, *ſintque dies noſtri* dies [12] blaſphemiae, *ſuper quam* reveletur [13] ira Dei? Curabant, *inquit Jeremias* [14], contritionem filiae populi mei cum ignominia, dicentes, Pax, pax: & non erat pax. Confuſi ſunt, quia abominationem fecerunt: quin potius confuſione non ſunt confuſi, & erubeſcere neſciverunt. Quamobrem cadent inter ruentes: in die [15] viſitationis ſuae ruent [16], dicit Dominus. Haec dicit Dominus: State ſuper vias, & videte & interrogate de ſemitis antiquis, quae ſit via bona, & ambulate in ea: & invenietis refrigerium animabus veſtris. Et dixerunt: Non ambulabimus. Et conſtitui ſuper eos [17] ſpeculatores. Et [18] dixi: Audite vocem tubae. Et dixerunt: Non audiemus. Ideo audite, gentes, cognoſce [19], congre-

ga-

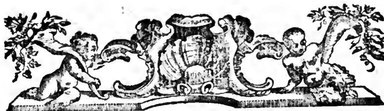
1 Proverb cap. 22. num. 28.
2 Ad Gal. cap. 1. num. 6.
3 Reg. III. cap. 18 num. 21.
4 Levit cap 19. num. 19.
5 Cap. 28. num. 20.
6 Matth. cap 11. num. 29.
7 Pſalm. 73 v. 9.
8 Cap 19 num. 19.
9 Deuter cap 21. num. 11.
10 Oſeae cap. 10. num. 13.
11 Pſalm. 13. v. 1.
12 Reg. IV. cap. 19. num. 3.
13 Ad Rom cap. 1. num. 18.
14 Cap 6 num. 14.
15 Vulg. *tempore*.
16 Vulg *corruent*.
17 Vulg. *ter*.
18 In vulg omitt. *Et dixi*.
19 Vulg. *& cogn.*.

gatio, quanta ego faciam eis. Audi terra: Ecce adducam (1) mala super populum istum, fructum cogitationum ejus. *Verum haec pluribus essent verbis disserenda, sed in praesentia id tantum dicam, me salutis vestrae causa saepe ex intimis animis orare Dominum nostrum Jesum Christum*, qui (2) est pax nostra, qui facit utraque unum, per crucem interficiens inimicitias in semetipso, *ut dissentientes* reconciliet, in uno corpore, Deo, & occurramus (3) omnes in unitate fidei & agnitionis filii Dei, & per (4) ipsum habeamus accessum in uno spiritu ad patrem. *Vos modo singulare hoc Dei ipsius beneficium agnoscite, qui Remp. vestram in Catholicae religionis fide ita fixit, ut nemo tam alienus ab ea inveniri possit, quin fateatur, nemo patriae amans, quin donum hoc divinae benignitatis complectatur, & salvum velit. Data igitur a Deo facultate, Deo auctore utamini, & libertatem, sanctissime & firmissime a maioribus stabilitam, iisdem vestigiis transmittite posteris vestris, & concordibus animis studiisque decernite regem eum, qui maxime Reip. utilis sit futurus, qui vestro beneficio ad vestram salutem utatur, qui, cum a vobis creatus, & tanquam genitus, rex fuerit, evadat ipse patriae & vestrum omnium pater, amator Reip. conservator legum, idem erga Deum pius, fortis adversum hostes, in gubernandis gerendisque rebus prudentiam, in jure dicendo justitiam diligentiamque adhibeat, in domestica consuetudine humanitatem, in omni publica actione dignitatem maiestatemque retineat; nec ipse voluptatibus occupetur, nec juventutem languescere ocio patiatur, sed exemplo & praemiis ad pristinam bellicae disciplinae laudem excitet. Sit regia domus tanquam templum pudoris, modestiae, religionis, ut liberi vestri, quos in regis ministerium traditis, ex ea veluti schola virtutum, digni parentum honoribus evadant. Haud ego sum nescius, regem, his praeditum ornamentis, oratione effingi facilius, quam inveniri. Verum neque defuturus vobis est quaerentibus, &, ut talem habeatis, multum in vobis ipsis positum est, non solum deligendo illo, sed etiam instituendo. Quem enim non optimum regem efficietis, si, quot estis senatores, tot monitores esse volueritis? si regis salutem, quam gratiam, malueritis; si publica commoda privatis utilitatibus antetuleritis; si denique hoc propositum habebitis, diligentissimeque operam dabitis, ut & vos, ex legum praescripto, regis imperio obedientes sitis, & rex ita obsequio utatur vestro, ut se liberis & volentibus imperare intelligat. Hoc enim modo & res Polona augebitur, & libertas vestra integra conservabitur, nec dominatu offensa, nec corrupta licentia, quae plerunque, falso libertatis nomine, exitiosam servitutem concipit ac parit. Ad hunc statum rerum vestrarum tuendum communiendumque vos Pontifex hortatur, atque ad eam rem mihi manda-*

1 Vulg. *ego adducam*.
2 Ad Ephes. cap. 2. num. 14. & 16.
3 Ad Ephes. cap. 4. num. 13.
4 Ib. cap. 2. num. 18.

davit, ut & in presentia vobis, &, paulo post, simul vobis, simul regi vestro summum paterni animi studium pollicear ac deferam, ut omnia vos, quae non solum conservando, sed etiam ornando atque augendo huic regno sint, haud aliter ab se, quam ab optimo patre, postulare atque expectare velit. Tum, sicuti vobiscum egit de rege, ex usu reque vestra eligendo, vobisque auctor fuit, nihil a majorum consuetudine rationibusque discedendi, ita regem, quem elegeritis, verbis suis admonere me voluit, ut, memor accepti a vobis regni, parem vobis gratiam referre studeat, nihilque sibi aut ad fidem praeclarius, aut ad charitatem optatius, aut ad stabilitatem firmius, aut ad nominis sui commendationem amplius ducat, quam ut hanc Remp. hoc libertatis jus sartum tectum retineat ac defendat. Me vero ipsum hic commodis & utilitatibus vestris, quantum opera atque studio meo effici possit, diligenter sua Sanctitas inservire jussit. In quo quidem si quantum voluntatis atque animi, tantundem facultatis esset de vobis merendi, etsi amori & pietati erga vos meae nunquam satisfacturus essem, vobis certe ipsis satisfacerem. Haec sunt de regno, de vobis, de novo rege S. D. N. mandata, haec vota parentis Reip. Haec ut consequi possitis, suis ille vos precibus Deo commendat, id maxime orans, ut actionem hanc, in qua vestra omnium salus vertitur, suo Sancto Spiritu regat, ut his comitiis eum regem, consentientibus studiis, renuncietis, sub quo florentissimi beatissimique vivatis.

I N D E X

IN AVCTORIS CONTEXTVM.

A

Ar-

B

Bur-

Car-

Com-

D

E

G

I

Ju-

L

M

Mac-

N

O

P

Tt 2 Phi-

Prus-

TA-

T

Tri-

V

Z

INDEX

IN ADNOTATIONES.

* * * *
* * * *

A

B

C

Ci-

D

E

F

G

H

Hen-

Lon-

Or.

Re-

